

ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА»
ИЗДАЕТСЯ С 2016 ГОДА

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА

№ 1 (2), 2022

БИШКЕК 2022

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственный редактор

Бектурова Р. О., Асанова К.Б.

Редколлегия:

Аюпов А.Н. – д.э.н., профессор

Бейшембиев Э. Ж. - - д. ю. н., профессор

Бекбалаев А.А. – д. фил. н., профессор

Биримкулова К.Д. – д.э.н., профессор

Жумалиева Г. Э. – кан. фил. н., доцент

Деркенбаев С.М. – д.с/х. н., профессор

Иманалиев Т.М. - д. ф. м. н., профессор

Ишенов Б.Ч. – д.э.н., профессор

Карабаев Н.А. - д. с/х. н., профессор

Кучербаев А.А. – д. мед. н.,

Найманова Ч.К. - д. фил. н., профессор

Розахунова Н.Р. – д. ю. н., доцент

Самыкбаев А. К. - д. с/х. н., профессор

Сартбекова Н.К. – д. пед. н., профессор

Сияев Т.М. - д. пед. н., профессор

Токтосунова Б.Б. - д. хим. н., профессор, изобретатель

Тулеева Ч. С. – д. фил. н., доцент

Чернов С.С. – к.э.н., доцент, декан факультета Энергетики Новосибирского государственного технического университета

Чолбаева С.Ж.- д.э.н., профессор

Чубурова Ж.Т. – д.э.н., профессор

Шалпыков К. Т. - д. биол. н.

В соответствии с Постановлением президиума ВАК КР от 29 декабря 2020 года № 142 журналу присовено 17 баллов.

<http://vestnik.kg/>

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 371.32:811

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-3-10

Абакулов Р.А.

Кыргыз-Өзбек университети, англис филологиясы кафедрасы, окутуучу

Абакулов Р.А.

Кыргызско-Узбекский университет, кафедра английской филологии, преподаватель

R. A. Abakulov

Kyrgyz-Uzbek University, Department of English Philology, teacher

**ЖОЖдогу БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН БӨТӨН ТИЛДҮҮ
КОММУНИКАТИВДҮҮ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗДЕРИ
ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВУЗЕ
FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF FOREIGN-LANGUAGE COMMUNIC
ATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS AT THE HIGHER EDUCATION
INSTITUTION**

Аннотация: Бул макалада студенттердин профессионалдык жана лингвистикалык билимдерин (грамматика, лексика, фонетика), профессионалдык маанилүү бөтөн тилдүү коммуникациялык көндүмдөрүн (чет тили менен баарлашууну уюштуруу, жүргүзүү, толуктоо), кесиптик жана инсандык сапаттарды (коммуникативдүүлүк, толеранттуулук, бөтөн тилдүү баарлашууда психологиялык тоскоолдуктарды жеңүү жөндөмдүүлүгү), чет тилиндеги профессионалдык баарлашуу тажрыйбасын камтыган студенттердин бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн түзүмү каралат. Келечектеги мугалимдердин ЖОЖдо окуу процессинде кесиптик өз алдынча билим алуу максатында чет тилдин мүмкүнчүлүктөрүн колдонууга даярдыгы менен өз ара байланышы талдоого алынып, ал төмөнкү деңгээлде көрүнөт: когнитивдик, б.а. кесиптик жана лингвистикалык билимдерди өздөштүрүү процессинде теориялык даярдыгын өнүктүрүү, оперативдүү б.а. бөтөн тилдүү коммуникативдик көндүмдөрүн, инсандык жана кесипкөйлүгүн өнүктүрүү процессинде технологиялык даярдыкты калыптандыруу, атап айтканда, кесиптик жана инсандык даярдыкты, кесиптик жана инсандык сапаттарды өнүктүрүү, чет тилдик баарлашуунун алгачкы тажрыйбасын өздөштүрүү. Ошондой эле, бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээлдеринин курамдары жана алардын кесиптик өз алдынча билим алуу максатында чет тилдин мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууга даярдыгы менен байланышы, компетенцияны өнүктүрүүгө багытталган тиешелүү педагогикалык негиздерин заманбап кесиптик билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн ресурс катары иштеп чыгуусу актуалдаштырылган жана каралган.

Аннотация: Это статья рассматривает структуру иноязычной коммуникативной компетентности студентов, которая включает профессиональные и лингвистические знания (грамматики, лексики, фонетики), профессионально-важные иноязычные коммуникативные умения (организовывать, поддерживать, завершать иноязычное общение), профессионально-личностные качества (коммуникативность, толерантность, способность к преодолению психологического барьера при иноязычном общении), опыт иноязычного

профессионального общения. Анализируется взаимосвязь исследуемой компетентности с готовностью будущих учителей использовать возможности иностранного языка в целях профессионального самообразования в ходе обучения в вузе, которая проявляется на следующих уровнях: когнитивном т.е. развитие теоретической готовности в процессе овладения профессиональными и лингвистическими знаниями, операционном т.е. формирование технологической готовности в процессе развития иноязычных коммуникативных умений и личностно-профессиональном, а именно развитие профессионально-личностной готовности и профессионально-личностных качеств, приобретение первичного опыта иноязычной коммуникации. Также, рассматриваются структуры уровней иноязычной коммуникативной компетентности и их взаимосвязи с готовностью использовать возможности иностранного языка в целях профессионального самообразования, которые актуализируют разработку соответствующих педагогических основ, нацеленных на развитие указанной компетентности как ресурса повышения качества современного профессионального образования.

Abstract: This article considers the structure of foreign-language communicative competence of students, which includes professional and linguistic knowledge (grammars, vocabulary, phonetics), professionally important foreign-language communicative skills (organize, maintain, complete foreign-language communication), professional-personal qualities (communicativity, tolerance, ability to overcome the psychological barrier in foreign-language communication), experience of foreign-language professional communication. The interaction of the studied competence with the readiness of future teachers to use the capabilities of a foreign language for the purpose of professional self-education during training at a university, which is manifested at the following levels, is analyzed: cognitive i.e. the development of theoretical readiness in the process of mastering professional and linguistic knowledge, operational i.e. the formation of technological readiness in the process of developing foreign-language communicative skills and personal-professional skills, namely the development of professional-personal readiness and professional-personal qualities, the acquisition of primary experience of foreign-language communication. Also, the structures of the levels of foreign-language communicative competence and their relationship with the willingness to use the capabilities of a foreign language for the purpose of professional self-education are considered, which actualize the development of appropriate pedagogical foundations aimed at developing this competence as a resource for improving the quality of modern professional education.

Негизги сөздөр: бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүк, профессионалдык жана лингвистикалык билим, толеранттуулук, психологиялык тоскоолдук, баарлашуу тажрыйбасы, өз алдынча билим алуу.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетентность, профессиональные и лингвистические знания, толерантность, психологический барьер, опыт общения, самообразование.

Key words: foreign-language communicative competence, professional and linguistic knowledge, tolerance, psychological barrier, communication experience, self-education.

Введение. В сегодняшней реалии, выдвигаются новые требования к профессиональной подготовке учителей иностранных языков, ценностными установками, которой являются приоритет личностного развития учащихся, способность свободно ориентироваться в сложных социокультурных обстоятельствах, готовность обслуживать не

только в инновационных процессах, но и в процессе иноязычной коммуникативной коммуникации.

Актуальность темы и постановка задач. Одним из важных требований к профессиональной подготовке будущего учителя является развитие личности, способной к сотрудничеству, умеющей вести диалог, проявляющей гибкость в общении, т.е. обладающей иноязычной коммуникативной компетентностью. Основы и уровни развития иноязычной коммуникативной компетентности будущего специалиста изучала О.Е. Кушнарера, которая, восприняв идеи Г.И. Богина и Н.И. Геза, и выделяют: лингвистический (знание словарных единиц и грамматических правил, позволяющих осуществлять профессионально-ориентированную коммуникацию); социолингвистический (способность адекватно конкретной ситуации профессионального общения выбирать и применять языковые формы и средства) и речевой (использование языковых знаний в речи) компоненты [7]. Проведение контент-анализа, позволило разработать более адекватные, практико-ориентированные уровни развития исследуемой компетентности, отражающие ее структуру, в частности:

1. Когнитивный уровень предполагает овладение набором профессиональных (цели, задачи, принципы профессиональной деятельности, знания способов профессионального самообразования посредством иностранного языка) и лингвистических (грамматика, лексика, фонетика, страноведение) знаний, приобретаемых в ходе изучения иностранного языка, с учетом требований программы, чтобы коммуницировать на иностранном языке.
2. Операционный уровень включает умение будущего специалиста реализовывать педагогическое общение на иностранном языке в профессиональной сфере (эффективно организовывать, вступать, поддерживать, управлять и завершать иноязычное общение с учетом личностных особенностей и возможностей партнера по общению) в ходе практического применения полученных знаний по предмету.
3. Личностно-профессиональный уровень проявляется в наличии таких профессионально-личностных качеств, как коммуникативность, толерантность, способность к преодолению психологического барьера при иноязычном общении, опыта профессионального иноязычного общения, а также включает мотивацию профессионального самообразования в ходе обучения в вузе.

Результаты исследования и рекомендации. Таким образом, уточнение профессионально-ориентированных уровней развития данной компетентности открывает возможности всесторонне реализовывать право каждого будущего учителя на проявление иноязычной коммуникативной компетентности на личностном уровне в процессе изучения иностранного языка в вузе. Установление уровней исследуемой компетентности, обеспечивающих реализацию личностно-ориентированного подхода в изучении иностранного языка будущими учителями, оставляет открытым вопрос – насколько будущие учителя готовы к практическому использованию языка. Поэтому сегодня в педагогической науке и практике, ориентированных на требования Госстандарта, возникает необходимость выявления и установления взаимосвязи искомой компетентности с готовностью обучаемых к профессиональному самообразованию за счет использования информации на иностранном языке. При разработке теоретических обоснований искомой готовности исходим из основных положений теории развития профессиональной готовности студентов профессионального вуза к трудовой деятельности, с учетом особенностей языковой подготовки в вузе. Проблема готовности студента к профессиональной деятельности нашла свое отражение в трудах Крутецкого, В.А. Моляко, В.А. Слостенина, А.И. Щербакова и

других исследователей, которые трактуют профессиональную готовность не только как результат, цель профессиональной подготовки, но и как начальное и основное условие эффективной самореализации каждой личности. В психолого-педагогических исследованиях выделяются два основных подхода к проблеме готовности: функциональный и личностный [6, 9,14,15,16]. Представителями первого подхода указанное понятие рассматривается как психическая функция, как особое психическое состояние, промежуточное между психическими процессами и свойствами личности, которое возникает благодаря достижению высокого функционального уровня возбуждения коры и подкорки головного мозга, господству функциональной системы, соответствующей условиям и задачам предстоящей деятельности, позволяющей успешно выполнять обязанности на основе использования имеющихся знаний, умений и личностных свойств [3, 8]. В соответствии со вторым подходом готовность рассматривается как некое личностное качество. Так, В.А. Моляко трактует готовность как сложное личностное образование, многоплановую, многоуровневую систему качеств и свойств, которые в своей совокупности позволяют субъекту более или менее успешно осуществлять свою деятельность [9]. В.А. Крутецкий, В.А. Слостенин, А.И. Щербаков и другие ученые определяют готовность как профессионально-значимое качество личности, включающее: положительное отношение к деятельности, определяющееся ее устойчивыми мотивами; адекватные требования к чертам характера, способностям, проявлениям темперамента специалиста; владение необходимой суммой знаний, умений и навыков; профессионально-важные особенности процессов отражения и мышления [6, 14, 15, 16].

В.А. Слостенин под указанной готовностью понимает сложный синтез взаимосвязанных структурных компонентов: психологическая готовность (установка на работу); научно-теоретическая готовность (наличие необходимого объема профессиональных, психологических, социальных знаний, требующихся для компетентной профессиональной деятельности); практическая готовность (присутствие сформированных на требуемом уровне профессиональных умений и навыков); психофизиологическая готовность (констатация предпосылок для овладения профессиональной деятельностью, сформированность профессионально-значимых личностных качеств); физическая готовность (соответствие состояния здоровья и физического развития требованиям профессиональной деятельности и профессиональной работоспособности) [14,15].

Таким образом, ретроспективный анализ проблемы готовности позволил нам установить, что ученые-педагоги высшей школы рассматривают ее с различных точек зрения: профессиональной готовности студентов к профессиональной деятельности [2, 5, 10]; готовности к решению практико-ориентированных задач, к реализации конструктивно-содержательной функции работника, к осуществлению творческой проектной деятельности; профессиональной готовности к взаимодействию с окружающими [2, 5, 10, 13]. Для установления взаимосвязи иноязычной коммуникативной компетентности с готовностью к практической деятельности сегодня актуальным представляется структурирование данной готовности как сложного свойства личности, дополненного нравственным компонентом, в составе которого Г.А. Бокарева выделяет следующие элементы: содержательно-процессуальный, нравственный, мотивационно-целевой и ориентировочно-профессиональный [1]. К.М. Дурай-Новакова определяет профессиональную готовность как некую систему интегрированных переменных, включающих свойства, качества, знания, опыт и навыки личности [2]. Разнообразие позиций и разногласие педагогов-исследователей в определении

сущности и основных показателей профессиональной готовности специалиста к трудовой деятельности можно объяснить динамичностью данного явления, детерминированной многочисленными внутренними и внешними факторами. Теоретические выводы В.А. Слостенина и А.И. Щербакова о характеристике понятия «готовность», исследования В.А. Крутецкого, В.А. Моляко и т.д. о сущности и компонентах готовности будущего специалиста позволили нам определить готовность студента профессионального вуза использовать возможности иностранного языка в целях профессионального самообразования как уровень развития будущего специалиста, характеризующий степень освоения учебной программы по предмету. Данное явление, определяя уровень развития иноязычной коммуникативной компетентности и мотивацию профессионально-личностного самообразования будущего учителя, как показывают наблюдения, проявляется у студентов индивидуально, так же как и исследуемая компетентность, в зависимости от их личностных особенностей, интересов. Поэтому в составе указанной готовности мы выделяем следующие компоненты, через которые нами прослеживается взаимосвязь с иноязычной коммуникативной компетентностью, а именно: теоретический, технологический, профессионально-личностный. Теоретическая готовность, по-нашему мнению, – комплекс, проявляющееся в готовности студента осваивать комплекс профессиональных и лингвистических знаний, которые являются основой теоретического компонента при условии, что они интеллектуально обоснованы и эмоционально пережиты. Данная готовность связана с развитием когнитивного уровня иноязычной коммуникативной компетентности, отражающего степень овладения студентами указанными знаниями по предмету. К профессиональным знаниям мы относим знания основ профессиональной деятельности, основных закономерностей развития явлений, знания характеристик движущих сил развития личности, знания целей, сущности, содержания, принципов, форм и методов решения практико-ориентированных задач и средств творческого саморазвития. Лингвистические знания включают лексические, грамматические, фонетические, страноведческие знания по иностранному языку, а также знания основ правил и форм общения на иностранном языке с учетом специфики неродной культуры, осознание цели и задач обучения иностранному языку студентов вуза. В состав технологической готовности студентов к использованию возможностей иностранного языка в целях профессионального самообразования входят также практические умения налаживать международные контакты, читать научную иноязычную литературу, использовать Интернет и другие современные технологии, обеспечивающие самообразование студентов в ходе обучения в вузе. Под профессионально-личностной готовностью мы понимаем готовность будущего студента проявлять такие профессионально-личностные качества, как коммуникативность, толерантность, способность преодолевать психологический барьер, получать опыт профессионального иноязычного общения. Эта готовность фиксируется на личностном уровне развития иноязычной коммуникативной компетентности студента в процессе практико-ориентированного иноязычного общения. Итак, мы выделяем теоретический, технологический, профессионально-личностный компоненты, нацеленные на профессиональное самообразование за счет использования возможностей иностранного языка в ходе обучения в вузе. Изучение научной литературы и анализ собственного педагогического опыта позволили установить, что для успешного усвоения дисциплины «Иностранный язык», будущему специалисту недостаточно просто владеть иноязычной коммуникативной компетентностью на том или ином уровне ее развития, сегодня необходимо говорить о

взаимосвязи этой компетентности с готовностью использовать иностранный язык в целях профессионального самообразования в ходе обучения в вузе, что будет способствовать не только углублению практико-ориентированных языковых знаний, иноязычных коммуникативных умений, формированию профессионально-личностных качеств, приобретению опыта иноязычного общения, но и становлению профессионально-компетентного специалиста.

Список использованной литературы:

1. Бокарева Г.А. Дидактические основы совершенствования профессиональной подготовки студентов в процессе обучения общенаучным дисциплинам: Дис. ... д-ра пед. наук / Г.А. Бокарева. – М., 1988. – 390с.
2. Дурай-Новакова К.М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук / К.М. Дурай-Новакова. – М: Изд-во МГУ 2003. –46с.
3. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности/ М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: БГУ, 2008. – 383с.
4. Елькина О.Ю. Педагогическая технология подготовки будущего учителя к формированию продуктивного опыта младших школьников / О.Ю. Елькина. – Новокузнецк: РИО КузГПА. – 2006. – 180с.
5. Ильясов Н. Научно-педагогические основы совершенствования готовности будущих учителей к творческой профессиональной деятельности: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. Ильясов – Алма-Ата, 1986. – 21с.
6. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1976. – 247с.
7. Кушнарера О.Е. Роль коммуникативных технологий/ О.Е. Кушнарера // Проблемы гуманитарного образования в техническом вузе: сборник статей научно-методической конференции. –Новосибирск: НГТУ, 2000. – С.139.
8. Левитес Д.Г. Автодидактика: теория и практика конструирования собственных технологий обучения / Д.Г. Левитес.– М.: Прогресс, 2003. – 320с.
9. Моляко В.А. Психологическое изучение творческой личности/ В.А. Моляко. – Киев: Знание, 2008. – 71с.
10. Печенюк Л.И. Формирование у старшеклассников нравственно-психологической готовности к труду в сфере обслуживания: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.И. Печенюк. – М., 1981. – 22с.
11. Сартбекова Н.К. К вопросу интеграции цифрового обучения в процессе преподавания английского языка/ Сартбекова Н.К., Чыланбекова Н. -Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №2.2020. с.236-242. elibrary.ru > item
12. Сартбекова Н.К. Влияние делового английского на формирование профессиональной компетентности студентов/ Сартбекова Н.К. Научный аспект №4-2019" – Том №2. Выпуск №4-2019. С.201 - 206.
13. Сайфуллин Ф.А. Формирование готовности студентов педагогических институтов к работе с родителями сельских школьников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ф.А. Сайфуллин. – М., 1986. – 16с.
14. Слостенин В.А. Гуманистическая парадигма педагогического образования / В.А. Слостенин // Независимый педагогический журнал «Магистр». – 1994. – №6. – С.2-8.

15. Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. / В.А. Слостенин. – М.: Просвещение, 1976. – 160с.
16. Щербаков А.И. Психологические основы формирования личности учителя в системе высшего педагогического образования / А.И. Щербаков. – М.: Просвещение, 1976. – 191с.

Reference:

1. Bokareva G.A. Didactic foundations of improving the professional training of students in the process of teaching general scientific disciplines: Dis. ... Doctor of pedagogical Sciences / G.A. Bokareva. – M., 1988. – 390s.
2. Durai-Novakova K.M. Formation of professional readiness of students for pedagogical activity: Abstract. dis. ... doctor of Pedagogical Sciences / K.M. Durai-Novakova. – Moscow: Publishing House of Moscow State University 2003. –46s.
3. Dyachenko M. I. Psychological problems of readiness for activity / M.I. Dyachenko, L.A. Kandybovich. – Minsk: BSU, 2008. - 383s.
4. Elkina O.Yu. Pedagogical technology of preparing a future teacher for the formation of productive experience of younger schoolchildren / O.Yu. Elkina. – Novokuznetsk: RIO KuzGPA. - 2006. – 180с.
5. Ilyasov N. Scientific and pedagogical foundations of improving the readiness of future teachers for creative professional activity: Abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences / N. Ilyasov – Alma-Ata, 1986. – 21s.
6. Krutetsky V.A. Psychology of education and upbringing of schoolchildren / V.A. Krutetsky. – M.: Enlightenment, 1976. – 247s.
7. Kushnareva O.E. The role of communicative technologies/ O.E. Kushnareva // Problems of humanitarian education in a technical university: collection of articles of the scientific and methodological conference. –Novosibirsk: NSTU, 2000. – p.139.
8. Levites D.G. Autodidactics: theory and practice of designing own learning technologies / D.G. Levites.– M.: Progress, 2003. – 320s.
9. Molyako V.A. Psychological study of creative personality/V.A.Molyako.– Kiev:Znanie,2008.- 71s.
10. Pechenyuk L.I. Formation of moral and psychological readiness for work in the service sector among high school students: Abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences / L.I. Pechenyuk. – M., 1981. – 22s.
11. Sartbekova N.K. On the integration of digital learning in the process of teaching English/ Sartbekova N.K., Chylanbekova N. -Scientific information journal "Science and Innovative Technologies" No.2.2020. pp.236-242. elibrary.ru " item
12. Sartbekova N.K. The influence of business English on the formation of professional competence of students/ Sartbekova N.K. Scientific aspect No. 4-2019" – Volume No.2. Issue No.4-2019. pp.201 - 206.
13. Sayfullin F.A. Formation of readiness of students of pedagogical institutes to work with parents of rural schoolchildren: Abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences / F.A. Sayfullin. – M., 1986. – 16s.
14. Slastenin V.A. Humanistic paradigm of pedagogical education / V.A. Slastenin // Independent pedagogical journal "Magister". - 1994. – No. 6. – pp.2-8.
15. Slastenin V.A. Formation of the personality of a teacher of a Soviet school

in the process of professional training. / V.A. Slastenin. – М.: Enlightenment, 1976. – 160с.

16. Shcherbakov A.I. Psychological foundations of the formation of the personality of a teacher in the system of higher pedagogical education / A.I. Shcherbakov. – М.: Enlightenment, 1976. – 191с.

УДК 371.32:8

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-10-16

Абакулов Р.А., Сартбекова Н.К., Чыланбекова Н.

Кыргыз-Өзбек университети, англис филология кафедрасы, окутуучу,
И.Арабаев атындагы КМУ, Манас таануу жана лингвистика институту, п.и.д., профессор,

И.Арабаев атындагы КМУ, Манас таануу жана лингвистика институту, ага окутуучу

Абакулов Р.А., Сартбекова Н.К., Чыланбекова Н.

Кыргызско-Узбекский университет, кафедра английской филологии, преподаватель,
КГУ им.И.Арабаева, Институт Манасоведения и лингвистики, д.п.н., профессор,
КГУ им.И.Арабаева, Институт Манасоведения и лингвистики, старший преподаватель

R. A. Abakulov, N.K. Sartbekova, N. Chylanbekova

Kyrgyz-Uzbek University, Department of English Philology, teacher,
KSU I. Arabaev, Institute of Manas Studies and Linguistics, Doctor of Pedagogical Sciences,
professor,

KSU I. Arabaev, Institute of Manas Studies and Linguistics, Art. Teacher

**БОЛОЧОКТОГУ ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМДЕРИНИН БӨТӨН ТИЛДҮҮ
ПРОФЕССИОНАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯСЫНЫН СУРОЛОРУ БОЮНЧА
К ВОПРОСУ ОБ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
TO THE QUESTION OF FOREIGN LANGUAGE PROFESSIONAL COMPETENCE
OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS**

Аннотация: Бул макалада авторлорду болочок чет тил мугалимдеринин бөтөн тилдүү кесиптик компетенттүүлүк маселеси кызыктырган. «Бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүгү» түшүнүгү талдоого алынып, келечектеги чет тил мугалимдеринин бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн мазмуну жана көрсөткүчтөрү аныкталган. Анын курамына өзгөчө көңүл бурулат. «Чет тили» дисциплинасын окутуу практикалык педагогикалык тажрыйба катары каралат жана студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн гана эмес, ошондой эле бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнү камтыйт. Болочок мугалимдин бөтөн тилдүү коммуникативдик компетенттүүлүгү жөнүндө түшүнүктөр такталган. Кесиптик компетенттүүлүк түшүнүктөрү баяндалып, айрым аспектилерин жана болочок мугалимдердин инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдейт, ошондой эле макалада келечектеги чет тили мугалимдеринин практикалык иш-аракеттеринин сапатына да көңүл бурулат. "Кесиптик компетенттүүлүк" түшүнүгүн чечмелөөдө авторлор келечектеги адистин компетенттүүлүгүнө ээ болуу көз карашынан баамдашып, бул кесиптик ишмердиктин жемиштүү, эффективдүү аткарылышын камсыз кылуучу иш-аракеттин жалпыланган ыкмалары катары түшүндүрмө берилген.

Аннотация: В этой статье авторы интересуются к вопросу об иноязычной профессиональной компетенции будущих учителей иностранных языков. Анализируется понятия «иноязычная коммуникативная компетентность», определяются содержание и показатели развития иноязычной коммуникативной компетентности будущих учителей иностранного языка. Особое внимание уделяется ее компонентному составу. Рассматривается преподавание дисциплины «Иностранный язык», как практический педагогический опыт и предполагает развитие не только коммуникативной компетентности, но и иноязычной коммуникативной компетентности студентов. Уточнены понятия иноязычная коммуникативная компетентность будущего учителя. Описываются понятия профессиональной компетентности, которые изучаются отдельные аспекты труда и личностные характеристики будущих учителей, также статья акцентирует вопросы качества практической деятельности будущих учителей иностранного языка. В трактовке понятия «профессиональная компетентность», авторы рассматривают с точки зрения обладания будущим специалистом компетенцией, которая понимается как обобщенные способы действий, обеспечивающие продуктивное, эффективное выполнение профессиональной деятельности.

Abstract: In this article, the authors are interested in the question of foreign-language professional competence of future teachers of foreign languages. The concepts of "foreign-language communicative competence" are analyzed, the content and indicators of the development of foreign-language communicative competence of future teachers of a foreign language are determined. Special attention is paid to its component composition. The teaching of the discipline "Foreign Language" is considered as a practical pedagogical experience and involves the development of not only communicative competence, but also foreign-language communicative competence of students. The concepts of foreign-language communicative competence of the future teacher have been clarified. The concepts of professional competence are described, which study certain aspects of work and personal characteristics of future teachers, and the article also emphasizes the quality of the practical activities of future teachers of a foreign language. In the interpretation of the concept of "professional competence," the authors consider from the point of view of possessing a future specialist competence, which is understood as generalized methods of action that ensure the productive, effective performance of professional activities.

Негизги сөздөр: бөтөн тилдүү кесиптик компетенттүүлүк, коммуникативдүүлүк, эмгектин аспектилери, жеке мүнөздөмөлөрү, практикалык ишмердүүлүктүн сапаттары, жемиштүү жана эффективдүү аткаруу.

Ключевые слова: иноязычная профессиональная компетенция, коммуникативность, аспекты труда, личностная характеристика, качества практической деятельности, продуктивное и эффективное выполнение.

Key words: foreign-language professional competence, communicativity, aspects of labor, personal characteristics, quality of practical activity, productive and effective performance.

Введение. Образование – одна из приоритетных сфер, обуславливающих развитие любого государства. Процессы глобализации, изменения мирового масштаба поставили перед каждой страной понимание необходимости устойчивого развития. Развитие государства, в системе образования, происходит в прямой зависимости от людских ресурсов, а это, в свою очередь, настоятельно требует создания в стране современной системы образования. В сегодняшней реалии необходим мобильный, эрудированный, свободно и критически

мыслящий специалист, готовый к профессиональной деятельности в постоянно-меняющемся условиях, что сегодня не представляется возможным без знания иностранного языка.

Актуальность темы и постановка задач. В целях развития образования в соответствии с современными требованиями в Кыргызской Республике был разработан и принят целый ряд нормативно-правовых документов: «Концепция развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года», «Стратегия развития образования в Кыргызской Республике в 2012-2020 годы», «Государственный образовательный стандарт среднего общего образования Кыргызской Республики» (2014 г.), «Национальная стратегия Кыргызской Республики на 2018-2040 гг.», «Концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2030 г.г.» и др. В этих документах определены стратегические направления развития образования, формирование компетентностей студентов, претворение в жизнь личностно ориентированного обучения студентов, построение системы образования с использованием информационных технологий, обмен информацией на уровне управления, повышение качества образования посредством развития регионов страны и т.д. Предлагаемая Концепция развития образования Кыргызской Республики до 2030 года создана на основе Закона КР «Об образовании», и на указанные выше документы. В рамках данной концепции происходит изменение целей и задач обучения иностранным языкам, в результате чего особое внимание уделяется подготовке студентов к ситуациям практического использования языка как средства межкультурного познания и взаимодействия. Ведущей целевой установкой языкового образования становится иноязычная коммуникативная компетентность личности, желаемым результатом – использование языка как средства общения, а основным принципом – принцип диалога культур. Это и актуализирует развитие иноязычной коммуникативной компетентности будущего специалиста, что, в свою очередь, порождает необходимость уточнения определений, структуры компетентности будущих учителей и установления ее взаимосвязи с готовностью использовать возможности неродного языка в самообразовательных целях. Несмотря на интерес к данной проблеме со стороны педагогов ученых [1, 2], понятия профессиональной компетентности и иноязычной коммуникативной компетентности будущих учителей до настоящего времени не имеют однозначного определения. Поэтому для уточнения определений исследования необходимо сделать краткий экскурс в их генезис и становление. Научная отрасль, предметом изучения которой является профессиональное развитие и поведение специалиста, начала складываться в эпоху античности, и только в XIX веке, благодаря философу И. Бентаму, получила название «деонтология». В рамках указанной отрасли научного знания философ выделяет определенный набор требований (владение профессиональными знаниями, умениями и качествами), предъявляемых к работникам того времени, с учетом исторических предпосылок, национальных, а также региональных традиций и особенностей народа [6].

Термин «компетентность» в советскую педагогическую науку был введен В.И. Лениным, который констатировал, что для того, чтобы управлять каким-либо процессом, работник должен быть компетентным, полностью знать все условия и технику производства на ее современной высоте, а так же иметь соответствующее научное образование [7]. На первый план в системе высшего профессионального образования в постсоветский период и в последнее десятилетие, особенно в условиях подписания Болонского процесса, выступает переход от традиционного знаниевого на компетентностное обучение, когда речь идет о формировании профессионально-компетентного специалиста [16]. Это требует уточнения

рабочего определения профессиональной компетентности будущего специалиста. Для нашего исследования важно установить, что понятие профессиональной компетентности многоаспектно и развивается постепенно в процессе эволюции от некой профессиональной компетентности вообще к предметной, в частности, иноязычной коммуникативной компетентности. Остановимся подробнее на анализе указанных понятий. Изучение научных трудов Н.В. Кузьминой позволило нам увидеть, что автор ограничивает профессиональную компетентность специалиста рамками совокупности свойств личности. В составе профессиональной компетентности ученый выделяет следующие составляющие: а) специальную компетентность; б) методическую компетентность; в) социально-психологическую компетентность (сфера коммуникаций); г) дифференциально-психологическая компетентность; д) аутопсихологическую компетентность (рассматривает достоинства и недостатки собственной деятельности и личности) [5].

Изучение указанной проблемы продолжает вести А.К. Маркова, которая, восприняв идеи Н.В. Кузьминой, расширяет понятие профессиональной компетентности до уровня особенностей профессиональной деятельности и функций работника. Данную компетентность будущего специалиста А.К. Маркова рассматривает в двух аспектах: во-первых, как психическое состояние специалиста, позволяющее ему действовать самостоятельно и ответственно; во-вторых, как обладание способностью и умениями выполнять определенные профессиональные функции [8]. В отличие от Н.В. Кузьминой и А.К. Марковой, в трактовке профессиональной компетентности будущего специалиста Л.М. Митина расставляет акценты на профессиональных знаниях. Не отрицая присутствия личностного фактора при определении данного понятия, ученый выделяет три ее подструктуры: деятельностную (знания, умения, навыки и индивидуальные способы самостоятельного осуществления деятельности); коммуникативную (знания, умения, навыки и способы творческого осуществления профессионального общения); личностную (потребность в самореализации и саморазвитии) [9].

Результаты исследования и рекомендации. Таким образом, в ходе рассмотрения понятия профессиональной компетентности вышеуказанные авторы склонны изучать отдельные аспекты труда и личностные характеристики учителя, не уделяя должного внимания вопросу качества его практической деятельности. Поэтому в нашей работе мы опираемся на позицию В.А. Хуторского в трактовке понятия «профессиональная компетентность», которую автор рассматривает с точки зрения обладания будущим специалистом компетенцией, понимаемой как обобщенные способы действий, обеспечивающие продуктивное, эффективное выполнение профессиональной деятельности [15].

Итак, проведение анализа источников показало, что исследуемое понятие коммуникативной компетентности является неотъемлемой частью профессиональной компетентности, развиваемой на различных предметах. Преподавание же дисциплины «Иностранный язык», как показывает собственный практический педагогический опыт, предполагает развитие не только коммуникативной компетентности, но и иноязычной коммуникативной компетентности студентов. Поэтому следует уточнить, что нами понимается под иноязычной коммуникативной компетентностью будущего учителя и для этого обратиться к анализу ее структуры. Исследователи, в частности, Н.И. Гез, Е.И. Пассов и т.д., склонны ограничивать иноязычную коммуникативную компетентность рамками способности понимать и продуцировать неограниченное число правильных в языковом

отношении предложений с помощью условных языковых знаков [3, 10]. В свою очередь, зарубежные исследователи, например, Дж. Равен и Н. Хомский, расширяют данное понятие, включая в его состав ряд компонентов: лингвистический (знание лексики, фонетики, грамматики и соответствующие им умения), социолингвистический (отражает социокультурные условия использования языка) и прагматический (предполагает реализацию коммуникативной функции, порождение речевых актов) [14]. При изучении неродного языка, как полагают И.А. Зимняя, Е.И. Пассов, Дж. Равен, Н. Хомский и другие, становится освоение определенной суммы знаний, умений и навыков по предмету, что, как показывает современная практика преподавания дисциплины «Иностранный язык» в условиях вуза, не имеет четкой связи с жизненными реалиями, и, следовательно, не способствует полноценному позитивному профессиональному развитию личности студента, ее самоактуализации в процессе приобретения нового языкового и культурного опыта в ходе иноязычного общения. Таким образом, мы видим, что иноязычная коммуникативная компетентность понимается вышеуказанными учеными достаточно узко, так как они не уделяют должного внимания вопросам: развития толерантного отношения к особенностям и представителям другой культуры и изучения языка с точки зрения возможности его практического применения с целью профессионального самообразования, более того, преодоления психологического барьера при иноязычном общении, что представляется востребованным в рамках подготовки ВПО [12,13].

Проведение контент-анализа исследуемого понятия, исторический и собственный педагогический опыт профессиональной подготовки по иностранному языку в вузах, а так же изучение научных позиций широкого спектра специалистов по данной проблеме (Зимняя И.А., Пассов Е.И., Равен Дж., Хомский Н. и др.), позволили нам охарактеризовать структуру иноязычной коммуникативной компетентности студентов вуза как ситуативную категорию, отражающую способность будущего специалиста реализовывать знания – профессиональные и лингвистические (грамматики, лексики, фонетики), иноязычные коммуникативные умения (осуществлять эффективное общение); профессионально-личностные качества студента (коммуникативность, толерантность, способность к преодолению психологического барьера при иноязычном общении) и опыт иноязычного профессионального общения, способствующую креативному решению разнообразных практико-ориентированных задач, возникающих в процессе обучения.

Список использованной литературы:

1. Адольф В.А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя: Дис. ... д-ра пед. наук / В.А. Адольф. – М., 1998. – 357с.
2. Айсмонтас Б.Б. Педагогическая психология / Б.Б. Айсмонтас. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – 208с.
3. Гез Н.И. Формирование коммуникативной компетентности как объект методологического исследования / Н.И. Гез // Иностранные языки в школе. – 1985. – №2. – С.18.
4. Зеер, Э.Ф. Личностно ориентированное профессиональное образование / Э.Ф. Зеер, Г.М. Романцев // Педагогика. – 2002. – №3. – С.16-21.
5. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина – М.: Просвещение, 2007. – 264с.
6. Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии / К.М. Левитан. – М.: Просвещение, 2003. – 230с.

7. Ленин В.И. Речь на III Всероссийском съезде рабочих водного транспорта / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т.40. / В.И. Ленин. – М.: Политиздат, 1970. – 215с.
8. Маркова А.К. Учебно-познавательные мотивы и пути их исследования. Формирование учебной деятельности /А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 2002. – 218с.
9. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя [Текст] / Л.М. Митина. – М.: Академия, 2004. – 320с.
10. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычной культуре общения / Е.И. Пассов. – М.: Русский язык, 2007. – 276с.
11. Равен Д. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация / Д. Равен. – М., 2002. – 135с.
12. Сартбекова Н.К. К вопросу интеграции цифрового обучения в процессе преподавания английского языка/ Сартбекова Н.К., Чыланбекова Н. -Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №2.2020. с.236-242. elibrary.ru > item
13. Сартбекова Н.К. Влияние делового английского на формирование профессиональной компетентности студентов/ Сартбекова Н.К. Научный аспект №4-2019" – Том №2. Выпуск №4-2019. С.201 - 206.
14. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Н. Хомский. – М.: Просвещение, 1972. – 145с.
15. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Народное образование. – 2003.–№2.–С.58-64.
16. Gardner R. C. A student's contribution to second language learning. Language teaching / R.C. Gardner, P.D. Madntyre. – London: McMillan, 2002. – P.36-53. 229. Hawkins, E. W. Modern languages in the curriculum [Text] / E.W. Hawkins Cambridge, CUP. – 2007. – 353p.

Reference:

1. Adolf V.A. Theoretical foundations for the formation of the teacher's professional competence: Dis. ... Dr. ped. Sciences / V.A. Adolf. - М., 1998. - 357p.
2. Aismontas B.B. Pedagogical psychology / B.B. Iceмонтas. - М.: VLADOS-PRESS, 2002. - 208p.
3. Gez N.I. Formation of communicative competence as an object of methodological research / N.I. Ge / Foreign languages at school. -1985.- №2. - P.18.
4. Zeer, E.F. Personally oriented vocational education / E.F. Zeer, G.M. Romantsev // Pedagogy. - 2002. - No. 3. - P.16-21.
5. Kuzmina N.V. Professionalism of the personality of the teacher and master of industrial training / N.V. Kuzmina - М.: Education, 2007. - 264 p.
6. Levitan K.M. Fundamentals of pedagogical deontology / K.M. Levitan. - М.: Education, 2003. - 230 p.
7. Lenin V.I. Speech at the III All-Russian Congress of Water Transport Workers / V.I. Lenin // Full. coll. op. - Т.40. / IN AND. Lenin. - М.: Politizdat, 1970. - 215s.
8. Markova A.K. Educational and cognitive motives and ways of their research. Formation of educational activity /A.K. Markov. - М.: Education, 2002. - 218s.
9. Mitina L.M. Psychology of work and professional development of the teacher [Text] / L.M. Mitin. – М.: Academy, 2004. – 320p.
10. Passov E.I. Fundamentals of communicative methodology for teaching a foreign language culture of communication / E.I. Passov. - М.: Russian language, 2007. - 276 p.

11. Raven D. Competence in modern society. Identification, development and implementation / D. Raven. - M., 2002. - 135s.
12. Sartbekova N.K. On the issue of digital learning integration in the process of teaching English / Sartbekova N.K., Chylanbekova N. - Scientific information journal "Science and innovative technologies" No. 2.2020. pp.236-242. elibrary.com › item
13. Sartbekova N.K. The influence of business English on the formation of professional competence of students / Sartbekova N.K. Scientific aspect No. 4-2019" - Volume No. 2. Issue No. 4-2019. P. 201 - 206.
14. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax / N. Chomsky. – M.: Enlightenment, 1972. – 145p.
15. Khutorskoy A.V. Key competencies as a component of the personality-oriented paradigm of education / A.V. Khutorskoy // Public Education. - 2003. - No. 2. - P. 58-64.
16. Gardner R. C. A student's contribution to second language learning. Language teaching / R.C. Gardner, P.D. Madntyre. - London: McMillan, 2002. - R.36-53. 229. Hawkins, E.W. Modern languages in the curriculum [Text] / E.W. Hawkins Cambridge, C.U.P. - 2007. - 353p.

УДК 821

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-16-20

Абдыжапар уулу Мундузбек

К. Карасаев атындагы БМУ, илим изилдөөчү

Абдыжапар уулу Мундузбек

БГУ им. К. Карасаева, научный исследователь

Abdyjapar uulu Munduzbek

BSU I. K. Karasaeva, scientific researcher

**ЧЕТ ӨЛКӨДӨГҮ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ
КЫРГЫЗСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК ЗА РУБЕЖОМ
KYRGYZ LITERARY LANGUAGE ABROAD**

Аннотация: Бул макалада чет өлкөдө, анын ичинде кытайлык кыргыздардын күнүмдүк, маданий турмушундагы адабий тилине байкоолор, иликтөөлөр жүргүзүлдү.

Аннотация: В данной статье представлены наблюдения и исследования литературного языка повседневной жизни и культурной жизни китайских кыргызов за рубежом.

Annotation: This article devoted to observations and studies of literary language of everyday life and cultural life of Chinese Kyrgyz abroad.

Негизги сөздөр: чет өлкөлүк кыргыздар, адабий тил, маданият, тарых, адабият.

Ключевые слова: зарубежные кыргызы, литературный язык, культура, история, литература.

Key words: foreign Kyrgyz, literary language, culture, history, literature.

Интернет булактарынан алынган айрым ишенимдүү маалыматтарга таянсак, Ала-Тоо аймагын мекендеген 3,5 миллиондон ашуун кыргыз боордошторунан объективдүү, субъективдүү себептерден улам бөлүнүп калып, ушул күндө алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдө туруктуу жашап жатышкан кыргыздардын саны 1,5 миллиондон ашуун.

Айрымдар мындан да көп цифраны келтиришет. Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгонго чейин кыргыз коомчулугу чет өлкөлүк кыргыздар тууралуу толук маалыматка ээ боло алышкан эмес. 1992-жылы август айында Бишкек шаарында Кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк курултайы өтүп, ага Кытайда, Өзбекстанда, Россияда, Түркияда, Афганистанда, Тажикстанда, Европа өлкөлөрүндө, Америкада, Австралияда жашаган кыргыздардын өкүлдөрү келишкенден кийин гана жалпыга маалымдоо каражаттарында чет өлкөлүк кыргыздар жөнүндө ары кызыктуу, ары кеңири сөз боло баштады. Алардын айрымдары 1920-жылга чейин түрдүү тарыхый себептерге байланыштуу чет жактарга кетип, орун-очок алып калышкан болсо, кээ бирлери Кеңеш бийлиги орноп, колунда барлар менен улутчул адамдарды куугунтуктоо башталган учурда Кыргызстандан көчүп кетишкен.

СССР убагында чет өлкөлүк кыргыздар тургай, ала-тоолук кыргыздардын чыныгы тарыхы, маданияты, тили жана адабияты тууралуу ээн-эркин сөз кылуу партиялык жазалоолор менен коштолсо, демократиялык жана жарандык коом куруу кыялы акыл-оюбуздан орун алгандан тарта чет өлкөлүк кыргыздар тууралуу сөз кылуу модага айланды. Алыскы-жакынкы аймактарда тиричилигин тың өткөрүп (албетте, бардыгы эле андай эместир), ала-тоолук бир боорлоруна караан болуп жүрүшкөн кыргыздар тууралуу айтып, жазып, атайын иликтөөлөрдү жүргүзүүнүн өзү – жакшы жышаан. Бирок ошол жазылган, иликтенген эмгектерде камтылган маалыматтар такпы, маселенин өзөгү мына ушунда. Анткени чет өлкөлүк кыргыздар тууралуу иликтөөлөрдүн айрымдарында бири-бирине карама-каршы фактылар кездеше калып жүрөт. Мисалы, вандык кыргыздардын Түркияга кандайча барып калгандыгына байланыштуу кайчы пикирлер азыркыга чейин талаш туудуруп келет. Америкалык окумуштуу, Индиана университетинин профессору, Ортоңку жана Чыгыш Азия илимдеринин жана антропология илимдеринин доктору М. Назиф Шакрани мырза берген маалыматка кыргыз окумуштууларынын көз караштары дал келбейт. Бул окумуштуу 14 жашында Афганистанда жашап, Рахманкул ханды бир канча ирет көргөн жана 1989-жылы Англияда жарыяланган афганистандык кыргыздардын Пакистан жана Түркия жергесине көчүп баргандыгы тууралуу кинотасманы түзүп, вандык кыргыздар тууралуу эң алгачкы маалыматты бергендердин бири болуп саналат. Окумуштуунун айтуусу боюнча, Рахманкул хан 12 жашында атасын ээрчип Афганистанга көчүп барган. Ал эми кыргыз окумуштууларынын пикири боюнча, Рахманкул хан большевиктерден качып, элин баштап Афганистан тарапка ооп кеткен.

Чет өлкөлүк кыргыздарды ар тараптуу изилдөөнүн эң маанилүү маселелеринин бири алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн иликтөө болуп эсептелет. Буга чейин чет өлкөдөгү кыргыздардын тарыхына карата гана кызыгуу күч алып, тилдик өзгөчөлүктөрүн иликтөө жагы көмүскөдө калып келген. Кытайлык, тажикстандык, афганистандык, пакистандык, түркиялык ж. б. кыргыздардын тили бүгүнкү күнгө чейин толук кандуу иликтөөгө алына электиги буга айкын күбө. Түркиялык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүгү тууралуу маалыматты профессор Сулайман Кайыповдун эмгегинен гана кезиктиребиз. Белгилүү окумуштуу вандык кыргыздардан жазып алган оозеки чыгармаларды жөн гана кагазга түшүрүп койбостон, транскрипция менен жазгандыктан, мындан тилдик өзгөчөлүктөрдү байкоого болот (Кайыпов С., Жылга бергис жарым күн. Шам басмасы: - Бишкек, 2006).

Чет өлкөдөгү кыргыздардын маданиятын, тарыхын, улуттук каада-салтын изилдөөдө эң алгач алардын тилине көңүл буруу зарыл. Анткени тил аларды ар тараптан изилдөөнүн өзөгү болуп берет. Эң эле таң калыштуусу – чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын тилинде кыргыз тилинин байыркы элементтери сакталып калгандыгында. Демек, алардын тилдик

өзгөчөлүктөрүн иликтөө менен кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, тилине байланыштуу өтө бай материалдарды таап чыгууга болот.

Макаланын мүмкүнчүлүгү чектелүү болгондуктан, бул сапар чет өлкөдө жашаган кыргыздардын ичинен кытайлык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрүнө үстүртөн гана токтолмокчубуз. Кытайлык кыргыздар тууралуу сөз болгондо, алардын тилдик өзгөчөлүгү жөнүндө айрым тилчи-окумуштуулар эле билишпесе, тилчибиз дегендердин көпчүлүгү “кытайлык кыргыздардын ал жакка кайсы жылдары барып калышкандыгын жана алардын тили кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендигин” билишпейт. Ошондуктан бул тууралуу азыраак маалымат бере кетүүнү эп көрүп отурабыз. Кытайлык кыргыздар Кытайдын Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областынын аймагында тээ байыртан бери эле жашап келишет. 1916-жылкы Үркүндө 32 миңден ашуун кыргыз Кытайга качып барышканы менен, алардын канчасы Ала-Тоого кайтып келишкени, ал жакта калган кыргыздын канчасы кырылып, канчасы биротоло жашап калгандыгын азыркыга чейин так билген жан жок. Бул – кытайлык кыргыздар байыркы замандардан бери эле ата-бабалары мекендеп келишкен аймактарда өз жашоолорун улантууда дегендик. Анткени XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башы кыргыз элинин тарыхында өзгөчө бурулуш мезгил болгону баарына маалым. Бул өткөөл мезгилде, биринчиден, өз ара араздашып, алакандай аймакка батыша албай турган кыргыз хандыктары ыдырай баштаган болсо, экинчиден, 1984-жылкы экинчи жолку келишимде байыртан мекендеп келишкен кыргыз жери дагы, кыргыз эли дагы эки чоң империянын, атап айтканда, Акчий, Улуучат, Актоо, Артыш, Текес, Лоп, Иртыш сыяктуу байыртан кыргыздар конуштап келишкен аймактар Цин империясынын энчисине, ал эми азыркы Кыргыз Республикасынын аймагы Россия империясынын энчисине бөлүнгөн. Эки империянын чек арасына өтө катуу текшерүү коюлгандыктан, бир эле тоонун ары жагындагы кыргыздар менен бери жагындагы кыргыздар бири-биринен кабарсыз кала беришкен. Дал ушул тарыхый процесс XX кылымдын башында кыргыз тилинин эки бутакка бөлүнүшүнө себеп болгон. Бирок ошого карабастан, кытайлык боордоштор өзгө жерде өздөрүнүн улуттук тилин, маданиятын, каада-салтын жоготпой сактап, атүгүл, өнүктүрүп келишкен.

Алардын эң эле маанилүү өзгөчөлүктөрү көп улуттуу аймакта өздөрүнүн улуттук жазма тилин сактап калышкандыгында. Анткени тил – улуттун күзгүсү. Тилде ошол тилде сүйлөгөн улуттун бардык өзгөчөлүктөрү, тактап айтканда, маданияты, улуттун аң-сезими, менталитети сакталат. Тилин унуткан эл өзүнүн улуттук бүт баалуулуктарынан ажырай тургандыгында шек жок. Буга мисал катарында Түркиядагы, Афганистандагы, Тажикстандагы ж. б. аймактардагы кыргыздардын жазуу тили болбогондуктан, өздөрүнүн улуттук кимдигин жоготуп алуу коркунучунда тургандыгын көрсөтүүгө болот. Оозеки тил өтө тездик менен өзгөрүүгө учурайт. Ал эми жазуу тил дайыма өзүнүн туруктуулугун сактап турат.

Бүгүнкү күндө чет өлкөлөрдө жүз миңдеген кыргыздар, анын ичинде Россия Федерациясында эле миллиондон ашык кыргыз турмуш кечирери тууралуу маалыматтар бар. Бирок кыргыз тили адабий тил катарында эки эле өлкөдө колдонулат. Алардын бири – Кыргыз Республикасындагы кыргыз адабий тили жана Кытайдын Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областындагы кыргыздар колдонгон кытайлык кыргыздардын адабий тили.

Кытайлык кыргыздарды ар тараптан терең изилдегендер – ошол эле кытайлык кыргыз окумуштуулары. Атап айтканда, белгилүү тарыхчы, адабиятчы Анвар Байтур, Макелек Өмүрбай, Аббас Дуулат, Осмон Орозбеков, Абдыкадыр Токторов, Мухаммед Хужинхуа, Норуз Үсөналы, Мамбетасан Эрги, Камет Төкөн, Жумак Кадыр, Жеңилбес Калил, Аскар

Жумалы, Кожомбай Матили, Ысырайыл Акмат, Турдаалы Көчкөн, Дилшат Мамбет, Токтонур Аамат, Адил Максут, Тургун Аралы, Ташкен Абдырай, Жолдош Токо, Жумакадыр Жакып, Турган Өмүр, Сайыпбек Аалы, Мамбетказы Турдумамбет, Жумабай, Өрүгүл, Амантур Абдырасул, Мамбетосмон Айтбай, Жылдыз Амантур, Бакыт Аманбек, Ысак Эдилбай, Гапар Токоев ж. б.

“Кытайлык кыргыздардын тилин адабий тил деп атоого болобу?” деген суроо бүгүнкү күндө кыргыз окумуштуулары арасында талаш-тартышты туудуруп келет. Биздин илимий иликтөөбүздүн негизги милдети түркология илиминдеги дал ушул маселени чечүүгө арналды. Чынын айтканда, адабий тилге бүгүнкү күнгө чейин ар кандай аныктама берилип келүүдө. Бир тил адабий тил боло алуусу үчүн кандай эрежелерге, кандай принциптерге жооп бериши керек? Көпчүлүк кабыл алган аныктама болсо, “адабий тил – улуттук тилдин өркүндөтүлгөн эң жогорку формасы болуп, анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири нормативдүүлүк касиети. Башкача айтканда, сөздөрдүн айтылышы, жазылышы, диалектилик же оозеки кепке мүнөздүү болгон сөздөрдү, грамматикалык формаларды ылгап колдонуу жагынан адабий тилдин системалуу түрдө калыптанган бирдиктүү формалары болууга тийиш” (Абдулдаев Э., Азыркы кыргыз тили. - Бишкек, 1998).

Кытайлык кыргыздардын адабий тилин адабий тил деп атоого болбойт деген көз караштардын бир эле негизи бар. Ал – “кытайлык кыргыздардын тили – Кыргызстандагы кыргыз адабий тилинин нормаларына, орфографиялык эрежелерине туура келбейт” деген пикир. Албетте, бул пикирдин тууралыгында талаш жок. Бирок ошол эле учурда кытайлык кыргыздардын адабий тилинин өзүнүн тилдик ченемдери, жазуу эрежелери бар экендигин эсепке албай коюуга болбойт. Кытайлык кыргыздардын тилин, азыркы кыргыз тилинен сырткары, өз алдынча адабий тил катарында калыптанган, өзүнүн тилдик ченемдери, принциптери, жазуу эрежелери бар адабий тил катарында кароо керек. Мисалы, дүйнөлүк тилдердин катарына кирген англис тили адабий тил катарында эки жакта, Америкада жана Европадагы айрым мамлекеттерде өнүккөн. Европадагы англис тили менен Америкадагы англис тилинин бири-бирине дал келбеген өтө көп айырмачылыктары бар. Бирок ошого карабастан, америкалыктардын англис тили, европалыктардын англис тили деген түшүнүктөр колдонулуп келет.

Кытайлык кыргыздардын адабий тилин адабий тил деп атоого боло тургандыгын жана анын адабий тил катарында калыптануу баскычтарын иликтөө, албетте өзүнчө илимий иштин объектиси болууга тийиш. Ошентсе да, чет өлкөдө жашап жүргөн кыргыздардын тили, биздин тилибиздеги айрым түшүнүктөрдү атоодо, терминология жаатында кызмат кылып келгени белгилүү. Манасчы бабабыздын оозунан чыккан “үналгы”, “сыналгы” сөздөрү жалпы кыргыз элине сиңип, расмий турмушубузда колдонулбаганы менен, “күнчырак – солнечная батарея”, “алет – прибор” түшүнүктөрү азыркы арабызда жашап жүрөт. Бул түйүндүү маселени чечүүдө эки тараптуу окумуштуулардын көз караштары, жадагалса, аша чаап айтылган сын пикирлери, илимий факты-далилдер жетишпегенсыйт.

Дегинкиси кытайлык кыргыздар менен ата-мекениндеги кыргыздардын тилинде дээрлик айырма жоктугун байкоого болот. Ал тургай, кытайлык кыргыздар кыргызстандык кыргыздарга караганда тилин таза сактаган деген пикирлер да жок эмес. Айрым патриотторубуз кыргызча таза сүйлөбөй, орусча чалып сүйлөгөндөрдү, диалекти сөздөрдү кошуп сүйлөгөндөрдү ачык сындап, адабий тилибиздин өнүгүшүнө ушулар дагы тоскоол болуп жатканын айтып жатышат.

Тажикстандын Мургаб аймагында тарыхый себептерден улам калып кеткен кыргыздардын тилинин өзгөчөлүгүн, адабий тилдин ченемдеринин сакталышын дагы өзгөчө иликтөөнү талап кылат. Айтор, биз көтөргөн маселе бир макалынын көлөмүнө сыйбагандыктан, диссертациялык ишибиздин бир главасында кеңири токтолууну максат койдук.

Колдонулган адабияттар:

1. Ысак кызы, Токтобүбү; Жуматурду уулу, Адыл. Залкар манасчы Жүсүп Мамай / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), А.Акматалиев, ж.б.; илимий ред. Г.Абдалиева. - Бишкек, 2014. – 328 б. – “Мурас” фонду; “Кыргыз Тарых Коому” ЭКБсы. - ISBN 978-9967-12-401-1.
2. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 5-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. илл. ISBN 978 9967-14-111 -7
3. Турдуева А. Кытайлык кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы (1950-1990-жж.) Тарых илим. канд. диссертациясы: 07.00.02: [Текст] / А. Турдуева. Тарых ин-ту, КР УИА. - Б., 1997.
4. Тунгуч кезектүү эл аралык “Манас” айтуу мелдеш, коргоо форуму. Залкар манасчы Жүсүп Мамайды эскерүү. – Үрүмчү: ШУАР адабият, көркөм өнөрчүлөр бирикмеси; Шинжаң элдик адабиятчылар коому, “Манас” кыргыз элдик дастандарын изилдөө ишканасы, 2014. – 25-29-сентябрь. – (Кыргыз, ханзу тилдеринде).
5. Субакожоева Ч. Т. Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун сакталуу жана өнүгүү тарыхы (Кызыл-Суу кыргыздарынын мисалында) [Текст] / Ч. Субакожоева. Илимий ред. проф. Т.К.Чоротегин. Бишкек, 2015. – 216 б. – ISBN 978-9967-04-633-7.

References:

1. Isak kyzy, Toktobubu; Jumaturdu's son, Adil. Great storyteller Yusup Mamai / Editorial board: T.K. Chorotegin (chairman), A. Akmataliyev, etc.; scientific ed. G. Abdaliev. - Bishkek, 2014. - 328 p. - "Heritage" fund; "Kyrgyz Historical Society" EKB. - ISBN 978-9967-12-401-1.
2. "Kyrgyzstan" national encyclopedia: Volume 5. Chief editor Asanov Yu. A. K 97. B.: State language and encyclopedia center, 2014. ill. ISBN 978 9967-14-111 -7
3. Turdueva A. Socio-economic situation of the Chinese Kyrgyz (1950-1990) History science. blood dissertation: 07.00.02: [Text] / A. Turdueva. Institute of History, NIA of the Kyrgyz Republic. - B., 1997.
4. The first regular international "Manas" speech competition, defense forum. Remembering the great storyteller Yusup Mamai. - Urumqi: SHUAR association of literature and art artists; Xinjiang Society of Folk Writers, "Manas" Kyrgyz Folklore Research Enterprise, 2014. - September 25-29. - (in Kyrgyz and Hanzu languages).
5. Subakojoeva Ch. T. The history of preservation and development of the epic "Manas" among Chinese Kyrgyz (in the example of Kyzyl-Suu Kyrgyz) [Text] / Ch. Subakojoeva. Scientific ed. prof. T. K. Chorotegin. Bishkek, 2015. - 216 p. – ISBN 978-9967-04-633-7.

УДК: 398.2:82.1(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-21-27

Жалалова С. Ы.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, аспирант

Жалалова С. Ы.

Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова, аспирант

Zhalalova S. Y.

Jalal-Abad State University B. Osmonov, postgraduate student

МИФТЕРДИН ОБРАЗДАРГА АССОЦИАЦИЯЛАНЫШЫ
АССОЦИАЦИЯ ОБРАЗА МИФЫ
IMAGE ASSOCIATION MYTHS

Аннотация: Кыргыз фольклористикасында мифтердин образынын ассоциацияланышы айрыкча “Манас” эпосунда кыргыз элинин улуттук мифологиясынын келип чыгыш эволюциясын, мифтик көз-караштын калыптанышы, адамзаттын дүйнө таанымы, кыргыз элинин социалдык мүнөзүнө таандык жаратылышты, айбанаттарды кастарлап, табият менен гармониялуу жашай билүүсү, мифологиянын учурдагы илимде, медицинада колдонушу, эпикалык чыгармалардагы мифтик көз-караштардын чагылдырылышы бул макалада кеңири форматта кароого алынган. Мифтик түшүнүктө аркы дүйнөнүн, жер астын элестүү чагылдырылышы, бул тууралуу илимий гипотезалар теманын негизги өзөгүн түзөт. Тотемдик мифологияны жаратып, илимде жана эпикалык чыгармаларда алардын образдарын элестүү жаратканы тууралуу кенен баяндалат. Тотемдик мифологиянын Ономастика илими менен байланыштырып, социалдык турмушта колдонушканын камтылды. Ошону менен бирге, учурдагы мифологиялык аспектиде жаралган пикирлерди камтыйт.

Аннотация: Эволюция кыргызской национальной мифологии в эпоху «Манаса», формирование мифических взглядов, мировоззрения человечества, социальной природы кыргызского народа, уважения к природе и животным, умение жить в гармонии, использование мифа в современной науке и медицине. Отражение мифических идей в эпических произведениях, воображаемое представление загробного мира и потустороннего мира в мифической концепции составляет ядро этой научной основы. Подробно описано создание тотемной мифологии и воображаемое создание их образов в научных и эпических произведениях. Связывает тотемную мифологию с наукой об ономастике и использует ее в общественной жизни.

Annotation: Evolution of Kyrgyz national mythology in the era of "Manas", the formation of mythical views, worldview of mankind, the social nature of the Kyrgyz people, respect for nature and animals, the ability to live in harmony, the use of myth. in modern science and medicine. Reflection of mythical ideas in epic works, an imaginary representation of the afterlife and the other world in the mythical concept constitutes the core of this scientific basis. The creation of totem mythology and the imaginary creation of their images in scientific and epic works are described in detail. Connects totemic mythology with the science of onomastics and uses it in public life.

Негизги сөздөр: Асман, Күн, Ай, жаратылыш, чагылган, гармония, жолборс, ажыдаар, карачаар жылаан, аркы дүйнө, түш, мифтик түшүнүктө түш жоруу, аян алуу, жомок, сокралдуу, алгачкы дүйнө тааным, мифтердин пайда болуу эволюциясы, Ойсул-Ата,

Камбар-Ата, Зенги-Баба, Чолпон-Ата, Чычаң-Ата, Азрейил, Жебрейил, бейиш, тозок, ономастика, руханий дегредация, тотем.

Ключевые слова: Небо, Солнце, Луна, природа, молния, гариян, тигр, дракон, черная гремучая змея, потусторонний мир, сон, сонник в мифическом смысле, откровение, сказка, сакральное, первобытное мировоззрение, эволюция мифов, Ойсул-Ата, Камбар-Ата, Зенги-баба, Чолпон-Ата, Чичан-Ата, Азрейил, жебрейил, рай, ад, ономастика, духовная дегредация, тотем.

Key words: Sky, Sun, Moon, nature, lightning, Garion, tiger, dragon, black rattlesnake, other world, dream, dream book in the mythical sense, Revelation, fairy tale, sacred, primitive worldview, evolution of myths, Oisul-Ata, Kambar -Ata, Zengi-baba, Cholpon-Ata, Chichan-Ata, Azreil, Gabriel, heaven, hell, onomastics, spiritual degradation, totem.

Кыргыз фольклордук чыгармаларда мифологиялык жана тотемдик чыгармалар абдан кеңири өнүккөн. Ар бир үй жаныбары, жапайы жаныбарлар тууралуу кеңири мифтик ассоциациянын калыптанганын байкоого болот. Биз ушул ассоциацияланган жаныбарлардын бир канчасын мисал келтирсек:

Жылкы-абдан эстүү, ээсин эч качан таштабайт. Ээси эгер өлүп калса, абдан кишенеп ыйлайт. Кыргызда жылкы жаныбары адамдын канаты деп эсептелип, “Жылкыңа карап ышкыр”, “Ат адамдын канаты”, “Ат жалына казан ас” деген макалдар жаралган. Бул макалдар тууралуу биз жылкы жаныбары менен адамдын ортосундагы бекем байланышты байкайбыз. Кыргыздын социалдык, экономикалык дарамети жылкы менен өлчөнгөн. “Жылкы өлгөн жерде жол бүтөт, баатыр жеңилет”-деп сыпаттап, кастарына (душмандарына) атайын чабал атты берип, душманын мерт кылдырган эпизоддор элдик оозеки чыгармаларда кеңири орун алган. Эр Манастын аты “Ак кула” деп аталып, ал Чоңказатта өлгөндө дүйнө бүткөндөй кайгырган. Түшүнө жылкы кирсе, иши оңолот деген жоруулар ушул күнгө чейин элдин аң сезимине сиңип калганын билебиз.

Жолборс-Токой же болбосо джунглидеги падыша жаныбар. Айбаттуу, тайбас, баатырдык мүнөзгө ээ. Ошондуктан ал жөнүндөгү мифологияда кыргыздар айбаттуу, тайбастыктын символун баатырларды сыпаттоо максатында колдонушкан. Мисалы: Арстан мүнөз айбаттуу, беттегинин бербеген, кармашкан жерден кан чыгарат-деп балдардын ысымдарын “Арстан”, “жолборс”-деп аташып, так ошол жаныбарлардай айбаттуу, күчтүү, тайбас болсун деген тилек менен балдарга ысым ыйгарышкан.

(Фото беркут) “Манас” эпосунда Манастын “Ак шумкары” баарыбызга белгилүү. Бүркүттү эркиндикти сүйгөн, өтө курч мүнөзгө ээ. Эл ичинде айтымдарда бүркүт кабак, бүркүттүн көзүндөй курч, алгыр, тайбас, касташкан душманынан тайбаган, бийиктикте, эркиндикти жактырган сыпаттарды берет. Бизге белгилүү Кыргыз мамлекеттик атрибуттардын бири-Гербде бүркүттү койгндугунун мааниси ушунда. Адамды сыпаттоодо: Бүркүт кабак, жар кабак, куш мурун, бүркүттөй алгыр-деген лексикондорду колдонуп келе жатабыз.

Илбээсин- абдан сак, өтө шамдагай, өтө бийик жерлерде жашайт, алсыз жаныбарларга кол салбайт, ашыкча кырбайт. Бул жаныбарды

кыргыз эли бийик пир туткан. Бүркүттөн кыргыз эли эркиндиктин, калыстыктын, адилеттүүлүктү символдоштуруп, чыгармаларда анын мүнөзүн Эр Манаска салыштырган. Бийик тоолордо жашаганы, эч качан бирөөгө биринчи болуп кол салбаганы, жаныбарларды ашыкча кырбаганы эпикалык чыгармаларда чагылдырылган. “Манас” эпосунда Айкөл Манаска берилген сыпаттоодо “Кабылан Манас” (Илбээсинди атап жатат) деген эпитеттерди байкоого болот. Ошондуктан, Бишкек шаарынын логотибинде Илбээсинди колдонушкан. (Автору-сүрөтчү Марамкул Асанкулов -М.С.С.).[1]

Ажыдаар-мифологиялык түшүнгүбүз боюнча үч баштуу, эбегейсиз алп, жоолашкан душманын аябайт, оозунан от жалындап, бүркүп турат. Бул илимий техника өнүгө электе эле адамдардын кыялындагы элестетүү болгон. Жоолашкан душманын от менен куйкалаган күчкө ээ болгон. Ажыдаар “Манас” эпосунда Эр Манастын анык колдоочусу катары сыпатталган. Ошол Ажыдаардын айбаты, күчү менен Манастын сүрдүү, ченемсиз баатырдыгын эпитет катары колдонулган. Ошон үчүн Борборубуздун так ортосунда жайгашкан Токтогул Сатылганов атындагы улуттук филормониянын алдындагы манасчылардын ассамблеясын чагылдырган эстеликте Эр Манасты ажыдаар менен кошо курулган скульптурасын көрүүгө болот.

Жылаан-өтө сак, шырт алдыртпай тынч сойлоп жүрөт, сүрдүү, кармашкан душманын жеңүүчү кубаттуулукка ээ. Абдан акылдуу, байлыктын символу катары түшүнүшүп, түш жоруганда да байлыктын белгиси деп жорулуп, кыргыз элинде жылаан үйгө кирсе өлтүрбөй, ак чачып (ун) акырын айдап чыгарган. Кыргыз элинин жаратылыш менен гармониялуу жашай билгенинин бирден бир далилин ушул жерден байкоого болот.[3]

Гректердин белгилүү полководци Александр Македонскийди апасы кара чаар жылаандын сүрүн, айбатын, сактыгын, акылын эзотерикалык күч менен өткөргөнүн жакшы билебиз. Кыргыз эли менен Гректердин түпкү байланышы бардыгы азыр биздин окумуштууларын кызыктырып жаткан учур. Анткени, “Манас” эпосунда: Кытай эли кыргыздарды чилдей чачыратып таратканда:

Бирөө кетти Кангайга (азыркы Сыр-Дарыянын жээгинде)

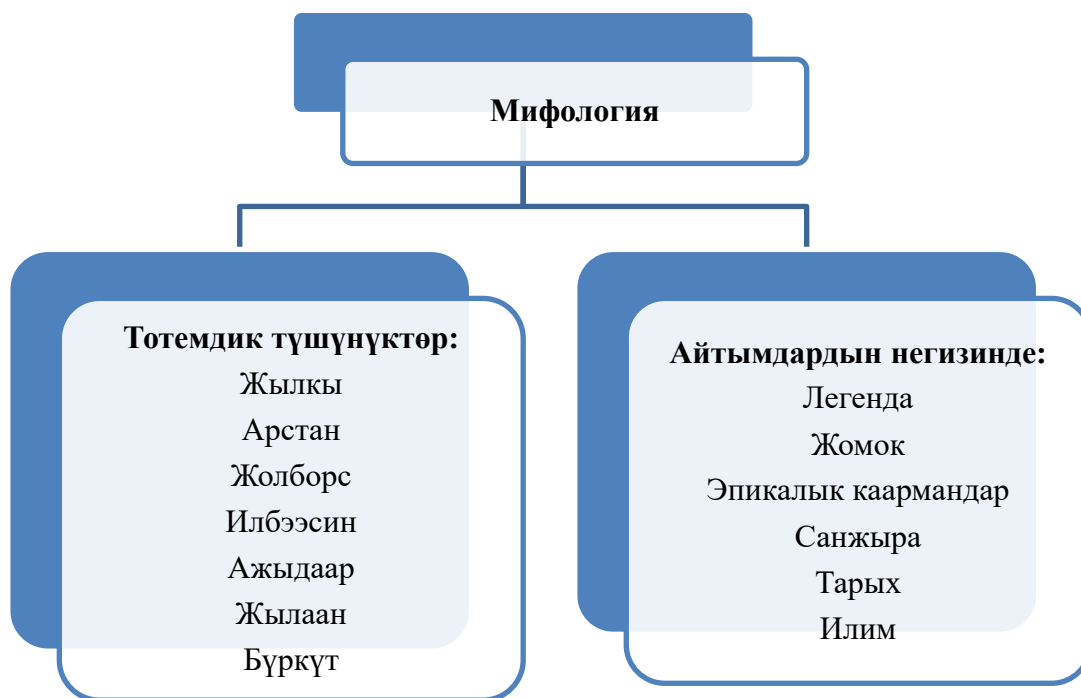
Бирөө кетти Алтайга (Энисей, Сибирь, Урал тоолору)

Бирөө кетти Эренге, (Иранга)

Бирөө кетти Урумга (Римге)[1]

деген саптар муну айныксыз далилдеп турат. Эпикалык, мифтик, жомоктук, оратордук, санжыралык, ал тургай баатырдык зоот киймдерге чейин жакындык бар экендиги менен табышмактуу сырдуу байланыштын бар экендигин илимде аныкталат деген ишеничтебиз. Учурда окумуштууларды бул гипотеза абдан кызыктырып, изилдөөгө чакырык салып турат (М.С.С.) Бул гипотезаны же болбосо жакындыкты изилдөө иштери албетте уланат деген ишенимдебиз. Бир чети дүйнөлүк изилдөө илиминде өтө кызыктуу резонансты жаратат.

Мифологиянын эки агым менен өнүккөнүн биз төмөндөгүдөй аныктаманын негизинде берүүгө аракеттендик:

Адамзат жапайы жаныбарларды өзүлөрүнө үйүр кылуу менен бирге, алардын ар биринин сокралдуу күчүн алууга аракеттенишкен. Ал эми турмушунда болсо, алар жөнүндө айтымдарды жаратып, ошонун негизинде легендалар жаралган. Бул кыргыз элинин дүйнө таанымынын улам тереңдеп өнүккөнүнөн жана табиятты тереңдеп өздөштүргөнүнөн кабарлап турат. Диний ишенимибизде: "...адам өлгөндө, Азирейил менен Жебирейил аркы дүйнөдө тосуп турат, суракка алат. эгер таза жашасаң бейишке, туура эмес жашасаң түз эле тозокко (ад) жөнөтөт-деген ишенимди исламисттер дале айтып келе жатат. А чындыгында, мүрзөнүн ичинде караңыда кайсы бейиш, Күндүн нуру тийбеген жерде бейиштин кайсы гүлү өсмөк эле. Бул да мифологиянын диний ишениминдеги айтымдары экендигин белгилеп кетүүгө болот. (сказание)

Дагы тактап кетүүчү нерсе, легендадан тарыхый эстеликтердин, архитектуралардын (Ат-Башыдагы Таш-Рабат, Токмоктогу Бурана, Өзгөндөгү Мунара, Таластагы Манастын күмбөзү, Баткендеги Кудаярхандын мунарасынын курулуш тарыхы, ар кандай версиядагы легендалары бул барып отуруп, кыргыз элинин тарыхын тактоого жол ачат. Мисалы: "Манас" эпосундагы Кошой-Коргонду алалы, азыр да 12-16 метрге чейинки урандысы турат. Бул курулуш архитектурасын тактап билүүгө азыр да окумуштууларды өзүнө тартып турат. Эл ичинде Манас миф, бул фантазия десе, Ат-Башы районунда курулуштун чалдыбары "Жок, мени изилдегиле" дегенсип, көп сырды ичине камтып турат. Албетте Улуу Кытайдын Жибек жолу өткөн жолдун боюнда ошол эле жерде Таш-Рабатты да кошуп кетүүгө болот. Дагы бир топонимикалык далил Чеш-Дөбө. Манас Чоң Казаттан келе жатканда Алмамбеттин сөөгүн кытайлар тытып кетпесин деп жашырган жер. Азыр, Ат-Башыда эл зыярат кылып, сыйынып турган тарыхый ыйык жерлердин бирине айланды.

Бизге азыр эң кызыктуусу учурда мифология жаралабы?

Бул суроо илимпоздорду да абдан кызыктырат болушу керек. Изилдөөлөрдүн натыйжасында, биз бир кызык окуяны байкадык. Учурда жашы токсондон ашып калган атактуу кыргызстандык хирург-Мамбет Мамакеевдин интервьюсунда мындай дейт: чебер хирург болуш үчүн:

- 1) Аялдардын колундай, кичинекей кол;
- 2) Арстандай жүрөк,
- 3) Бүркүттүкүндөй курч көз,
- 4) Жылаандыкындай акылмандык, сактык,[3]

Мындан, биз дале болсо тотемдик мифологияны жана алардын сокралдуу күчүн илимде же эпикалык чыгармаларада гана эмес, турмуштук тажрыйбада азыркы учурда медицинада да колдонуп келе жаткандыгын көрөбүз.

Ал эми жаш наристеге ысым берүүдө (Ономастика илиминде) анын дене мүчөсүн карап туруп, Арстан, Жолборс, Бөрү-деген аталышты берет. А, эгерде наристе бөлжүр төрөлсө, ага эч качан Арстан деген ысымды койбойт. Наристенин дене түзүлүшүнөн келечекте баатыр сындуу шер чыгаарынан кабар берсе гана ушундай Тотемдик түшүнүктө наристенин келечегинен Арстандай эр жүрөк баатырды гана көрө билишкен. Бул болсо кыргыз элинин улуттук илимдеринин бири- “Ономастика” илиминин калыптанышына нукура кыргызча ысымдарынын катарын толуктаган. Ошол Тотемизмге байланыштуу калыптатанган мифология илими деп айтсак болот. Тилекке каршы, азыр биз “Ономастика” илимин дегредацияга жеткирип койдук. Бул деген улуттук нарк-дөөлөттөрүбүздү, улуттук мифологиябызды колдоно билбей, руханий жакырдыкка баратабыз дегенден кабар берип турат.. Мындай жоготуунун чегине жеткенибизге советтик доордогу Атеизм илиминин таасири бар.

Улуттук мифологиянын керемети, элибизди ушул күнгө чейин сактап келген жана да улуттук мифология илими улана берет. Кыргыз канча жашаса улуттук мифология да ошончо жашай берет. “Манас” эпосунан кыргыз элинин мифологиясынын терең калыптанып, системалашып, тотемдик эпитеттерди колдонгон эпизоддорду байкоого болот. Тарых бизге жеткире албаган социалдык учурларын биз аталган эпостон байкайбыз. Эл оозунда кылымдар бою сакталып келе жатса да биз “Манас” эпосунан кыргыздардын илим-билимин, салт-санаасын, үрп-адатын жана жоокердин чабуулдарын, мамлекеттик биримдигин, системасын байкоого болот.

Мифологиянын чыгышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия жана башкалар чоң таасирин тийгизген.[2]

Манас эпосунда адам кейпиндеги жаныбарлар тууралуу төмөндөгүдөй мифтик эпизоддор айтылат:

Жетим урук журту бар,
Желмогуздай ушулар:

Бир кулагы жамынчы,

Бир кулагы төшөнчү
Айбаты бар ошончо,
Маңдайда бар көздөрү,
Басып жүргөн айбандай,
Макоодон жаман өздөрү,

Байкап адам түшүнгүс,

Балдраган сөздөрү,
Адам десең айбандай
Ар бирөөнүн мүйүзү,

Найзадан мурун сайгандай. (СО. 3.12.),[8] -деп баяндалат. Буларды Сагынбай Орозбаковдун вариантынан кезиктирүүгө болот. Айваалыдай, итаалыдай деген фразеологиялык сөз айкаштары мына ушундан келип чыкканын байкоого болот.

Дагы бир белгилеп кетүүчү нерсе, Манас атанын желмаян төөсүн төөнүн пири “Ойсул-Ата” колдогон, бул тууралуу бир макаланын башында жаныбарлардын пирлерин атаганда белгилеп кеткенбиз.[2]

Адамзаттан өзгөчөлөнгөн мифтик жандыктар жин, перилер, Айчүрөктүн периден туулушу, анын Ак куу кебин кийип учушу сыяктуу эпизоддор “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү “Семетей” бөлүгүнөн кездешет.[2]

Манасты бала кезинен эле колдоп жүрүүчү “кырк чилтен” тууралуу эпосто төмөндөгүдөй берилет: Манас бала кезинде кой кайтарып жүргөндө бирөө бир козусун бөктөрө көтөрүп ала качат. Манас артынан барса, тоонун ары жагында бир топ жигиттер отурганын көрүп, азыр эле ушул жерден козу көтөргөн кишини көрдүнөрбү? Дегенде, козуну биз алдырдык, козу бөктөргөн биз, бөлөкчө көрүнгөн сиз деп айтат[2] Биз мындан, Эр Манастын колдоочусу бала кезинен эле ушинтип көзөмөлгө алып, өмүрүнүн аягына чейин колдоп келгенин байкоого болот..

Эл ичинде кээ бир даанышмандык курактагылар дале болсо колдоочулары менен ачык кеңешип, иш жүргүзгөнүн, ар кандай болумуштардын алдын ала көрө билгенин билебиз. Бирок, ошол эле учурда адамдарда эки агым болуп калат. Биринчиси-окуянын чын экенине ынанса, экинчи агымдагылар мыскылдуу кабыл алышат да аянчыны эл ичинде аброюн түшүрүп, шылдыңдоого кабылтат.

Мифтик аян берүү адамдардын түшүндө гана эмес, өнүндө баатыр болчу бала төрөлгөндө Мисалы Манас, Чынгызхан колунда кан ууштап түшүшү, баатыр төрөлөөрдө энеси жолборстун жүрөгүнө талгак болушу, бул келечекте баатыр чыкма балдардан кабар берет. Муну да көпчүлүк эл биле бербейт. Кандайдыр аян ала билген эл ичинде саналуу ганга адамдар аянды кабыл алып, аны турмушта кандай болоорун болумуш катары айта билет. Бул аянды жакшылыкка деп тутунуп, ырымын жасап, жакшылыкка деп жорушат.

Байыртадан келе жаткан түш жоруу, аян алуу, аны элге жеткиликтүү айта билүү дагы сейрек адамдарга мүнөздүү көрүнүш. Учурда мындай кубулуштарга эл ишенбей, кээде кулак да салбай кайдыгер болуп коюшат. Демек, элдик дүйнө таанымдын элдик Астрономиялык илимдин бар экендигине ынанбай, аны улап кете албай, ошол дүйнө таанымбыздын дегредацияга учурап жатканын мына ушул мамлелерден улам билүүгө болот.

“Манас” эпосундагы кыргыз улуттук мифологиянын берилиши кыргыз элинин улуттук мифологиясынын бай казынасынан, аны көркөмдөп муундан-муунга өткөрүп келе жаткан бай тажрыйбасынан кабар берип турат. Мифологиянын кыргыз илиминдеги орду чоң. Дегеле тактап айтканда, миф ар бир элдин тарыхын, дүйнө таанымдын изилдөөгө жол ачып, ошол элдин руханий дүйнөсүнөн кабаар берип турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакчиев Т. “Манасчылар” Бишкек. 2012.
2. Манас энциклопедия. 1-том. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек. 1995.
3. Муратова С. “Алай ханышасы” Бийиктик”. 2016-ж.
4. Мирчи Элиаде Шаманизм: Архаические техники экстаза. Пер.с англ.-К.: ”София, 2000.
5. Рерих Н. К. “О вечном” –М.: Политиздат, 1991.

6. Сапарбаев З. Кыргыз мифологиясы. Мектеп. 1980.
7. Сапарбаев З. Эпикалык чыгармалар, легендалар. Мектеп 1975.
8. Сагынбай Орозбаковдун вариантында айтылган.

References:

1. Bakchiev T. "Manaschilar" Bishkek. 2012.
2. Manas encyclopedia. Volume 1. Chief editor of the Kyrgyz encyclopedia. Bishkek. 1995.
3. Muratova S. "The Queen of Alai" ВАИТИК". 2016
4. Mirchi Eliade Shamanism: Archaic technical ecstasy. Per.s engl.-K.: "Sofia, 2000.
5. Roerich N. K. "Oh forever" - M.: Politizdat, 1991.
6. Saparbaev Z. Kyrgyz mythology. A school. 1980.
7. Saparbaev Z. Epic works, legends. School 1975.
8. Said in Sagynbay Orozbekov's version.

УДК 82(575.2)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-27-31

Муканбетова Айкерим, Шаршембаев Бакыт

Кыргыз-Түрк Манас Университети, Компьютердик инженерия кафедрасы, магистрант,
Кыргыз-Түрк Манас Университети, Компьютердик инженерия кафедрасы, доцент

Муканбетова Айкерим, Шаршембаев Бакыт

Кыргызско-Турецкий университет Манас, кафедра компьютерной инженерии, магистрантка,
Кыргызско-Турецкий университет Манас, кафедра компьютерной инженерии, доцент

Mukanbetova Aikerim, Bakit Sharshembaev

Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Computer Engineering, graduate student,
Kyrgyz-Turkish University Manas, Department of Computer Engineering, Associate Professor

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ҮЧҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗАТОРДУН МОДЕЛДЕРИ
ЖАНА АЛГОРИТМДЕРИ**

**МОДЕЛИ И АЛГОРИТМЫ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КЫРГЫЗСКОГО
ЯЗЫКА**

**MODELS AND ALGORITHMS OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE KYRGYZ
LANGUAGE**

Аннотация: Илимдин, техниканын жана маданияттын өнүгүшүнүн азыркы этабында коомдук өндүрүштүн процессинде алдыңкы орунду ээлеген жана адамдын ишинин бардык чөйрөлөрүнө кирип жаткан информацияны иштеп чыгуу процесстерине артыкчылык берилип жатат. Адамзатка ыңгайлуулукту түзүү үчүн маалыматты табигый тилде иштетүү каражаттарына көбүрөөк маани берилүүдө. Бүгүнкү күндө табигый тилди иштетүү (Natural Language Processing NLP) көптөгөн тармактарда колдонулат, анын ичинде үн жардамчылары, автоматтык текст котормолору жана текстти филтрлөө. Негизги үч багыт болуп төмөнкүлөр саналат: кеп таануу (Speech Recognition), табигый тилди түшүнүү (Natural Language Understanding) жана жаратылыш тилинин мууну (Natural Language Generation). Көптөгөн ушул сыяктуу системаларда табигый тилди иштетүүнүн негизин морфологиялык анализ түзөт. Ал эми илимпоздор буга чейин кеңири таралган тилдер үчүн табигый тилди

иштетүүчү көптөгөн системаларды иштеп чыгышса да, кыргыз тили үчүн көлөмдүү базасы бар системалар жок жана бул иштин актуалдуулугун көрсөтүп турат. Бул изилдөөдө кыргыз тилинин жетиштүү базасы бар жаңы анализатору сунушталган. Колдонуучулук жана жеткиликтүүлүк жагынан окшош системаларда бир катар тесттер жүргүзүлдү жана алардын натыйжалары бул анализаторду жакшыртуу үчүн колдонулган.

Аннотация: В наши дни, когда развитие науки, техники и культуры происходит быстрыми темпами, все же первые позиции занимают процессы обработки информации, которые изо дня в день проникают во все сферы деятельности человека. Для создания удобства человечеству, все большее значение отдается средствам обработки информации на естественном языке. Сегодня обработка естественного языка (Natural Language Processing, NLP) применяется во многих сферах, в том числе в голосовых помощниках, автоматических переводах текста и фильтрации текста. Основными тремя направлениями являются: распознавание речи (Speech Recognition), понимание естественного языка (Natural Language Understanding) и генерация естественного языка (Natural Language Generation). Во многих таких системах основой обработки естественного языка является морфологический анализ. И хотя, для распространенных языков, учеными были уже разработаны множество систем обработки естественного языка, для кыргызского языка нет систем с достаточным объемом базы и это показывает актуальность задачи. В этом исследовании был предложен новый анализатор кыргызского языка с достаточной базой. Над схожими системами был проведен ряд тестов, как удобство в использовании и доступности и их результаты были использованы для улучшения анализатора.

Abstract: In our days, when the development of science, technology and culture is taking place at a rapid pace, nevertheless, the first positions are occupied by the processes of information processing, which day by day penetrate into all spheres of human activity. To create convenience for mankind, more and more importance is given to the means of processing information in natural language. Today, Natural Language Processing (NLP) [1] is used in many areas, including voice assistants, automatic text translations, and text filtering. The main three areas are: speech recognition (Speech Recognition), natural language understanding (Natural Language Understanding) and generation of natural language (Natural Language Generation). In many such systems, the basis of natural language processing is morphological analysis. And although scientists have already developed many natural language processing systems for common languages, there are no systems with a sufficient base for the Kyrgyz language, and this shows the relevance of the task. In this study, a new analyzer of the Kyrgyz language with a sufficient base was proposed. A number of tests were carried out on similar systems, both in terms of usability and accessibility, and their results were used to improve this analyzer.

Негизги сөздөр: табигый тилди иштетүү, морфологиялык анализ, корпус, Кыргыз тили.

Ключевые слова: обработка естественного языка, морфологический анализ, корпус, Кыргызский язык.

Keywords: natural language processing, morphological analysis, corpus, Kyrgyz language.

Морфологиялык анализатор – сөздүктөгү (тактап айтканда, лексикадагы) жеке сөздөрдү жана сөз формаларын салыштырып, сөздөрдүн грамматикалык белгилерин аныктоочу алгоритмдердин жыйындысы.

Синтаксистик талдоочу сүйлөмдү талдоодо сөздөрдүн морфологиялык анализинин жыйынтыгын активдүү колдонот, бирок тааныгычсыз иштей алат. Ошондой эле баштапкы текстти грамматикалык маалымат менен белгилөө талдоо эрежелерин түзүүнү бир топ жеңилдетет. [2]

Орус тилинин морфологиясын формалдаштыруунун ар кандай аракетин ар кандай грамматикалык формалардын дал келиши сыяктуу көйгөйгө сөзсүз түрдө дуушар болот. Мисалы, “китептер” деген сөзгө карап, “эски китептер үстөлдүн үстүндө” деген номинативдик сөздүн көптүк түрүн, “ошол эски китептерди ыргытып сал” деген айыптоочту сүйлөп жатабызбы же жокпу, так айтууга болбойт. “китептин башталышы” генитивдик учурдун сингуляры. Таануучунун милдеттерине сөздүн грамматикалык формасын таануунун бардык мүмкүн болгон варианттарын табуу, ошондой эле бул контекстте ачык жана так тыюу салынган таануу варианттарын алып салуу кирет. Бул омонимияны алып салуу көйгөйүн бир нече өзүнчө тапшырмаларга бөлүүгө болот, алар өздөрүнүн адистештирилген алгоритмдери менен чечилет. Таануучунун көп убакыт бериле турган акыркы милдети белгисиз сөздөрдүн мүмкүн болуучу грамматикалык белгилерин аныктоо болуп саналат. Башкача айтканда, талданган сөз лексикадан табылбаса, анда таануучу анын грамматикалык ролунун мүмкүн болгон варианттары жөнүндө болжолдоолорду жасоого тийиш.

Морфологиялык анализатордун маанилүү өзгөчөлүгү анын белгилүү бир тилге байланбаганында. Сөздүктүн түпнуска тексттеринде түрдүү эрежелер белгиленген жана морфологиялык анализдин жүрүшүн тигил же бул тилдин өзгөчөлүктөрүнө ийкемдүү өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Маселен, орус тили үчүн көптөгөн эрежелер жеке сөздөрдүн морфологиялык анализинин жыйынтыгын фильтрациялап, зат атоочтор менен сын атоочтордун грамматикалык саны, учуру боюнча келишүүсүн эске алат. Сөздүк кураштыруу учурунда атайын программа (сөздүк түзүүчү) эрежелердин тексттик көрүнүшүн окуйт жана аны сөздүк базасында сакталган ыңгайлуураак экилик сүрөттөлүшкө айландырат. Колдонмо программалары жана грамматикалык сөздүктүн компоненттери, зарыл болсо, эрежелерди эс тутумга жүктөйт жана аларды таануу опцияларын жок кылуу же басуу үчүн колдонушат.

Макалада тексттин сандык мүнөздөмөлөрүн аныктоо үчүн колдонула турган морфологиялык текст анализаторлору каралып чыккан. Морфологиялык анализаторлорду колдонуунун өзгөчөлүктөрү баяндалып, артыкчылыктары жана кемчиликтери белгиленген.

Тексттин сандык мүнөздөмөлөрү төмөнкү милдеттерди чечүү үчүн баштапкы чекиттер болуп саналат: тексттин авторлугун аныктоо; тексттин жанрын жана стилин аныктоо, тексттердеги адистиктин тилин тандоо.

Тексттердин сандык мүнөздөмөлөрүн эсептөөнүн тактыгы бул маселелерди чечүүдөгү катага таасирин тийгизет. Тексттин сандык мүнөздөмөлөрүн эсептөө процесси эмгекти жана убакытты талап кылгандыктан автоматташтырылууга тийиш, бирок баштапкы сандык мүнөздөмөлөрдү аныктоо үчүн модулдар катары колдонулган морфологизаторлор өздөрүнүн катачылык пайызына ээ.

Mystem жана RHRMorphu морфологиялык анализаторлорунун үстүнөн салыштырма анализи жүргүзүлдү. [2][3]

Mystem – Яндекстен коммерциялык эмес колдонуу үчүн орус тилинин акысыз морфологиялык анализатору. Морфологиялык анализатор Си тилинде жазылган өз алдынча тиркеме катары иштейт. Программа морфологизация үчүн маалымат алынган текст файлдары менен же сөздөрдүн стандарттык киргизүү/чыгарылышы менен иштейт. Морфологиялык анализатор түпнуска сөздөрдүн бардык мүмкүн болгон формаларын көрсөтөт.

RHRMorphy RHR платформасында ишке ашырылган акысыз морфологиялык анализ китепканасы. RHRMorphy төмөнкү милдеттерди аткарууга мүмкүндүк берет:

- лемматизация (сөздүн нормалдуу формасын алуу);
- Сөздүн бардык түрлөрүн алуу;
- Сөзгө грамматикалык маалымат алуу (сөздүн мүчөсү, учур ж.б.);
- Берилген грамматикалык мүнөздөмөлөргө ылайык сөздүн формасын өзгөртүү;
- Берилген үлгү боюнча сөздүн формасын өзгөртүү.

Анализатор камтыган тилдер: орус, англис, немис, украин, эстон (ispell негизинде). MySpell сөздүгүн колдонуу менен башка тилдерди да кошууга болот.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй эксперимент жүргүзүлдү: ошол эле текст RHRmorphy жана MyStem морфологдорунун киргизүүсүнө берилди. Эксперименттин натыйжалары 1-таблицада көрсөтүлгөн.

Таблица 1. Тексттин сандык мүнөздөмөсү

Сөз түркүмдөрү	phpMorphy		MyStem	
	Ачык-айкын чечмелөө	Түшүнүксүз чечмелөө	Ачык-айкын чечмелөө	Түшүнүксүз чечмелөө
Этиш	8	4	9	5
Зат атооч	13	3	10	11
Сын атооч	8	2	6	3
Тактооч	0	1	0	1
Байламталар	0	3	0	3
Бөлүкчө	0	1	0	5
Атоочтук	2	2	2	2
Тууранды сөздөр	0	3	0	3
Сан атооч	1	0	1	0

Эксперименттин жыйынтыгын салыштырып талдоодо, сөз мүчөсүнүн автоматташтырылган аныктоосу менен MyStem морфологизаторду колдонууда түшүнүксүз чечмелөө көбүрөөк пайда болоорун көрсөтүү жана төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: сандык параметрлерди автоматташтырылган аныктоо үчүн сөздүн бөлүктөрүн аныктоочу модул катары RHRMorphy морфологизатору дагы жакшыраак жыйынтыктарды берет.

Бул этапта сөздүн грамматикалык касиеттерин таануу үчүн лексикадагы маалымат колдонулат.

Лексика - сөздүк маалыматтар базасынын бир бөлүгү, анда сөздүк жазуулары жана парадигмалар сакталат. Башкача айтканда, ар бир сөз үчүн грамматикалык форма катары кайсы сөздүккө кирерин аныктоого болот.

Орус тили үчүн грамматикалык формалардын тизмесинде кайталоосу бар 3 миллионго жакын форма бар. Албетте, мындай чоң тизмеден издөө түйшүктүү болуп калбашы үчүн өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Процедуралык API аркылуу лексика базасы менен иштеген колдонмо коду үчүн лексикон издөө алгоритмдеринин бардык деталдары толугу менен жашырылган. Ыкчам издөөнү камсыз кылган структуралар сөздүк

түзүүдө кыймылдаткычтын өзү тарабынан түзүлөт жана эч кандай конфигурацияны талап кылбайт.

Эгерде реляциялык маалымат базасы лексикондун репозиторийлери катары колдонулса, анда базанын стандарттык куралдары катары - таблицаны индекстөө колдонулат.

Дал ушул сыяктуу эле, бул макалада сунушталган системанын базасы, индекстелген таблица катары даярдалган. Ар бир сөз бир гана жолу кездешет, башкача айтканда кайталанбастык бар. Буга чейин морфологиялык анализ үчүн

Германия сайтына [4] жүктөлгөн кыргыз тилинин корпусу сунуш кылынган. Бул корпус 1 млндон ашык сөздөн турат. Ар бир сөзгө тегдер коюлуп чыккан, мисалы кайсы сөз түркүмү, кайсы жак, жеке же көптүк ж.б.у.с. Бирок бул корпуста жыштык эске алынган эмес, 1 млндон ашык болсо да, мисалы “деп” деген сөз 500 жолу кездешиши мүмкүн. Ошондуктан, эң аз 30 миңден турган индекстелген сөздүк даярдоо пландалган жана бул сан азыркы ушул тапта даяр. (план боюнча 70 миңге жакын сөздү индекстөө, учурда уланууда). Бул система кыргыз тилинин грамматикасындагы эрежелери [5] эске алынып түзүлгөн Ал мындан ары өнүктүрүүнү талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Natural Language Processing with Python https://www.nltk.org/book_1ed/
2. Морфологиялык анализатор жана Part-Of-Speech Tagger http://www.solarix.ru/for_developers/docs/morphology_analyzer.shtml
3. Логинов, Е.В. Маалымат издөө системаларынын морфологиялык анализаторлорун изилдөө / Э.В. Логинов, А.А. Рыбанов. — Текст : электронный // NovaInfo, 2015. — № 32. — URL: <https://novainfo.ru/article/3394> (дата обращения: 23.05.2022).
4. CQPweb https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/usr/index.php?ui=accessDenied&corpusDenied=kyrgyz_20190418&why=6
5. Кыргыз тилинин грамматикасы https://kyrgyzchasy.blogspot.com/p/1_20.html

References:

1. Natural Language Processing with Python https://www.nltk.org/book_1ed/
2. Morphological analyzer and Part-Of-Speech Tagger http://www.solarix.ru/for_developers/docs/morphology_analyzer.shtml
3. Loginov, E.V. Study of morphological analyzers of information retrieval systems / E.V. Loginov, A.A. Rybanov. - Text: electronic // NovaInfo, 2015. - No. 32. - URL: <https://novainfo.ru/article/3394> (date of access: 05/23/2022).
4. CQPweb https://corpora.clarin-d.uni-saarland.de/cqpweb/usr/index.php?ui=accessDenied&corpusDenied=kyrgyz_20190418&why=6
5. Grammar of the Kyrgyz language https://kyrgyzchasy.blogspot.com/p/1_20.html

УДК 82-1-9

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-32-38

Мусаева Айнура Сагынбековна

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, окутуучу

Мусаева Айнура Сагынбековна

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, преподаватель

Musaeva Ainura Sagynbekovna

Kyrgyz State University J. Balasagyn, teacher

**“КАНДУУ ЖЫЛДАР” РОМАНЫНА СТИЛИСТИКАЛЫК ИЛИК
СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОМАНА “КРОВАВЫЕ ГОДЫ”
STYLISH ANALYSIS OF THE NOVEL “BLOODY YEARS”**

Аннотация: Бул макалада “Кандуу жылдар” романына стилистикалык жактан иликтөө каралган. “Кандуу жылдар” романындагы көркөм стилдик жактан, стилистикалык жактан талданып, романдын бөлүмдөрүн изилдөөдө ар бир эпизодунда троптун түрлөрү колдонулган. Идея-тематикалык жактан көркөм-эстетикалык жактан талдоого алынган “Куу баш” бөлүмү анафора, эпифора, метонимия, метафора, синекдоха параллелизм, литота, өндүү стилистикалык фигураларды автордун чыгармасында кандай колдонулгандыгы иликтенген. Көркөм стиль улуттук тилдик бирдиктерин эстетикалык максатта колдонуу мүнкүнчүлүккө ээ болгон. Көркөм чыгармада улуттук тилдин бардык кептик кубулуштары реализацияланган. Ал кубулуштардын сан жагынан көптүгү жана сапат жагынан мазмундуулугу автордун жалпы интеллектине байланыштуу экендиги каралган. Эпикалык текке кирген көркөм чыгармаларда тексттин тили эки катмардан – жазуучунун тилинен жана каармандардын тилинен – турат да, алар тилдик бирдиктерди колдонууда өз ара кескин айырмаланышы каралган. Көркөм стилде пайдаланылган кептик кубулуштардын дээрлик баардыгы сүйлөшүү стилинде да кездешет. Албетте, ал кубулуштар көркөм стилде алардын кептик көрүнүштөрү көркөм чыгарманын контекстине киргизилген. Ар тараптан Куу баш бөлүмү анализге алынган, стилдик көркөмдүгүн арттыруучу каражаттар каралган.

Аннотация: В данной статье рассматривается стилистический анализ романа “Кровавые годы”. В романе “Кровавые годы” проведен стилистический анализ главы “Череп”, и при анализе применены все виды троп художественного стиля, а также стилистические фигуры рассмотрены на примере материалов произведения. Раскрыто идейно-тематическое и художественно-эстетическое оформление романа; анализировано применение таких вид троп в романе, как анафора, эпифора, метафора, метонимия, синекдоха, параллелизм, литота. В художественном стиле национальные языковые единицы применяются для эстетичности и яркости изображения персонажа произведения. Также в данном стиле реализованы все речевые явления национального языка. Множество таких явлений по количеству и качеству содержательности приводит к большому интеллекту автора. Текст в художественном произведении, который входит в эпический жанр, состоит из двух слоев - язык писателя и язык персонажей; при использовании языковых единиц они резко отличаются. С разной точки зрения анализирована глава “Череп”, и рассмотрены средства стилистической выразительности.

Annotation: This article discusses the stylistic analysis of the “Bloody Years” novel. In the novel “Bloody Years”, a stylistic analysis of the chapter “Skull” was carried out and all types of

artistic style paths were applied in the analysis; stylistic figures were examined using the material of the work as an example. The ideological, thematic, artistic and aesthetic design of the novel is revealed, and the application of such type of paths as anaphora, epiphora, metaphor, metonymy, synecdoch, parallelism, literacy are analyzed in the novel. In the artistic style, national language units are used for aesthetics and brightness of the character of the work. In the artistic style, all speech phenomena of the national language are realized. Many of these phenomena in terms of quantity and quality of informativeness lead to a great intellect of the author. The text in the work of art, which is part of the epic genre, consists of two layers - the language of the writer and the language of the characters, they are very different when language units are used. From a different point of view, the "Skull" chapter is analyzed, and the means of stylistic expressiveness are considered.

Негизги сөздөр: троп, эмоция, идея-эстетикалык, идея-тематикалык, анафора, эпифора, метонимия, метафора, синекдоха, кептик кубулуштар, көркөм стиль, каарман, улуттук тилдик бирдиктер

Ключевые слова: троп, эмоция, идейно-эстетическая, идейно-тематическая, анафора, эпифора, метонимия, метафора, синекдоха, речевые явления, художественный стиль, персонаж, национальные языковые единицы

Keywords: trope, emotion, ideological and aesthetic, ideological and thematic, anaphora, epiphora, methodology, metaphor, synecdoca, speech phenomena, artistic style, character, national language units

Адамдын эмоциясы канчалык ар түрдүү болгон сайын аны билдирүүчү тилдик каражаттар бар.

Эн талаа эрме чөлдө карк эткен карга, курк эткен кузгун жок, , Жунуш ойгонуп кетет, эки жагын каранып, кай жерде жүргөнүн түшүнө албайт, көзүнө бир куу баш чалдыгат, ал терең ойго батып бу кайдан келген, кимдин башы? деген суроо тынчтык бербей, ага жооп издеп жаткан:

Акылман ары баатыр, ары чечен.

Бул куу баш Алмамбеттин башы бекен?

Болбосо комуз кармап тентип кеткен

Коркуттун ошондогу башы бекен?

Куу баштын сөөгү кайда, жаагы кайда?

Денесиз жалгыз жатат куп куу сайда,

Кемирип бөрү, түлкү, жору сүйрөп,

Дайынсыз таштаганбы алда кайда?

Бул баштын жүзү жарык жылуу бекен?

Өлчөмсүз күн уялган сулуу бекен?

Болбосо ай ааламга аты чыккан

Улукман (Скендердей) улуу бекен?

Же мени издеп жүргөн ажалсыңбы?

Же шайтан азап берер тажалсыңбы?

Болбосо кадимкидей көргө жатчуу.

Бир кезде тирүү жүргөн адамсыңбы? [2, 264].

Куу баштын кантип көмүлбөй (ачык) сайда калганын ал кимге тиешелүү болгонун автор арийне өтө кылдаттык менен сүрөттөгөн.

Көркөмдүүлүгүн арттырган эпитеттер М.куу- ит кушка таланып.же кол салган каршылык көрсөтүп жатып, же ачкалыктан алсырап өлгөн адамдын башы. [4,73].

Куп-куу сай – чөп өспөгөн такыр сай, суусу жок жер

Дайынсыз- эч ким билбейт,анын ким экендигин билбеген

Жарык (жүзү)- мэээримдүү, ак пейил, жароокер деген мааниде

Сулуу- келбетүү, келишимдүү,

Улуу (улукман Скендердей) –даанышман,эл баалаган, эл билген,эмгеги менен таанылган,касиеттүү ж.б.

Романда куу башты сүрөттөөдө стилистикаык жактан параллелизм, кайталоо сыяктуу, идея-эстетикалык композиция, кульминациясы,көркөм сүрөттөдө тилдик каражаттар колдонулган

Бардык жан жамандыкты аткара алат

Ар кимденкеле бербейт жакшы санат

Ар качаншордуу башты шордуу баспайт

Ар качан бири-бирине болот канат”)

Ар ким, ар качан деген сөдөр – анафора, жогоруда ыр саптары катарлаш “а”тыбышы менен башталып, ырдын эстетикалык жактан маанисин жеткиликтүү кылып, рифмасын тактап ,көкөмдүүлүгүн арттырат, ар качан -ар - аныктама ат атоочтор адамдардын дайыма башына келсе жамандыкты дагы кылат, бардык адамдар жакшы нерсени ойлонбойт, бирок шордуу баш болбойт, ал да бир күнү бактылуу болот, адамдар бири-бирине жардам берип, колдойт деген маанини билдирип акындын ыр жазуудагы өзгөчө ыкмасы катары карасак болот.

Кош! -деди,туткун болуп ,баатыр басты,

Карыя төгүп калды тунук жашты,

Жунуштун күлүк ою бийлеп алып,

Көзүнө элестетти куп куу башты

Деген ыр сабында, Жунуштун кайра мыкаачы Төлө болуштун колуна түшүп калганда, баягы ээн талаа эрме чөлдөгү купкуу аш көзүнөэлестеп кеткенин акындын көркөмдөп берүү чеберчилиги . Албетте, Жунуштун Ат ойнокто күн көрүп жаткан энеси, карындашы жана окко учкан келинчегин карыядан угуп жүрөгү сыздап олтурганда, баягы куу башты көргөн күндөгү окуя эсине түшкөнүн бир жагынан “Кайда барсаң Мамайдын көрү” деген философиялык ойду автор таамай берген деп белгилеп кетмекчибиз,жалпы эле Жунуштай кыргыз жигиттерин ушул тагдыр күтүп түргандай, “Куу баштын” баяны автор бекеринен өзүнчө таржы-макалдатып, каарманды терең философиялык ой-чабытын, психологиялык жагдайын ошол эле өзү айткан “Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерет” деген накыл сөзүнүн түйүнүн чечкендей, “Омар Хайямдын : Падыша бол, кайырчы бол баары бир, өлүм үчүн бирдей сенин катарың” деген ыр саптары менен маанилештей го. “Куу баш” баяны “Кандуу жылдар чыгармасынын негизги өзөгүн түзүп тургандай,анткени бул тарыхый окуяда кыргыз эли ошол куу баштай канча баштары ыргып, ким экени белгисиз калган. Бул ыр саптарында дагы сөздүн төркүнү адам өмүрү эч кандай бааланбай калгандай туюлат. [17, 456].

Кимдер кетпейт кыян жүрсө сел менен,

Козголоңдо биз кеткенбиз эл менен

Кырган жоогокыргыз менен аттанып,

Атам эчак кучакташкан жер менен.

Бир саптагы “а” анафора, менен-эпифора, ал эми синекдоха- эл биз, кыргыз, ата, жер. Кыян,сел сөздөрү төрт сап ырда бир топ стилистикалык каражаттардын колдонулушу автордун прозаик катары ынандырат. [16, 316].

Аскарлуу тоодон айланган,

Ак шумкакрэлем тордомун.

Ак булут басып аттанган.

Ак тулпарэлем ордомун

Азаптын чеги бүткөндө,

Ачакей, тайгак жолдомун.

Жунушту орго салып, Төлө өз максатына жеткендей курсантболот,ал жерде сегиз айдайкез-кезде загыра менен суу ичип жаткандан кийин, орус падышачылыгы кулады деген кабар угулуп,иниси кат менен кошо канжар жөнөтүп, зынданга жашыруун түшүрөт жана өзүнүн коопсуздугу үчүн Турпанга кеткенин кабарлайт:

Кагазда мындан башка болбоптур сөз

Кубандым кубат кирди боюма тез.

Колума болот канжар тиер менен,

Көңүлүм айткансыды “орунду теш”

Бул ыр сабында “к” тыбышы менен башталган сөздөр –анафора, ал эми кагаз, сөз, бой, канжар, кол-синекдоха, жалпысынан алганда кубандым кубат кирип” деген сөз айкашы сүйүнүчтөн өзүмдү жакшы сезип,каруума келе түштүм деген маанини берет.

Бир кезде көкөлөтүп көккө сүйрөп,

Бир кезде тепсеп өтөт чиркин тагдыр.

Телмирип ордон карасам

Теректин башы чайпалат

Жашылдан жибек жамынып,

Жашарган түрдүү байкалат.

Кайрыкер болсон канаттуу,

Капаста жанга келе кет?

Канатың менен кат жазсам,

Калкыма чачып бере кет?

Алсырап жургөн элиме,

Айланып назар сала кет!?

Экинчи келсең айланып,

Эл жерден толук кабар ал.

Эңгиреп жаткан карыпка,

Эс алгыч кылып кабар сал.

Кандайча күндө жүрүшөт,

Каржалган шордуу кемпир-чал.

Карындаш, бөбөк, курбулар,

Кайгырып эсен бар бекен?

Мончоктой жашын кулатып

Муңдуу энем кандай алда экен?

Кош жүрөк бөлүмүндөгү ыр саптарында Кандуу жылдар романындагы Жунуштун зындандан чыгып, өз элинин, энесинин, бир туугандарынын аман-эсен жүрсө ушул катты ала бар,менден салам айта бар деген сагынычын арттырган каармандын образын бере алган.

Кубанычтын кабарын сезгендей, сагынычтан жүрөгү эзилсе да. Жунуштун баягы баатырдык турпаты кетип, куу тагдыр анын мизин кайтаргандай, өз теңи Мариямдга жолугуп, аны тапканына курсант болду, энесине карындашына жолугуп, теңтүшү алымкулду көздөй Текеске жол жүрүп, жете бергенде алдынан жолоочу чыгып. Ыйса, Токо, Мурат коштогон бир топ калмактын карылары көрүнгөн айылаэкендигин кабарлайт [17, 97].

Күтүү бөлүмүндө Алымкул баягы оорусу күчөп огон табыштарды салып, ажалменен арбашып жатып, жубайы Нуржанды, баласы Белекти көрсөм дегенде экикөзү төрт болуп, оттой ысыган денеси, жөөлүтүп, эки дүйнөнүнүн ортосунда алпурушуп Жунушка кайрылгандай:

Оо Жунуш келдиңерби, келгин бери!

Алып кел, Белегимди ала кетем,

Биз үчүн мекен болбойт кытай жери,

Кел Нуржан кучактачы энем кайда?

Чарчадым күтө берип байкуш сени,

Толкундап мени күтүп жаткан экен,

Тиктечитигинекей Ысык-Көлүм,

Менден кет, мээрим жок карган өлүм,

Тигине мен үчүн деп казыптырго,

Ал эми меники эмес сенин көрүң.

Бул сапта чыныгы достуктун шерти,

адамдын өлүм алдында дагы өзүн ажалга ыраа көрбөй,

Эскилерин жаңыртып,

Сырдап сатты кайран эл.

Мал базарга бышырып,

Шыйраксатты кайран эл.

Арзан шыйрак мында деп

Ырдап сатты кайран эл.

Антпегенде кантишет,

Акыл-эси айран эл...

“Кайран эл” деген ыр “Таң алдында” романынын Базар деген бөлүмүндө кыргыздардын соода-сатык кылып эптеп күн көргөндүгүн сүрөттөйт. “Кайран эл” сөз айкашы эпифорасы, стилдик каражаты Турпанда кыргыз эли кандай айла-амалды кылып өлбөстүн күнүн көрүп, ачкадан көрбөгөн кордукту көрүп, үрөйү учуп жатканын стилистикалык жактан эмоциялык баалагыч сөздөрдү колдонууда дагы бир артыкчылыкка ээ болгон.

Колдонулган адабияттар:

1. Токомбаев Аалы [Кыскача өмүр баяны. шилтеме]. - Китепте: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - М., Гослитиздат, 1957. - С. 227.
2. Токомбаев Аалы (Балка). — Китепте: Советтик Кыргызстандын басмасы. - Ф., 1958. - б. 82-84.
3. Токомбаев Аалы [Биогра. шилтеме]. - Китепте: Токомбаев А. Тандалган ырлар. Авторизация рег. – М., Гослитиздат, 1955. – б. 3–5
4. Кыргызстандын эл акыны Анненков П. [БИРОК. Токомбаев Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттыгына кандидат. ССР].—Известия, 1947, 7-февраль.
5. Токомбаев Аалы [Кыскача өмүр баяны. шилтеме]. - Китепте: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - М., Гослитиздат, 1957. - С. 227.

6. Токомбаев Аалы (Балка).- Китепте: Советтик Кыргызстандын басмасы.- Ф., 1958.- б. 82-84.
7. Токомбаев Аалы [Биогр. шилтеме]. - Китепте: Токомбаев А. Тандалган ырлар, поэмалар. Пер. кыргыздардан. - М., Гослитиздат, 1958. - С. 401-402.
8. Токомбаев Аалы. В: Советтик Кыргызстандын жазуучулары. Биогр. очерктер. Сomp. Самаганов Д. - Фрунзе, Кыргызгосиздат, 1958. - С. 42-46, портрдон.
9. Токомбаев Аалы Китепте: Д.С.Лосев жана О.Д.Морозов, Кыргыз адабияты. Сунушталган көрсөткүч. - М., 1958. - С. 29-33, портр менен.
10. Токомбаев Аалы Китепте: Советтик Кыргызстандын жазуучулары. Биогр. очерктер. Сomp. Самаганов Д. - Фрунзе, Кыргызгосиздат, 1958. - С. 42-46, портр менен.
11. Токомбаев Аалы Китепте: Д.С.Лосев жана О.Д.Морозов, Кыргыз адабияты. Сунушталган көрсөткүч. - М., 1958. - С. 29-33, портр менен.
12. Токомбаев Аалы дарак, поэмалар жана поэмалар. – Кыргызстан, Фрунзе, 1978-ж
13. Токомбаев Аалы агай, поэзия. Кыргыз тилинен ыйгарым укуктуу котормо. – Москва, советтик жазуучу, 1982-ж
14. Токомбаев Аалы Сүйүктүүлөр, поэмалар, поэмалар, аңгемелер. Кыргыз тилинен котормо. - Москва, Көркөм адабият, 1984-ж.
15. Галкина Е.М. «Тилдеги эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк» М., 1970.
16. Артыкбаев Качкынбай, Токомбаев Аалы. XX кылымдагы кыргыз жазма адабиятына негиз салуучунун чыгармачылыгы дүйнөсү жөнүндө. Б., Бийиктик, 2003.
17. Абдылдабеков Керимкул, Токомбаев Аалы чыгармачылык жонундо сон-макалалар. - Фрунзе, Кыргызстан, 1980-ж.
18. Нурмаханов К. Кыргызстандын чыгаан акыны. - Казак адабияты. (Казак адабияты), 1955, 13 февраль
19. Нуртазин Т. Эл ырчысы. [Туулган кунунун 50 жылдыгына карата]. — «Социалист Казакстан» (Социалист!к Казакстан). 1955-жыл, 12-февраль.

References:

1. Tokombaev Aaly [Brief biography. a link]. - In the book: Anthology of Kyrgyz poetry. - M., Goslitizdat, 1957. - S. 227.
2. Tokombaev Aaly (Balka). — In the book: the publication of Soviet Kyrgyzstan. - F., 1958. - p. 82-84.
3. Tokombaev Aaly [Biogr. a link]. - In the book: Tokombaev A. Selected songs. Authorization per. - M., Goslitizdat, 1955. - p. 3-5
4. People's poet of Kyrgyzstan Annenkov P. [BUT THE. Tokombaev is a candidate for deputy of the Supreme Soviet of the Kyrgyz SSR. SSR].—Izvestia, 1947, February 7.
5. Tokombaev Aaly [Brief biography. a link]. - In the book: Anthology of Kyrgyz poetry. - M., Goslitizdat, 1957. - S. 227.
6. Tokombaev Aaly (Balka).- In the book: Soviet Kyrgyz press.- F., 1958.- p. 82-84.
7. Tokombaev Aaly [Biogr. a link]. - In the book: Tokombaev A. Selected songs, poems. Per. from Kyrgyz. - M., Goslitizdat, 1958. - S. 401-402.
8. Aaly Tokombaev. B: Writers of Soviet Kyrgyzstan. Biogr. essays. Comp. Samaganov D. - Frunze, Kyrgyzgosisdat, 1958. - S. 42-46, portrait.
9. Tokombaev Aaly in the book: D.S. Losev and O.D. Morozov, Kyrgyz literature. Recommended indicator. - M., 1958. - S. 29-33, with portr.

10. Tokombaev Aaly in the Book: Writers of Soviet Kyrgyzstan. Biogr. essays. Comp. Samaganov D. - Frunze, Kyrgyzgosizdat, 1958. - S. 42-46, with portr.
11. Tokombaev Aaly In the book: D.S. Losev and O.D. Morozov, Kyrgyz literature. Recommended indicator. - M., 1958. - S. 29-33, with porter.
12. Tokombaev Aaly tree, poems and poems. - Kyrgyzstan, Frunze, 1978
13. Mr. Tokombaev Aaly, poetry. Authorized translation from the Kyrgyz language. - Moscow, Soviet writer, 1982
14. Tokombaev Aaly Favorites, poems, poems, stories. Translation from the Kyrgyz language. - Moscow, Fiction, 1984.
15. Galkina E.M. "Emotionality and expressiveness in language" M., 1970.
16. Artykbaev Kachkynbay, Tokombaev Aaly. About the creative world of the founder of Kyrgyz written literature of the 20th century. B., Height, 2003.
17. Recent articles on the creativity of Kerimkul Abdylbakev, Tokombaev Aaly. - Frunze, Kyrgyzstan, 1980.
18. Nurmakhanov K. Famous poet of Kyrgyzstan. - Kazakh literature. (Kazakh literature), 1955, February 13
19. Nurtazin T. Folk singer. [On his 50th birthday]. — "Socialist Kazakhstan" (Socialist Kazakhstan). February 12, 1955.

УДК 82-1-9

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-38-45

Мусаева Айнура Сагынбековна

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, окутуучу

Мусаева Айнура Сагынбековна

Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, преподаватель

Musaeva Ainura Sagynbekovna

Kyrgyz State University J. Balasagyn, teacher

**“КАНДУУ ЖЫЛДАР” РОМАНЫНЫН ТАРЫХЫЙ-ТАРЖЫМАЛЫ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ РОМАНА “КРОВАВЫЕ ГОДЫ”
HISTORICAL DATA OF THE NOVEL “BLOODY YEARS”**

Аннотация: Бул макалада “Кандуу жылдар ” романынын тарыхый таржымалы каралган. А.Токомбаевдин – ыр түрүндөгү тарыхый романы улуу боштондукту эңсеген элдин тагдырын чагылдырган окуяны сүрөттөөдө өзгөчө сүрөткерлик чеберчилик менен, андагы каармандардын образдарын чагылдырууда профессионалдык өзгөчөлүккө ээ экендиги баяндалган, тарыхый окуянын өзөгү эзилген элдин башынан өткөргөн окуялары баяндалган, реалдуу сүрөттөөдө идея-тематикалык жактан кыргыз элинин эркиндикке болгон күрөшү баяндалган, ар бир окуяны баяндоодо жазуучунун көркөм чагылдыруусу, көркөм-эстетикалык жактан кармандардын образдарын берүүдө өзгөчө көркөмдүк менен чагылдырылгандыгы каралган. Кыргыз элинин башынан өткөргөн оор күндөрү, тарыхта калган ак тактарды, бүгүнкү күндүн келечек-муундары билиш керек экендигин автордун идеясы катары белгиленген. А.Токомбаев - акын, демократ, өзүнүн көзү менен көргөн окуяларды жазбай кое албайт, бул Улуу окуя тарыхта сакталып калат, аны билиш керек жана муундан- муунга өткөрүп берүү керек!

Аннотация: В данной статье рассмотрены исторические данные романа “Кровавые годы”. В историческом романе в стихах А.Токомбаева описана борьба кыргызского народа против угнетателей, отражена судьба народа, его борьба за свободу, изображены события того времени и образы героев в высоком художественном мастерстве художника в описании события “Уркун”; его высокий профессионализм и ум в передаче идейно-тематического содержания произведения, художественно-эстетическая изобразительность, пафос и стиль художественного произведения, красочность изображения героев. Кыргызский народ тяжело перенес эти утраты, горечи и обиды; темные пятна в истории кыргызов должно помнить наше будущее поколение. Об этих страшных событиях того времени, которые увидел поэт-демократ А.Токомбаев своими глазами, невозможно молчать; история- есть история, которую должны знать, сохранить и передавать из поколения к поколению, пока живет кыргызский народ!

Annotation: This article examines the historical data of the novel "Bloody years". In the historical novel, A. Tokombayev's poems describe the struggle of the Kyrgyz people against the oppressors, reflect the fate of the people, their struggle for freedom, depict the events of that time and images of heroes in a highly artistic way of the artist's skill; in describing "Urkun" event there is demonstrated his high professionalism and intelligence in transmitting the ideological and thematic content of the work, artistic and aesthetic depiction, pathos and style of the work of art, bright and colorful images of the characters. The Kyrgyz people hardly suffered these losses, bitterness and resentment; dark spots in the history of the Kyrgyz should be remembered by our future generation. It is impossible to remain silent regarding these terrible events of that time which were seen with the own eyes of a poet-democrat A.Tokombaev; history is history that must be known, preserved and passed on from generation to generation as far as the Kyrgyz people live!

Негизги сөздөр: сүрөткер, өнөрпоз, демократ, “Үркүн”, руханий байлык, тарых, Турпан, Кытай, Сибирь, Теке, Какшаал, Совет бийлиги, кызыл желек, Октябрь революциясы

Ключевые слова: художник, мастер, демократ, “Уркун”, Духовное богатство, история, Турпан, Кытай, Сибирь, Текес, Какшаал, Советская власть, красное знамя, Октябрьская революция

Keywords: artist, master, democrat, “Urkun”, Spiritual wealth, history, Turpan, Kytay, Siberia, Tekes, Kakshaal, Soviet power, red banner, October revolution

Талбас эмгеги, даанышмандыгы менен, кыргыз элинин башынан өткөргөн оор турмушун өз жон-териси менен сезген, жана чогуу өткөргөн, элдин муң-зарын, бөтөн элде адамдардын тарткан азаптарын өтө чеберчилик менен баяндаган чыгармалары Аалы Токомбаевдин - кыргыз элинин баатыры экендигинен кабар берет. Залкар акындын өмүрү ушул кыргыз элинин тарыхындагы оор трагедиялар менен коштолуп, анын демине-дем күчүнө күч берген тарыхый дастанга айланганы баарыбызга маалым. Анын өзгөчөлүгү – кыргыз элинин руханий байлыгы болгон улттук сезимдерин козгоп, патриоттуулукка чакыргын ураан катары, элдин калың катмарына сиңип кетишинде “Эл кайгырса кошо кайгырып, кубанса кошо кубанып кайгырткан тагдырын ажырагыс кылып байлаган , өмүр жибине чырмаган өткөөл замандын журт башында турган аңкоо адамдары, акыйкат, адилеттүүлүктүн белгиси сезилбеген калың журттун канын суудай төккөн эзүүчү таптын аткаруучулары, “Баш ал десе, бөрк алган” кошоматчылар, “мансабына манчыркаган журт башында турган мансапкорлор, жеңил ой-жеңил оокаттын амалын издеген алдамчылар”, тарыхты оңго бурса да, солго бурса да болбой турган өзүнүн мыйзамдары бар, “ташка тамга

баскандай –улуу тарых, улуу кыргыз эли жашап турганда эл менен кошо жашай бермекчи” . Ал 1916-жылкы “Үркүн” окуясында эл менен бирге Кытай жерине качып барып бир туугандарынан айрылып, томолой жетим болуп, башынан өткөргөн окуяларын ушул романда эң бийик поэтикалык күч менен чагылдырат. Бул чыгарманын кесепетинен акын түрмөгө да түшкөн, тыюу салынып китепти сатыкка да чыгарбай, кийин 1947-ж. “Таң алдында” деген ат менен кайрадан өзгөртүп жазып, чыгарууга мажбур болгон. Андан кийин 1991-ж. гана чыгарма өзүнүн экинчи өмүрүн сүрүп, кыргыз эли өз алдынча суверендүү мамлекет болуп эркиндикке жетишкенден кийин гана “Кандуу жылдар” деген аталыш менен түп-нускасында жарык көрдү.

Кандуу жылдар романында автор каармандардын таржымалын сүрөттөөдө окуя, орус империясынын колониалдык саясатын жүргүзүп жаткан учурду баяндайт [1, 42].

Биринчи главасында биринчи бөлүмүндө “Өмүр жолу” деп аталган бөлүмдө кыргыз элинин эр-азамат уулу Алымкулдун досу Абыл менен Сибирге чейин айдалып, кеткендигин жана өз элине-кайтып келип, ок жеген дарты тынчтык бербей анын акыбалын суроого тууган уругу менен кошо айылдаштары – карысы да жашы да бар, сурап келген жерден бшталат. Ыйса аттуу карыя, Манас айтып андагы болгон кандуу кагылышты сүрөттөп сөзүнүн аягында Манастын жери-Текес-Талас деп бүтүрөт. Ошол учурда кара сакал бакжайган адам Алымкулга өзүн жөнүндө сүйлөп бер деп өтүнөт, бирок Алыкул “Манасты угуп жатып өлсөм арманым болбос эле” деген ойун билдирет”, көпчүлүк суранып жатса, айтып берүү милдетин деп Ыйса карыя да өтүнгөндөй болду. Тегеректеген элге көз жүгүртүп, төшөктө чыканактаган боюнча сөзүн улады Алымкул : Мен көргөн күндөрүм мындайча болгон, жаш кезимден эле жылан-чаяндын арасында калып мени далай жолу чагышты, быйыл жашым жыйрма бешке келгенин, бала кезимден ата-энеинен айрылып, агасы ата-энесинин ордун жоктоппой, 6 жашында атасы бир молдого окууга берет, ал адам өтө казал болгон, Алымкул менен төрт жолдошу Абыл, Жунуш, Жапар да бирге окуучу, ал эми Ашым болсо кара-өзгөй мүнөзү бар, баары жакшы окушаар эле, бирок Алымкул көп нерсени ошол молдодон алды, тарбияны, тентек болгондуктан сабакты начар окуучу экен. Ал молдодон алты жыл билим алгандан кийин, баягы баккан агасынын малы-жаны деле орто эле, алдан-күчтөн тайып, эл-журтту аралагын деп бир жакшы атын тандап берген эле, Ал мезгилде элдин ичи өнөр кенчи демекчи элди аралап көп нерсени көрүп-билип, далай ырчы, сынчы чечендердин сөздөрүн угуп өзүнө тажрыйба алат, кээ бир учурда манаптар мөөрүн басып, бүтүмүн чыгарганда, ал бүтүмгө бардыгы макул болуп калган учурларда Алымкул эмнеге калыстык болбойт деп ойго батчу, өзүнүн тентуштарынын арасында да ушундай акыйкатсыз иштерди бурмалап койгондорун баамдап калган, кыз оюнга барганда бир адамды мазактап аброюна шек келтирип сүйлөгөн учурлар көрүп акты-ак, караны-кара деп өз оюн айтып далилдеп берген жайы бар эле. Алымкулда макул болуу деген оюнда жок эгер туура эмес ишти көрсө бир да баш ийүү жок, ошол жерден чындык үчүн күрөшүп далай эрдикти көрсөткөн. Ар кандай каада-салтка байланышкан тойлор болуп турган, той болгондон кийин сөссүз түрдө коноктор келишкен, кыргыз эли тойдун капсабында эр жигиттердин ар кандай оюндары Ат чабыш, “Көк бөрү” улак тартышып чер жазышчу экен. Алардын башында Жунуш, Жапар, Абыл туруп элди башкарып тейлөөчү экен. Күндөрдүн биринде да Аламан байге , “Көк бөрү оюну өтүп жаткан кезде бир ойго келбеген д окуя болду”. Абылдын тартып алган улагы тору аттын мараны көздөй жөнөгөн убакта Ашым карөзгөлүгүн карматып Торуну экижолу камчы менен салып жибергени Абыл бакап калып, Ашымды баш талаштыра тартып жиберди, кан жайылып турган эл дүрбөлөңгө салды,

ошолжерден Төлө журт башы Абылдын урук-туугандарынан бери жолунардан чыкса жөн койбогула деп жар салды.булокуяны түшүнгөнү Ашымды эсине келтирип тарбиялап койду л деген сөздөрдү айтып Абылдын кылганын туурада көрүштү. Ушул окуяны териштирип калыстык кылуу үчүн төрт киши дайындалды,туурасын айтып, эгер малга асылып аны кордосо ал жазасын алыш керек деген ойлор айтылды,бирок бул жаңжадын аягы, Абыл менен Алымкулдун Сибирге айдалышы менен чечилди. [1, 42].Каяктагы адилеттүүлүк кайран гана жаш өмүрүн түрмөдө чирип, кандай гана кордук көрүп,ажал менен арбашып, эртеңки жарык күндү көрөмбү же өлүм менен өмүрдүн ортосунда жандалбас уруп Сибирде (шибер) көргөн күндөрү Алымкулдун ден соолугуна катуу таасир этти, ал жакта жакшы орус адамы н жардам берип сууга агып гана кутуласың деген кеңештерин угуп, өзүнүн сууда жакшы сүзгөндүгү жардам берип, абактан качып кутулду, өз элине келгенден кийин ок жеген бутундагы жараты кабылдап жаткандагы учуру эле. Орус падышачылыгынын аскерге жарактуу кыргыз жигиттерин чакыруусу да элдин кыжырын кайнатты, толкунданган эл бийликке каршы чыгып кандуу кагылышууга алып келди. Бул кагылышууда нечен адамдын баштары ыргыды, кан суудай агып Боом капчыгайында жаш балдардын ырайымсыз өлтүрүлүп, окко учкан кары-жашы дебей ар жерде тоголонуп жатканы, тар жолдо, куу белде ачкадан канча кыргыздын кырылганы, ит-кушка жем болуп калгандары да аз эмес эле, көпчүлүк элдин Турпанды көздөй качышы, Ак өгүздүн ашуусунда муздун жаракасына түшүп кеткендери. дайынсыз жоголгондору, Кытай жергесинде Турпанда балдарын сактап калуу үчүн кылган ата-энелердин амалдары, кыздарын бир чейрек буудайга сатып жок дегенде кызым тирүү калсын, өлбөсө элине кайтаар деген ойдо, калгандары бир чейрек буудайды үнөмдөп жеп, бир топ күн өзөк жалгап өлбөстүн күнүн көрүп, эртеңки күндөн чоң үмүттөнүп күн кечирген. Адилетсиз падышадан качып,адилетсиз замандын зар какшап айтып жаткан Алымкул алты жылы Сибирде Константин Железновдун жардамы менен, анын айткан акыл-насааты менен тарбияланып, көп сабак алган, орус улутунда болсо дагы падышынын акыйкатсыз бийлигин сындап, көп жакшы кеңештерин берген, анын жашоосунда жол ачып көрсөткөн жакын адамдарынын бири болгон. [2, 37]. Коштошуу 2 бөлүмүндө Үмүттүн шооласы үзүлбөйт Алымкул элине кайтып келип эчен көргөн азап-тозогун, жол азабы - көр азабы дегендей тарткан кыйынчылык күндөрү көз алдына артылып, жыйырма беш жаш курагында ит көрбөгөн кордукту көрүп, өз башынан кечирген окуяларын айтып берди, Жунуш досунун ал-жайын билгени келгенин угуп,аны көрүүгө ашыкты, жабышкан илдет тереңдеп күн сайын күчөп, баягы Алымкулдун бири жок,өң –алеттен кеткен ээрди көгөрүп, эти качып, көзү түпкүргө кирип, болгон күчүн чогултуп, досуна “Менде баягы ал жок Нуржанды көрсөм арманым жок эле, бойунда кеткени эркек болсо атын Белек койгула,бөтөн элде жакшы жүр туугандарыңы тап, падышага аскер болуш оңой эмес, тагдырдын башка салганын эл менен бирге көрөсүң” деп жылмая Жунуш досун алыс сапарга узатты. Ыса, Эсентай карыялар “Манас” айтып, ыр ырдашып кечте, эртең менен Жунуш жолун улады [3, 125].

Ашуу алдында 3 бөлүмүндө Жунуш баштаган качкындар тоонун бооруна жете бергенде кеч кире баштаган, күүгүм талаш белди ашып кетүүгө мүмкүн эмес эле, таң атканда, жарык-жайда жолду уланталы деген ойдо, эки жакка сереп салса өйдөдө асканын түбүндө түтүн чыгып, от жагып жаткандай, басып барып ким экенин Жунуш билгиси келип салам айтса алик алышпай, көзүн шишик баскан бир жигит араң эле жүзүн буруп мындай деди: “Оо курдаш адамсыңбы,перисиңби? Сактагын күчүң келсе,өлдүк ачтан!

Кыргызбыз кыргызсың го, биз, качкынбыз,
Бүтүрдүк чокой, тонду бышырып жеп,
Кемирдик үч күн болду тамыр, кабык,
Каруу жок, тирүүлүккө жан соога тек,
Мен дагы өзүң өңдүү жигит элем,
“Мынакей өлмөй болдум, бүтүрбөй кек”.

Жунуш ал-жайын билип дароо эле “Жок өлбөйсүңөр! Мингеним семиз жылкы, соемун, тоюңгула” деп атынын башын кесип таштап, таштай катып жаткан он чакты качкын “Мына кыдыр өзү, бул жигит өзгөрүлгөн арбак” дешти ай төбөгө келген кезде тамак жешип, качкын чал алакан жайып батасын берет:

“Кор болбо, кош дүйнөдө аман болсоң,

Ар дайым жүргөн жериң болсо экен той” [4, 133]. .

Жунуштун кең дүйнөсү бул жашоодо өмүрдөн артык эмне бар, ушундай кыйын кезде “эр жигит эл менен эр, эр элдик” жардам бербеген адамдын барынан жогу жакшы деген ойду айтып, анын патриоттуулугу, эл үчүн, мекен үчүн эрдиги экендигин белгилеп кетсек. Качкын карыя өз сөзүндө качкын кыргыздар Турпан, Текеске кетип бара жатып ачкадан кырылып жатканын өзүнүн үч жакынынан айрылып, болуштар келин-кыздарды тартып алышып, ата-энесине ээ кылбай сатып жаткандыгын, Жунуш болбосо аткан таңды көрбөй калмакпыз, күнүнө бир чакырым гана жолду басып өткөндөрүн баяндады.

Жунуш ал-жайын билип дароо эле “Жок өлбөйсүңөр! Мингеним семиз жылкы, соемун, тоюңгула” деп атынын башын кесип таштап, таштай катып жаткан он чакты качкын “Мына кыдыр өзү, бул жигит өзгөрүлгөн арбак” дешти ай төбөгө келген кезде тамак жешип, качкын чал алакан жайып батасын берет:

“Кор болбо, кош дүйнөдө аман болсоң,

Ар дайым жүргөн жериң болсо экен той” .

Жунуштун кең дүйнөсү бул жашоодо өмүрдөн артык эмне бар, ушундай кыйын кезде “эр жигит эл менен эр, эр элдик” жардам бербеген адамдын барынан жогу жакшы деген ойду айтып, анын патриоттуулугу, эл үчүн, мекен үчүн эрдиги экендигин белгилеп кетсек. Качкын карыя өз сөзүндө качкын кыргыздар Турпан, Текеске кетип бара жатып ачкадан кырылып жатканын өзүнүн үч жакынынан айрылып, болуштар келин-кыздарды тартып алышып, ата-энесине ээ кылбай сатып жаткандыгын, Жунуш болбосо аткан таңды көрбөй калмакпыз, күнүнө бир чакырым гана жолду басып өткөндөрүн баяндады.

Эртеси таң атып, күн чыгып, бирок ызгаар сууктун илеби келип турган, Жунуш карыяны көрүп учурашканда, ал чоочуп кетип:

“О кудай! Түшүм эмес өңүм болсун,

Чын эле соо көрдүмбү аткан таңды,

Токточу, арбаксыңбы? Жок адамсың,

Жунушсуң! Сен кайтардың өлгөн жанды”

Ал өзүн комузчу Мурат экендигин айтып, балдарына кайрылып тургулачы деп кубанычы койнуна батпай, Алымкулдун кабарын сурайт. Жунуш, эки соорусунан чарык тигип алып, андан ары жолун улайт.

Акыркы жол деген бөлүмүндө ачарчылыктан кырылгын эл айдалары куруган учурда Мариям Текеске жол тартып жети күн жол жүргөндөн кийин Жунуш Нуржандар турган жерге жетет. Жунуш каруусу бар 30 киши болуп аң уулаганга кетет, Нуржан жалгыз уулу Белекти алсыз колдоруна кармап жалгызынан айрылып калуу коркунучу келет, төшөктө

жаткан апасы да ачарчылыктан араң жан болуп турган чагы.Элдер алгы (чөптүн тамырын) терип жеп, кургатып талкан кылып, өзөк жалгап Мурат ырчы карыя 65 жашында өз жериме барып өлсөм арманым жок эле деп, таштын үстүндө отуруп ырдаган ыры адам чыдагыс эле, үнү кудайга жеткендей.

Жунуш олжосун алып, алыстан карааны көрүнгөндө аялдар ыйлап, кемпир-чал көзүнө жаш алышты, ал эми мариям жаңы заман келди большевиктер жаңы бийликти колго алышты, орус кыргыз кембагалдры Пржевальскиге Совет бийлигин орноткондугу жөнүндө айтып жатты

Үч күн жол жүрүп мекени Ыссык Көлгө дагы жетишип, туулган жерин көргөнүнө көздөрү ишенбей жалынып жатышты, касиеттүү туулган жердин салкын жели да “амандашып” аларды тоскондой баштарын сылап өттү.

Большевиктер менен меншевиктер жыйын жасап бир күнү жаркыраган кызыл желектер үйлөргө илинип алардын арасынан Жунуш дагы болгон, бүт өмүрүн күрөш менен өткөргөн, бүт кайгы-муңу, кубанычы, чын достук антты аткарган, чыныгы баатыр, убадага бек, эр жүрөк каарман Жунушту мындайча баяндаган автор:

Кызыл тууну көрсөткөнсүп билеги,
Муздап чыгып, эр Жунуштун жүрөгү
“Гүл өмүрүн күйүт менен өткөргөн
Ушул – деди Алымкулдун тилеги”

Бул ыр сапта Жунуштун да, Алымкулдун да тилеги эртен таң алдында жаңы бийликти, эркиндикти, боштондукту каалаган бир максат эле [11, 458].

Бул күндү көрбөй кеткен канча адамдар көрбөй кетти, кечээги караңгылык, аккан канды чогултсак Ысык-Көлдөй болоор эле деп кыйналган, аргасыз өлгөндөн калган, кыргыз элинин башына үшкөн оор азаптуу күндөрүн бирге өткөргөн Жунуш, Мурат карыя, Нуржан, Мариям, Токо, Ыйса карыя, Жапар сыяктуу карапайым адамдар эл-жерин көргөнгө төбөлөрү көккө жеткиче сүйүнүштү.

Чыгарманын сюжети - адабий образдарды жаратууда чыгарманын композициялык түзүлүшүн куруу үчүн маанилүү Сюжет-это характер, освещенный ярко и со многих точек, – писал некогда английский писатель Джоун Голсуорси, подчеркивая тем самым большую значимость в деле построения литературного характера самой композиционной структуры произведения”.

Философ окумуштуу О.А.Тогусаков белгилегендей “чындыгында адамзат тарыхы түпкүлүгүндө өздүк таанымынын тарыхы болуп эсептелет эмеспи жана бул процесс “Адам” жашап турганда эч качан бүтпөйт деп ишенимдүү айта алабыз”(Тогусаков О., 2018.) Биздин оюбузча, А.Токомбаевдин “Таң алдында” романы кыргыз элинин улуу тарыхый трагедиясы, жалпылап алганда эл бул “адам” поэзияда каарман, реалдуу окуялардын күбөсү, отко салса күйбөгөн сууга салса чөкпөгөн адамзаттын тарыхы, канча бурмаланса да ал ошол адамдардын аң-сезиминде жашап урпактарга өтүп турганы чындык, бул процесс эч бүтпөгөнү ушундан улам десек жаңылышпайбыз. [7, 89].

Кандуу жылдар романында тарыхый окуялардын өзөгүн түзгөн, элдик боштондук, эркиндикти самаган эл Турпанда жакшы күндөрдү көрө албады, ал жерде ачкачылык бир сындырым нанга зар болуп айласы кеткенде кыздарын сатышып, алардын аман калышын, өлбөсө элине кетет деген акыркы үмүттөрү эле, адам баласынын башына түшкөн оор күндөр унутулгус так калтырды, ушул күнгө эгемендүүлүккө жетүү үчүн болгон акыркы күчтөрүн жумшап Мурат өңдүү карыялар, мекенине кайтып келип, сөөгү өз мекенинде калса экен деп

зар какшап ыйын комуз менен мундуу обонго салып ырдашкан: “Кайран эл” деген ыр саптарында айдалары алты кетип турган ач-жылаңач элдин , үрөй учурган шумдуктуу шум ажал тизгиндеп турганда баш көтөрүп эмне жумуш жасашса да өлбөстүн күнүн көрүү эле.

Колдонулган адабияттар:

1. Аалы Токомбаев. Китепте: Советтик Кыргызстандын жазуучулары. Биогр. очерктер. Сomp. Самаганов Д. - Фрунзе, Кыргызгосиздат, 1958. - С. 42-46, порту менен
2. Аалы Токомбаев. Китепте: Д.С.Лосев жана О.Д.Морозов, Кыргыз адабияты. Сунушталган көрсөткүч. - М., 1958. - С. 29-33, портр менен.
3. Аалы Токомбаев Биогр. маалымдама.—Китепте: Токомбаев А. Тандалган ырлар, поэмалар. Пер. кыргыздардан. - М., Гослитиздат, 1958. - С. 401-402.
4. Аалы Токомбаев. Китепте: Советтик Кыргызстандын жазуучулары. Биогр. очерктер. Сomp. Самаганов Д. - Фрунзе, Кыргызгосиздат, 1958. - С. 42-46, портр менен.
5. Аалы Токомбаев. Китепте: Д.С.Лосев жана О.Д.Морозов, Кыргыз адабияты. Сунушталган көрсөткүч. - М., 1958. - С. 29-33, порт менен.
6. Аалы Токомбаев Дарак, саптар жана поэмалар. – Кыргызстан, Фрунзе, 1978-ж
7. Аалы Токомбаев Устат, поэзия. Кыргыз тилинен ыйгарым укуктуу котормо. – Москва, советтик жазуучу, 1982-ж
8. Аалы Токомбаев Тандалма, поэмалар, повестер. Кыргыз тилинен котормо. - Москва, Көркөм адабият, 1984.
9. Галкина Е.М. «Тилдеги эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк» М., 1970.
10. ЗЕЛИНСКИЙ К СССР элдеринин жазуучуларынын чыгармаларында орус эли женундегу белгилер. «Кандуу жылдар» поэмасы жөнүндө.- Элдердин достугу, 1953. - № 4. - 255-263-б.
11. Качкынбай Артыкбаев Аалы Токомбаев. XX кылымдагы кыргыз жазма адабиятына негиз салуучунун чыгармачылык дүйнесу жөнүндө. Б., Бийиктик, 2003.
12. Керимкул Абдылдабеков Аалы Токомбаев чыгармачылык жонундо уулу макалалар. - Фрунзе, Кыргызстан, 1980-ж.

References:

1. Aaly Tokombaev. In the book: Writers of Soviet Kyrgyzstan. Biogr. essays. Comp. Samaganov D. - Frunze, Kyrgyzgosizdat, 1958. - S. 42-46, with port
2. Aaly Tokombaev. In the book: D.S. Losev and O.D. Morozov, Kyrgyz literature. Recommended indicator. - M., 1958. - S. 29-33, with porter.
3. Aaly Tokombaev [Biogr. reference].—In the book: Tokombaev A. Selected songs, poems. Per. from Kyrgyz. - M., Goslitizdat, 1958. - S. 401-402.
4. Aali Tokombaev. In the book: Writers of Soviet Kyrgyzstan. Biogr. essays. Comp. Samaganov D. - Frunze, Kyrgyzgosizdat, 1958. - S. 42-46, with portr.
5. Aaly Tokombaev. In the book: D.S. Losev and O.D. Morozov, Kyrgyz literature. Recommended indicator. - M., 1958. - S. 29-33, with port.
6. Aaly Tokombaev Tree, lines and poems. - Kyrgyzstan, Frunze, 1978
7. Aaly Tokombaev Teacher, poetry. Authorized translation from the Kyrgyz language. - Moscow, Soviet writer, 1982
8. Aaly Tokombaev Selection, poems, poems, story. Translation from the Kyrgyz language. - Moscow, Fiction, 1984.
9. Galkina E.M. "Emotionality and expressiveness in language" M., 1970.

10. Zelinsky K. Notes about the Russian people in the works of writers of the peoples of the USSR. About the poem "Bloody Years".- Friendship of Peoples, 1953. - No. 4. - pp. 255-263.
11. Kachkynbai Artykbaev Aaly Tokombaev About the creative world of the founder of Kyrgyz written literature in the 20th century. В., Бииктик, 2003.
12. Kerimkul Abdyldabekov Aaly Tokombaev's articles on creativity. - Frunze, Kyrgyzstan, 1980.

УДК 82

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-45-51

Талиева Камила Абдыразаковна, Садыкбек кызы Жайна

И.Арабаев атындагы КМУ, ф.и.к., доцент,

И.Арабаев атындагы КМУ, ф.и.к., доцент

Талиева Камила Абдыразаковна, Садыкбек кызы Жайна

КГУ им. И.Арабаев, к.ф.н., доцент,

КГУ им. И.Арабаев, к.ф.н., доцент

Talievа Kamila Abdyrazakovna, Sadykbek kyzy Zhaina

KSU I. Arabaev, Ph.D., Associate Professor,

KSU I. Arabaev, Ph.D., Associate Professor

**ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ ЖОМОК,
ЛЕГЕНДАЛАРДЫН БЕРИЛИШИ ЖАНА ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ**

**СКАЗКИ, ЛЕГЕНДЫ В МОТИВЕ БРАКА В ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И ИХ
ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
FAIRY TALES, LEGENDS IN THE MOTIF OF MARRIAGE IN EPIC WORKS
AND THEIR TRANSFORMATION IN PROSE WORKS**

Аннотация: Түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарында бир катар салттуу мотивдер орун алган. Мисалы, баатырдын төрөлүүсү, үйлөнүшү ж.б. Макалада кара калпак, алтай, өзбек, казак, кыргыз элдерине таандык «Алпамыш», кыргыздардын «Эр Төштүк», калмактардын «Жангар», бурят, монгол, тибеттиктердин «Гэсэр» ж.б. эпосторундагы үйлөнүү мотиви тууралуу сөз болот. Бул эпостордо баатырдын же башкы каармандардын төрөлүүсү өзгөчө сыйкырдуу, фантастикалуу. Алардын образдары гиперболалуу, көбүндө колдоочулары бар, кудайдан кийинки катмарда жаралган образдар. Каармандардын жаны кайсы бир жерде же жаныбарда сакталатышы менен зооморфтук, фантастикалык салттуулуктарга бай. Ал эми баатырдын үйлөнүшүндө перинин кызына же укмуштуу фантастикалык касиет-сапатка ээ. Өзгөчө айымдарга ашык болуу, ага жетүү үчүн бир катар кыйынчылыктарды баштан кечирүү сындуу салттуулуктар сакталган. Мына ошол салттуу окуяларды чагылдырууда ар бир элдин эпикалык мурастарындагы салттуулуктун сакталуу даражасы, андагы айтуучунун кийирген өзгөчөлүктөрү, ар бир элдин айырмалуу мүнөздөрү, үйлөнүү салтындагы пайдаланылган легендалар, жомоктук мотивдердин берилиши, алардын профессионалдуу адабиятта, б.а. Ч.Айтматовдун романдарында трансформацияланышын анализге алуу максатын көздөдүк. Кыргыз прозасында эпикалык мурастарда колдонулган легендалар, уламыштар, жомоктор кайрадан иштелип чыгып, азыркы адамдын ички

мүмкүнчүлүктөрүн ойготкон нравалык, моралдык, философиялык нуска катары берилери талданат.

Аннотация: В эпическом наследии тюркоязычных народов существует целый ряд традиционных мотивов, таких, к примеру, как рождение богатыря, его женитьба и т.д. В статье рассмотрен мотив женитьбы в таких эпосах как «Алпамыш», принадлежащий каракалпакам, алтайцам, узбекам, казахам, кыргызам; в кыргызском «Эр Төштүкө», калмыцком «Жангаре», в бурятском, монгольском, тибетском «Гэсэре» и др. В этих эпосах рождение богатыря или главного героя всегда особо чудесно и фантастично. Их образы гиперболизированы, у многих из них есть покровители, они живут в слое ниже бога. Их души в соответствии с зооморфными и фантастическими традициями спрятаны или в некоем предмете, или в животном. А женитьба богатыря на дочери пери сопровождается чудесными фантастическими ситуациями. Здесь сохранены такие традиции как любовь к особым девам, преодоление многих трудностей в ходе их поисков. Мы попытались определить степень сохранения традиций в эпическом наследии каждого народа при описании указанного мотива, индивидуальные особенности, внесённые сказителями, специфику характера каждого народа, сказочные и легендарные мотивы, используемые в обычаях и традициях женитьбы, анализ их трансформации в профессиональной литературе и, в частности, в романах Ч. Айтматова. Нами исследуется, как перерабатываются кыргызской прозой легенды, сказки, используемые в эпическом наследии, для создания нравственных, моральных, философских образцов, могущих влиять на воспитание современных поколений.

Annotation: In the epic heritage of the Turkic-speaking peoples, there are a number of traditional motifs, such as, for example, the birth of a hero, his marriage, etc. The article considers the motive of marriage in such epics as "Alpamysh", belonging to the Karakalpaks, Altaians, Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz; in the Kyrgyz "Er Toshtuk", the Kalmyk "Zhangar", in the Buryat, Mongolian, Tibetan "Geser", etc. In these epics, the birth of a hero or the main character is always especially wonderful and fantastic. Their images are exaggerated, many of them have patrons, they live in a layer below god. Their souls, in accordance with zoomorphic and fantastic traditions, are hidden either in a certain object or in an animal. And the marriage of the hero to the daughter of peri is accompanied by wonderful fantastic situations. Traditions such as love for special virgins, overcoming many difficulties in the course of their search are preserved here. We tried to determine the degree of preservation of traditions in the epic heritage of each nation when describing the specified motif, the individual features introduced by the storytellers, the specific character of each nation, the fabulous and legendary motifs used in the customs and traditions of marriage, the analysis of their transformation in professional literature and, in particular, in the novels of Ch. Aitmatov. We study how legends and fairy tales used in the epic heritage are processed by the Kyrgyz prose to create moral, moral, philosophical models that can influence the education of modern generations.

Негизги сөздөр: эпостор, түрк элдери, үйлөнүү мотиви, образдар, салттуулук, зооморфтук коддор, легенда уламыш, фантастика, проза, трансформация, мазмун.

Ключевые слова: былины, тюркские народы, мотивы женитьбы, образы, традиция, зооморфные коды, легенда, вымысел, проза, трансформация, содержание.

Keywords: epics, Turkic peoples, marriage motifs, images, tradition, zoomorphic codes, legend, fiction, prose, transformation, content.

Киришүү: Түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарында баатырлардын төрөлүүсү, үйлөнүүсү, эл-жер үчүн ички-сырткы душмандар менен күрөшүүсү өндүү мотивдер салттуу мүнөз күткөн. Баатырлардын төрөлүүсү үйлөнүү мотиви менен айкаша келет. Бул архаикалык баскычтын элементтерин сактап жүргөндөгүсү менен мотивдердин биримдүүлүгүн көргөзөт. Ошондой эле баатыр кыздардын, баатырлардын колдоочуларынын болушу дагы ажырагыс компоненттерден болуусу менен баштапкы диний элементтердин алкагынан өнүгүп чыгат. Белгилей кетүүчү нерсе мындай проблемалар жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин чыгармаларына таандык мүнөзгө ээ. Керек болсо Түндүк, Түштүк Сибирь элдеринин «Нюргун боотыр» Стремительный (якут), нарттардын (Сэосырыко), «Алпамыштын» (кара калпак, алтай, өзбек, казак, кыргыз) версияларында, «Эр Төштүктө» (кыргыз) Төштүк, Хонгор, Жангар, «Джангар» (калмак.), Гэсэр «Гэсэрде» (бурят, монгол, тибет) версияларында бул эпостордо башкы каармандардын бардыгы касиеттүү, фантастикалык окуяларга бай жана баштапкы үлгүлөрү көбүрөөк сакталып калганы менен айырмаланат. Каармандардын «жаны» башка бир жеринде: деңиздин түбүндө же көгүчкөндүн бөтөгөсүндө ж.б. катылуу болот.

«Манас» үчилтигине салыштырмалуу, жогорудагы айрым эпостордо зооморфтук, фантастикалык элементтер арбын сакталгандыгы менен традициялуукка ээ. Булардын окуяларында, тактап айтсак, жез кемпир, мастан кемпир өндүү персонаждардын образдары менен шөкөттөлгөн окуялары мифологиялык же мифтердин орун алышын көргөзөт.

Экинчиден, баш каармандардын пери кыздарына үйлөнүшү, же дөөлөр менен болгон баталдык сценалары эпостун окуяларынын эң алдыңкы катмарларын чагылдырат.

Кыргыз фольклорундагы мифтер, жомоктор, легенда, уламыштар прозалык чыгармаларды да кайрадан иштелип берилет. Айрыкча, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын бирден-бир өзгөчөлүгү оозеки чыгармачылыктагы мифтерге, легенда, уламыштарга көп кайрылып, терең чыгармачылык мүнөздө трансформациялайт. Мисалы, Акбара менен Ташчайнардын баяны, Авдийдин диний көз караштарынын тарых-таржымалы, грузин элинин «Жетинин бири» аңгемеси, Понтий Пилат, Иисус Назариянин жөнүндөгү инжил легендасы ж.б.

Материалы жана методу: Макалада кара калпак, алтай, өзбек, казак, кыргыз элдерине таандык «Алпамыш», кыргыздардын «Эр Төштүк», «Манас», калмактардын «Жангар», бурят, монгол, тибеттиктердин «Гэсэр» ж.б. эпикалык мурастарынын тексттериндеги миф, жомок, легендалар материал катары пайдаланылды. Мындан сырткары элдик оозеки чыгармачылыктагы миф, жомок, легендалардын прозалык чыгармалардагы кайрадан иштелип чыгышын талдоодо Ч.Айтматовдун романдары пайдаланылды.

Эпикалык чыгармаларда үйлөнүү мотивиндеги жомок, легендалардын берилиши жана прозалык чыгармаларда трансформацияланышы үчүн төмөнкү негизги талдоочулук усулдарды айкалыштыруу методологиялык таяныч болуп саналат:

1) салыштырма-типологиялык метод (түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарындагы үйлөнүү мотивин, андагы легенда, жомок, мифтердин берилишин, типологиялык байланыштарын талдоо)

2) проблемалык-тематикалык (түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарын проблематикасы менен тематикасын жалпы сюжеттик линия менен байланышта изилдөө);

2) генеалогиялык (элдик оозеки чыгармачылыктагы миф, жомок, легендалардын эпикалык чыгармаларда поэтизацияланышы жана прозада трансформацияланышынын башаттарын изилдөө);

3) тарыхый-адабий (эпикалык поэзиядагы үйлөнүү мотивинин прозада кайрадан иштелип чыгышын тарыхый-адабий контексте талдоо).

Адабий обзор: Талкуу:

Түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастары адаттан тыш фантастикалуу окуяларга бай. Мисалы, баатырдын сырт-келбетинин өзгөчө сыпатталышы, зооморфтук, фантастикалык элементтердин арбын болушу, мифологиялык окуялар же мифтердин орун алышы ж.б. айтууга болот.

Манас «он сегиз миң ааламды билүүчүдөй көрүнөт, жан-жаныбар кудурет, баары бирдей ийилет» ... күн менен айдын нурунан бүткөн (С.О), - деп сүрөттөлүп жатса, ушуга эле үндөш сүрөттөөнү буряттардын «Гэсэринде» Гэсэр өңдүү баатыр мисалы, он сегиз миң ааламды башкарып турган баатыр; анын окуялары асманда, жерде, жер алдында окуялар менен сүрөттөлөт. Нюргун баатыр болсо улустардын биринчи жолу жерге келиши, үйлөнүшү, көбөйүшү өңдүү мотивдин алкагында жаралгандыгын айтсак жетиштүү болот.

Баатырлардын колдоочу пирлери бар экендиги булардын портреттик сүрөттөөлөрүндө гиперполизацияланган образдары дагы каардуу, айбаттуу кудайдан кийинки катмардагы жаралган образдар; Баатырлардын эки ийнинде колдоочу жылаңач балдар бар; ушул эле элемент кыздарга да таандык; кыздар нур кыздары болушу мүмкүн; бирде пери кыздар болушат; кээде буларда сыйкырчылык, аярлык, көзү ачыктык, керемет касиеттери бар экендиги. Ошол себептүү эпостун сюжетикалык жактан байытып турган жанрдын түрлөрү болгон миф, легендалар, алгачкы диний түшүнүктөр тотемизм, анимизм ж.б. функциясы эң маанилүү позицияны ээлейт. Жогоруда саналып өткөн проблемаларга текстологиялык анализде кенен кайрылмакчыбыз.

Кийинки жомоктук окуяларга жер алдындагы дүйнө жөнүндөгү жомоктук түрдүн орун алгандыгын көрөбүз.

Мисалы, зындан түбүндөгү өлбөй көп жылдар бою жаткан Алпамыштын образы, Төштүктүн жер алдындагы (татар, башкыр, кыргыз) версияларындагы типтүүлүгү. Бул эпосто Төштүктүн ар бир окуясы жер үстүндөгү кемпир өпкө калкытып коюп, Элемандын баласын алып кетүү үчүн айла-амалдарынан тартып эле жомоктук баяндоого өткөндөй ой жаратат. Көк дөөгө, Кара дөөгө, желмогуз кемпирдин Төштүккө жолукканы ж.б. Анда көркөм текстке назар салып көрөлү:

Элеман жылкыларын кайырып келе жатса, аккан суунун боюнда бир калдайган өпкө агып келе жаткан болот:

Агып келген бул өпкө,

Эламандын көзүнө,

Дүнүйөдөй көрүнөт.

Өпкөнү көрүп Эламан,

Өлгүчө жаман сүйүнөт.

Берейин деген кулуна,

Белен кылат жолуна.

Бербейин деген кулуна,

Сатса келбейт пулуна.

Аңгыт, Маңгыт итим бир,

Тоюндуруп алайын. – деп ж.б [2, 113-114]

Элеман эки жакты аңдабай баягы калкылдаган өпкөнү бир саят ала албайт, эки саят ала албайт. Жана сайып эми кармай калайын десе, кармаган өпкөсү жети баштуу кемпир болуп

калат. Анда көзгө илээшпес шамдагай желмогуз кемпир, чап жармашып, айтып турат: «желгениме жел жетпейт, соку билек деген атым бар, сураганым бербесең өлөсүң ушул жерде,- деп, ал аңгыча болбой арам өлгөн бул кемпир Эламанды көөдөндөн алып, көтөрүп чаап, көкүрөгүнө отуруп алып лыкылдатып желет. Желген сайын көзүнөн мончоктоп жаш чыгат, жан айласы курусун Элеман мал-мүлкүмдүн баарын ал,-деп акырында чыдабай:

«Биттейимде бириккен,
Бармактайда баш кошкон,

Күлайымды дагы ал, жанымды коёсуңбу, – десе болбойт. Төштүктү бергин деп сурайт. Төштүктүн жаны Кенжекенин сандыгынын түбүндөгү болот өгөөдө, дейт. Ошону мага бергин дейт. Аргасы жок Элеман элиң кырам, жериң кырам, жетимиш жыл кувам деп лыкылдатканда макулдан башка кеп айтпайт. Үйүнө келип Кенже келининен булдурсунум үзүлүп калды, ондоп алайын болот өгөөндү берип тургун дейт. Бербеймин деп айталбай, атасы баласына кантип карасанасын деп ойлоп берип коёт. Ал аңгыча көчүшөт. Бая кемпирдин айтканындай Элеман өгөөнү коломтого сайып кетет. Желмогуз кемпирге берген убадасы боюнча унутуп калыпмын деп Төштүктү өгөөгө жиберет. Ошентип Төштүк жети баштуу кемпирге жолугат, Чалкуйрук аты кишиче сүйлөп акыл берип, өгөөнү ала качат. Кемпир аркасынан кубалап калбайт. Акыры жетпегенде сыйкырлап кара жер жарылып Төштүк жер алдына кирип кетет.

Бул эпостун эң эле чиеленишкен жери, андан ары окуя жер алдындагы окуялар менен уланат. Жез кемпир – сокусу, сок билеги бар кемпирдин образы бардык элдин жомокторунда бар. Ылайым терс каарман, айрыкча жомоктордо кеңири жолугат. Баатырлардын үйлөнүшүнө, же үй бүлөсүн бузууга кедерги болгон желмогуз кемпир, жез кемпир, мастан кемпир, сыйкырчы кемпир деген аталышта жолугушу буга күбө. Төштүктүн жаны өгөөдө болуп, ал өгөөнү алып качып кутулам деп кутула албай азаптуу дүйнөгө кабылат.

«Эр Төштүк» эпосу боюнча кыргыз фольклористикасында В. Радловдон тартып В. М. Жирмунскийден башталган илимий алкактагы ой пикирлерде кеңири талданып, ал тургай П. Потаниндин, А. Дивандин, В. И. Чичеровдун эмгектеринде көргөзүлгөндөй жалпы түрк тилдүү элдеринде, Сибирь элдерине белгилүү болгон «Эр Төштүк» эпосундагы мифологиялык типологиялаш көрүнүш, жалпы эле адамзат коомунун тарыхый өсүш процесстеринин жалпылык белгилерин көргөзөт.

Коңшу жашаган элдерде оозеки түрүндө тарап улуу көчмөндөрдүн цивилизациясында айтылып, бирдей сюжеттик өзөккө ээ болгондогусу дагы коңшу элдер менен болгон маданий карым-катнаштын үзүрү болсо керек. «Курманбек», «Эр Табылды», «Эр Солтоной» сыяктуу эпостордон архаикалык элементтерге карк толгондугу менен айырмаланып, тарыхый өнүгүүдөгү маданий баскычтын түпкүрүнөн орун алган бул чыгарма жомоктук элементтерге, мифтерге өтө бай.

Кезегинде бул тууралуу С.Байгожоев, кийин «Эр Төштүк» эпосунун поэтикасын объектиге алып ийне-жибине чейин поэтика жаатында талдаган С. Кайыповдон өтүп пикир айтуу мүмкүн да эмес, анткени бул толук кандуу изилденген проблема деп ойлойбуз.

Профессионалдык адабиятта да сюжет түзүүдө мифтерге кайрылуу ХХ кылымдагы кыргыз прозаиктеринин чыгармачылыгында көп колдонулган. Прозалык чыгармаларда «...азыркы адамдын ашкан акыл-эси, илим-билим, интеллекти жана эстетикалык интуициясы социалдык-руханий жашоо-турмуштун татаал табиятын адекваттуу аңдап-билип, көркөм чагылдыруу аракетинде мифтер менен архетиптерге кайрылып, андан философияны да,

поэзияны да, аллегорияны да, метафора, символду да, жалпылап айтканда, “парабола” поэтикалык принциби боюнча дүйнө сүрөтүнүн глобалдык философиялык-көркөм концепциясын түзүүгө жөндөмдүү структураны таап чыгууда»[7] - деп сүрөттөшөт. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Жаныбарым, Гүлсары» повестиндеги Жайдардын ооз комузда ойноосунда берилген «Боз ингендин арманы» Танабайдын сүйүүсүн жоготушун, Гүлсарыдай аттан, Чоро досунан ажыроо драмасын туюнткан поэтикалык каражат катары кызмат кылган. Жайдардын атайылап «Карагул ботомду» кагып олтурушу менен жомоктук идеялык мазмунду толук поэтизациялайт. Ошондой эле «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттүн» нивх элинин миф, жомокторунун негизинде жазылгандыгы, бугу жөнүндөгү кыргыз элинин байыркы санжыра кебинин «Ак кеме» повестине негизги өзөк окуя болуп бериши, «Кылым карытар бир күндөгү» «Эне бейит» легендасынын сюжеттик негизги линия катары орун алышы элдик миф, легенда, жомоктордун прозалык чыгармаларда көркөм трансформациясынын ийгиликтүү ишке ашышын айгинелейт. Ч.Айтматовдун чыгармаларында улуттук негизге кайрылган окумуштуу Л.Үкүбаева бул маселелерди талдоого алып төмөнкүдөй жыйынтыктарга келген: «...жазуучунун чыгармачылыгында элдик фольклорго кайрылуунун идеялык-эстетикалык концепцияны ишке ашыруудагы ролу эбегейсиз; автордун чыгармачылыгында фольклордун улуттук чеги жок, ал универсалдуу мүнөзгө ээ. Айрым учурда бир эле чыгармада экеи элдин миф, легендасын синтездеп колдоно берет; айрым учурда карандай рационалдуулуктан аң-сезимдүү түрдө качып реалдуу турмуш чындыгын мифтик-метафора аркылуу терең философиялуу чагылдырууга детишет; элдик легенда, мифтер чыгармалардын сюжетинин өзгөчө бөлүгүн түзөт»[8, 286] ж.б. Демек, элдик миф, легенда, жомоктор эпикалык чыгармалардын сюжеттик курулмасында кандай кызмат аткарган болсо профессионалдуу прозада да ошондой эле негизги каражат катары кызмат кылары, фольклордун азыркы реалисттик адабият менен эриш-аркак жашай ала тургандыгын жана бүгүнкү күндүн курч проблемаларын чагылдыруунун көркөм компоненти боло аларын тастыктады.

Жыйынтыктар:

Эпикалык поэзиянын традициясында элдик миф, легенда, жомоктордун стилдик баяндоо формасы байыркы эпикалык доордо калыптанып, типтүү образдарды жараткан. Дал ушундай жомоктор, миф, легендалар уңгулуу, өзөктүү функцияны аркалоо менен, баатырлардын жар тандоо мотивинде негизги ролду ойногон.

Дегеле мотивдин жаралышында оозеки чыгармачылыктын жогорудагыдай жанрлары кеңири колдонулуп, сюжеттин ички композициялык түзүлүшүндө синкреттүү түрдө биримдүүлүктү жаратуу менен баатырдын үйлөнүү мотивинин маңызын ачып берерин көрдүк. Мындай көрүнүш жалпы эле түрк тилдүү элдердин баатырдык традициясында кеңири колдонулган жалпылыкка ээ.

Ошону менен катар, эпикалык чыгарманын эң байыркы үлгүлөрүнөн тартып, кийинки реалдуу катмарларда калыптанганына чейин жогорудагыдай фольклордук жанрлар тигил же бул деңгээлде сөзсүз колдонулаарын жана маанилүү функцияны аткарышы тастыкталды.

Элдик миф, легенда, жомоктор ал турсун профессионалдуу прозада дагы сюжет курулмасынын негизин түзүп, адабияттын образдык-идеялык сферасына кирип, прозалык деталдардын булагына айланып, кылымдардын кыйырындагы маселелерди таанып-билип,

бүгүнкү мезгилдин проблемасына үндөштүрүүдө, нравалык-этикалык сабак алууга жардам берери белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. «Эр Төштүк» С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: «Мектеп», 1968, – 316 б.
2. Ибраимов К. Архетиптик аң-сезим жана Айтматовдун апокалиптикасы // <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/358-author/kalik-ibraimov-arhetyptik-a-sezim-zhana-aytmatovdun-apokaliptikasi>
3. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. [Текст] / Л.Үкүбаева – Бишкек, 2004. – 288 б.

References:

1. "Er Toshtyuk" S. According to Karalaev's version [Text] / compiled by S. Baikojoev. - F: "School", 1968, - 316 p.
2. Ibraimov K. Archetypal consciousness and Aitmatov's apocalyptic // <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/358-author/kalik-ibraimov-arhetyptik-a-sezim-zhana-aytmatovdun-apokaliptikasi>
3. Ukubayeva L. Chingiz Aitmatov: aesthetics and national foundation. [Text] / L. Ukubayeva - Bishkek, 2004. - 288 p.

УДК 82

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-51-57

Тургунбаева Гүлзат Жусуповна

Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы,
Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, илимий кызматкери
Тургунбаева Гүлзат Жусуповна
Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт языка и литературы им. Чингиза Айтматова, научный сотрудник
Turgunbaeva Gulzat Zhusupovna
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Institute of Language and Literature Chingiz Aitmatov, researcher

ГИПЕРОНИМДИК КЛАССТАР ЖАНА КАСИЕТТЕР
ГИПЕРОНИМНЫЕ КЛАССЫ И СВОЙСТВА
HYPERONYMIC CLASSES AND PROPERTIES

Аннотация: Бул макала гиперонимдик (тектик) класстар жана касиеттерди изилдөөгө арналган. Гипоним (түрлөр) кыргыз тил илиминде изилдөөдө өзгөчө категориялаштыруу, же болбосо ал сөздөр кандай уңгү мүчөлөрдөн турушуп, кайсы грамматикалык категорияларга тиешелүү, көпчүлүк үчурларда булар атооч сөздөр жана этиш сөздөр боло алышат. Фитонимдердин класстары жана зоонимдердин класстары, онимдер сан категориялары, разряддарга бөлүнүшү, гиперонимдик, гетеронимдик катштардын разряддары каралган.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению гиперонимических (родительских) классов и свойств. Гипоним (вид) - это особая категоризация в изучении кыргызского языкознания, из каких грамматических категорий состоят данные слова, в большинстве случаев это могут быть имена существительные и глаголы, приводятся разряды гетеронимных слоев.

Annotation: This article is dedicated to the study of hyperonymic (parental) classes and properties. Hyponim (species) - this is a special category in the study of Kyrgyz linguistics, or from which grammatical categories are these words, in most cases it can be nouns and verbs. Considerations of classes of phytonims and classes of zoonics, numerical categories of onimov, division into categories, categories of hyperonymic, heteronymic relations.

Негизги сөздөр: гиперонимдер (тек) класстары жана касиеттери, уйоним (тип) категориясы, грамматикалык категория, гетеронимикалык байланыштар. Фитонимдер класстары, зоонимдер класстары, онимдердин сан категориялары, категориялар гиперонимдер.

Ключевые слова: классы и свойства гиперонимов (скалы), категории омонимов (типы), грамматические категории, гетеронимные связи. Классы фитонимов, классы зоонимов, числовые категории онимов, категории гиперонимы

Keywords: classes and properties of hyperonyms (genus), category of homonyms (types), grammatical category, heteronymic relations. Classes of phytonids, classes of zoonym, numerical categories of onimov, categories of hyperonimov

Когнитивдик тили илими айрым окумуштуулар “терең, түпкүрдүк семантика” деп да атап жүрүшөт. когнитивизм тилдин семантиканын категорияларынын (алгачкы орунда - грамматикалык категориялардын) тереңинде жаткан, адамдын дүйнөнү таанып билүүсүнүн өздөштүрүүнүн жыйынтыгы болуп саналган жалпыланган түшүнүктүк категорияларды көрүүгө аракет кылат. Тилге болгон когнитивдик өңүт адамдын жаңы маалыматты кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүгө жана алардын аң-сезимде мурда бар болгон түшүнүктөр системасы менен байланыштырууга ошондой эле концептештирүү жана категориялаштыруу процесстерин алдын-ала айтууга мүмкүнчүлүк берет. Бул процесстер тилде чагылдырылып, адамдын көп жылдык тажрыйбасынын жыйындысы катары түшүнүктөр системин пайда кылышат. Албетте лингвистика тармагында тилдик көрүнүштөрдү когнитивдик өңүттөн кароо ойлоонун мыйзамдары жана кызматтары жөнүндө биздин билгендерибизди кеңетип мээге жолдорду ачык көрсөтүп жана курчап турган объективдүү кетүүчү маалыматтарды иштеп чыгаруучу механизмдер менен дүйнөнү-барлыкты (дествительность) чагылдыруунун ар кандай жолдорун аныктады.

Категоризациялаштыруу классификациялоочу маанисин негизин интерпретациялоо (же жорумдоо) психоллингвистикалык изилдөөлөрдө көп колдонулат. Бул көрүнүш “барлык” действительность дүйнө жөнүндө белгилүү элестетүү түшүнүктөрдүн негизинде сөздү же (объектини андан ары жалпы болгон класска же топко киргизүү болуп саналат.

Адамдын жашоосундагы бардык абстрактуу да конкреттүү нерселерге болгон аракетин менен байланышкан. Категориялаштыруу - бул процесс менен жалпы объективдүү барлыкты б.а жалпы онтологиялык мейкиндикти ар кандай категориялык категориялык аймактарга да когнитивдик бөлүштүрүүнү байланыштырышат. “Адам өзүнүн жашоосунда бардык кездештирген нерселердин эң маанилүүсү”.

Категориялаштыруу адамдын когнитивдик классификациялоочу ишмердүүлүгүнүн бир түрү катары байыркы убактардан бери эле буруп келген, Аристотелдин “Категориялар” эмгегинде категориялардын бардык түрлөрүнүн биринчи аныктамасы берилген жана категория түшүнүгү эң алгач философияда жана логикада пайда болгон. Аристотель байыркы философтордун пикирлерин жалпылап жана категориялардын таблицасын түзгөн. Алар : маңыз-сущность, сан-число, сапат-качество, мамиле-катыш- соотнесенность, орун-место, убакыт-время, жагдай-положение, аракет- старание, абал-состояние, кыймыл-аракет-действие, аркылуу- страдание категориялары бөлүнгөн (Аристотель, 1978). Категорияга арналган көп эмгектер В.фон Гумбольдт дагы лингвистикалык өңүттөн караган, “универсалдуу категориялар - бул тилдин түзүлүшүндө түздөн-түз кирбеген системаны түзөт” - деп белгилеген Канцельсон, ал эми О.Есперсен тарабынан тил илиминде “Түшүнүктүк категориялар” алгачкы жолу колдонулган. Адамдын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн негизги процессин бири катары буюм-нерселерди классификациялоо үчүн өзүнүн ар кандай сезим-туюмдарын жана материянын ар кандай формаларынын объективдүү көп түрдүүлүгүн кантип классификациялайт же класс, разряд, топ, сан категориялары сыяктуу бирикмелерге топтоштурат.

Лингвистический антропоним: Проблемы ,поиски и решения” аттуу кыргыз окумуштуулары К.З.Зулпукаров, Е.Н.Мурадымова, Р.К.Ормокеева, Г.Ж.Болотакуновалардын монографиясында “Провербиальное пространство – это совокупность фразеологизмов и паремий, встречающихся в конкретном языке, группе языков или в языке вообще”[1,16].”Провербиальные единицы больше слова пообъему.Они отражают, расчленяют и категоризируют действительность во всем многообразии и гетерогенности. Они обобщают мир, составляющие его элементы и оформляют их в видетиповых моделей” [1, 17]

Гипонимдер - семантикалык талаада орун алган негизги парадигматикалык мамиле, род ж-а түр түшүнүктөрүнө таянат. Түр түшүнүгүндө жалпылыкка ээ сөздөр, мисалы, жалбыз, аткулак, тикенек, ысырык, чүкүрү, ышкын, балтыркан, кымыздык гипонимдер болуп саналат. Ал эми род (түр) түшүнүгүн камтыган сөз (бул мисалдар үчүн "чөп" деген сөз) алардын гипероними болуп саналат. Текстте Г-ди гиперонимге алмаштырса сүйлөмдүн мааниси сакталат, бирок тескерисинче гипероним Г-ге бардык эле учурларда алмаша бербейт. Мисалы: Таякем кой багат дегенди Таякем мал багат деп алмаштырса болот, бирок экинчи сүйлөмдүн ордуна биринчи сүйлөм такай эле дал келе бербейт, анткени мал деп бир гана койду эмес, башка жаныбарларды да айтабыз (жылкы, уй, топоз ж.б.). Гиперонимдин гипонимге өтүү жөндөмү гипонимдин кошумча маалымат берүү касиетине байланыштуу: гипоним сөздөрдүн мааниси гиперонимдерге салыштырмалуу татаалыраак жа көлөмдүүрөөк болот. Гипонимдер гиперонимдердин маанисин камтып, ага кошумча өзгөчө дифференциалдык маанилерди да берет. Гипонимия кубулушунун негизинде сөздөр тематикалык ж-а лексика-семантикалык топторду түзүшөт [11]. Гипоним сөздөрдү реалдуу чындыкта айтуудагы өз алдынча тил бирдиктеринин колдонулушу, лексеманын колдонулушу ошол тилди алып жүргөн жашоо-шарты менен дагы тыгыз байланыштуу. Орус аңчылары коендун жыйырмага жакын түрүн ажыратышса, түндүк уюлда жашаган элдер кардын онго жакын түрүн ажыратышкан, ал эми тропикалык өлкөлөрдө жашаган элдер кардын түрлөрүн ажыратышмак тургай, кар түшүнүктүн өзүн билишпейт. Кыргыз тилинин сөздүк корунан биздин элдин менталитетине дегеле тиешеси жок предметтердин, кубулуштардын атын издөө натыйжасыз болуп саналат. Ошондуктан гипонимдик

байланышты түзгөн сөздөрдүн өз алдынча термин аркылуу же сөз айкашы аркылуу айтылышы бир гана тил илиминин эмес, ошондой эле элдин тарыхын, турмуш-тиричилигин изилдөөдө да мааниси чоң. Албетте, түрдүк аталыштардын сөз айкашы аркылуу берилиши дагы, атайын сөз аркылуу берилиши дагы тил илими үчүн чоң мааниге ээ.

Тек (гиперонимдик) жана түрдүк (гипонимиялык) байланышкан тилдик байланышты изилдөөдө сөзсүз түрдө тилдик байланыштар пардигмалык, ассоциативдик жактан байланышышат.

Схема 1. Гипонимиялык түрлөрдүн гетеронимдик жана согипонимдик катыштары

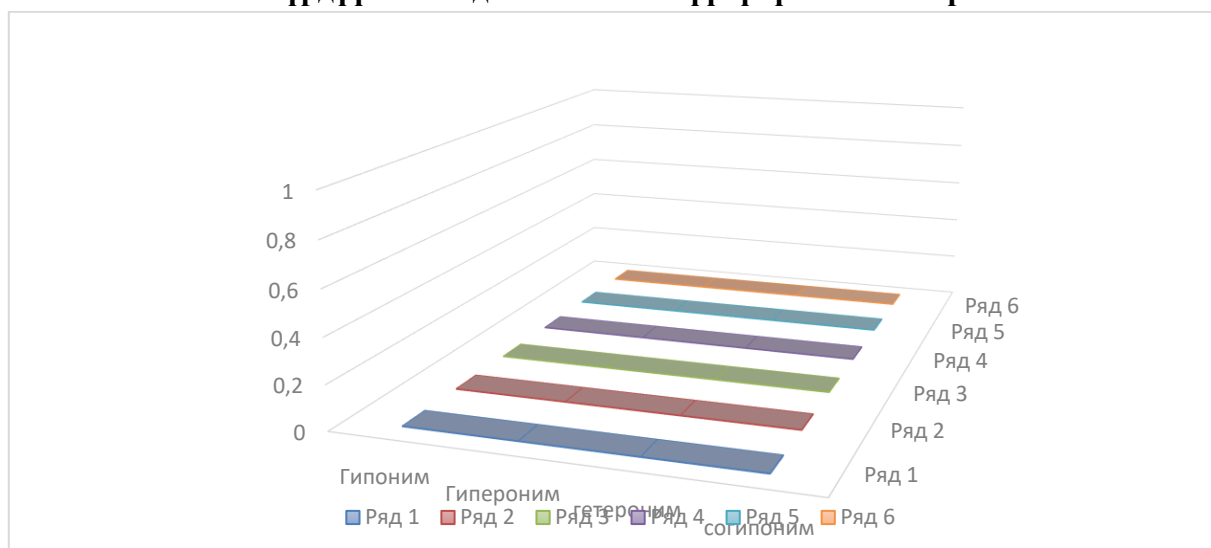

Чөп тек-гиперонимдик катышта жана гетеронимдик жактан өсүмдүк катыша алат, ал эми гипонимдер чалкан-уйгак- какым-кукум-кырк муун- дарычылык касиетине ээ болуп бири-бирине согипоним боло алышат.

- өсүмдүк — дарак сөзүнүн **гипероними** ;
- транспорт — автобус, троллейбус сөзүнүн **гипероними**;
- Ичеги -карын — аш-казан сөзүнүн **гипероними**;
- физик — Исаак Ньютондун **гипероними** ;
- медицина — көз доктур, тиш доктур **гипероними**
- мугалим- Макаренкоун **гипероними**
- рубаичи-Омар Хаямдын **гипероними**

Ал эми гетеронимдик катыштар маселен, ата-бала, ага-ини, эже-сиңди, ага-тууган, ата-баба, бала-чака, урук-тууган, укум-тукум, кыз-кыркын, куда-сөөк, кыз-күйөө, эрдикатын ж.б.у.с.

Диаграмма 1. Гиперонимдик-(тек) жана гипонимдик (түр) ал эми гетеронимдик ар түрдүү системдик шайке келүүчүлүк катыштар

	Ряд 1	Ряд 2	Ряд 3	Ряд 4	Ряд 5	Ряд 6
Гипоним	өсүмдүк	транспорт	ичеги- карын	физик	медицина	мугалим
Гипероним	чөп	автобус	аш-казан	Ньютон	көз доктур	Макаренко
гетероним	тал	унаа	сары- жүрмө	Менделеев	Фёдорова	Ушинский
согипоним	дарак	автомобиль	жумур	аль-физик	медика- биология	окутуучу

Гиперонимдик (тек) жана гипонимдик (түр) ал эми гетеронимдик ар түрдүү системдик шайке келүүчүлүк катыштар, ошондой эле гипонимдик түрлөрдүн бири-бирине болгон согипонимдик катыштарын иликтөө азыркы учурдун талабы жана изилденүүгө муктаж.

Колдонулган адабияттар:

1. В4t категориясындагы Аристотель. _М.Ой, 1978.-687с.Т2.
2. Апресян, Ю.Д. Синонимдик маселе. // Тил илиминин маселелери. 1957. № 6. С. 84-88.
3. Банила, Н.В. Гипонимия лексикадагы ырааттуулуктун чагылышы катары Текст. / Н.В. Банина, Л.Г. Шеремет // Парадигматика менен синтагматикадагы синонимдер;; университеттер аралык сб; илимий иштейт. Саранск, 1984. С. 33-38.
4. Бурыкин, А.А. Тууганчылыктын терминдери лингвистикалык анализдин объектиси катары (Изилдөөнүн көйгөйлөрү жана аспектилери чөйрөсү) // Алгебра; тууганчылык. Тууганчылык, туугандык системалар. Туугандык терминдердин системалары / Рос. акад. Илимдер. SPb., 1998. Issue. 2. S. 76-78.
5. Гречко, В.Г. Гипернимдер жана гипонимдер жана алардын функциялары, орус тилинде / В:Г. Гречко // Лексис. Терминология. Стилдер: Колледж аралык. тексттердин жыйнагы. / Горький. мамлекет Н.И. атындагы университет. Лобачевский. Горький, 1977. Чыгарылыш. 6. S. 20-25.

6. Гридина, И.Н. Балдардын жана чоңдордун психикалык лексиконундагы гипогиперонимдик мамилелер: автор. дис. . cand. филол. Илимдер: 10.02.19>Текст.1/ Гридина1 Инна Николаевна; Ros. мамлекет пед. un-t im. А.И. Герцен: Петербург, 2010. -25 б.
7. Гумбольдт В.фон Тил илими боюнча тандалган эмгектер. – М. 1984
8. Дьяченко, Л.Д. Англис этишинин тутумундагы гипонимия: авторефераты: дис. . cand. филол. Sciences: 10.02.04; Москва мамлекет пед. чет элдик тилдер Морис Торездин аты менен аталган Текст. / Дьяченко Людмила Дмитриевна. М., 1976. - 26
9. К.З.Зулпукаров, Э.Н.Мурадымова, Р.К.Ормокеева, Г.Ж.Болотакунова. Лингвистикалык антропонимизм: көйгөйлөр, изденүүлөр жана чечимдер. Б.2019, 742 бет, -607
10. Камбаралиева У.К. Когнитивдик тил илими 2019.В.325 стр.
11. КР УИА Гуманитардык жана экономикалык илимдер болушу. Ч.Айтматов атындагы Тилжана адабият институтуна Б., 2015-ж.423 бет
12. Лысякова М.В. Гипонимия орус тилинин лексикасындагы жалпы байланыштардын туюнтмасы катары Текст. / М.В. Лысякова // Мектепте орус тили. 1984. № 6. С. 80-83.
13. Лысякова; М.Б.: Орус тилиндеги гипонимия (Теория; Анализ; Типтери, Гипонимдер):: Диссертациянын авторефераты. . канд: филол; илимдер :: 10Ю2Ю1 Текст. / Лысякова Марина Витальевна;; Элдердин достугунун университети; Лумумбанын Шатрисы. Ми, 1986: - 17 б.
14. Лысякова М.В. Терминологиядагы гипер-гипонимикалык таксономия Текст.! / М.В. Лысякова // Россиянын Элдердин достугу университетинин жарчысы. Сер. лингвистика; 2006; № 8; 23-27;
15. Машрабов А.А. Кыргыз тилиндеги туганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасында гетеронимдик жана гипонимдик катыштар.Наука, новые технологии и инновация в Кыргызстане Б. №8, 2016. 7-10-б.
16. Мостовая, А.Д. Класстын гипернимдери жана менчик гипернимдери Текст. / А.Д. Мостовая // Тил жана когнитивдик ишмердүүлүк: Ст. макалалар / resp. ред. П.М. Фрумкин; СССР ИА, Тил илими институту: М: Наука, 1989. - С. 19-37.
17. Сергеева, Т.В. Дүйнөнүн лингвистикалык картинасын түзүүдөгү гипер-гипонимикалык структуралаштыруунун ролу. / Т.В. Сергеева // Гуманитардык илимдер жана азыркы заман. Пенза, 1995-1996. Чыгаруу. I. Part 2. S. 141-146.
18. Фрумкина Р.М. Гиперонимия жана таксономия: маселенин өмүр баянына.Текст. /П.М. Фрумкина, А. Мостовая // Кеп: кабыл алуу жана семантика: Ст. макалалар / resp. ред. П.М. Фрумкин; СССР илимдер академиясынын Тил илими институту. М.: Наука, 1988. С. 8-31.353

References:

1. Aristotle of the category B4t._M.Thought, 1978.-687s.T2.
2. Apresyan, Yu.D. Synonym problem Text. / Yu.D. Apresyan // Questions of linguistics. 1957. No. 6. S. 84-88.
3. Banila, N.V. Nyponymy as a reflection of consistency in vocabulary Text. / N.V. Banina, L.G. Sheremet // Synonyms in paradigmatics and syntagmatics;; interuniversity Sat; scientific works. Saransk, 1984. S. 33-38.
4. Burykin, A.A. Terms of kinship as an object of linguistic analysis (Circle of problems and aspects of the study) Text. / A.A. Burykin // Algebra; kinship. Kinship, kinship systems. Systems of kinship terms / Ros. acad. Sciences. SPb., 1998. Issue. 2. S. 76-78.

5. Grechko, V.G. Hypernyms and hyponyms and their functions, in Russian / V:G. Grechko // Lexis. Terminology. Styles: Intercollegiate. collection of texts. / Gorky. state University named after N.I. Lobachevsky. Gorky, 1977. Issue. 6. S. 20-25.
6. Gridina, I.N. Hypo-hyperonymic relations in the mental lexicon of children and adults: author. dis. . cand. philol. Sciences: 10.02.19>Text.1/ Gridina1 Inna Nikolaevna; Ros. state ped. un-t im. A.I. Herzen: St. Petersburg, 2010. -25 p.
7. Humboldt V.fon. Selected works on linguistics. –M. 1984
8. Dyachenko, L.D. Hyponymy in the system of the English verb: author's abstract: dis. . cand. philol. Sciences: 10.02.04; Moscow state ped. in-t foreign languages named after Maurice Thorez Text. / Dyachenko Lyudmila Dmitrievna. M., 1976. - 26
9. K.Z.Zulpukarov, E.N.Muradymova, R.K.Ormokeeva, G.Zh.Bolotakunova. Linguistic anthroponism: Problems, searches and solutions. B.2019, 742 pages, -607
10. Kambaralieva U.K. Cognitivdik til ilimi 2019.B.325 p.
11. KR UIA Humanitardyk jana ekonomikalyk ilimder bolumu. Ch. Aitmatov atyndagy Tilzhana adabiyat to the institute B., 2015-zh.423 bet
12. Lysyakova M.V. Hyponymy as an Expression of Generic Relations in the Vocabulary of the Russian Language. Text. / M.V. Lysyakova // Russian language at school. 1984. No. 6. S. 80-83.
13. Lysyakova; MB: Hyponymy in Russian (Theory; Analysis; Types, Hyponyms):: Abstract of the thesis. . cand: philol; sciences :: 10Yu2Yu1 Text. / Lysyakova Marina Vitalievna;;; University of Friendship of Peoples; Shattris of Lumumba. Mi, 1986: - 17 p.
14. Lysyakova M.V. Hyper-hyponymic taxonomy in terminology Text. / M.V. Lysyakova // Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Ser. Linguistics; 2006; No. 8; pp. 23-27;
15. Mashrabov A.A. Kyrgyz tilinde tuuganchylyk terminderinin functionaldyk-semanticalyk microsystemsynda heteronymdik jana hyponymdik katyshtar. Science, new technologies and innovations in Kyrgyzstan B. No. 8, 2016. p. 7-10
16. Mostovaya, A.D. Class hypernyms and property hypernyms Text. / A.D. Mostovaya // Language and cognitive activity: Sat. articles / resp. ed. P.M. Frumkin; Academy of Sciences of the USSR, Institute of Linguistics: M: Nauka, 1989. - S. 19-37.
17. Sergeeva, T.V. The role of hyper-hyponymic structuring in the formation of a linguistic picture of the world. / T.V. Sergeeva // Humanitarian sciences and modernity. Penza, 1995-1996. Issue. I. Part 2. S. 141-146.
18. Frumkina R.M. Hyperonymy and taxonomy: to the biography of the problem. Text. /P.M. Frumkina, A.D. Mostovaya // Speech: perception and semantics: Sat. articles / resp. ed. P.M. Frumkin; Academy of Sciences of the USSR, Institute of Linguistics. M.: Nauka, 1988. S. 8-31.353

УДК 070

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-58-62

Халилов Абдыганы Дарманбекович, Жапаркулова Айтурган Жапаркуловна

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Мезгилдүү басма сөз кафедрасы,
доцент,

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, магистрант

Халилов Абдыганы Дарманбекович, Жапаркулова Айтурган Жапаркуловна

Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, кафедра периодической
печати, доцент,

Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, магистрантка

Halilov Abdygany Darmanbekovich, Japarkulova Alina Japarkulovna

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Department of Periodicals, Associate Professor,
Kyrgyz National University J. Balasagyn, master's student

**КЫРГЫЗСТАНДЫН МЕДИА МЕЙКИНДИГИНДЕ МААЛЫМАТ
АГЕНТТИКТЕРИНИН ИШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
СПЕЦИФИКА РАБОТЫ ИНФОРМАЦИОННЫХ АГЕНТСТВ
В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ КЫРГЫЗСТАНА
SPECIFICS OF THE WORK OF NEWS AGENCIES IN THE MEDIA SPACE
OF KYRGYZSTAN**

Аннотация: Бул макала ата мекендик маалымат агенттиктердин ишмердүүлүгүндөгү өзгөчөлүктөргө арналып, мында автор Интернет мейкиндигиндеги маалымат агенттиктердин өнүгүүсү жана Кыргызстандын медиасына тийгизген таасирин карап чыккан. Ошондой эле макалада агенттиктерге “маалыматты жайгаштыруунун, таркатуунун жана окурмандардын катышуусундагы платформанын” бир канча форматтарын көрсөтүп берген.

Аннотация: Данная статья посвящена специфике деятельности отечественных информационных агентств, в которой автор рассматривает развитие информационных агентств в интернет-пространстве и их влияние на СМИ Кыргызстана. В статье агентствам также был показан ряд форматов для «публикации, распространения и привлечения читателей».

Annotation: This article focuses on the specifics of the activities of domestic news agencies, in which the author discusses the development of news agencies in the Internet space and their impact on the media in Kyrgyzstan. The article also showed agencies a number of formats for "posting, disseminating and engaging readers."

Негизги сөздөр: Медиа, маалымат агенттиктер, мультимедиялык маалымат сайттар, Интернет журналистика, онлайн колдонуулар, аудитория жана веб ресурстар.

Ключевые слова: Медиа, информационные агентства, мультимедийные информационные сайты, Интернет журналистика, онлайн-пользователи, аудитория и веб-ресурсы.

Key words: Media, news agencies, multimedia information sites, Internet journalism, online users, audience and web resources.

Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкен алгачкы күндөрдөн тарта, заманбап технологиялык өнүгүүлөрдөн улам ММКда дагы жаңылануулар, бурулуштар болуп,

журналисттердин иши бир кыйла жеңилдеди. Тагыраак айтканда эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тарта кыргыз ата мекендик ММКда, анын ичинде өзгөчө маалымат агенттиктеринде коомдук – саясий түзүлүштөрдүн жаңы шартында ошол ылайыкташуунун, сапаттык жаңы баскычтардын этабынын жаңы шартта өнүгүүсүнө жол ачылып, агенттиктердин санынын көбөйүүсүнө алып келди.

Анткени, замандын талабына ылайык маалымат алмашууда маалымат агенттиктери – бул жаңылыктардын негизги булагы болуп саналып келүүдө. Мына ошондуктан индустриядан кийинки коомдо кызмат көрсөтүү тармагындагы негизги орунду оперативдүү кабары бар булак катары дал ушул маалымат агенттиктери ээлейт десек болот. Өлкөдөгү алгачкы агенттиктер мамлекеттик альтернативалык маалыматтык кызмат катары иш алып барышкан. ал эми жаңы ачылып жаткан маалымат агенттиктер техникалык жана каржылык чоң тоскоолдуктарга карабай өздөрүнүн популярдуулугун арттырууга, оперативдүү маалыматтын ишенимдүү булагын түзүүгө, ошондой эле расмий каналдар бере албаган комментарий жана маалыматтарды чагылдырып келишет [5, 92-б.].

Кыргызстандын агенттиктеринин арасында акыркы беш жылдан бери өнүгүп, азыркы учурда дээрлик ар бир агенттиктин сайтында окурмандардын пикири сыяктуу атайын рубрикалары же болбосо блогдорду ачуу мүмкүнчүлүктөрү түзүлгөн.

Азыркы учурдагы интернеттин массалык жайылуусу массалык коммуникациянын мейкиндик жана убакыттык чектөөсү жок терең интерактивдүүлүгү, ачыктыгы менен мүнөздөлгөн жаңы формаларын жаратууга мүмкүнчүлүктөрдү түздү. Аны менен катар журналисттик ишмердүүлүк менен билим берүүнүн талаптары жана стандарттары да өзгөрүүгө дуушар болуп келүүдө. Өзгөрүүлөргө жараша агенттиктердин аудиториясынын кеңдигин менен маалымат чогултуу мейкиндигине жараша үчкө бөлүп кароого болот: аймактык, улуттук жана дүйнөлүк агенттиктер деп. Мында аймактык агенттиктер негизинен өз аймагындагы же ага тиешелүү болгон маалыматтарды чогултат. Өз кезегинде алардын маалыматтары ошол аймактын жашоочулары үчүн гана маанилүү болуп, көпчүлүк учурларда ошолордун гана окуу кызыкчылыктарын туудурат.

Улуттук маалымат агенттиктер болсо, жалпы улуттун көңүл чордонундагы мамлекеттик, коомдук-саясий жана экономикалык маалыматтарга басым жасайт, анын топтогон маалыматтары, кабарлары өлкөнүн жалпы калкынын кызыгуусун жаратат.

Ал эми дүйнөлүк агенттиктердин негизги максаты – дүйнөлүк маанилүү маалыматтарды оперативдүү жыйнап, аларды иштеп чыгуу менен коомчулукка таркатуу, жаңы техникалык каражаттарга умтулуу, жалпы кабарчылар менен өкмөттүк каналдарды камтуу, чоң каржылык мүмкүнчүлүктөр менен улуттук жана аймактык агенттиктердин атаандаштыгын күчөтөт, глобалдуу ишмердүүлүктү пайда кылат. Кээ бир учурларда дүйнөлүк деп аталган агенттиктер менчик спутниктик байланыштардын жардамы менен дүйнөлүк масштабда маалыматтарды чогултат жана таркатат.

Азыркы учурдагы мультимедия, глобалдуу маалымат түйүндөрү курчаган заманда информациясыз жашоону элестетүү кыйын болуп калды. Анткени ар бир жаран маалымат алуу менен эртең мененки күнүн баштайт. Журналист дагы ошого жараша окурмандын муктаждыктарына жараша маалыматтарды ар кандай форматта коомчулукка таркатат. Маселен, маалымат агенттиктер учурда маалыматтарды ар кандай форматтарда, тактап айтканда, билдирүүлөрдү түрдүү – вербалдык, графикалык, үндүк, анимациялык системалар, сүрөттөр жана видеолор менен берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуп беришүүдө. Бул

маалымат алмашуу процессине катышууга толугураак мүмкүнчүлүк берет жана маалыматтык контенттин кабыл алуусун жеңилдетет.

Алардын маалыматтары өзүнүн структуралары аркылуу да, ошондой эле өнөктөштөрүнүн жардамы менен да таркатылат. Агенттиктин структурасына сүрөт студиялары, архивдер, веб жана аудиовизуалдык продуктуларды түзүү боюнча бөлүмдөр, аналитикалык, коомчулук менен байланыш бөлүмдөрү кириши мүмкүн – булардын кызматтары менен маалымат агенттигинин кардарлары да пайдалана алышат.

Маалымат агенттиктер маалыматты чогултуу, жеткирүү жана иштеп чыгуу боюнча кеңири кызмат көрсөтүүлөргө ээ. Алардын көрсөткөн кызматтарынын түрлөрү менен сфералары көпчүлүк учурларда агенттиктин көлөмү менен өзгөчө кабарчыларынын саны, редакциясынын жана өкүлчүлүктөрүнүн ишмердүүлүгү жана жетекчилигинин саясаты аркылуу аныкталат. Ошондуктан көпчүлүк учурларда агенттик редакциялардын өлкө аймактарындагы өкүлчүлүктөрү жана кабарчылардын тармактарынан турат. Жергиликтүү редакциялар өз кызматтарын жер-жерлерде өз алдынча көрсөтүп иштеши мүмкүн, ошол эле маалда окурмандардын кеңири тобу үчүн кеңири маалымат чогула турган башкы редакциянын жетекчилиги астында да иштеши мүмкүн.

Ошону менен катар эле маалымат агенттиктеринде коммуникативдик функциясы өзгөчө мааниге ээ. Салыштырмалуу башка маалымат каражаттарына караганда маалымат агенттиктеринде коммуникациянын эки тараптуу модели ийгиликтүү ишке ашырылат. Агенттиктин жаңылыктарын окуган окурман маалымат гана албастан маалымат алмашуунун толук кандуу катышуучусу боло алат. Баарлашып, пикир алышуу ошол эле коммуникативдик чөйрөдө, ошол эле реалдуу убакта болот. Мисалга алсак, маалымат агенттиктериндеги кошумча коммуникативдик функциялар окурмандардын андагы жаңылыктарды талкууга алуусуна, ошондой эле сайттагы популярдуу темалардын рейтингин аныктоо үчүн сурамжылоолорду жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Бир эле учурда маалымат агенттиктер рекреативдик функцияларды да аткарышат. Ал үчүн алар интерактивдүүлүк менен гипертекстуалдуулукту жарата турган өзгөчө спецификалык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланышат. Баса белгилеп айта турган болсок маалымат агенттиги деле ММК, бирок интернетте иш алып барат. Бирок ошол эле маалда бүткүл дүйнөлүк коммуникация тармактарында ошол эле функцияларды аткарган жана ал белгилерге туура келген көптөгөн маалыматтык ресурстар да бар. Бардык сайттарда мезгил - мезгили менен жаңыланып тура турган текст жана аудио-видео файлдарын камтыган контенттер бар. Ошондой эле ал ресурсту толуктап, ирээтке келтирип тура турган штаты болот. Аларга макала авторлору, сайттын редактору, техникалык редактор жана дизайнерлер киришет. Жогорудагылардын бардыгын эске алсак, маалыматтык ресурс менен маалымат агенттиктеринин ортосундагы өзгөчө бир айырманы табуу кыйындыкка турат. Эгер ресурс өзүн ММК катары эсептеп, маалымат каражаттарына көзөмөл жүргүзүп тура турган атайын органдардан каттоого өтсө анда ал автоматтык түрдө ММК катары белгиленип, ММКлар жөнүндөгү мыйзамда каралган милдеттенмелер менен укуктарга ээ болот.

Азыркы заманбап маалымат агенттиктерди салттуу ММКларды маалымат менен камсыздап турган адистештирилген маалыматтык борборлор деп атоого да негиз бар. Алардын негизги кызматы гезиттердин, журналдардын, радио жана телеканалдардын редакцияларын, ошондой эле алардын кызматтарына жазылышкан жеке адамдар, уюмдар, мекемелерди ыкчам саясий, экономикалык, маданий, социалдык маалыматтар менен камсыз

кылып туруу. Агенттиктердин аракеттеринин бардыгы тең маалыматтарды топтоого багытталган.

Себеби, агенттиктердин ийгиликтүү иши алардын коммуникация каражаттарын колдонгондуктарына да көз каранды болот. Компьютердик тармактар, спутниктик байланыштарсыз ыкчамдуулуктун керектүү деңгээлине жетүүгө мүмкүн эмес, демек, атаандаштыкка туруштук берүүгө да мүмкүн болбойт. Маалыматка болгон суроо талап агенттиктердин кабарларынын жалпы агымында экономикалык мүнөздөгү маалыматтарды көбөйүшүнө алып келди. Мындан улам ишкердик маалыматтарга багытталган, активдүү өнүгүп жаткан адистештирилген агенттиктер түзүлдү.

Учурда кээ бир маалымат агенттиктер негизги маалыматтык продуктуларынан сырткары кызматтардын кошумча түрлөрүн өздөштүрүп жатышат, алардын арасында: жеке аналитикалык изилдөөлөр, маалыматтык досьелерди түзүү, биографиялык маалымдамалар, маалыматтык-справкалык кызматтардын жана басма-полиграфиялык комплекстердин кызматтары, ошондой эле видео, аудио жана фото материалдарды берүү.

Өнүгүүнүн алкагында бүгүнкү күндө өлкөнүн бир катары маалымат агенттиктери масс-медиадын системасына инкорпорациялап, аларды жалпыга маалымдоо каражаттарынын бир түрү катары караса болот, анткени акыркы он жылдын аралыгындагы агенттиктердин структурасы менен ишмердүүлүгүндө орун алган өзгөрүүлөр алардын ортомчу болушуна гана эмес, түздөн-түз кардарлар менен иштөөсүнө мүмкүндүк берет. Маалымат агенттиктер маалымат каражатарына караганда, өз ара байланышы каражаттарды тапкандыгы менен өзгөчөлөнөт. Себеби, маалымат агенттиктер басылмалардан айырмаланып, акча каражатын толугу менен өзү таба ала турган жагдайга жетүүдө. Анткени, маалымат мейкиндиги оперативдүү маалыматка жык толгон, ошого жараша аудиториясы дагы кеңейүүдө. Маалымат агенттиктеринин негизги колдонуучулары болуп күнүнө болуп жаткан жаңылыктарды оперативдүү алып турууга кызыккандар түзөт.

Ошондой эле Кыргызстанда жалпы эле дүйнө жүзүндө маалыматтардын таркалуу жөндөмдүүлүгү жогору болгондуктан, маалымат булагы менен тыгыз байланышта иштөө талап кылынат. Мисалы ар бир мекеме жайдын маалымат бөлүмү менен оперативдүү иштөө да башкы талаптардын бири болгон сыяктуу эле, бул сайттарда башка агенттиктерден маалыматты биринчилерден жана коомго ишенимдүү маалыматтарды таркатууга аракет кылат. Мындан тышкары биз жогоруда айтып өткөндөй карапайым калктын үнүн бийликке жеткизип көйгөйүн чагылдырат.

Азыркы техниканын өнүккөн заманында маалымат порталы болобу же корпоративдик блогдор болобу маалымат агенттиктер менен иштеше билиши керек болуп калды. Себеби, бул көрүнүш башкы нерсе катары - керектүү ресурстарды таратууда жана маалыматтарды өз убагында жарыялоодо негизги ролду ойнойт. Жогорудагы агенттиктерди салыштыруу менен агенттиктер негизинен ар кандай түрлөрдүн негизинде иш алып барышарын байкай алдык.

Эң негизгиси, ар бир сайт өз колдонуучуларына белгилүү бир маселелер боюнча маалымат берүү менен иш жүргүзүшөт. Маселен, кээ бир агенттиктер коомдогу болуп жаткан ар кандай жаңылыктарды, саясий окуяларды, социалдык жана маданий, мындан тышкары спорт ж.б. бардык тармактагы темага кайрылган маалыматтарды жарыялашы мүмкүн. Ал эми айрым сайттар бир эле багыттагы адистештирилген компаниянын же белгилүү адамдын блогун гана жарыялаган маалыматтарды чыгарышы мүмкүн. Мисалы,

медицина тармагына же спортко ж.б. арналган бир багыттагы темага арналган сайттарды айтууга болот.

Мындан сырткары бул маалымат сайттар профессионалдык кеңештерди бере турган интернет форумдарды да камтыйт. Мына ошондуктан өз алдынча маалымат булактар, колдонуучу тарабынан түзүлгөн мазмун аркылуу өзүнүн ишмердүүлүктөрүн алдыга жылдыра алышат. Ал эми маалымат сайттардын иш өзгөчөлүгүнө көңүл бура турган болсок, мында интернет негизги ролду ойноп, маалыматтардын толук каталогу катары, окурмандар үчүн ыңгайлуу колдонууга мүмкүнчүлүктөрдү түзүшү абзел. Маалымат сайттары үчүн негизги баалуулук бул мазмун болуп саналат. Себеби, колдонуучу маалыматтын мазмунуна карап эмнени, окуй турганына көңүл бурушат. Ошондой эле тексттеги сүрөт жана видеоматериалдарга да абдан маани бурушат. Аудитория үчүн дайыма мазмунду жаңыртуу бул олуттуу көңүл бурууну талап кылат. Себеби, маалыматтык ресурстар менен иштөөдө агенттиктер маалымат булагы катары маалыматты жеткиликтүү тилде берип, теманын актуалдуулугуна маани бурушу абзел.

Колдонулган адабияттар:

1. Аманкулова Н. «Кыргызстандагы журналистиканын өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары». Б. 2006
2. Амзин А. «Интернет жаңылыктар журналистикасы» М. 2004-ж
3. Асанкулова С.С. «Редакциялык жана басма маркетингинин негиздери», «Электрондук маалымат каражаттары». В. 2003.
4. Бостонова П.З. «Тармак журналистикасынын негиздери», Б. 2003-ж
5. Быков И.А. «Интернет журналистика: өзгөчөлүктөрү жана өнүгүү перспективалары» М. 2002.
6. Горный Е. «Журналистке интернет эмне үчүн керек?» М. 2010.
7. «Интернет сөз эркиндиги», МІСА (Media Insight Central Asia), Кыргызстан. Б. Декабрь-2004

References:

1. Amankulova N., "The main tendencies of the development of journalism in Kyrgyzstan". В. 2006
2. Amzin A. "Novostnaya Internet Journalism" М. 2004
3. Asankulova S.S. "Fundamentals of editorial and publishing marketing", "Electronic mass media". В. 2003.
4. Bostonova P.Z. "Basic Network Journalism", В. 2003
5. Bykov I.A. "Internet journalism: specifics and perspective of development" М. 2002.
6. Gornyi E. "Why is a journalist on the Internet?" М. 2010.
7. "Freedom of speech on the Internet", МІСА (Media Insight Central Asia), Kyrgyzstan. В. December 2004

УДК: 8. 1751.82.14.

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-63-68

Элебесова Б.Б.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ага окутуучу

Элебесова Б.Б.

Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына, старший преподаватель

Elebesova B.B.

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Senior Lecturer

**КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ
ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕК В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ
RESEARCH OF THE CONCEPT HUMAN IN KYRGYZ POETRY**

Аннотация: Изилдөөгө алынган бул иште кыргыз поэзиясында адам концепциясынын изилдениши каралат. Поэзияда берилген ой-пикирлер, түшүнүктөр, ой-толгоолор, ар кыл сезимдер ар бир мезгилде, ар түрдүүчө чагылдырылары колго алынат. Мезгилдин талабына ылайык ошол коомдо жашап жаткан адамдардын ички сезимдери, ар кыл сапаттары, ой-мүдөөлөрү, акындардын көкүрөгүнөн чыккан ыр саптары аркылуу кайра коомго тартуу кылынат жана ырлар аркылуу адамды чечмелөө маселеси каралат. Акындардын коомдогу болуп жаткан көрүнүштөрдү чагылдыруусу талданат. Демек акындар элдин оюн иштеп чыгып кайра элге тартуу кылса, ал эми изилдөө иштери сынчы, изилдөөчүлөргө жүктөлөт. Натыйжада бул илимий макалада кыргыз поэзиясындагы акындардын ыр саптары конкреттүү изилдөөчүлөр тарабынан изилденгени, ошону менен бирге адам концепциясы туурасында адабиятчы, улуу ойчул, окумуштуулардын ой-пикирлери кеңири иликтенет.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается концепция человека в кыргызской поэзии. Мысли, концепции, размышления и разные чувства, выраженные в поэзии, в разное время фиксируются по-разному. В соответствии с требованиями времени через стихи поэтов в общество доносятся внутренние переживания, разные качества, мысли людей, живущих в этом обществе, и рассматривается вопрос интерпретации человека через стих. И проанализирован анализ поэтами текущих событий в обществе. Это означает, что если поэты развивают идеи людей и возвращают их людям, то исследовательская работа предоставляется критикам и исследователям. В результате в данной научной статье рассматриваются стихи поэтов кыргызской поэзии конкретных исследователей, а также взгляды писателей, великих мыслителей и ученых на понятие человека.

Annotation: This study examines the concept of man in Kyrgyz poetry. Thoughts, concepts, reflections and different feelings expressed in poetry are fixed in different ways at different times. In accordance with the requirements of the time, internal experiences, different qualities, thoughts of people living in this society are conveyed to society through the poems of poets, and the question of interpreting a person through poem is considered. And analyzed the poets' analysis of current events in society. This means that if poets develop people's ideas and bring them back to people, then research work is left to critics and researchers. As a result, this scientific article discusses the poems of poets of Kyrgyz poetry by specific researchers, as well as the views of writers, great thinkers and scientists on the concept of man.

Негизги сөздөр: Кыргыз; адам; адам концепциясы; адам таануу; поэзия; ыр; акын; адабият; коом; изилдөө.

Ключевые слова: кыргыз, человек; концепция человека; исследования человека; поэзия; стих; поэт; литература; общество; исследование

Keywords: kyrgyz; human; concept of man; human research; poetry; poems; poet; literature; society; investigation.

Кыргыз поэзиясында адам концепциясы эзелтен бери эле ар кандай деңгээлде ар түрдүү ыкмаларда чагылдырылып келет. Концепт – элдин ой-пикирлеринин, көз караштарынын жыйындысынан турган, өз мазмунуна менталдык маалыматтарды камтыган бирдик катары адамдын аң-сезиминин болмушту оңдоп, түзөп, сезип туюу формасы. Поэзия кайсы гана мезгилде жаралбасын анда ошол мезгилдеги адамдар менен алардын ар кыл сапаттары, жашоого өмүргө көз караштары сүрөттөлүп келаткандыктан, адам концепциясы ар бир мезгилде, ар бир элде ар түрдүүчө чагылдырылары мыйзам ченемдүү. Турмуш чындыгы кынтыксыз ырастап келаткандай, Адам феномени коомдук аң-сезимдин бардык формалары үчүн бардык учурда туруктуу изилдөө объектиси болуп келатканы белгилүү. Көп багыттуу адам ишмердигинин ичинен мына ушул өңүттөн алганда поэтикалык чагылдыруу да өзгөчө орунда турат. Маселен, актаңдай акын Барпынын бардык акындык күч-кубаты адамды даңазалоого арналгандыгын окумуштуулар Б.Аманалиев, К.Даутов, М.Борбугулов, Ж.Жаныбеков ж.б. ар тараптуу изилдеп келишкен.

Белгилүү немец философу Хайдеггер: “Адамзатынын жашоо-турмуш ыгын сүрөттөп жазуу үчүн, “болмуш” терминин колдонуу менен адамдын жашоо турмушу жашоонун башка формаларынан радикалдуу айырмаланат, анткени адам өзүн өзү таанып билүүгө жана жашоо-турмушу жөнүндө ой жүгүртүүгө жөндөмдүү”, – экенин белгилеп, “Адамдар андан ары, дүйнөдөгү өз абалын толук түшүнүп, чыныгы жашоо турмушту тандап ала алат же орнотулган тартиптер менен үлгүлөргө ылайыкташып алып, автоматка окшоп күн өткөрө турган чыныгы эмес жашоо-турмушту тандап алышат”- дейт ал [7, б. 75]. Ал эми орус ойчулу Франк өзүнүн философиялык чыгармаларында адам турмушундагы рухий проблемаларга ой чабыттатып, Адам дүйнө менен тыгыз байланышкандыктан, ал дүйнөнүн бир бөлүгү гана эмес, дүйнө анын ички дүйнөсү, ошондой эле адам да дүйнөнүн ички койнунда турат деп эсептеген [7, б. 76].

Демек адам деген бүтүндөй аалам болсо, ааламдагы болуп жаткан ар түркүн кубулуштар адам аркылуу кайра адамзатына түрдүүчө ыкмалар менен ар башка ракурста жеткирилсе, кандай гана тармакка кайрылбайлы адам таануу маселеси ар дайым борбордук маселеге айланат. Ошондуктан бул маселе ашкере олуттуу жана актуалдуу маселе бойдон калып келаткандыктан жана адамды изилдөө маселеси тээ байыртан эле нечендеген ойчулдар, аалымдар ж.б. тарабынан изилденип баштаса да, улам мезгил жаңырган сайын жаңы кырлары менен ачыла берчү түбөлүктүү маселе болгондуктан, ал тууралуу поэзия жанры да өзүнүн оригиналдуу, өлбөс-өчпөс сөздөрүн айтып келет. Мына ошол дайыма жаңы, түбөлүктүү маселе боюнча биз тандап алган темабыздын алкагында ой чабыттатууга аракеттенгенибизде, алгач проблемага байланыштуу өзүбүзгө чейинки иштелген иштерге экскурс жасоо эрежесин сактоого умтулдук.

Токтокан Ысмайыл кызы “Күнзичылык таалиматы жана кыргыз философемаларындагы адам таануу проблемасы” [2008] аттуу эмгегинде адам таануу маселесин кеңири философиялык аспектке караштырганда адам таануу концепциясынын

генезиси менен эволюциясынан баштап, кытай философиясындагы адам таануунун концептуалдык эволюциясына чейин иликтеп, кунзчылык таалиматы менен кыргыз философемаларындагы адам таанууга салыштырма талдоо жүргүзүп, адам таануу маселеси боюнча эмгектенген философтордун ой пикирлери туурасында ой бөлүшөт: “Аристотелдин адам таануу маселеси туурасында айткан сөздөрүнөн мисал алсак: “Аристотелдин адам жөнүндөгү концепциясында ал коомдук, саясий, мамлекеттик көз караштардын алкагында каралат. Адамдын коомдо жашоосу жана ушуга байланыштуу пайда болгон өзгөчөлүктөрү моралдык жактан жетесиз жаныбарлардан айырмалап турат. Ал “Жан жөнүндө” деген чыгармасында жандын формасы жана ролунун даражасын көрсөтүп, адамдын жанынын өсүмдүктөр жана айбандарга окшобой турган акыл эстүүлүк ролун: 1. Теориялык акыл-эс (элестетүү, абстрактуу), 2. Практикалык акыл-эс (ойлоо, тандоо) деп бөлүп көрсөтөт. Аристотелдин көз карашына ылайык: “Адам саясий айбан”, “Адам акыл эстүү айбан”. Ал “Метофизика” деген китебинде: “Адам табиятынан билим алууну арзуу кылат” – деп, адам менен айбандын түпкү айырмасы – адамдын социалдык мүнөзгө, акыл эске ээ болгону деп өз дооруна жаңылык болгон ойду айткан. Адамдын бири-бири менен байланышып катнашуусу акыл-эси, жан менен дененин бирдиктүүлүгү – анын маңызын түзөт. Ошону менен бирге эле Аристотель адамдын асылдыкка умтулган жашоосун, адамдын адам болуп жетилишин, анын аракетине, ишине байланыштырып, адамдын өзүнүн кылган иш аракетине абдан чоң маани берген” – деген тыянак чыгарган [8, б. 23].

Ал эми кыргыз прозасындагы адам концепциясы боюнча конкреттүү изилдөө жүргүзгөн Алиева Ф.Э. “Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы” аттуу эмгегинде адам таануу маселесин Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында териштирип, сүрөткердин чыгармаларындагы каармандардын образдары, ошондой эле мезгил менен коомдун сүрөттөлүшү аркылуу бүтүндөй жалпы адамзат жана коом тууралуу ой чабыттатат. Мисалы, “Бетме-бет” повестиндеги Ысмайылдын образы аркылуу ошол мезгилде өмүр өтөп жатышкан адамдар тууралуу мындайча ой жүгүртөт: “Ысмайыл кара жанын карч уруп эмгектенген чарбачыл болгону менен түнөрүп, элден обочо өзүнө тиешелүүдөн башкага кайдыгер же өз казанында өзү кайнаган адам экенин билсе болот. Согуштун ырайымсыз табияты анын дал ушул сапатын өөрчүтүп, ачыкка чыгарган. Жашоо үчүн күрөш Ысмайылдын аң сезимин, адеп ыйманын деформациялап, эң примитивдүү деңгээлге түшүрүп, жырткычтык инстинктин ойготкон” [2, б. 26].

Демек, адам концепциясы, адамды таануу ар доорго, коомго жараша түрдүү жанрда түрдүү кырдаалда түрдүүчө ачылат. Маселен, адабиятчы Сыдыкбаева М.Н. “Адам жана коом маселесинин азыркы кыргыз романдарында көркөм интерпретацияланышы (XX кылымдын 80-90-жылдары)” [2010] аттуу изилдөө ишинде көркөм адабиятта адамдын сүрөттөлүшү туурасында төмөндөгүдөй пикирин айтат: “Көркөм адабиятта адам маселеси карандай таза түрүндө бир беткей иликтенбейт. Ал өзү жашаган чөйрө, коомдук тарыхый мезгил менен тыгыз байланышта сүрөттөлөт. Жазуучу коомдун прогрессивдүү жактарын да, өксүк жактарын да, анын адам табиятына тийгизген таасири аркылуу баяндайт. Ар бир коом өзүнүн тарыхый, социалдык, идеологиялык белгилерин алып жүрүүчү инсанды жаратат. Башкача айтканда, адам – өзү жашап турган коомдун, тарыхый мезгилдин туундусу” [6, б. 10]. Мына ушундай олуттуу теманы поэзия жанры да аздектеп чагылдырып келатат.

Адам концепциясы т.а. адамды сүрөттөө аркылуу бүтүндөй айлана чөйрөдө, коомдук турмушта болуп жаткан кубулуштарды ичкериден терең түшүнүүгө болот. Мисалы, пейзаждык сүрөттөөлөр аркылуу табият кубулуштары менен адам турмушунда болуп жаткан

жашоо-турмуштун маңызы берилери тууралуу М. Байгазиев Т. Муқановдун “Этюд” ырын талдоого алып жатып, мындай дейт: “Акын алмустактан бери жашап келе жаткан тоолорубузга кылымдардын шарданы менен кошо кыярбас, өмүргө жаш бергендей, тоолор аркылуу айыл аксакалдарын элестетет. Кош карагайдын бетме-бет далдайып турушу байыркы бабабыз Бакайдын, Жолой менен күрөшкө чыга турган учурун эске салат” [3, б. 97]. Демек, адам таануу маселесинде пейзаждык сүрөттөөлөр дагы өтө маанилүү, олуттуу милдеттерди аткара алышат экен...

Адабиятчы Э. Акунов “Эсенгул Ибраевдин поэтикалык дүйнөсү” аталган эмгегинде акын, сатирик Э.Ибраевдин балдарга арналган чыгармаларына, лирикасына, поэмаларына, сатираларына, тамсилдери менен достук азилдерине талдоо жүргүзөт... Акын “Сур улак” аталган китебиндеги ошол аталыштагы поэмасындагы сур улактын “кылык-жоругу” аркылуу эси жок тентек баланын жорук жосундарын көркөм, элестүү сүрөттөп берет. Мисалы, “Күргүштөгөн чоң дайра тентекти агызып жөнөгөндө күчүк жардамга келип, аны эптеп жээкке алып чыгат. Эл макалында айтылгандай күчүк сур улактын аны сүзгүлөп, уруш салганына карабай, “таш ыргытканга аш ыргытат”. Тентекке жасаган күчүктүн гумандуу мамилеси ага сабак болот. Поэмада акын, балдарды тартиптүүлүккө, тил алчаактыкка, ынтымакка, достукка чакырат” [1, б. 7]. Э.Ибраевдин аталган поэмасында адам концепциясы - баланы кичинесинен тарбиялап, тартиптүүлүккө үндөө, адамдык касиеттерин калыптандыруу сыяктуу бийик идеялар камтылгандыгын иликтөөгө алган.

Ал эми адабиятчы С. Сарыков “Тенти Адышеванын поэтикалык изденүүсү” аталган диссертациялык эмгегинин басымдуу бөлүгүн түбөлүктүү темалар деп эсептелип келаткан Ата Журт, тагдыр, сүйүү жана аялзат темасындагы ырларын талдоого арнайт да, “Мен кайда”, “Сүйүү жөнүндө”, “Каалаймын”, “Коштошподум”, “Кантээр элең”, “Сүйөм”, “Бакыт деген эмне?” аталган ырларынын социалдуу мазмундуулугун мындайча мүнөздөйт: “Т.Адышеванын лирикасын мүнөздөп турган негизги сапаттары булар: чынчылдык, дүйнөгө карата көз караштын зиректиги, тагдырдын татаалдыгы, ага карабастан адамдарга, жакшылыкка зор ишеним, жалган пафостун, куру сүрөөндүн жоктугу. Ушунун баары биригип келип, анын ырларынын реалисттик ыргактуулугун түзөт. Ал эми көркөмдүк курулушу боюнча анын ырлары кыска келип, окуя баяндоочулуктан тыш, бирок, дүрт эткен сезимдерге турмуш түрткүсүнөн жаралган ойлорго, таамай сүрөттөөлөргө бай болот” [5, б. 36]. Автор акындын философиялык мазмун камтыган ырларына да өзгөчө басым жасайт: “Акындын поэзиясынын гүлдөгөн мезгили элүү жаштын тегереги болгон. Акын ушул жашты тегеректегенде эмоцияга берилбей, эргүүгө ээликпей, турмушка салмактуу карап, адамдык алакага, мамилеге, философияга, көз караштарга аяр мамиле жасап, ошолордун негизинде ырларды жараткан. Т.Адышеванын төмөнкү ыр саптарына кайрылалы:

Өчөшүп, өнөкөттүү илдет күчөп,
Өнүгүп, өөрчүй бербей, улам түтөп.
Өлбөстөй жаралгансып бул дүйнөгө,
Өмүрдөн көп нерсени адам күтөт.
Кысталыш кыя жолдо турбасаңчы,
Кылгырып, кызыгы көп сырлар күтөт.

Коңур үн комуз күүсүн коштой чыгып,
Кол булгап, кооз кийинген сырлар күтөт.
Асылып, алдым торой баспачы сен,
Алдыда ак пейилдүү жылдар күтөт... дейт.
[5, б. 68].

Ыр саптарында берилгендей, жашоого көз жүгүртүү, өмүрдүн түбөлүктүү болбой тургандыгы, бирок, алдыда эң бир сонун күндөрдүн боло тургандыгы туурасында ой

жүгүртүп, жашоого саресеп салат. Адамдын ички ой-толгоолору, сезимдери жогорудагы ыр аркылуу адамдын жашоодогу кандайдыр бир деңгээлде кыйналып тургандыгын, бирок үмүтүн үзбөй, жашоосун алдыга карай улантуу максаты коюлгандагы чагылдырылат.

“Ж.Мамытовдун ырларынын тили жана поэтикасынын айрым өзгөчөлүктөрү” аттуу диссертациялык эмгегин жазган А.Оморов акындын ырларын иликтөөгө алуу менен алардын терең мазмундуулугун, музыкалуулугун уюштурган ыкмалардан баштап, ыр түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрүнө чейин талдоого алып, төмөндөгүдөй тыянак чыгарат: “Ж.Мамытов ХХ кылымда өз үнү, поэтикалык зор шык жана даярдыгы менен келген акындардын тобуна кирет. Ал өзүнүн индивидуалдык табылгалары менен кыргыз поэзиясын көркөм эстетикалык жактан байыткан А.Осмонов, С.Эралиев сыяктуу акындар менен улуттук адабиятыбыздан татыктуу ордун тапты” [4, б. 144].

Ал эми Р.Шамшиев “Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ” аттуу диссертациясында акындын чыгармаларын философиялык өңүттөн иликтөө максаты менен анын дүйнө таанымынын калыптанышынан тарта философиялык ой чабыттарына, коомдук-саясий көз караштарына, натурфилософиясы, эстетикалык жана этикалык ойлоруна, адам концепциясына да талдоо жүргүзүп, “Айт, айт десе” аттуу ырындагы:

“Керилип кетмен чапканды айт,
Адал дүйнө тапканды айт.
Көпүрө салган балбанды айт,
Жол оңдогон адамды айт.
Ай, күн менен жылдызды айт,
Азаптуу болгон турмушту айт.
Таттуу болгон өмүрдү айт,
Өзгөрүлгөн көңүлдү айт,-

деген саптардагы турмушка, дүйнөгө, ааламга байланыштуу ой жүгүртүүлөрүнүн социалдык мазмундуулугуна акын эмне тууралуу кандайча ырдоонун өз алдынча көркөм системасын түзүп, идеялык позициясын улам жогорку бийиктикке көтөрүп, өркүндөтө алгандыгына, анын адам туурасындагы концепциясы, адам баласынын турмуштагы орду, тиричилиги, жашоо ыңгайы, жүрүш-туруш адеби, коом менен байланышы, деги эле анын жалпы өсүп-өнүгүү эволюциясы сыяктуу маселелер, философиялык-дидактикалык маанайдагы санат ырларынын идеялык мазмунун түзүп, акындын адамдарга, коомго болгон айкын позициясын чагылдырганына басым жасаган [7, б. 153].

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, адам концепциясы деги эле адам таануу маселеси кыргыз адабият таануусунда салыштырма системалык түрдө атайын изилдөөгө алынбаса да, анын айрым кырлары тууралуу жалпы жонунан болсо да айтылган пикирлер кездешпей койбойт. Демек, изилдөө иштериндеги ар бир элемент, ар бир детал көз жаздымда калбайт. Ал ар убак коомго жараша жеке индивидке т.а. изденгичке жараша иликтенип, окурманга тартуу кылынат. Натыйжада адам таануу маселесинин учкундары прозадабы, философиядабы, тилдик жааттабы же болбосо поэзиядабы колго алына баштаган көрүнөт. Ошентип кыргыз адабиятында адам концепциясынын изилдениши илимий деңгээлде, илимий эмгектерде берилгендей, коомдун талабына жараша иликтенип, тартууланып келет.

Жогоруда берилген эмгектер кыргыз поэзиясында адам концепциясын кандайдыр бир деңгээлде ачып берсе, ошол эмгектердеги ар бир ырдын мисал кылынып берилиши,

талданышы адамды таануу, адамды таанууга болгон кадамдар экендиги анык. Ошондой эле мисалдарда берилген түрдүү концепциялык көз караштар, биз белгилеп көрсөткөн эмгектер менен гана чектелип калбайт. Бирок ошого карабай, кыргыз поэзиясында адам концепциясын изилдөө боюнча, материалдар жалпы кыргыз адабиятында өз ордун тапкан эмгектерден айрым адабий-эстетикалык, философиялык-этикалык түшүнүктөргө экскурс жасалды.

Колдонулган адабияттар:

1. Акунов, Э. Б. Эсенгул Ибраевдин поэтикалык дүйнөсү [Текст]: автореф.дис. ... канд.фил.наук: / Э.Б.Акунов. – Бишкек, 2005. – 45 б.
2. Алиева, Ф.Э. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы [Текст]: дис. ... филол.ил.канд. 10.01.01. / Ф.Э.Алиева. – Ош, 2005. – 169 б.
3. Байгазиев, М.К. Т. Мукановдун чыгармачылыгындагы 1970-80-жылдардагы кыргыз поэзиясынын контекстинде [Текст]: дис. ... филол.ил.канд.: 10.01.01 / М.К.Байгазиев. – Бишкек, 2009. – 150 б.
4. Оморов, А. Ж.Мамытовдун ырларынын тили жана поэтикасынын айрым өзгөчөлүктөрү [Текст]: дис. ... филол.ил.канд. 10.01.01. / А.Оморов. – Б.: 2004. – 155 б.
5. Сарыков, С.Т. Тенти Адышеванын поэтикалык дүйнөсү [Текст]: дис. ... филол.ил.канд. 10.01.01. / С.Т.Сарыков. – Б.: 2008. – 153 б.
6. Сыдыкбаева М.М. Адам жана коом маселесинин азыркы кыргыз романдарында көркөм интерпретацияланышы: XX к. 80-90-жж [Текст]: дис. ... филол.ил.канд. 10.01.01. / М.М.Сыдыкбаева. – Б.: 2010. – 87 б.
7. Шамшиев, Р.К. Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ [Текст]: дис. ... филол.ил.канд. 10.01.01. / Р.К. Шамшиев. – Б.: 2003. – 123 б.
8. Ысмайыл кызы, Т. Куңзычылык талиматы жана кыргыз философияларындагы адам таануу проблемасы [Текст]: дис. ... канд.филос.наук 09.00.03. / Т. Ысмайыл к. – Б.: 2008. – 215 б.

References:

1. Akunov, E. B. Poetic world of Esengul Ibraev [Text]: autoref.dis. ... Cand.Phil.Science: / E.B.Akunov. - Bishkek, 2005. - 45 p.
2. Aliyeva, F.E. The human concept in Ch. Aitmatov's work [Text]: dissertation. ... philol.il.kand. 10.01.01. / F.E. Aliyeva. - Osh, 2005. - 169 p.
3. Baigaziev, M.K. T. Mukanov's work in the context of Kyrgyz poetry of the 1970-80s [Text]: diss. ... philol.il.kand.: 10.01.01 / M.K. Baigaziev. - Bishkek, 2009. - 150 p.
4. Omorov, A. Some features of the language and poetics of J. Mamytov's poems [Text]: dissertation. ... philol.il.kand. 10.01.01. / A. Omorov. - B.: 2004. - 155 p.
5. Sarykov, S.T. The poetic world of Tenty Adysheva [Text]: dissertation. ... philol.il.kand. 10.01.01. / S.T. Sarykov. - B.: 2008. - 153 p.
6. Sydykbaeva M.M. Artistic interpretation of human and society issues in contemporary Kyrgyz novels: 20th century. 80-90 years [Text]: dis. ... philol.il.kand. 10.01.01. / M.M. Sydykbaeva. - B.: 2010. - 87 p.
7. Shamshiev, R.K. Philosophical analysis of the world view of the Victory [Text]: Dissertation. ... philol.il.kand. 10.01.01. / R.K. Shamshiev. - B.: 2003. - 123 p.
8. Ismail's daughter, T. Kunzychyk talimat and the problem of human knowledge in Kyrgyz philosophy [Text]: thesis. ... kand.philos.nauk 09.00.03. / T. Ismail k. - B.: 2008. - 215 p.

УДК: 8.82: 01.09

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-69-76

Элебесова Б.Б.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, ага окутуучу

Элебесова Б.Б.

Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына, старший преподаватель

Elebesova B.B.

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Senior Lecturer

ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ
ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕК В ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ
STUDY OF THE CONCEPT OF MAN IN TURKISH POETRY

Аннотация: Изилдөөгө алынган бул иште түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши каралат. Поэзияда берилген ой-пикирлер, түшүнүктөр, ой-толгоолор, ар кыл сезимдер ар бир мезгилде, ар түрдүүчө чагылдырылары колго алынат. Мезгилдин талабына ылайык ошол коомдо жашап жаткан адамдардын ички сезимдери, ар кыл сапаттары, ой-мүдөөлөрү, акындардын көкүрөгүнөн чыккан ыр саптары аркылуу кайра коомго тартуу кылынат жана ырлар аркылуу адамды чечмелөө маселеси каралат. Акындардын коомдогу болуп жаткан көрүнүштөрдү чагылдыруусу талданат. Демек акындар элдин оюн иштеп чыгып кайра элге тартуу кылса, ал эми изилдөө иштери сынчы, изилдөөчүлөргө жүктөлөт. Натыйжада бул илимий макалада түрк поэзиясындагы акындардын ыр саптары конкреттүү изилдөөчүлөр тарабынан изилденгени, ошону менен бирге адам концепциясы туурасында адабиятчы, улуу ойчул, окумуштуулардын ой-пикирлери кенири иликтенет.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается концепция человека в турецкой поэзии. Мысли, концепции, размышления и разные чувства, выраженные в поэзии, в разное время фиксируются по-разному. В соответствии с требованиями времени через стихи поэтов в общество доносятся внутренние переживания, разные качества, мысли людей, живущих в этом обществе, и рассматривается вопрос интерпретации человека через стих. И проанализирован анализ поэтами текущих событий в обществе. Это означает, что если поэты развивают идеи людей и возвращают их людям, то исследовательская работа предоставляется критикам и исследователям. В результате в данной научной статье рассматриваются стихи поэтов турецкой поэзии конкретных исследователей, а также взгляды писателей, великих мыслителей и ученых на понятие человека.

Annotation: This study examines the concept of man in Turkish poetry. Thoughts, concepts, reflections and different feelings expressed in poetry are fixed in different ways at different times. In accordance with the requirements of the time, internal experiences, different qualities, thoughts of people living in this society are conveyed to society through the poems of poets, and the question of interpreting a person through poem is considered. And analyzed the poets' analysis of current events in society. This means that if poets develop people's ideas and bring them back to people, then research work is left to critics and researchers. As a result, this scientific article discusses the poems of poets of Turkish poetry by specific researchers, as well as the views of writers, great thinkers and scientists on the concept of man.

Негизги сөздөр: түрк; адам; адам концепциясы; адам таануу; поэзия; ыр; акын; адабият; коом; изилдөө.

Ключевые слова: түрк, человек; концепция человека; исследования человека; поэзия; стих; поэт; литература; общество; исследование

Keywords: Turkish; human; concept of man; human research; poetry; poems; poet; literature; society; investigation.

Түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши тууралуу системалык изилдөө жолуктура алган жокбуз. Бирок көрүнүктүү акындардын ырларын талдоодо адам концепциясы темасы ачылган жана жеке акындын чыгармаларында адам түшүнүгү изилденип, ырлары талдоого алынып келет.

Адабиятчы Д.Аксан: “Поэзияда адам концепциясы маселесинин эң алгачкы баскычтары бул – акындын акыл күчү, аң-сезиминин күчтүүлүгү, ой жүгүртүүсүнүн кеңдиги менен тереңдиги жана жаратуучулук талантынын масштабдуу экендигинде. Ошондой эле акындын эс акылындагы ойлор, түрдүү пикирлер, сунуштар, сезимтал ойлор, топтомдор, окшоштуруу, салыштыруулар, айырмалоо сыяктуу сезимдер бир өңүттө берилгенде гана поэзиядагы байланыш ишке ашат” деп Т.С.Элиоттун пикирине таянат да: “Акындын мээси бир католог сыяктуу кычкылтек жана күкүрт сыяктуу эки газ бириккен кезде, жаңы бир сульфат кислотасын пайда кылат. Ошол сыяктуу эле акын да түрдүү ойлордон жаңы нерсени таап чыгып, адамдарга тартуу кылат. Ошондой эле акындын сөз байлыгы кеңири болуусу эң зарыл шарттардын бири. Себеби, акындын сөз байлыгы жарды болсо, ырлары бири-биринен айырмаланбай, окшош болуп, кийинки чыккан ырлары кумга синген суудай эле жок болуп кетет” дейт [1, б. 26]. Мисалы, түрк поэзиясында диван ырын окуган окурман ар бир ырдын ар бир сабынан бирден экиден жаңы сөз, жаңы түшүнүк табат. Демек бул, сөз байлыктын кеңдигин жана ошол элдин тилинин бай экендигинен кабар берип турат. Мисалы, Бакинин ырынан эки сап алсак:

“Güzeller mihrībān olmaz demek yanlıştır ey Bakı,

Olur vallahi billahi biraz yalvarı görsünler” - бул эки саптан мисалы “mihrībān” (мээрим) сөзүнүн ордуна “şefkatli” сөзүн деле колдонсо болмок, бирок акын “mihrībān” сөзү менен оюн тереңдетип жана көркөмдөп бергиси келген. Себеби, mihrībān сөзү эзелтеден колдонулуп, көп маанини түшүндүрүп келе жаткан сөз. Бардык эле адамдарга бул сөз колдонула бербейт. Мыктынын мыктысы, татыктуунун татыктуусуна гана айтылат. Ошондой эле “yalvarı görsünler” сөзүнүн ордуна “yalvarı versinler, yalvarsınlar” десе деле болмок. Бирок, бул жерде жаңы жана жөнөкөй сөздөрдү колдонгон” [1, б. 28]. Натыйжада ыр ары терең ары көркөм, таасирдүү чыгып, адамды ырга салып көркөм чагылдырууда акын сөзгө чебер экендигин көрсөтө алган.

Доган Аксан “Ырдын тили жана түрк ырларынын тили” аттуу эмгегинде тээ Юнустан баштап, кийинки Хилмиге чейинки түрк акындарынын ырларына ар тараптуу изилдөө жүргүзүп поэзиянын кара сөздөн айырмасы жана поэзиядагы түбөлүктүү темалар деген проблемаларды иликтеп, аларды конкреттүү мисалдар менен бышыктайт [1, б. 17-272]. Мисалы, поэзияда сезимдин берилиши тууралуу мындайча ой жүгүртөт: “Ырда берилген айрым сөздөр ырдын күчтүүлүгүн же сезимтал назиктикти чагылдырат. Мисалы: morg (морг), otopsi (өлүктү ачуу), kanser (рак оорусу), veba (чумо оорусу), uveyana (өгөй эне), kaupana (кайнене) сыктуу сөздөр ырдагы берилип жаткан окуянын канчалык деңгелде күчтүү жана трагедиялуулукту чагылдырса, ал эми gelin (келин), gelinlik (үйлөнүү тойго кийүүчү келин көйнөгү), düğün (той), ilkbahar (жаз), bayram (майрам) сыяктуу сөздөр, сезимталдуулук, назиктикти билдирип турат” [1, б. 67]. Жогорудагы сөздөрдөн жаралган

ырда, адам баласынын жашоосунун оорлугу, трагедиялуулугу, жан чыдагыс азаптуулугу чагылдырылып, ошол эле убакта, адамдын жашоосунун кызыктуулугу, сонундугу, баалуулугу, жыргалы жогорудагы сөздөр аркылуу бандалат.

Түрк адабиятында Диван поэзиясынын башаты негизинен араб ырларына барып такалгандыктан, ал ислам дини киргенден баштап, алгач араб, андан соң фарс жана чыгыш, батыш ырларынан таасирленет [2, б 8-13]. Негизинен Диван ыр түрлөрүнө чейин эле түрк элинде оозеки ырлар көп ырдалып, айтылып келген. Түрк эли да көптөгөн согуштун азаптозогун башынан өткөрүп келишкендиктен, эл арасынан чыккан таланттуу акындар ошондой учурларды ырга айлантып, ырдап келишкен. Бул оюбузду Махмут Кашкаринин “Дивану лугати түрк” чыгармасындагы бейттер жана төрт саптан турган ырлар тастыктайт [2, б. 8-13]. Мисалы, ошол мезгилде эле, ислам дини киргенге чейин эле; сүйүү ырлары, согуш темасындагы ырлар, санат ырлары, кошок, мергенчилик же аңчылык жөнүндөгү ырлар жаралып адамдын ар кандай социалдык, психологиялык абалын билдирип, атуулдук жана пендечилик сезимдерин чагылдырган ырларды жаратып келген.

Ал эми Орхан Шаик Гөкйай “Диван адабияты кимдики?” аттуу эмгегинде XIII-XIX кк. арасында түрк диван адабиятында адамдын ички ой толгоолорун, адам түшүнүгүн өз ырларында чагылдырып келишкен Фузули, Нави, Баки, Юнус Эмре, Садразам, Назми, Надим, Махмуд Пашалардын ырларын мисалга келтирип, түрк поэзиясында адам таануу маселеси көп кырдуу чагылдыруу үчүн бейт, бент, газел же бештик, алтылык ыр түрлөрү колдонулуп адам жөнүндө ойлор терең жана таасирдүү бергендигин тастыктайт [2, б. 329-342].

Аннемарие Счиммел “Немис көзү менен диван адабияты” аттуу эмгегинде “Мен эски Египет, Израил, Араб жана Иран адабиятына изилдөө жүргүзүүдө материалдарды жеңил эле тапканга жетиштим. Ал эми түрк классик адабиятына тактап айтканда, диван адабиятына келгенде эмнегедир материалдарды табуу кыйынчылыкка турду. Изилдөөлөрдү жүргүзгөндө да көбүнчө “Диван адабияты иран адабиятынын бир бөлүгү” деп таанылганы айтылып жатты. Мисалы, Хафыз жана Омар Хайямды дүйнө тааныйт. Ал эми Баки, Фузулилердин ким болгонун айтууга келгенде мукактанып, ким болгондугун айта алышпайт. Себеби, диван адабияты менен иран адабияты карым-катышта болуп, диван адабиятынан иран адабиятына которулуп берилип турган. Ошондуктан биз түрк, султан императорлуктарын, сарайларын чыгармалардагы сарайлардан билип жатпайбызбы” - деген пикирин билдирген. Демек, диван адабияты иран (фарсы) адабияты менен XIII кылымдан баштап эле тыгыз байланышта болуп келгендиги айкын. Ошондой эле Омар Хайямдын ырларына бир канча кайрылып анын ырлары адам концепциясына тиешелүү болгон түрдүү сезимдерди козгогон мазмундагы саптардан турары туурасында иликтөөлөрдү жүргүзөт. Немис окумуштуусу Аннемарие Счиммел, диван адабиятынын өкүлү, башкача айтканда түрк акыны Фузулинин ырларына мындайча талдоо жүргүзөт:

“Yaktım tenimi vasl günü Şem'tek amma,
Bil kim bu tedarük şeb-i hicranın içündür

деген саптарда жетүү жана ажыроо, күн жана түн ортосунда кооз бир туруктуулук жана карама каршылык бар. Бир суфист көзү менен түшүнүктүү; күн чыккан кезде чырактын жарыгы жоголот. Чыракка муктаждык деле калбайт. Чырактын пайдасы жалгыз гана түндөсү керек экендиги белгилүү. Жануу, күйүү күндүзү да болот. Жогоруда айтып кеткендей акын, бул жануу, күйүүнү түнгө даярдык болгондугун айтып жатат”- дейт изилдөөчү [2, б. 347]. Жогорудагы саптарда адамдын бүтүндөй жашоосу берилген. Себеби, өмүр бою бир нерсеге

жетүү үчүн аракет кылып, күчүн жумшап акыры жеткен соң ден соолугунан ажырап, ал жарыкка муктаждык калбай калган абал түшүндүрүлөт. Жогоруда берилген эки сап аркылуу акын бир адамдын бүтүндөй өмүрүн берип койду. Талдоо жүргүзө турган болсок, адам баласы өмүр боюу улам алдыга кадам таштоо менен алдыга койгон бийик максаттарга кол созо эмгектенип отурат. Эмгектин аркасында канчалык эмгектенсе ошончолук деңгээлдеги акысын алат акыры. Бирок бул ырда адам өмүр боюу эмгектенип, эмгегинин эч бааланбай калгандыгы туурасында айткысы келген.

Жемал Курназ “Диван акыны ким?” аттуу эмгегинде, диван акындары таланттуу жана ар кыл кесипти аркалагандыгын айткан [2, б. 329-359]. Ушул эле ойду Мустафа Исен “Диван акындары кесип жаатында” аттуу эмгегинде конкреттүү мисалдар менен төмөндөгүчө билдирет: 3182 акындардын ичинен 108 и түрдүү кесиптин ээси. Алардын: 1147 (36%) пайызы дин кызматкерлери, 892 (28%) бюрократтар, 117 (3,7%) аскерлер, 117 (3,7%) кол өнөрчү же башка кесиптин ээлери, 182 (5,7%) шейх жана дервиштер, 60 (1,8%) сарай кызматкерлери, 26 (0,8%) дин адамдары болушкан [3, б. 35-41]. Көрсөтүлгөн пайыздар ошол мезгилдеги түрк акындарынын чыгарма жаратууда динге көбүрөөк басым жасагандыктары байкалып, адамды адамдарга таанытуу, адамды тарбиялоо, адамды чечмелөө мезгилдин талабына жараша чыгармаларда чагылдырылып, динге басым коюлган ырлар жаралып турган.

Мехмет Чавушоглу диван поэзиясында орун алган бейт формасындагы ырлардын басымдуулугу Кудайга болгон сүйүүгө арналып, же болбосо кадимки махабат темасында жазылгандыгын белгилейт. Мисалы:

“Bir hilâli lîk pervînün arasına alur,

Necm-i eşkümle görünsem o meh-i tâbâna”. Азыркы түрк тилинде мындайча берилет:

“Gözyaşımın yıldızıyla o parlak ay gibi olan,

Sevgiliye ne zaman görünsem, bir yeni ayı iki ülker yıldızının arasına alır”.

Кыргызча котормосу:

“Көздөрүмдү жылтылдатып, жаркыраган айдай болгон сүйгөнүмө,

Качан гана көрүнбөйүн, жаңы жаңырган айы,

Эки үркөр жылдызын ортосуна алгандай”. Бул саптарда жаңы жаңырган ай менен эки үркөр жылдызы эмнени түшүндүрүп жатат? – деп, бул көрүнүштү акын Челеби мындай түшүндүрөт: “Махабаттан азап чегип, түгөйүнөн ажырап, ыйлап тургандарды көргөн ай сүрөттөлөт. Сүйүү сезими козголгон саптарда, адамдын сүйгөнүнөн ажыроо сезими жөнөкөй гана берилбестен, табияттык кубулуштар менен салыштырылып сүрөттөлүп берилген. Эки сүйүшкөндү үркөр жылдыздарына салыштырса, ортодогу ай ошол сүйүшкөндөрдүн сезимине орток болгон күбө. Ырды жаратууда акын, адамдардын ордуна жаратылыш кубулуштарын коюп, ырды салыштыруу аркылуу жаратат [2, б. 361]. Демек, ырда адамдын өзү болбосо да, ар кандай салыштыруулар аркылуу адамдын ички сезимдери чагылдырылары таасын берилет.

Түрк адабиятчысы Кадир Каплан “Юнус Эмренин ырларында адам жана жаратылыш” аттуу эмгегинде улуу түрк ойчул акыны Юнус Эмренин өмүрү жана чыгармаларын изилдөөгө алып, ырларындагы адам түшүнүгүн тереңдеп ачып бергенге аракет кылган. Улуу акындын ырларына талдоо жүргүзгөн адабиятчы: “Акын чыгармаларында адам темасын диний жактан тактап айтканда суфизм идеясы аркылуу ачып бергенге аракет кылып, адамды таанууда ыймандуулук, ынсаптуулук кубулуштар терең берилген” дейт. Юнус Эмренин ырларынын өзөгүн Кудай, адамдык ынсап тематикалары түзөрү айтылат. “Чыныгы адамды

таануу үчүн бул жалган дүйнөдөгү жаңылта турган ар кандай пендечилик жактарды четке кагып, жалгыз Кудайга ыйман келтирүү керек деген сыяктуу ойлор камтылат. Себеби, Кудай бул түбөлүктүү, ал эми бул дүйнөнүн жалгандыгы жана убактылуулугу айтылат. Акындын ырларында адамды курчап турган жаратылыш аркылуу; мисалы, соолуган өсүмдүктөр аркылуу адамды ыйман жолуна салуу идеясы камтылган” [4, б. 157]. Себеби, адамга Кудай тарабынан берилген Кудайга болгон сүйүү сезими, бул дүйнөдөгү жандыктардан айырмаланып адам баласына гана берилгендиги айтылып, ошол сезимди жок кылып албай, андан ары өнүктүрүп, башкаларды да туура жолго салуу жөндөмдүүлүгү жалгыз адам баласына таандык экендиги айтылат. Демек, адам кылган иши, сүйлөгөн сөзү аркылуу; жаман сөз эмес, жакшы сөздөрү аркылуу өзүн адам катары тааныта алат. Адам демек тегерегиндегилерге зыянын тийгизбей, пайда алып келгенди билүүсү шарт. Албетте, ал пайда сүйүү аркылуу гана, башкача айтканда, Кудайга болгон сүйүү аркылуу гана ишке ашырылары ырлардын мисалында тереңдетилип берилет [4, б. 159]. Ошондой эле акындын ырларында адам баласы Кудайга гана ишенип, ага ишенүү менен мамиле кылуулары камтылган. Себеби, эгер адам Кудайга ишенбей турган болсо, анда үмүт, максат, жоопкерчилик сыяктуу адамга тиешелүү ыйык сапаттар үмүтсүздүк, максатсыздык, жоопкерчиликсиздик сыяктуу сапаттарга алмашары баса белгиленип, адамдык сапаттан ажырап калуу ыктымалдуулугу айтылат. Албетте адам – бул Кудайга болгон ишеничин жалынып, жалбаруу сыяктуу аракеттер аркылуу эмес, айлана чөйрөсүндөгү курчап турган жаратылыш, жандыктарга жардамын тийгизүү аркылуу гана билдирип көрсөтө алат.

Дагы бир түрк адабиятчысы Мехмет Улужан “Ниязы Мысринин ырларында болмуш түшүнүгү” аттуу эмгегинде адам баласынын жашоосундагы эң белгилүү маселелеринин бири катары иштелип келе жаткан болмуш, аалам, адам темалары иштелген. Ниязы Мысринин ырлары толугу менен диний көз карашта жаралып, Юнус Эмренин ырларындагы тематиканы жактаган. Ааламда болуп жаткан “жаралуу, жаратуу жана жаратылуу” албетте Кудай тарабынан пайда болот. Бирок бул касиетти адам баласы да жарата алары айтылат. “Эгер адам Кудайга болгон ишенимин өнүктүрсө, адам акыл-эси аркылуу жаратмандык касиетине ээ болуп, аны андан ары өнүктүрүп башкаларга да үйрөтүүгө жөндөмдүү. Бир айырмачылык, адам бардан бар кылуу жөндөмдүүлүгүнө ээ, башкача айтканда, көз менен көрүп турган гана нерсени, болмушту алмаштыра алуусу, өзгөртүүсү, өнүктүрүүсү. Демек, адамда Кудайга болгон сүйүү сезими жашап турган учурда жаратман боло алат. Эгер адамда жаратмандык, өзгөрүү, өзгөртүү процесстери болбосо, анда ал адам катары саналбай тургандыгы ырларда тереңдетилип берилет” [5, б. 31-41].

Ал эми изилдөөчү Йылдырай Булутгун “Орхан Вели Каныктын ырларында сүйүү жана өлүм темасы” аттуу эмгегинде белгилүү түрк акыны Орхан Вели Каныктын өмүрү, чыгармачылыгы жана ыр жазуудагы өзгөчө техникалары кеңири изилденип, акындын ырларындагы; сүйүү, өлүм, балалык күндөргө болгон сагынуу сыяктуу тематикалар иликтөөгө алынган. Акын ырларында эң көп иштеген темалар сүйүү жана өлүм темасы. Айрыкча сүйүү темасын ар тараптан чагылдырып берген. Бирде сүйүүнү касиеттүү кылып көрсөтсө, бирде жийиркеничтүү кылып көрсөтөт. Албетте мунун баары адамдын өзүнө барып такалат. Сүйүүнү жараткан да адам, аны жок кылып бузган да адам, дейт акын. Ал эми өлүм темасына келгенде, өлүм –бул жашоонун аягы эмес, чыныгы, таза жашоонун башталышы боло тургандыгын баса белгилейт. Себеби, адам өлгөн соң жашоосунда кылган күнөө, жаман жорук-жосундар тазаланып жаңылануу башталары айтылат. Акын алгачкы ырларында жашоого болгон көз карашын ишенбөөчүлүк, жан дүйнөнүн боштугу сыяктуу

сезимдерди кадыр эсе көп чагылдырган. Изилдөөчүлөр акындын ыр жаратуу доорлорун экиге бөлүп карашат. Биринчиси, традициялуу ырлары, экинчиси, традициялуу эмес же жаңы көз караштагы ырлары. Акын традициялуу ырларын жараткан кезде окурмандарына азаптуу, муңдуу, жалгыз, пессимист акын катары таанылса, ал эми традициялуу эмес же жаңы көз караштагы ырларын жаратууда үмүттүү, толкунданган, жашоого кубануу менен караган акын болуп чыга келет. “Мындай ырлардын жаралып калышынын себеби, акындын жашоосу эки оор мезгилге туш келип калгандыгында” – деп белгилейт окумуштуу [6, б. 239]. “Биринчиси, Биринчи Дүйнөлүк Согуш мезгилинен кийинки оор күндөр болсо, экинчиси, Экинчи Дүйнөлүк Согуштун убагы. Айланасында болуп жаткан кыйынчылыктарды акын катардагы адамдардай эле кабыл ала алган эмес. Ал болуп жаткан көрүнүштөрдү жан дүйнөсү менен өткөрүп, адамдык сезимдерди ыр саптарына салып берип турган. Демек, адамды курчап турган чөйрө да адамды кандайдыр бир деңгээлде таасирлентип, чыгармаларда ар түрдүү тематиканын жаралуусуна түрткү болору ырларда айдан ачык көрүнүп турат” [6, б. 235-250].

Митат Дурмуш “Мелих Жевдет Андайдын ырларында жеке адамдын убакыт менен байланышы” аттуу эмгегинде М.Ж.Андайдын ырларынан; убакыттын агымы барбы? Төрөлүү, өлүү жана маңдайга жазуу деген түшүнүктөрдүн убакыт менен байланышы барбы? Адам убакытка көз каранды болбогон мейкиндикте жашай алабы? Мейкиндикти чектеп турган убакытпы? Адам убакыттын агымынан мындан да тез агым ойлоп тапса, убакытты жок кыла алабы? Агылып өтүп жаткан убакытты же адамбы? Же болбосо булардын баары жалган нерсеби? деген сыяктуу суроолорго жооп издейт. “Себеби М.Ж.Андайдын ырларынын көпчүлүгү адам жана убакыт менен тыгыз байланышта жаралган. Мисалы, “Ататүрктүн бир сааты бар эле” аттуу ырында;

“Atatürk'ün bir sözü vardı,
Yediveren gül gibi açardı,
Atatürk'ün bir atı vardı,

Etilerden beri yaşardı”- деген төрт сабында кандайдыр бир убакыттын ичинде ийгиликке жетишкен бир лидерди сүрөттөп берген. Албетте, акын бул ырына жеке адам менен убакытты байланыштырып сыйдырган” [7, б. 168].

Гөкшен Арас “Адам жана коом” илимий ишинде, түрк адабиятындагы кара сөз жана поэзиясында адам жана коом маселесин изилдөөгө алат. Чыгармалардын негизинде адамдын коомдогу алган орду, коом менен байланышы, коомго жараша өзгөрүшү ж.б. сыяктуу маселелер каралат. [8, б. 93].

Гүлтен Акын “Ырлар жөнүндө дептер” аттуу эмгегинде ХХ кылымдагы түрк акындары: Фазыл Хүснү Дааларжа, Бехчет Нижатигил, Жахит Кулеби (Dost, Kaşıpta), Нежати Жумалы (Kızıl çullu yolcu, Harbe Gidenin Şarkıları, Mayıs ayı notları, Güzel aydınlık), Жейхун Атуф Кансу (Bağbozumu sofrası, Bağımsızlık Gülü), Аттила Илхан (Ben sana mecburum, Yağmur kaçağı), Ахмет Ариф (Hasretinden prangalar eskittim, Karanfil sokağı, Hani kurşun sıksam geçmez gecedem), Орхан Вели Канык (Bütün şiirlerinden, Meyhane), Октай Рыфат (Yaşayır ölmek, Aşk ve avarelik üstüne şiirler, İstanbul şiiri, Aşağı yukarı), Мелих Жевдет Андай (Kahatı kaçan ağaç, Yan yana, Göçebe denizi üstünde), Эдип Жансевер (Umutsuzlar parkı), Тургут Уйар (Türkiyem, Dünyanın en güzel Arabistanı), Жемал Сүрея (Üvercinka, Bun, Göçebe), Метин Элоглу (Düklü Tencere, Sultan palamut, Horozdan korkan oğlan), Жан Южелдин, Ахмет Хашым, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Мухит Дранас, Метин Алтыок, Сүрея Берфе, Барыш Бычаклылардын поэтикалык жыйнактарына талдоо жүргүзөт. [9, б. 11-199]. Мисалы, Фазыл

Хүснү Дагларжанын “Бала жана Кудай” ырлар жыйнагындагы “Бала жана Кудай” аттуу ырын ар тараптуу талдап, Адамды таанууда бала менен кудайдын ортосундагы байланышты; ишенич, коркунуч ошондой эле санаркоо сезимдерин бергени тууралуу төмөндөгүдөй оюн айтат: “Акын Фазыл Хүснү Дагларжа балалык кезинин көбүн интернатта өткөрөт. Ошол мезгилдеги ички сезиминдеги коркунуч, ишенич жана санаркоо сезимдерин кийин ырга салып, ырларында өтө көп чагылдырат” “Бала жана Кудай” ырынан мисал:

Bu eller miydi masallar arasından,
Rüyalara uzattığım bu eller miydi?
Arzu dolu, yaşamak dolu,
Bu eller miydi resimleri tutarken uyuyan?

-деген саптарында кыялындагы арзуу сезимдерин чагылдырып, балалыкка болгон сагынуу сезимин да, андан ары тереңдетип мындай ыр саптары менен элестүү берет:

Nerde babamın ölümüne ağladığım gecelerin karanlığı,
Nerde o keder ki ruhumu her an tabiata verir.
Anamın o güzel ahret inancı nerede?
Nerde, dünyanın ufuklar arası bilindiği altın devir?

Санаркоо жана сагынуу сезимдери чагылдырылган бул саптарда акын өткөндөгү балалык кезин эстеп, анын эми кайрылбас болгонуна санааркайт. Демек, бул ырда адамдын социологиялык абалы ата-энесинен ажыраган убакты, адамдын жалгызсырап кайгыга чөмүлүп турганын чагылдырса, ал эми кайрадан кыялга батып кайра кайрылбай, болбогой турган нерселерди кыялданышы адамдын психологиялык абалын бергени эле. Сынчы Г.Акын: “Дагларжанын поэзиясында адам таануу маселеси көбүнчө сагыныч, кусалык жана санаркоо сезимдери аркылуу чагылдырылат” деген жыйынтык чыгарат [9, б. 11-13].

Г.Акын дагы бир акын Барыш Бычакчынын ырларын да талдоого алып, мисал катары “Сүйүү” аттуу ырынан үзүндү келтирет:

Ben, hiç olmasam keman olurdum,
Titrek olurdum içli olurdum.
Kentin en eski binasında,
Tavanasında, camlı bir dolapta dururdum,
senin için, senin için [9, б. 193-196].

деген ыр саптарында берилгендей, сүйгөн адамы үчүн дүйнөдөгү ордун тандайт. Сүйгөнүнүн жанында болуу үчүн же болбосо сүйгөнүн көрүп туруу үчүн, ал, адамдык түрүн өзгөртүп, буюм т.а. скрипканы тандайт. “Сүйүүдөн көзүн май басып, адам болуп жашоонун ордуна башка бирөө үчүн өзүнүн кебетесин да өзгөртүүгө даяр экендиги чагылдырылат. Демек бул ыр саптарында адамдын ашыкча кыялдануусу берилип, пендечилик абалы сүрөттөлөт. Ички сезими ичтен суурулуп, ыр аркылуу агылып, кайрадан адамдарга жеткирилип жаткандыгы адамды таанууда поэзия өз тереңдүүлүгүн көрсөтүп жаткандыгында” [9, б. 193-196].

Доган Аксан тээ диван акындарынан баштап, азыркы мезгилдеги диалог түрүндө жазган бир топ: Шейх Гарип, Ейүбоглу, Недим, Фузули, Нежати, Наби, Баки, Намык Кемал, Эмрах, Каражаоглан, Тевфик Фикрет, Мехмет Акиф, Жемал Сүрейя, Жахит Сыткы Таранжы, Орхан Вели Канык, Фазыл Хүснү Дагларжа сыяктуу акындардын ырларына талдоо жүргүзүп, түрк акындарынын ырларынан адамды таануу, адамды тарбиялоо мазмунундагы ойлорду табат. Ушул типтеги ырларга Доган Аксан: “Табигый, жасалмасыз, жан дүйнөнү жиреп чыккан, диалог түрүндө жазылган ырлар” деген мүнөздөмө берип, мисалга Тевфик

Фикреттин “Оорулуу бала” ырын келтирет да, анын тек гана сүйлөө, бирөөгө кайрылуу менен чектелбей, кайра жооп иретинде т.а. диолог иретинде жазылганын белгилейт [10, б. 237]. “Адам баласынын сезиминде жашаган эң жеңил да, оор да, терең да, тайыз да жактарын поэзиядан табууга болот” – деп Доган Аксан ырастагандай, кандай гана убакта болбосун, поэзия адамды таанууда эң негизги булактардан болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аксан, Доган. Поэзия тили жана түрк поэзиясы. 2-басылышы. Анкара 1995
- 2-справочник: Эски түрк адабияты, 2-бас. Анкара, 2003. 542 б.
3. Аксан, Доган. Республика доорунан азыркы учурга чейинки мисалдар менен поэзияны талдоо. Ан., 2004. 697.
4. Жолбор, Кадыр. Erzincan University Journal of Social Sciences Institute (Erzsosde) XI-I: 155-166 [2018]
5. Улукан, Мехмет. Ниязи-и Мисринин ырларында бар түшүнүгү, том: 19, саны: 1, бет: 31-41, Элазыг-2009
6. Булут, Ыылдырай. Академиялык социалдык изилдөөлөр журналы, Жыл: 4, саны: 24, 2016-ж. 235-250 «Проф. Др. Ибрахим Каваздын атайын чыгарылышы»
7. Дурмус, Митат. Мелих Жевдет Андайдын ырларындагы жеке субъектин эс тутум бар болушунун алкагында убакыт темасы. Стамбул 2004. 249.
8. Арас, Гөксен. Academic Perspective журналы. №44, Жалал-Абад, Кыргызстан 2014 – 157 б.
9. Акын, Гүлтен. Поэзия боюнча жазуулар. Ист., 1996. 487.
10. Акүз, Кенан. Түрк поэзиясынын антологиясы. Ан., 1985. 337.

References:

1. Aksan, Dogan. Poetry Language and Turkish Poetry Language. 2nd edition. Ankara 1995
- 2nd Handbook: Old Turkish Literature, 2nd ed. Ankara, 2003. 542 p.
3. Aksan, Dogan. Poetry analysis with examples from the Republican period to the present. An., 2004. 697.
4. Tiger, Kadir. Erzincan University Journal of Social Sciences Institute (Erzsosde) XI-I: 155-166 [2018]
5. Ulucan, Mehmet. The understanding of existence in Niyâzî-i misrî's poems, vol: 19, issue: 1, page: 31-41, Elazig-2009
6. Cloud, Yildiray. Journal of Academic Social Research, Year: 4, Issue: 24, March 2016, p. 235-250 “Prof. Dr. İbrahim Kavaz Special Issue”
7. Durmus, Mitat. The theme of time in the context of the memory existence of the individual subject in Melih Cevdet Anday's poems. Istanbul 2004. 249.
8. Aras, Goksen. Journal of Academic Perspective. Number 44, Jalalabad, Kyrgyzstan 2014. –157 p.
9. Akın, Gulden. Notes on poetry. Ist., 1996. 487.
10. Akyuz, Kenan. Turkish poetry anthology. An., 1985. 337.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-77-83

Ван Жуй

И.Арабаев атындагы КМУ, педагогика кафедрасы, аспирант

Ван Жуй

КГУ имени И. Арабаева, кафедра педагогики, аспирант

Wang Rui

KSU I. Arabaev, Department of Pedagogy, graduate student

**АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮСҮ
ОБРАЗОВАНИЕ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ НА СОВРЕМЕННОМ
ЭТАПЕ**

EDUCATION IN THE PRESENT CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC

Аннотация: Макалада азыркы этапта Кытай Эл Республикасындагы билим берүүсү тааныштырылган, ошондой эле КЭРдин билим берүү системасынын курамдары жана негизги багыттары изилденген. КЭРде билим берүүнүн негизги түрлөрү каралып: мектепке чейинки, башталгыч, орто жана жогорку, аны алуунун шарттары баяндалган. КЭРде профессионалдык-техникалык билим берүүнүн курамдары жана аны алуу шарттары каралган. Кытайдагы жогорку жана ЖОЖдон кийинки билим берүү системасын уюштуруунун деңгээли жана шарттары баяндалган: адис (жуанке), бакалавр, магистр, доктор. Кытайда чоңдорго билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү белгиленет. «Бирдей деңгээлде, бирдей стандарттар» принциби боюнча иш жүргүзгөн ар кандай типтеги чоңдор үчүн билим берүү мекемелери, чоңдор үчүн орто билим берүү мекемелери, жумуштан толук ажыратылган окуу мөөнөтү жалпысынан жалгыз окуудагыдай. - профилдик күндүзгү окуу жайлары каралат.

Аннотация: Статья представляет образование в Китайской Народной Республике на современном этапе, также изучены структуры и основные направления системы образования КНР. Рассмотрены основные виды образования в КНР: дошкольное, начальное, среднее и высшее, описаны условия его получения; структура профессионального образования в КНР и условия его приобретения. Описаны уровни и условия организации системы высшего и послевузовского образования в КНР: специалист (чжуанькэ), бакалавр, магистр, доктор. Отмечены особенности образования взрослых в КНР. Рассмотрены учебные заведения разного типа для взрослых, которые практикуются по принципу «одинаковый уровень, одинаковые стандарты», средние учебные заведения для взрослых срок обучения с полным отрывом от производства в целом тот же, что в однопрофильных дневных учебных заведениях.

Abstract: The article represents education in the People's Republic of China at the present stage, the structures and main directions of the PRC education system are also studied. The main types of education in the PRC are considered: preschool, primary, secondary and higher education, the conditions for obtaining it are described; the structure of vocational education in the PRC and the conditions for its acquisition. The levels and conditions of organization of the system of higher and postgraduate education in the PRC are described: specialist (zhuanke), bachelor, master, doctor.

Features of adult education in the PRC were noted. Educational institutions of different types for adults are considered, which are practiced on the principle of "the same level, the same standards," secondary educational institutions for adults, the term of study with a complete separation from production is generally the same as in one-profile day educational institutions.

Негизги сөздөр: КЭРде билим берүү, КЭРдин билим берүү системасы, КЭРде билим берүүнүн түрлөрү, КЭРде мектепке чейинки, башталгыч жана орто билим берүү, КЭРде милдеттүү тогуз жылдык билим берүү, КЭРде жогорку билим берүү.

Ключевые слова: образование в КНР, образовательная система КНР, виды образования в КНР, дошкольное, начальное и среднее образование в КНР, обязательное девятилетнее образование в КНР, высшее образование в КНР.

Key words: education in the People's Republic, educational system of the People's Republic of China, types of education in the People's Republic, preschool, primary and secondary education in the People's Republic, mandatory nine-year education in the People's Republic, higher education in the People's Republic.

Введение. Китай – страна древней цивилизации – обладает своей издавна составляющей системой образования. Китай, рассматривающий в качестве самых перспективных стран в мире, занимает ведущее место как в сфере культуры и образования, так и на мировом рынке на современном этапе. Достижения китайской экономики были бы невозможны без правильно организованной образовательной системы в целом [6]. С развитием экономики нуждается в высококвалифицированных специалистах. Поэтому китайское правительство прилагает огромные усилия для продвижения образования, инвестирует в образование огромные материальные средства, и сегодняшний уровень системы образования в Китае соответствует самым высоким мировым стандартам. В наше время сложно встретить жителя Китая, который не имел хотя бы школьного образования, то есть в Китае практически ликвидирована безграмотность. Китайское образование берет свое начало в период радикальных социальных подвижек столетие назад. Однако полуколониальное, полуфеодалное состояние тогдашнего общества в Китае приводило к общему замедлению развития китайского образования в новое время, к его отставанию от хода развития образования в мире. 1 октября 1949 года была создана Китайская Народная Республика, и началась новая эра в китайской истории, и с этого времени дело образования в Китае вступило в совершенно новый этап развития. После образования Китайской Народной Республики китайское правительство уделило серьезное внимание делу развития просвещения, создало новое социалистическое образование, заметно повышало культурно-просветительский уровень народа [8].

Актуальность темы и постановка задач. Система образования в учебных заведениях Китайской Народной Республики включает в себя дошкольное образование, начальную школу, неполную среднюю школу, полную среднюю школу, университет, аспирантуру. В соответствии с этой градацией возраст учащихся и сроки обучения таковы: детские сады набирают детей дошкольного возраста от 3 лет и готовят их три года. Срок обучения в начальной школе 6-5 лет, в неполной средней школе 3-4 года, возраст учащихся начальной школы 6-7 лет. Возраст учащихся, поступающих в обычную полную среднюю школу, - 15-16 лет, и они обучаются в ней 3 года. Начальная и средняя школа – это обязательный этап обучения [1,2]. Программа включает в себя базовое изучение китайского языка, математики, природоведения, истории, географии и музыки. Оцениваются знания по

100-балльной шкале, работает тестовая система. Последние три года школы – это старшие классы. На этой ступени дети углубляются в точные науки, изучают политику, информатику и иностранные языки. Ещё один важный момент – перед началом этого этапа ученики сдают профильный тест и выбирают направление — профессионально-техническое или академическое. В старшей школе академического направления учеников готовят к поступлению в вуз. Школьников ждёт обучение серьёзным и узкопрофильным дисциплинам, которые понадобятся им в университете. Профессионально-техническая старшая школа направлена на подготовку будущих рабочих [1,2]. После окончания средней школы ученики считаются достаточно подкованными, чтобы не идти в старшие классы, а получить среднее профессиональное образование и пойти работать. Средние профессиональные училища подразделяются на 2 категории: для училищ, набирающих учащихся из выпускников неполной средней школы, возраст поступления 15-16 лет, срок обучения в общем составляет 4 года, а в некоторых училищах 3 года. Для училищ, набирающих учащихся из выпускников полной средней школы, возраст поступающих не превышает 22 года, и срок обучения в общем составляет 2 года. Профессией в училищах, выпускники неполной средней школы овладевают за 3-4 года. В технических училищах срок обучения 3 года, а в некоторых случаях 4 года [1,2].

Результаты исследований и рекомендации. Чтобы поступить в университет, школьники сдают общегосударственный единый экзамен, который определяет их шансы на поступление в вуз. В росте числа молодых людей с высшим образованием заинтересовано не только государство, но также и муниципалитеты и частные компании Китая. Отсюда и разнообразие грантов и стипендий на обучение в вузах. Также распространены кредиты на обучение. Учёба в КНР становится доступнее, но конкурс на бюджетные места по-прежнему очень велик, поэтому даже поступление на платное отделение – праздник для всей семьи. Диплом выпускника китайского вуза – гарант успешной карьеры в будущем. В дневных высших учебных заведениях обучение ведется в течение 4-5 лет, в некоторых медицинских институтах 7-8 лет [3]. В системе учебных заведений разного типа для взрослых практикуется принцип «одинаковый уровень, одинаковые стандарты». В средних учебных заведениях для взрослых срок обучения с полным отрывом от производства в целом тот же, что в однопрофильных дневных учебных заведениях. В учебных заведениях обучение с частичным отрывом от производства или в вечерних учебных заведениях срок обучения продолжительнее примерно на один год по сравнению с однопрофильными дневными учебными заведениями. Срок получения образования по данному профилю в вузах для взрослых в общем 4-5 лет. Форм преподавания специальных дисциплин довольно много, срок обучения ими в целом колеблется между 2-4 годами [3,4].

Высшее образование в Китае состоит из трёх ступеней: бакалавриат, магистратура и аспирантура как в Кыргызстане. Обучение на бакалавриате занимает четыре года и является основной ступенью получения высшего образования. Диплом бакалавра позволяет получить работу в ведущих компаниях Китая и всего мира. Магистратура – это ещё два или три года обучения и получение первой академической степени [9]. Студентов, поступивших на вторую ступень обучения, ждёт серьёзная научная работа, публикация академических материалов по выбранной теме и, наконец, написание и защита магистерской диссертации. Получение степени кандидата наук занимает ещё три-четыре года обучения в аспирантуре. Обычно это обучение платное, но аспиранты, занимающиеся изучением важных или

современных тем, могут рассчитывать на помощь государства, которое поощряет рост учёных, приносящих пользу стране [9].

Подготовка аспирантов подразделяется на 2 цикла: подготовка специалистов с ученой степенью магистра и подготовка специалистов с ученой степенью доктора наук. Возраст аспирантов первой категории не больше 40 лет и срок обучения 2-3 года, а второй категории – не более 45 лет и срок подготовки в общем 3 года [9].

«Закон Китайской Народной Республики об обязательном образовании» устанавливает, что государство осуществляет обязательное девятилетнее образование, т.е. этап начального и неполного среднего образования являются этапами обязательного образования [2]. В этом документе отмечается: - «Каждый ребенок без различия пола, национальности, расы по достижении шестилетнего возраста поступает в школу и получает обязательное образование. В районах, где еще не созданы необходимые условия, возраст поступления в школу может быть установлен с семи лет. Государство, общество и семья обязаны обеспечивать это». В соответствии с Конституцией уже разработаны и обнародованы «Закон Китайской Народной Республики об образовании», «Закон Китайской Народной Республики об обязательном образовании», «Закон Китайской Народной Республики о высшем образовании», «Закон Китайской Народной Республики о профессиональном образовании», «Закон Китайской Народной Республики о преподавателях», «Положение Китайской Народной Республики об ученых степенях». Эти и другие законы составляют юридические рамки образования в Китае на современном этапе. Одновременно Государственный Совет КНР разработал и обнародовал установления, касающиеся образования: «Положение об образовании инвалидов», «Положение о награждении за успехи в преподавании», «Положение о мандате преподавателей», «Положение об управлении детскими садами», «Положение об организации обучения общественными силами» и другие. Все эти законы и установления, касающиеся образования, а также свыше 600 административных актов Министерства образования (бывшего Государственного комитета образования) в основном сформировали в рамках государственного законодательства достаточно совершенную систему законов и правил, касающихся государственного образования.

Законы и установления, касающиеся образования, утвердили курс в области китайского государственного образования и руководящие идеи в развитии этой сферы, а также критерии морально-воспитательной работы в учебных заведениях, систему управления в высших учебных заведениях, гарантировало равное право граждан на получение образования и другие фундаментальные принципы. В правовом обеспечении отражены направления и коренные потребности образования в КНР. Оно определило систему китайского образования различных ступеней и ее категории, экзаменационную систему в сфере образования, систему получения свидетельств об обучении и систему ученых степеней, систему инспекции и руководства, систему оценок учебы в учебных заведениях, а также другие основополагающие системы. Оно внесло ясность в систему управления в фундаментальном, профессиональном и высшем образовании, в систему финансирования, в обязанности и компетенции Центра и мест в управлении сферой образования [9]. Оно определило нормы субъектов образования различных категорий, а также связь между правами и обязанностями, создав таким образом достаточно совершенные системы и нормы. За 70 лет со времени образования Китайской Народной Республики и в особенности за 30 лет осуществления в Китае политики реформ и открытости китайское

образование достигло грандиозных успехов, став крупнейшим в масштабах всего мира. Китайское правительство уделяло серьезное внимание работе по ликвидации «безграмотности». До 1949 года свыше 80% населения в старом Китае было безграмотным. После образования нового Китая благодаря последовательным и постоянным усилиям безграмотность была ликвидирована у 230 миллионов человек. Значительным вниманием китайского правительства пользовался вопрос о гарантиях получения образования специфическим населением. Следуя принципам, определенным Конституцией и Законом об образовании, правительство обращало большое внимание и обеспечивало равные права граждан на получение образования. Для людей, испытывавших различные трудности, предпринимались специальные меры в порядке оказания помощи. Женщины и девочки обрели гарантии на получение образования. В старом Китае 90% женщин были безграмотные. В 1949 году лишь примерно 15% девочек ходили в школу, а процент поступающих в школу девочек достиг 99% на современном этапе. Страна помогает районам, населенным нацменьшинствами, осуществлять двуязычное обучение и обеспечение учебными материалами на национальных языках. Из 55 нацменьшинств Китая 53 имеют свой язык. Используя 29 видов учебных материалов на языке 21 национальности или переводные материалы ведется двуязычное обучение. Ежегодно издается и переводится более 3500 видов учебных материалов для средней и начальной школы по различным дисциплинам общим тиражом около 100 млн. экземпляров. Быстро развивается образование на этапе средней школы. Быстро развивается высшее профессиональное образование и высшее образование на основе экстерна. Уже функционируют больше 90 таких профессионально-технических институтов. Число лиц, принимаемых для получения высшего образования на базе экстерна, достигло больше 13 млн. человек [8]. Одновременно активно разворачивается профессиональная переподготовка. Как и в других странах, в Китае заметно прогрессирует информатизация образования, активно развивается дистанционное образование [10]. В 1979 году был открыт университет Центрального радио и телевидения Китая, в 1986 году началось функционирование китайское телевидение образования со спутниковым вещанием. К середине 90-х годов в КНР сформировалась крупнейшая в мире по масштабам в рамках национальной территории система дистанционного образования, главным звеном которой являются радио и телевизионные передачи, многочисленным преподавателям и директорам начальных и средних школ предоставляли возможность продолжать образование и переподготовку, оставаясь на своих постах. Благодаря этой форме обучения были многочисленные выпускники, получивших 3-летнее образование. Кроме того, учебные заведения радио и телевидения предоставили и десяткам миллионам крестьян знания по агротехнике. В 1994 г. в КНР началось создание сети образования и научных исследований (CERNET) и в основном уже сформирована система сетей в области образования, состоящая из главной государственной сети, районной сети и сети учебных заведений и детских садов. Сетью CERNET уже охвачено более 70 городов, около 400 вузов. Очень скоро она свяжет все однопрофильные высшие учебные заведения, а через INTERNET свяжет и со всем миром. Развитие сетей Интернета стимулирует развитие современного дистанционного образования [10,11]. В Китае уже имеются высшие учебные заведения, ведущих преподавание только через Интернет. Современное дистанционное образование, технической основой которого служит Интернет, в соединении с радио и телевизионным образованием и связью через спутники образовало телекоммуникационную систему образования, покрывающую весь Китай. В КНР очень активно развивается образование.

Китайское правительство разработало политику всестороннего продвижения вперед воспитания качественных характеристик, пролагая и укрепляя связи и контакты для получения образования разных ступеней и категорий, помогая учебным заведениям открываться обществу и стимулируя людей поэтапно завершать образование и продолжать учиться, в настоящее время быстро развивается система образования в социумах [8]. Основная идея развития образования внутри страны заключается в достижении его равномерного развития на всей территории, включая Центральный и Западный районы Китая, в повышении качества образования и общего уровня образованности населения за счёт популяризации обучения в средней школе старшей ступени и развития непрерывного образования. Внешняя стратегия Китая в этой области ориентирована на выход образования и науки страны на мировой уровень, сопряжении развития образования с реализацией проекта «один пояс, один путь». Реализация Китаем проекта Экономического пояса Великого шёлкового пути (ЭПШП) через 18 стран Европы, Азии и Африки – с одновременной «координацией развития образования», с созданием вдоль этого пути сети СМИ на китайском языке для китайцев, проживающих за границей, строительством вдоль пути космического информационного коридора и другими проектами на территории ЭПВШ – должна отвечать не только интересам Китая, но и интересам стран-участников ЭПШП. Для Кыргызстана это означает выработку единой стратегии кыргызско-китайского образовательного сотрудничества на территории Кыргызстана ЭПШП, согласование действий вузов в данной области, с тем чтобы не допустить ситуации, когда стремление вузов достичь показателей эффективности в области международного сотрудничества войдет с образовательными интересами Кыргызстана.

Список использованной литературы:

1. Закон «Об образовании» Китайской Народной Республики от 01.09.1995. URL: http://www.npc.gov.cn/wxzl/gongbao/1995-03/18/content_1481296.htm
2. Закон «Об обязательном образовании» Китайской Народной Республики от 01.09.2006. URL: http://www.gov.cn/flfg/2006-06/30/content_323302.htm
3. Закон «О высшем образовании» КНР от 01.01.1999. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs__left/s5911/moe_619/201512/t20151228_226196.html
4. Закон «О профессиональном образовании» Китайской Народной Республики от
5. 01.09.1996. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs__left/s5911/moe_619/tnull_1312.html
6. Конституция Китайской Народной Республики. В редакции 11.03.2018. г. URL: https://chinalaw.center/constitutional_law/china_constitution_revised_2018_russian
7. Ли Чан. Информатизация образования в Китае // Россия – Китай: тенденции развития образования в XXI в.: сравнительный анализ / отв. ред.: В. П. Борисенков, Мэй Ханьчэн. М.: Наука, 2019. С. 186–207.
8. Национальный стандарт качества специальностей бакалавриата от 02.04.2018. URL: <http://www.jxga.edu.cn/uploadfile/52/Attachment/ab54fd4046.pdf>
9. Обзор Национального среднесрочного и долгосрочного плана реформы и развития образования (2010–2020 гг.). URL: http://www.gov.cn/jrzg/2010-07/29/content_1667143.htm
10. Основные требования для получения степени доктора и магистра от 01.01.2014. URL: <http://www.isl.cas.cn/yjsjy/xwjy/201407/P020140725353503906710.pdf>

11. Сартбекова Н.К. Карабалаева Г. Т. Дистанционное обучение: новые вызовы глобального образования. *European /Journal of Humanities and Social Sciences/Scientific journal*. #6 2020/Vienna.P.84-88. <https://doi.org/10/29013/EJHSS-20-6-84-88>.
12. Сартбекова Н.К. Сарыхан С. Преимущество применения мультимедийных технологий в образовательной сфере ISSN 1694-7762. *Жаңылыктар-Вести- News*. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №4/2017 (4).с.18-20.
13. Ху Цзяньхуа, Лю Янчунь. Развитие высшего образования в Китае // *Россия – Китай: тенденции развития образования в XXI в.: сравнительный анализ* / отв. ред.: В. П. Борисенков, Мэй Ханьчэн. М.: Наука, 2019. С. 392–408.
14. Yiming Zhu. New National Initiatives of Modernizing Education in China // *East China Normal University Review of Education* 2019. Vol. 2 (3). P. 353–362. DOI: <https://doi.org/10.1177/2096531119868069>.

References:

1. Law "On Education" of the People's Republic of China dated 09/01/1995. URL: http://www.npc.gov.cn/wxzl/gongbao/1995-03/18/content_1481296.htm
2. Law on Compulsory Education of the People's Republic of China dated September 1, 2006. URL: http://www.gov.cn/flfg/2006-06/30/content_323302.htm
3. Law "On Higher Education" of the People's Republic of China dated 01.01.1999. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs__left/s5911/moe_619/201512/t20151228_226196.html
4. Vocational Education Law of the People's Republic of China dated 01.09.1996. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs__left/s5911/moe_619/tnull_1312.html
6. The Constitution of the People's Republic of China. As amended on March 11, 2018. d. URL: https://chinalaw.center/constitutional_law/china_constitution_revised_2018_english
7. Lee Chan. Informatization of education in China // *Russia - China: trends in the development of education in the XXI century: a comparative analysis* / отв. editors: V. P. Borisenkov, Mei Hancheng. M.: Nauka, 2019. S. 186–207.
8. National quality standard for undergraduate specialties dated 04/02/2018. URL: <http://www.jxga.edu.cn/uploadfile/52/Attachment/ab54fd4046.pdf>
9. Review of the National Medium and Long-Term Plan for the Reform and Development of Education (2010–2020). URL: http://www.gov.cn/jrzg/2010-07/29/content_1667143.htm
10. Basic requirements for obtaining doctoral and master's degrees from 01.01.2014. URL: <http://www.isl.cas.cn/yjsjy/xwjy/201407/P020140725353503906710.pdf>
11. Sartbekova N.K. Karabalaeva G. T. Distance learning: new challenges of global education. *European /Journal of Humanities and Social Sciences/Scientific journal*. #6 2020/Vienna.P.84-88. <https://doi.org/10/29013/EJHSS-20-6-84-88>.
12. Sartbekova N.K. Sarykhan S. The advantage of using multimedia technologies in the educational sphere ISSN 1694-7762. *Jaylyktar-Vesti-News*. Scientific information journal "Science and innovative technologies" No. 4/2017 (4). pp. 18-20.
13. Hu Jianhua, Liu Yangchun. The development of higher education in China // *Russia - China: trends in the development of education in the XXI century: a comparative analysis* / отв. editors: V. P. Borisenkov, Mei Hancheng. M.: Nauka, 2019. S. 392–408.
14. Yiming Zhu. New National Initiatives of Modernizing Education in China // *East China Normal University Review of Education* 2019. Vol. 2 (3). P. 353–362. DOI: <https://doi.org/10.1177/2096531119868069>.

УДК 37

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-84-90

Ван Жуй

И.Арабаев атындагы КМУ, педагогика кафедрасы, аспирант

Ван Жуй

КГУ имени И. Арабаева, кафедра педагогики, аспирант

Wang Rui

KSU I. Arabaev, Department of Pedagogy, graduate student

КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ
PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Аннотация: Бул макалада «билим берүү» түшүнүгү, билим алуу, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуу ишмердиги, окуучунун инсан катары калыптануу процесси, таалим-тарбия берүү процесси жана аны ишке ашырууга түзүлгөн шарттардын жалпы комплекси каралат. Автор XX -кылымдын орто чениндеги башталган Кытай Эл Республикасындагы педагогикалык билим берүүсүн баяндайт. Ошондой эле макалада кытайлык мугалимдердин билим берүү системасынын заманбап өнүгүүсү мамлекеттик баштапкы милдеттердин деңгээлинде мугалимдерди даярдоону өнүктүрүүгө артыкчылык берүү, сапаттын бардык түрлөрүнө талаптарды жогорулатуу сыяктуу система түзүүчү жана узак мөөнөттүү тенденциялар менен мүнөздөлөөрү белгиленген, системалык ресурстардын (адам ресурстары, материалдык-техникалык, финансылык, технологиялык, маалымат ж.б.у.с.), мугалимдерди даярдоодо идеялык-этикалык компонентти чыңдоо жана педагогдордун бүткүл системасынын шартында педагогикалык университеттердин тең салмактуу өнүгүүсүнө таянуу менен дайыма жаңыланып турган билимдердин, технологиялардын жана компетенциялардын контекстинде мугалимдердин үзгүлтүксүз квалификациясын жогорулатуу системасын түзүү, педагогикалык кадрларды даярдоочу ар бир окуу жайынын уникалдуулугун, өзгөчөлүгүн сактоо жана өркүндөтүү принциптери менен өнүгүүнүн максаттарынын жана милдеттеринин шайкештигинин принциптерин айкалыштырууга негизделген билим берүүсү белгиленген.

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятие «образование», обучение, приобретение навыков и умений, процесс становления учащегося как личности, образовательный процесс и общая совокупность условий его осуществления. Автор описывает педагогического образования в Китайской Народной Республике, которое функционирует с середины XX вв. Также, в статье отмечены, что для современного развития китайской системы педагогического образования характерны такие системообразующие и долгосрочные тенденции, как приоритизация развития подготовки педагогических кадров на уровне первостепенных государственных задач, повышение требований к качеству всех видов ресурсов системы (кадровых, материально-технических, финансовых, технологических, информационных и т. п.), усиление идейно-этической составляющей в подготовке педагогов и создание системы непрерывного профессионального совершенствования педагогических работников в условиях постоянно обновляющихся знаний, технологий и компетенций, ставка на сбалансированное развитие педагогических вузов в контексте всей системы педагогического образования, основанное на сочетании

принципов согласованности целей и задач развития с принципами сохранения и приумножения уникальности, специфичности каждого учебного заведения, готовящего учителей.

Abstract: This article considers the concept of "education," training, acquisition of skills and skills, the process of becoming a student as a person, the educational process and the general set of conditions for its implementation. This article considers education as a process of transferring knowledge accumulated in culture to new generations. The author describes pedagogical education in the People's Republic of China, which has been operating since the mid-20th centuries. Also, the article notes that the modern development of the Chinese pedagogical education system is characterized by such system-forming and long-term trends as the prioritization of the development of training of teachers at the level of primary state tasks, an increase in requirements for the quality of all types of resources of the system (personnel, material and technical, financial, technological, information, etc.), strengthening the ideological and ethical component in the training of teachers and creating a system of continuous professional improvement of teachers in conditions of constantly updated knowledge, technologies and competencies, a stake on the balanced development of pedagogical universities in the context of the entire system of pedagogical education, based on the combination of the principles of coherence of development goals and objectives with the principles of preserving and increasing uniqueness, specificity of each educational institution that trains teachers.

Негизги сөздөр: Кытай, билим берүү саясаты, мыйзамдар, мугалимдердин билими, билим берүү жана окутуу системасы, тажрыйба.

Ключевые слова: Китай, образовательная политика, законодательство, педагогическое образование, система воспитания и обучения, опыт.

Key words: China, educational policy, legislation, pedagogical education, education and training system, experience.

Введение. Образование — система воспитания и обучения личности, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, функций, опыта деятельности и компетенций [1]. В широком смысле слова, образование — процесс или продукт формирования ума, характера и физических способностей личности. Поскольку у человека опыт одной особи не исчезает после её смерти, а накапливается в обществе благодаря развитому уму людей и их способности к коммуникации, накопление опыта позволило образоваться такому явлению как культура. Культура — это опыт не одной особи, а опыт общества в целом. Образование это и есть процесс передачи этих знаний, накопленных в культуре, новым поколениям. Образование целенаправленно осуществляется обществом через учебные заведения: детские сады, школы, колледжи, университеты и другие заведения, что, однако, не исключает возможность и самообразования, особенно в связи с широкой доступностью интернета [2]. В обыденном понимании образование, кроме всего прочего, подразумевает и, в основном, ограничено обучением и воспитанием учеников педагогом. Образование может состоять в обучении чтению, письму, математике, истории и другим наукам. Педагоги по узким специальностям, например таким, как астрофизика, право, география или зоология, могут обучать только данным предметам. Специализация педагогического образования увеличивается по мере взросления обучающихся. А педагогическое образование — образование, направленное на подготовку кадров для работы в образовательных учреждениях. Китай, как и Кыргызстан, не только сохраняет систему

педагогического образования как самостоятельный организационный и содержательный сегмент национальной системы образования, но и продолжает активно и поступательно его развивать. Истоки такого понимания места педагогического образования в структуре приоритетов государственной образовательной политики восходят к середине XX в., к временам создания КНР, когда молодое государство с неофициальным, но вошедшим в историю названием «Новый Китай» перенимало опыт Советского Союза, в том числе в образовательных реформах и определении содержания подготовки педагога для социалистического общества. Современные образовательные программы магистратуры и докторантуры (докторантура КНР – «боши» – соответствует аспирантуре Кыргызстана, кроме того, целевая подготовка педагогов осуществляется и для студентов бакалавриата. В 2007 г. шесть педагогических вузов, находящихся в прямом подчинении Министерству образования, начали осуществлять бесплатное обучение студентов по педагогическому профилю, а с 2012 г. бюджетное финансирование обучения будущих педагогов стало реализовываться также в ряде педвузов провинциального подчинения. Бесплатное для студентов обучение осуществляется как за счет государственного финансирования, так и средств провинциальных и местных бюджетов. Студент, получивший педагогическую специальность бесплатно, обязан отработать в школе по распределению более десяти лет в рамках той провинции или иного административно-территориального образования, с которым он перед поступлением в вуз заключил соответствующее соглашение [9].

Актуальность темы и постановка задач. КНР систематически и последовательно реализует принцип сочетания теоретической подготовки в вузе с практической подготовкой в процессе педагогической практики и регулярных практических занятий студентов. Начиная с 2010-х гг. имеет место увеличение доли педагогической практики в учебных планах бакалавриата педагогических вузов КНР. В августе 2014 г. в изданных Министерством образования КНР «Мнениях по реализации программы подготовки высококвалифицированных педагогов» закреплён принцип практико-ориентированности содержания программ подготовки будущих учителей [8]. КНР во многих случаях реализует подготовку педагогических кадров на программах бакалавриата с правом преподавания школьных дисциплин по двум предметным областям, которым соответствуют те или иные школьные предметы. В Китае активно практикуется направление школьных учителей – выпускников бакалавриата с одной специальностью (профилем) на учебу для получения второй квалификации, которая представляет собой некий аналог действующей в Кыргызстане программы профессиональной переподготовки. В Китае вплоть до настоящего времени действуют особые образовательные программы всех уровней для национальных меньшинств страны в рамках системы регулируемого государством квотирования. Не являются исключением программы бакалавриата и магистратуры по подготовке педагогических кадров. Сочетание целевых установок на развитие информатизации обучения с принципом сохранения коллектива учащихся как лично важно пространство общения, социализации, приобретения ценностных установок, знаний, умений, навыков и т. п. Современные теоретики китайской педагогики, принимая важность информатизации учебного процесса на всех уровнях образования [9], настаивают на сохранении межличностного общения «ученик – учитель», «ученик – ученик», «ученик – наставник» и т. п., для чего, по их мнению, необходимо сохранять школьные классы, студенческие группы и иные коллективы обучающихся как важнейшую основу будущего общества [3].

Результаты исследований и рекомендации. Одним из важнейших направлений реформы образования в КНР становится развитие системы педагогического образования. Реформы, инициированные Дэн Сяопином, дали новый импульс развитию педагогического образования, которое реформировалось исходя из ключевого тезиса: «Образование должно быть обращено к делу модернизации, ко всему миру, к будущему». Таким образом, в КНР предполагалось «постепенно выстроить такую систему педагогического образования, которая бы соответствовала современным реалиям, обладала китайской спецификой, отвечала местным, региональным особенностям» [11]. В Правительственных Постановлениях КНР указывается, что педагогическое образование приобретает ключевое для страны значение, поскольку «развитие всей системы образования держится на педагогах, на тех, кто сможет в XXI веке осуществить образовательные реформы, удержать инициативу в своих руках, в будущей конкурентной борьбе одержать победу». Таким образом, именно с перспективой поступательного развития педагогического образования связывались надежды на претворение в жизнь стратегии процветающего государства. Цели и задачи реформы педагогического образования в КНР были определены на V съезде работников сферы просвещения (1996 г.), где в числе прочего указывалось на необходимость. Педагогическое образование включает в себя специализированные учебные заведения педагогического профиля, относящиеся, с одной стороны, к «дослужбным» учреждениям, где ведется подготовка учителей, предшествующая их профессиональной деятельности, с другой стороны, к «послелужбным» учреждениям, где обучаются учителя с целью повышения своей квалификации) [11]. В систему «дослужбной» педагогической подготовки входят учебные заведения среднего дошкольного педагогического образования, среднего специального педагогического образования, общего среднего педагогического образования, высшего профессионально-технического педагогического образования, общего высшего педагогического образования, а также учебные заведения педагогического образования национальных меньшинств. Первой ступенью педагогического образования КНР является среднее педагогическое образование, цель которого заключается в подготовке кадров для работы в учреждениях дошкольного образования и начальных школах, а также подготовка специалистов для работы с детьми, имеющими какие-либо дефекты в развитии. Учебные заведения системы среднего дошкольного педагогического образования осуществляют подготовку учителей-воспитателей детских садов. Они могут иметь статус самостоятельных образовательных учреждений, а также организационно входить в структуру училищ среднего специального педагогического образования. Правом поступления в училища среднего дошкольного педагогического образования или на соответствующие профильные отделения обладают выпускники средних школ первой ступени. Срок обучения студентов составляет 3-4 года. [11]. К обязательным для изучения в таких училищах дисциплинам относятся: общеобразовательные предметы как идеология и политика, китайский язык, математика, физика, химия, биология, география, история, основы технических средств обучения (ТСО), устная речь, музыка, рисование, танцы, физическая культура, навыки труда и профильные специальные предметы как дошкольная гигиена, дошкольная психология, общий курс дошкольного образования. В зависимости от специфики отдельных регионов эти обязательные предметы дополняются дисциплинами по выбору. Педагогическая практика в учебных заведениях среднего дошкольного педагогического образования предполагает ознакомление с работой детских садов, наблюдение за физическим и духовным развитием детей, проведение педагогических исследований. Внеучебная деятельность будущих

педагогов включает в себя посещение факультативных лекций, формирование групп по интересам, проведение социологических исследований, а также организацию просветительских научно-технических и культурных мероприятий с целью организации досуга. Получаемая выпускниками данного училища квалификация позволяет занять должность учителя-воспитателя детского сада третьей категории с возможностью в дальнейшем, успешно пройдя аттестационные испытания, повысить свою категорию, которая закреплена законом «О преподавателях» и «Положением о преподавательском цензе». Учебные заведения общего среднего педагогического образования осуществляют подготовку учителей начальных школ. Требования к образованию абитуриентов и сроки обучения те же, что и в училищах среднего дошкольного образования. Студенты училищ изучают упомянутые нами выше общеобразовательные дисциплины, но некоторые из них изучаются углубленно - например, курс математики дополнен предметом «методика преподавания математики в начальной школе», то же самое в отношении китайского и иностранных языков [13]. В числе специальных дисциплин изучается психология и педагогика начальной школы, а также информатика [11]. Развитие сетей Интернета стимулирует развитие современного дистанционного образования в процессе подготовки педагогических кадров [14].

Подводя итог вышесказанному, можно сделать следующие выводы. В середине XX вв. в Китае сложилась система педагогического образования, представлявшая собой совокупность учреждений, занимавшихся подготовкой педагогических кадров. Типы учебных заведений, созданные ведомством Министерства образования, дополняли учебные заведения, программы которых соответствовали программам Министерства образования. Однако, несмотря на ускоренные темпы развития сети учительских учебных заведений в Китае, их количество отставало от потребностей школы.

Резюмируя отметим, что для современного развития китайской системы педагогического образования характерны такие системообразующие и долгосрочные тенденции, как приоритизация развития подготовки педагогических кадров на уровне первостепенных государственных задач, повышение требований к качеству всех видов ресурсов системы как кадровых, материально-технических, финансовых, технологических, информационных и т. п., усиление идейно-этической составляющей в подготовке педагогов и создание системы непрерывного профессионального совершенствования педагогических работников в условиях постоянно обновляющихся знаний, технологий и компетенций, ставка на сбалансированное развитие педагогических вузов в контексте всей системы педагогического образования.

Список использованной литературы:

1. Александрова О. А. Образование: доступность или качество — последствия выбора // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 2. — С. 83—93.
2. Гавров С.Н., Никандров Н.Д. Образование в процессе социализации личности // Вестник УРАО. — 2008. — № 5. — С. 21—29.
3. Гу Миньюань. Сборник научных работ. Пекин: Изд-во Пекинского пед. ун-та, 2018.
4. Закон «Об образовании» Китайской Народной Республики от 01.09.1995. URL: http://www.npc.gov.cn/wxzl/gongbao/1995-03/18/content_1481296.htm (дата обращения: 11.05.2021). (Кит. яз.)

5. Закон «О высшем образовании» Китайской Народной Республики от 01.01.1999. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs_left/s5911/moe_619/201512/t20151228_226196.html (дата обращения: 11.05.2021). (Кит. яз.)
6. Закон «О профессиональном образовании» Китайской Народной Республики от 01.09.96 http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs_left/s5911/moe_619/tnull_1312.html
7. Конституция Китайской Народной Республики. В редакции 11.03.2018. г. URL: https://chinalaw.center/constitutional_law/china_constitution_revised_2018_russian/
8. Ли Хунтянь, Хуан Чжэпин, Лю Сюедун. Подготовка педагогов в Китае // Россия - Китай: тенденции развития образования в XXI в.: сравнительный анализ / отв. ред.: В. П. Борисенков, Мэй Ханьчэн. М.: Наука, 2019. С. 460-482.
9. Ли Чан. Информатизация образования в Китае // Россия - Китай: тенденции развития образования в XXI в.: сравнительный анализ / отв. ред.: В. П. Борисенков, Мэй Ханьчэн. М.: Наука, 2019. С. 186-207.
10. Национальный стандарт качества специальностей бакалавриата от 02.04.2018. URL: <http://www.jxga.edu.cn/uploadfile/52/Attachment/ab54fd4046.pdf> (дата обращения: 10.06.2021). (Кит. яз.)
11. Обзор Национального среднесрочного и долгосрочного плана реформы и развития образования (2010-2020 гг.). URL: http://www.gov.cn/jrzq/2010-07/29/content_1667143.htm
12. Основные требования для получения степени доктора и магистра от 01.01.2014. URL: <http://www.isl.cas.cn/yjsjy/xwjy/201407/P020140725353503906710.pdf> (дата обращения: 10.06.2021). (Кит. яз.)
13. Сартбекова Н.К. Инновационные подходы в преподавании английского языка ISSN 1694-7762. Жаңылыктар-Вести- News. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №4/2018 (4).с.18-20.
14. Сартбекова Н.К. Карабалаева Г. Т. Дистанционное обучение: новые вызовы глобального образования. European /Journal of Humanities and Social Sciences/Scientific journal. #6 2020/Vienna.P.84-88. <https://doi.org/10.29013/EJHSS-20-6-84-88>.
15. Ху Цзяньхуа, Лю Янчунь. Развитие высшего образования в Китае // Россия - Китай: тенденции развития образования в XXI в.: сравнительный анализ / отв. ред.: В. П. Борисенков, Мэй Ханьчэн. М.: Наука, 2019. С. 392-408.
16. Timing Zhu. New National Initiatives of Modernizing Education in China // East China Normal University Review of Education 2019. Vol. 2 (3). P. 353-362. DOI: <https://doi.org/10.1177/2096531119868069>.

References:

1. Alexandrova O. A. Education: availability or quality — consequences of selection // Knowledge. Understanding. Skill. — 2005. — No. 2. — S. 83-93.
2. Gavrov S.N., Nikandrov N.D. Education in the process of socialization of personality // Vestnik URAO. — 2008. — No. 5. — S. 21-29.
3. Gu Mingyuan. Collection of scientific works. Beijing: Izd-vo Pekingskogo ped. Un-ta, 2018.
4. Law "On education" of the Chinese People's Republic of China dated 01.09.1995. URL: http://www.npc.gov.cn/wxzl/gongbao/1995-03/18/content_1481296.htm (access date: 11.05.2021). (Kit. write.)

5. Law "On higher education" of the Republic of China dated 01.01.1999. URL: http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs_left/s5911/moe_619/201512/t20151228_226196.html (access date: 11.05.2021). (Kit. write.)
6. Law "On Professional Education" of the Republic of China dated 01.09.96 http://www.moe.gov.cn/s78/A02/zfs_left/s5911/moe_619/tnull_1312.html
7. Constitution of the Chinese People's Republic. Edition B 11.03.2018. d. URL: https://chinalaw.center/constitutional_law/china_constitution_revised_2018_russian/
8. Li Hongtian, Huang Zheping, Liu Xuedong. Training of teachers in China // Russia - China: trends in educational development in the XXI century: comparative analysis / op. ed.: V. P. Borisenkov, Mei Hanchen. M.: Nauka, 2019. S. 460-482.
9. Lee Chan. Informatization of education in China // Russia - China: trends in the development of education in the XXI century: comparative analysis / op. ed.: V. P. Borisenkov, Mei Hanchen. M.: Nauka, 2019. S. 186-207.
10. National standard of quality specialty bachelor's degree on 04.02.2018. URL: <http://www.jxga.edu.cn/uploadfile/52/Attachment/ab54fd4046.pdf> (access date: 10.06.2021). (Kit. write.)
11. Overview of the National medium-term and long-term plan for reform and development of education (2010-2020). URL: http://www.gov.cn/jrzg/2010-07/29/content_1667143.htm
12. The main requirements for receiving a doctorate and master's degree from 01.01.2014. URL: <http://www.isl.cas.cn/yjsjy/xwjy/201407/P020140725353503906710.pdf> (access date: 10.06.2021). (Kit. write.)
13. Sartbekova N.K. Innovative approaches in teaching English ISSN 1694-7762. News-Vesti-News. Scientific information magazine "Science and innovative technologies" No. 4/2018 (4). p. 18-20.
14. Sartbekova N.K. Karabalayeva G. T. Distance learning: new challenges of global education. European /Journal of Humanities and Social Sciences/Scientific journal. #6 2020/Vienna.P.84-88. <https://doi.org/10.29013/EJHSS-20-6-84-88>.
15. Hu Jianhua, Liu Yanchun. Development of higher education in China // Russia - China: trends in education development in the XXI century: comparative analysis / op. ed.: V. P. Borisenkov, Mei Han-chen. M.: Nauka, 2019. S. 392-408.
16. Timing Zhu. New National Initiatives of Modernizing Education in China // East China Normal University Review of Education 2019. Vol. 2 (3). P. 353-362. DOI: <https://doi.org/10.1177/2096531119868069>.

УДК: 371.3

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-90-96

Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна, Саадабекова Зейнеп

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кесиптик колледж, э.и.к., доценттин м.а.,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кесиптик колледж, э.и.к., окутуучу,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, педагогика факультети, магистрант

Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна, Саадабекова Зейнеп

КНУ им. Ж. Баласагына, Профессиональный колледж, к. э.н., и. о. доцента

КНУ им. Ж. Баласагына, Профессиональный колледж, к.э.н., преподаватель

КНУ им. Ж.Баласагына, педагогический факультет, магистрант

Ibragimova Saida Maratovna, Busurmankulova Uran Nurdinovna, Saadanbekova Zeynep

KNU J. Balasagyn, Professional College, Candidate of Economics, Acting Associate Professor

KNU J. Balasagyn, Professional College, Candidate of Economics, teacher

KNU J. Balasagyn, Pedagogical Faculty, master's student

**КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫ ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ИНТЕРАКТИВДҮҮ
КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИШТИН
НАТЫЙЖАЛАРЫН ТАЛДОО**

**АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО
ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

**ANALYSIS OF THE RESULTS OF EXPERIMENTAL WORK ON THE USE
OF INTERACTIVE TOOLS IN THE PROCESS OF TEACHING YOUNGER
SCHOOLCHILDREN**

Аннотация: Макала интерактивдүү каражаттарды колдонуу жана башталгыч класстардын окуучуларынын универсалдуу окутуу иш-аракеттерин өнүктүрүү жолдору боюнча эксперименталдык ишти талдоого арналган. Автор теориялык жактан башталгыч класстарда аралыктан окутууда интерактивдүү окутуу оюндарын колдонуунун натыйжалуулугун негиздейт жана окуучулардын экспериментин кабыл алуунун натыйжалуулугунун деңгээлин аныктады. Макалада дистанттык окутууда интерактивдүү оюндардын ролу жана орду аныкталган, алар биринчи кезекте балдарды тарбиялоодо жана окутууда зарыл болуп калат.

Аннотация: Статья посвящена анализу экспериментальной работы по использованию интерактивных средств и способам развития универсальных учебных действий учащихся начальных классов. Автором теоретически обоснована эффективность применения интерактивных обучающих игр в при дистанционном обучении в начальных классах и выявлен результат уровня эффективности восприятия проводимого эксперимента учащихся. В статье определена роль и место интерактивных игр при дистанционном обучении, которые в первую очередь должны быть обучающими, что приобретает необходимость при воспитания и обучении детей.

Annotation: The article is devoted to the analysis of experimental work on the use of interactive tools and methods for the development of universal educational activities of primary school students. The author theoretically substantiates the effectiveness of the use of interactive learning games in distance learning in primary school and reveals the result of the level of efficiency of perception of the conducted experiment of students. The article defines the role and place of interactive games in distance learning, which first of all should be educational, which becomes necessary in the upbringing and education of children.

Негизги сөздөр: талдоо, эксперимент, интерактивдүү каражаттар, интерактивдүү оюндар, окутуу, кенже окуучулар.

Ключевые слова: анализ, эксперимент, интерактивные средства, интерактивные игры, обучение, младшие школьники.

Keywords: analysis, experiment, interactive tools, interactive games, teaching, junior schoolchildren.

В современном мире новая образовательная школьная система ориентирована на совершенствование развивающих и информационных технологий в системе обучения. Предполагается, что именно такой подход к обучению, может дать возможность в полной мере развивать интеллектуальный потенциал личности. В этой связи современные требования к проведению урока ставят перед учителем задачу планомерного развития личности путем включения в активную учебно-познавательную деятельность. Одним из аспектов, которые способствуют активизации познавательной учебной деятельности учеников – это подбор разнообразных видов и форм построения обучения. Вовлечение учащихся в активную учебную деятельность, использование при этом разнообразных форм и методов познавательной деятельности значительно расширяют учебно-воспитательные цели и возможности учебного занятия, которое выступает ведущей формой организации образовательной и учебной деятельности.

Для обоснования и подтверждения теоретических положений, представленных в данной работе было организовано опытно-экспериментальное исследование, в ходе которого предполагалось доказать эффективность применения интерактивных игр при дистанционном обучении для 4 класса на примере экспериментального класса.

Эксперимент сравнительного типа представляет собой исследование, охватившее период с сентября 2020 года по май 2021 года.

Эксперимент проводился на базе средней школы имени Момункул Чалданбаева в селе Бакайыр, Кара-Бурунского района Таласской области в 2 "А" и 2 "Б" классах в количестве 25 учащихся. В анкетирование учителей начальных классов приняли участие 12 учителей.

Эксперимент состоял из следующих этапов: констатирующего, формирующего. В конце исследования были сформированы рекомендации учителям начальных классов по применению интерактивных игр при дистанционном обучении.

Цель эксперимента – оптимизация обучения и развитие познавательной активности младших школьников, создание предпосылок для общего (внимания, памяти и др.), реализации творческих способностей средствами компьютерных технологий (гаджетов).

В сентябре 2020 года среди учителей нами было проведено анкетирование. Всего в опросе приняли участие 12 педагогов средней школы имени Момункул Чалданбаева в селе Бакайыр, Кара-Бурунского района.

За основу отслеживания динамики результатов обучения младших школьников мы взяли регулятивные универсальные учебные действия так как, они занимают важное место в формировании умения учиться, обеспечивают организацию, регуляцию и коррекцию учебной деятельности.

Регулятивные действия обеспечивают учащимся организацию их учебной деятельности и вносят определенный вклад в оптимизацию собственной учебной деятельности учащегося [5].

Для реализации поставленной цели решались следующие задачи:

Изучить возможности использования интерактивных игр в соответствии с базой практики.

Подобрать материалы для диагностики регулятивных универсальных учебных действий у младших школьников.

Определить критерии и показатели сформированности регулятивных универсальных учебных действий у младших школьников.

Отобрать интерактивные игры для младших школьников.

По итогам констатирующего эксперимента проведен контрольный эксперимент. Цель контрольного эксперимента: выявление изменений уровня сформированности регулятивных универсальных учебных действий с целью подтверждения условий выдвинутой гипотезы исследования.

При повторном проведении методики «Образец и правило» (А. Л. Венгер) нами выявлено, что в 4 классе 16 учащихся составляют высокий уровень (64%), остальные обучающиеся, 30% обучающиеся продуктивный уровень, с низким уровнем сформированности регулятивных универсальных учебных действий и обучающихся с низким уровнем 6% выявлено.

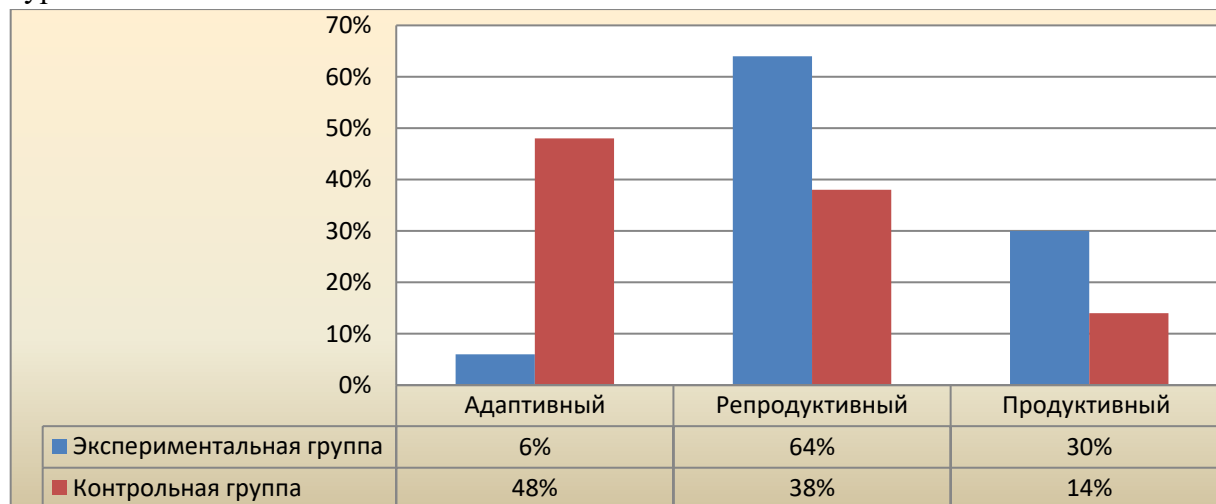

Рис. 1. Уровни сформированности умения руководствоваться системой и условий задач после формирующего эксперимента

Сравнительный анализ результатов диагностики показывает, что прослеживается положительная динамика выдвинутых гипотезой условий, т.к. продуктивный (высокий) уровень экспериментальной группы повысился на 14%, репродуктивный на 36%, адаптивный уровень у обучающихся составил 6%. Наглядно данные по итогам констатирующего и контрольного этапов представлены диаграммой (рис.1).

По итогам повторного проведения методики по выявлению устойчивости и концентрации внимания, выявлено, что адаптивный уровень в экспериментальной группе составило 12% от общего количества учеников, репродуктивный уровень 32%, у 56% учащихся проявился продуктивный уровень сформированности свойств внимания и регулятивных универсальных учебных действий. Можно говорить о положительной динамике результатов.

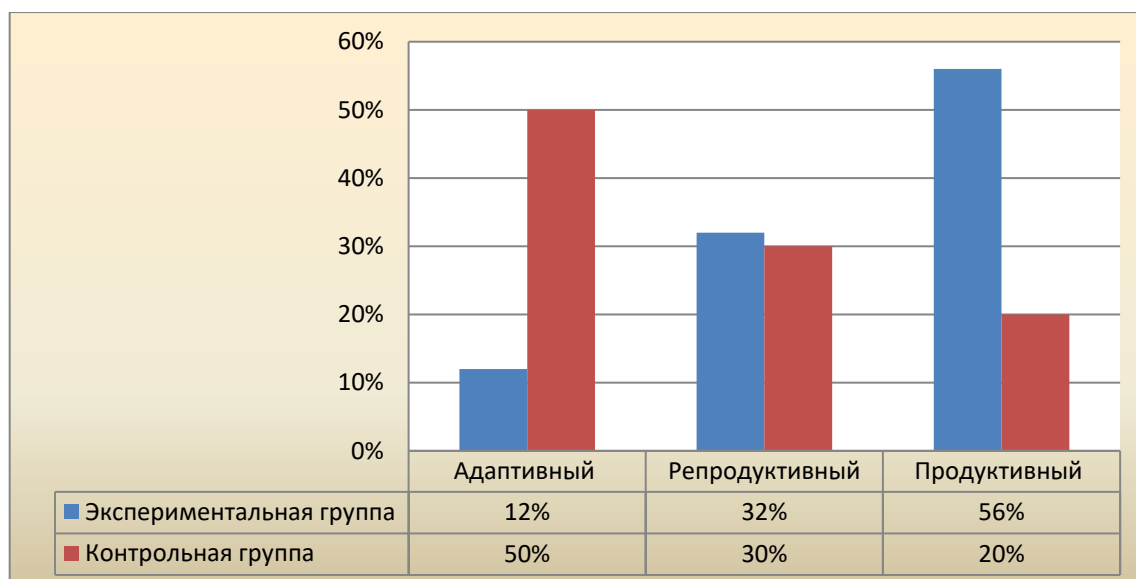

Рис. 2. Объем, концентрация и устойчивость внимания экспериментальной и контрольной группы на этапе контрольного эксперимента

Сравнительный анализ результатов диагностики показывает, что прослеживается положительная динамика выдвинутой гипотезой условий, объем, концентрация и устойчивость внимания улучшились. Наглядно данные по итогам констатирующего и контрольного этапов представлены диаграммой (рис.2)

Также при проведении повторной методики «Проба на внимание», выявлено, что результаты экспериментальной группы улучшились, продуктивным уровнем сформированности внимания и самоконтроля обладают 8 человек (32%). Репродуктивный уровень проявился у 15 человек (60%), адаптивный уровень составляют 2 человека (8%).

Эти данные отражены с помощью диаграммы (рис. 3).

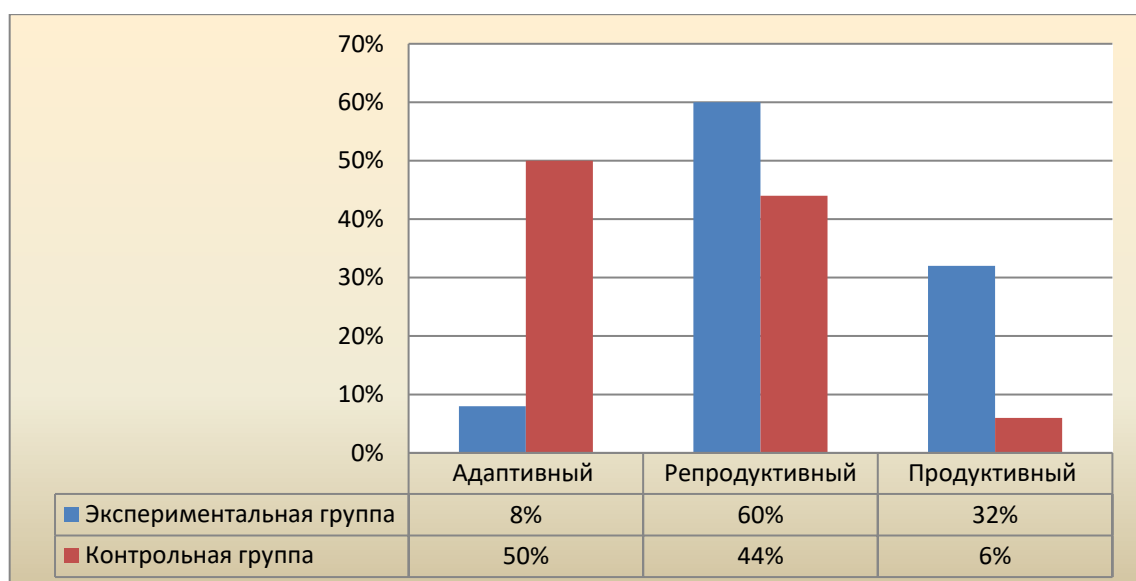

Рис.3. Уровень сформированности внимания и самоконтроля после формирующего эксперимента

Сравнительный анализ результатов диагностики показывает, что прослеживается положительная динамика выдвинутой гипотезой условий, т.к. высокий уровень повысился на 2 человека, средний на 8 человек, низкий уровень на 10 человек. Наглядно данные по итогам констатирующего и контрольного этапов представлены диаграммой.

По результатам проведения трех диагностических методик («Образец и правило» А. Л. Венгера, «Корректирующая проба», «Проба на внимание» на контрольном эксперименте [3], мы выявили, что высокий уровень проявился у 10 обучающихся, средний уровень у 11, низкий у 4 учеников.

Таким образом, мы экспериментально подтвердили условия гипотезы исследования: процесс обучения младших школьников при использовании интерактивных средств будет эффективен, если: учитывается актуальный уровень сформированности регулятивных универсальных учебных действий у младших школьников, в процессе обучения младших школьников использовались на каждом этапе урока в определенной системе и последовательности.

Изменения, происходящие в современном обществе, требуют ускорения совершенствования образовательного пространства, определения новых целей и задач в образовании, которые бы учитывали социальные, государственные и личные интересы и потребности. В этой связи приоритетным направлением в образовании является введение и развитие потенциала новых образовательных стандартов.

Таким образом, владея информацией и зная, как взаимодействовать с тем или иным типом личности, учителю в значительной мере проще грамотно выстроить свой урок и добиться наилучших результатов.

Список использованной литературы:

1. Азимов Э. Г. Вильиинецкая Е. Н. Материалы Интернета на уроке английского языка // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 1. – С. 96–101.
2. Жажева Д. Д., Жажева С. А. Использование информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения русскому языку // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2013. – № 4 (апрель). – С. 21–25.
3. Жукова Р. С. Дети и компьютер: вред и польза умной машины. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ourboys.ru. – Our boys.ru –25.04.18.
4. Калинина О. С., Шаталова Е. В. Влияние компьютера на психическое и физическое здоровье детей // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 39. – С. 3416–3420.
5. Петрова Е. И. Дети и компьютер // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – 2012. – № 1.
6. Рахметова А. Т. Использование интерактивных методов обучения на занятиях по русскому и иностранному языку как средство активизации познавательной деятельности студентов // СНВ. – 2015. – № 1 (10).

References:

1. Azimov E. G. Vilyiinetzkaya E. N. Materialy Interneta na uroke angliyskogo yazika // Foreign languages in school. - 2001. - No. 1. - S. 96–101.

2. Jazheva D. D., Jazheva S. A. The use of information and communication technologies in the process of learning the Russian language // Scientific and methodological electronic journal "Concept". – 2013. – No. 4 (April). - S. 21–25.
3. Zhukova R. S. Data and computer: useful and useful computer. [Electronic resource]. - Access mode: www.ourboys.ru. – Our boys.ru – 25.04.18.
4. Kalinina O. S., Shatalova E. V. Influence of the computer on the mental and physical health of children // Scientific and methodological electronic journal "Concept". - 2017. - Vol. 39. - S. 3416–3420.
5. Petrova E. I. Data and computer // Philosophical problems of information technologies and cyberspace. - 2012. - No. 1.
6. Rakhmetova A. T. The use of interactive teaching methods in Russian and foreign language classes as a means of activating the cognitive activity of students // СНВ. – 2015. – No. 1 (10).

УДК:81

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-96-101

**Мураталиева Уркуя Тойчуевна, Айтибаева Жыпаргул Калыевна, Абдышова Зарина
Абдиназаровна**

Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, окутуучу,
Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу,
Ош мамлекеттик университети, мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу

**Мураталиева Уркуя Тойчуевна, Айтибаева Жыпаргуль Калиевна, Абдышова Зарина
Абдиназаровна**

ОшГУ, кафедра государственного языка, преподаватель
ОшГУ, кафедра государственного языка, старший преподаватель
ОшГУ, кафедра государственного языка, старший преподаватель
**Muratalieva Urkuya Toychuevna, Aitibaeva Jypargul Kalyevna, Abdysheva Zarina
Abdinazarovna**

Osh State University, Department of State Language, Lecturer
Osh State University, Department of State Language, Senior Lecturer
Osh State University, Department of State Language, Senior Lecturer

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТ МЕНЕН
ИШТӨӨНҮН БЫК-ЖОЛДОРУ
МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
METHODS OF WORKING WITH TEXT IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS
IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

Аннотация: Макалада кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутууда текст менен иштөөнүн ык-жолдорун көрсөтүп, бул предметти окутуунун негизги максаты текстти жазуу жана сүйлөө кебиндеги адабий норманы калыптандырууга токтолуп, күнүмдүк сабакта тексттер боюнча иштөөдө интерактивдүү усулдарды колдонуу менен сабактын ырааттуулугун, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жаратып, кыргыз тилинин

тилдик өзгөчөлүктөрүн активдүү үйрөтүү менен оозеки жана жазма кебинин сабаттуулугун, активдүүлүгүн арттыра тургандыгы тууралуу кеп козголот.

Аннотация: В статье представлены подходы к работе с текстом при обучении кыргызскому языку в высших учебных заведениях и основная цель преподавания данного предмета сосредоточена на формировании литературных норм в письменной и устной речи, а в повседневной работе по текстам рассматривается вопрос о том, как использование интерактивных методов повышает последовательность уроков, уровень грамотности и активности устной и письменной речи, увеличивая интерес студентов к урокам и активно обучая языковым особенностям кыргызского языка.

Abstract: The article presents approaches to working with text when teaching the Kyrgyz language in higher educational institutions, the main purpose of teaching this subject is focused on the formation of literary norms in written and oral speech, and in everyday work on texts, the question of how the use of interactive methods increases the sequence of lessons, the level of literacy and activity of oral and by increasing students' interest in the lessons and actively teaching the language features of the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: текст, текст түзүү, текст талдоо, кыргыз тили, салттуу метод, инновациялык метод, студенттин кебин өстүрүү ж.б..

Ключевые слова: текст, составление текста, анализ текста, кыргызский язык, традиционный метод, инновационный метод, развитие речи учащихся и др..

Keywords: text, text compilation, text analysis, Kyrgyz language, traditional method, innovative method, student speech development, etc..

Жогорку окуу жайында билим алып жаткан студенттердин басымдуу бөлүгү кыргыз жана орус мектептерди бүтүргөн, башка улуттун өкүлдөрү болгондуктан негизги окуу предмети катары жана улут аралык байланыш-катыштын тили катары кыргыз тилин окутуу, үйрөтүү учурдагы манилүү маселелердин бири болуп саналат. Себеби, Кыргыз Республикасында жашап жаткан кайсы улуттун өкүлү болбосун кыргыз тилин өздөштүрүүгө, өз оюн эркин адабий нормада ырааттуу айта билүүгө, сабаттуу жаза билүүгө милдеттүү. “Ар бир элдин эң башкы маданияты да анын колунда, курч куралы да эне тили” - деп Т.Сыдыкбеков [1. 5-б.] айткандай, бүгүнкү учурда кыргыз тили пикир алышуунун куралы гана болбостон, туура, так, көркөм жаза билүүнүн да куралы болуш керек.

Мамлекеттик тилдин тагдырына байланыштуу анын колдонулуу мүмкүнчүлүгүн жана анын жазма адабий формасынын калыптанышын шарттай турган, анын тулкусун лингвистика илиминин алкагында чечмелөөгө мүмкүндүк берген бөлүгү - адабий норма ал жөнүндө жалпыланган түшүнүк берүүчү проблема – тилдик норма. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларындагы окутуунун негизги максаты ушул болуш керек б.а. текстти жазуу жана сүйлөө речиндеги адабий норманы калыптандыруу.

Тил коомду жана дүйнөнү таанып билүүнүн бирден-бир каражаты болсо, кыргыз тилин үйрөнүү, кыргыз элинин маданиятын, салтын, жөрөлгөсүн, каадасын, үрп-адатын, адабиятын жана тарыхын үйрөнүүнүн негизги каражаты болуп саналат. Себеби жогорудагы белгиленген көрүнүштөрдү бир гана текст менен иштөө жана текст түзүү аркылуу үйрөтүүгө болот.

Тил үйрөнүү табигый шартка канчалык интенсивдүү болсо да, жогорку окуу жайларында тилди окутуу да чоң мааниге ээ. Анткени, учурда билим алып жаткан окуучу келечектеги жаш кадр, ал бала мектепке караганда окуу жайга келгенде бир аз да болсо

бардык көрүнүшкө болгон көз карашы өзгөрүп, алардын жаш өзгөчөлүгү да ар кандай нерсени бат кабыл алууга ыңгайлашкан. Ошол эле учурда анын башка чөйрөгө келип кошулушу да чоң таасир берет. Мына ушундай учурда мүмкүн болушунча күчтүү таасир бере турган ыкмаларды колдонуу менен көбүрөөк тексттер менен иштөө зарыл.

Кыргыз тилин окутуу менен туура жазууга жана туура окууга гана багыт албастан, аларды мекенчилдикке, намыстуулукка, өз эли-жерин, мекенин сүйүүгө тарбиялоо зарыл.

Мамлекеттик тилди жогорку окуу жайларында жогорку деңгээлде окутуу учурдун талабы. Коммуникативдик компоненттүүлүктүн негизинде, келечектүү проблема катары мамиле жасообуз керектигин бүгүн турмуш өзү көргөзүүдө. Анткени, Кыргызстанда туулуп, Кыргызстанда жашаган кандай гана улуттун өкүлү болбосун, окуу жайды бүткөндөн кийин келечекте өндүрүштүн ар кандай тармагында жумушка кабыл алынганда тилдик сабаттуулугун, кыргыз тилинде жогорку деңгээлде окуй жана жаза билүүсү, сүйлөө этикасын мыкты өздөштүргөн кадрлардан болуусу зарыл. Ал үчүн студент болуп окуу жайдын босогосун аттаган күндөн тартып, кыргыз тилин окутуунун максаты, милдети, анын бүгүнкү күндөгү абалы жана зарылдыгы тууралуу маалымат берүү менен өз ара карым-катыштын, элибиздин тарыхын, маданиятын, улуттук дөөлөттөрдү, баалуулуктарды таанып билүүнүн каражаты катары кыргыз тилин үйрөнүү керектигин жеткирүү негизги орунда туруусу абзел. “Тилим менен улутмун”, “Тилим менен мамлекетмин” - деген идеяны жетекке алып, балдарды мамлекеттик тилди сүйүүгө, урматтоого жана чыныгы атуулдук образдын калыптанышына үндөшүбүз керек. Мына ошондо гана кыргыз тили окуу предметинин гана тили болуу деңгээлинен жогору көтөрүлүп, кыргыз тили бара-бара балдардын окуу, турмуш-тиричиликтик, маданий –социалдык өз ара эркин мамиле түзүүнүн тили катары кеңири масштабда колдонулуусуна түрткү берүүбүз зарыл.

Кептин жеке мүнөзгө ээ болушу – анын субъективдүүлүгүн, варианттуулугун, кырдаалга жарашыктуулугун, убактылуулугун ж.б. жекече өзгөчөлүгүн айгинелөөчү негизги касиети.[1.17-б].

Балдарга сөз маданиятын үйрөтүү жеке эле туура сүйлөп, туура жазууга же ойду так, толук берүүнү, тил каражаттарын окутуу пайдаланууну гана үйрөтпөстөн, баарыдан мурда эне тилин сүйүүгө, урматтап баалоого үйрөтөт.

Кыргыз тилин окутуунун технологиясынын негизги милдеттеринин бири – жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуу ишин мазмундук жана усулдук жактан жаңылоо, эски традициялык усулдан алыстап, талапка ылайыктуу жаңы инновациялык усулдарды колдонуу, улуттук баалуулуктарга таянуу менен окутуу-тарбиялоо ишин бийик деңгээлге көтөрүү болуп эсептелет. Муну менен кыргыз тилинин тилдик бөтөнчөлүктөрүн окутуу менен эле чектелбестен, келечекте кеп ишмердүүлүгүнүн татыктуу деңгээлде болуусуна, чечендик кептин мыкты үлгүсүнүн деңгээлине көтөрүү милдети да турат. Ал үчүн окутуучу күнүмдүк сабагында жаңыча усулдарды кеңири колдонуусу керек. Эң жакшы, жугумдуу сабак - бул талыкпаган изденүү, эмгекти талап кылат. Бүгүнкү күндүн мугалими – демократиялуу, таасирдүү, интуициясы күчтүү, адамгерчиликтүү, сылык жана жөнөкөй болуусу абзел.

Окуучунун алган билимин турмуштук тажрыйбасында колдоно билүүсүн калыптандырууда : “Уксам унугам, көрсөм эстеп калам, өз алдынча иштесем үйрөнүп алам” деген принципте иштөөгө, эмгектенүүгө, адамгерчиликтүүлүккө, практика менен теорияны айкалыштыра билгенге, алган тарбиясын турмушта колдоно билүүгө, жөндөм, көндүм,

шыкты калыптандырып, сөзү менен иши дал келген келечектеги инсандарды тарбиялоо окутуучунун негизги милдети болуш керек.

Кыргыз тили сабагы – бул белгилүү бир кептик-тилдик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык кептик маселени чечкен, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсы гана метод болбосун, ал баарыдан мурда, сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылышы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен биргеликте, байланышта аткарылышы керек.”[2. 37-б].

Окуу жайда ар кандай кесиптеги адистиктер даярдалып жаткандыгын эске алуу менен биринчи кезекте сүйлөшүүгө багыт берүү, ошол эле учурда аркандай маселеге, темага байланышкан тексттерди түздүрүү, аны тилдин айырмачылыктарына таянып окутуу, талдоо менен коммуникативдик жана интерактивдик усулдар менен сабакты уюштуруу сыяктуу маселелер негизги орунга коюлушу зарыл. Окуу жайдагы студенттердин адистигин эске алуу менен аларга тилдин бардык категорияларын окутуунун зарылдыгы жок. Алар үчүн эң биринчи кезекте сабаттуу жазуу жана кандай кырдаал болбосун, ошол нерсеге же окуяга байланыштуу кеп түзүүнүн ыкмасы окутулушу керек. Бул курстарга басымдуу түрдө тилдин орфографиясы, орфоэпиясы, кеп жана стилистика, грамматика, фонетика, лексика деген бөлүмдөрүн көбүрөөк берүү зарыл.

Ушул мезгилге чейин билим берүү системасында бир нече эл аралык долбоорлор иштеп алар окутуучуларга окутуунун жаңы стратегияларын, усулдарын жана ыкмаларын сунуштап, аларды пайдалана билүүнүн жолдорун көрсөтүп келүүдө. Ошондой болсо да, аларды өз практикасында кеңири пайдаланган мугалимдер анча көп эмес. Бардык эле сабактардын темаларында долбоор жактоо, бири-бирин окутуу, дискуссия, дебат өткөрүү, кластер түзүү, аудиторияда жалпы талкуулоо, Венндин диаграммасы, ж. б. усулдарды пайдаланганга ылайыктуу маалыматтарды камтууга болот. Мына ошол жерин өзүнчө алып, сабакты жүргүзүүнүн формасын, планын жаңы усулдар менен түзүү сунушталат жана зарыл. Мындай жаңы усул, жаңы ыкма түрүндө интерактивдүү усулдарды пайдаланып өтүлгөн сабактар окуучуларды жандандырып, сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Ошондой эле окуучулар өз оюн эркин айтып, аргументтүү түрдө далилдеп берүүгө, түгөйү менен жана чакан топтордо иштеп пикир алышып, активдүү абалды түзөт.

Грамматикалык теманы бышыктоо жана окуучуларга түшүнүктүү болсун үчүн текст менен иштөөнү негизги орунга коюуга болот. Текстти тандоодо өзгөчө окуучулардын адистигин эске алуу менен ошол кесипке байланышкан тексттерди, кыргыздын улуттук баалуулуктарын эске алып үрп-адат, санжыра, маданият, экология, адабият, искусство, кол өнөрчүлүк, кесипчиликке байланышкан тексттерди берүүгө болот. Себеби, бул тексттерди талдоо жана окутуу аркылуу бир гана кыргыз тилинин теориясын окутпастан улуттук баалуулуктарды аздектөөгө, аларды кийинки турмушунда колдонууга, сактоого тарбиялай алабыз. Дагы бир жагдай студенттердин кеп маданиятын, адеп-ахлагын, дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү максатында байыртадан бери оозеки формада жашап келген макал-лакаптарды, санат-насыят ырларын пайдаланууга да болот. Мисалы: “Комуз” - деген текстти алайлы. Окуучуларга текстти таркатканга чейин алардын комуз жөнүндөгү кандай маалыматтары бар экендигин сурайбыз. Алар комуздун жасалышы, түрлөрү, аны жасоого кеткен каражаттар, түзүлүшүндөгү аталыштар сыяктуу жоопторду айтышат. Андан кийин ар бир топко же жеке окуучуга ушул эле темада түрдүү мазмундагы тексттер таркатылат.

1-тапшырма. Грамматикалык темага байланышкан өзгөчөлүктөрдү таап, түшүндүрмө беришип, текст талдоого алынат.

2-тапшырма. Ошол эле тексттен өзүңөргө түшүнүктүү болгон сүйлөм же сөздүн аягына (+) белгисин, тексттеги берилген ойго, сүйлөмгө же сөзгө өзүңдүн башкача пикириң болсо (-) белгисин, сага белгисиз, түшүнүксүз болгон сүйлөмгө же сөзгө (?) белгисин коюп чыккыла? Жыйынтыгында тексттеги коюлган белгилердин ар биринен орчундуу деп эсептеген сүйлөмдү же сөздү үч графага бөлүп жазышат да, ар бир графа боюнча талкуу жүргүзсө болот. Акырында сөзсүз жаңы жана түшүнүксүз сөздөрдүн котормосу, мааниси жөнүндө түшүнүк берилет. Сабак учурунда бир гана текст менен чектелбестен окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, теманы түшүнүүгө баланын жөндөмүн ыңгайлаштыруу максатында башка усулдарды колдонууга болот. Ал усулдардын айрымдарын карап көрсөк.

“Учурашуу оюну” - Бир мүнөттүн ичинде ар бир топ биргеликте башка топко болгон каалоо-тилегиңерди билдирген абалда кыска сөздөр менен үн чыгарып учурашкыла. Ар бир топтун учурашуусу кол чабуулар менен коштолуп турат.

Окутуучу: Ар бир бааралашуу учурашуудан башталат. Бизге күнүнө канча жолу учурашууга туура келет. Учурашуу биздин башка адамдарга болгон мамилебизди көрсөтөт. Ал аз сөздөн турса да, көп нерсени билдирет. Салам айтууга, алик алууга кыргыз эли байыртадан бери чоң маани берип келген. Ошондуктан кыргызда: “Улууга урмат кичүүгө ызат” - деген сөз бекеринен айтылбаса керек. Кыргыз элинде учурашууга кандай маани берип келген? Ушул суроо боюнча окуучулар менен 2-3-мүнөт талкуу жүргүзүлөт.

“Мээ чабуулу” - окуучулар темага байланышкан түшүнүксүз болгон түшүнүктөрдү, терминдерди, суроолорду аташат, мугалим алардын айткан ар бир сөзүн доскага илинген ватманга маркер менен жазып турат. Экинчи бөлүгүндө жазылган суроолор жана терминдер, түшүнүксүз сөздөр жөнүндө мугалим түшүнүк берет же окуучулардын дин өзүн иштетсе болот.

“Чынжыр оюну” - мында фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, татаал сөздөрдү же жаңы сөздөрдү катыштырып оозеки сүйлөм түзүлөт. Мугалим өзү бир сүйлөм айтып, биринчи отурган балага узатат, ал дагы ошол сүйлөмгө улап, фразеологизмди катыштырып сүйлөм түзүп кийинки балага узатат. Ким сүйлөм түзө албай калса чынжыр үзүлөт да, ал оюндан чыгарылат, кийинкиси уланта берет да үч бала калганга чейин улантылып акыркы үчөө жеңүүчү деп табылат.

“Сөз жаса оюну” - мында берилген бир канча тамгалар жазылат алардын туш-тушуна бир топ чачылган тамгалар жазылат. Алгач чачылган тамгалардан сөздөр жасалат, сөздөрдөн сүйлөм түзүлүп, ал сүйлөмдөр бири-бири менен байланышып белгилүү бир текст чыгышы керек.

Күнүмдүк сабакта колдонгон инновациялык усулдарды маанисине, максатына колдонулуу өзгөчөлүгүнө жараша төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

1. Сабакты уюштуруучу усулдар: учурашуу оюну, комплемент айтуу ж.б.
2. Жаңы ойлорду жаратуучу усулдар: мээге чабуул, тексти эркин жазуу жана айтуу.
3. Бири-бирин окутуу усулдары: студенттердин чакан топторго бөлүнүп иштөөсү аркылуу ишке ашырылат. Аларга: мозаика, кезектешип бири-бирин текст боюнча окутуу, жалпы бири-бирин окутуу, зигзаг, чаташкан логикалык чынжырлар сыяктуу усулдарды кошууга болот.

4. Талкуулап пикир алышуу усулдары: дискуссия, кайчылаш дискуссия, дебат, аудиторияда жалпы талкуулоо, биргелешип издөө.
5. Өтүлгөн темаларды кайталоо усулдары: карусель, коллективде иштөө, кубиктеги суроолор, суроолор дарагы.
6. Идеяларды схема түрүндө чагылдыруу усулдары: кластер (кластер суроолору менен, кластер табышмак), концептуалдык карта, блокторго бөлүштүрүү.
7. Студенттердин эркин ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү усулдар: синквейн, даймонд, билем, билгим келет, билдим (ББКБ).
8. Текст менен иштөө усулдары: чаташкан сүйлөмдөр, сүйлөмдү толуктоо, негизги терминдер, дал келтирүү ж.б.
9. Жыйынтыктоо усулдары: Венндин диаграммасы, баалуулук даражаларына бөлүштүрүү.
10. Берилген тапшырманы ролдоштуруу: ролдук ойноо, иммитация, окуу жана окуганды эки-экиден болуп жыйынтыктоо ж.б.

“Интерактивдүүлүк –бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн натыйжалуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого багытталган окутуучуга болгон мамиле, иш-аракеттердин системасы”[4.28-б.].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгилегендей күнүмдүк сабакта тексттер боюнча иштөөдө интерактивдүү усулдарды колдонуу менен сабактын ырааттуулугун, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жаратып, кыргыз тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн активдүү үйрөтүү менен оозеки жана жазма кебинин сабаттуулугун, активдүүлүгүн арттыра алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданияты -Б.: Бийиктик, 2004,-212 б.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.:Турар,2009.– 488 б.
3. Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар. В2 – ортодон жогорку деңгээл. 2-чыг. – Б., 2017. – 72 б.
4. Инновациялык терминдер жана түшүнүктөр сөздүгү. Колдонмо. Түз. С.Иптаров ж.б. – Б., 2012. – 58 б.

References:

1. Ashirbaev T., Aitmanbetov A. Speech culture - B.: Biyiktik, 2004, p. 212.
2. Chymanov J. Theory and practice of Kyrgyz language teaching. - B.: Turar, 2009. - 488 p.
3. Requirements for the level of knowledge of the state language. B2 - medium to high level. 2nd edition. - B., 2017. - 72 p.
4. Dictionary of innovation terms and concepts. Application. Direct.S. Iptarov et al. -B.,2012.- 58 p.

ПСИХОЛОГИЯ

УДК 159.9.072.533

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-102-107

Шушина Ярослава Андреевна, Сыдыкова Гулина Мелисбековна

Ж.Баласагын атындагы КУУ, психология кафедрасы, псих.и.к., доцент,

Ж.Баласагын атындагы КУУ, психология кафедрасы, магистрант

Шушина Ярослава Андреевна, Сыдыкова Гулина Мелисбековна

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра психологии, к.псих.н., доцент,

КНУ им. Ж. Баласагына, кафедра психологии, агистрантка

Shushina Yaroslav Andreevna, Sydykova Gulina Melisbekovna

KNU J. Balasagyna, Department of Psychology, Ph.D., Associate Professor,

KNU J. Balasagyna, Department of Psychology, undergraduate

**АУТИЗМ МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН БАЛДАРДЫН КӨЙГӨЙЛҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУН
ФУНКЦИЯСЫН ТЕЗДИК МЕНЕН АНЫКТАГАН ТЕСТИРЛӨӨНҮ КОЛДОНУУГА
ЫНГАЙЛУУГУН ИЗИЛДӨӨ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ АДАПТИВНОСТИ УСКОРЕННЫХ ТЕСТОВ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ
ФУНКЦИИ НЕЖЕЛАТЕЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ
STUDY OF THE ADAPTABILITY OF ACCELERATED TESTS TO IDENTIFY
THE FUNCTION OF UNDESIRABLE BEHAVIOR IN CHILDREN WITH AUTISM**

Аннотация: Макалада орус тилдүү калкка алардын ыңгайлашуусун аныктоо менен орус тилине которулган скрининг куралдарынын жардамы менен керексиз жүрүм-турумдун функциясын аныктоо маселеси талданат. Изилдөөгө аутизм спектри бузулган 30 бала катышкан. Изилдөөдө респонденттердин 30 бала үчүн жагымсыз жүрүм-турум функциясы боюнча макулдугу MAS мотивациялык шкаласы жана FAST функционалдуу баалоо скрининг инструменти аркылуу бааланган. Натыйжалар 4 респонденттин ичинен 3 MAS менен максаттуу жүрүм-турумдун 57% (30дан 17) жана FAST менен 70% (30 дан 21) негизги колдоочу факторлор боюнча макул экендигин көрсөттү.

Аннотация: В статье анализируется проблема выявления функции нежелательного поведения по средствам скрининговых инструментов, переведенных на русский язык с выявлением их адаптивности к русскоязычному населению. В исследовании приняло участие 30 детей с расстройством аутистического спектра. В исследовании оценивалось согласие респондентов в отношении функции нежелательного поведения для 30 детей с использованием мотивационной шкалы MAS и скринингового инструмента для проведения функциональной оценки FAST. Результаты показали, что по крайней мере 3 из 4 респондентов согласились с основными поддерживающими факторами для 57% (17 из 30) целевого поведения с MAS и 70% (21 из 30) с FAST.

Annotation: The article analyzes the problem of identifying the function of unwanted behavior by means of screening tools translated into Russian with the identification of their adaptability to the Russian-speaking population. The study involved 30 children with autism spectrum disorder. The study assessed the respondent's agreement on the function of undesirable behavior for 30 children using the MAS motivational scale and the FAST functional assessment screening tool. The results showed that at least 3 out of 4 respondents agreed on the main

supporting factors for 57% (17 out of 30) of the target behavior with MAS and 70% (21 out of 30) with FAST.

Негизги сөздөр: аутизм спектринин бузулуусу; көйгөй жүрүм-туруму; мотивациялык шкаласы; жүрүм-турум функциясын аныктоо; скрининг куралы.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра; проблемное поведение; мотивационная шкала; выявление поведенческой функции; скрининговый инструмент.

Key words: autism spectrum disorder; problem behavior; motivational scale; identification of behavioral function; screening tool.

В настоящее время по зафиксированным данным наблюдается тенденция роста к увеличению числа детей с аутизмом. Так как данный диагноз был введен относительно недавно, мы можем говорить о том, что проблема аутизма исследована недостаточно. Система помощи для детей с аутизмом, РАС, синдромом Аспергера только начинает развиваться, а при работе с такими детьми нужен особый подход, необходимо создавать специальные условия, выявлять функции поведений, писать индивидуальные протоколы коррекции, вести учеты психического и эмоционального состояния в процессе вмешательства. Исходя из этого можно сказать что коррекционная работа с такими детьми — это особый раздел в психологии и педагогике.

В течении последних десятков лет, проводившиеся исследования, подтверждают, что поведения будь то желательным или не желательным, являются выученными. И чистка зубов, и аутоагрессия возникают и поддерживаются за счет внешних событий – как материального, так и социального плана. Человек проявляет поведение, вследствие чего он либо получает, либо избавляется от стимулов в среде, таким образом поведение усиливается. Зависимость между самим поведением и внешними стимулами может быть описана в категориях отрицательного или положительного подкрепления. С.Б. Ферстер в 1961 году стал первым, кто в своей работе «Позитивное поощрение и неадекватное поведение аутичных детей»[1], предположил, что многие аномалии в поведении таких детей могут быть уменьшены и даже сглажены путем систематических занятий по программе изменения поведения. Он также высказал о своем наблюдении, что любое аномальное поведение детей с аутизмом несут коммуникативную функцию. Его работа стала толчком к исследованию подходов изменения поведения детей с аутизмом и применению их на практике. На сегодняшний день понятие об аутизме набирает стремительные обороты и изучением этого расстройства занимаются ученые со всего мира[2].

Аутизм (от греч. autos—сам) представляет собой отрыв от реальности, отгороженность от окружающего мира. Несмотря на то, что данный термин используется во всем мире и по сей день, современное понятие об этом расстройстве говорит о так называемой триаде нарушений, которая включает в себя: нарушения в общении и социализации, а также ограниченные и повторяющиеся интересы, движения и действия [6]. Во многих случаях помогает раннее вмешательство с использованием различных техник, при определенных проблемных формах поведения подключаются прикладные методики.

В настоящее время накоплен значительный опыт исследований различных аспектов нарушения поведения (Бородина Л.Г., Колвин, И., Купер Дж., Майкл, Милтенбергер, Р.Г. Джек Л.О., Стаддон Д., Херон Т. Э., Хьюард В. Л., Хониг, В.К., Kanner L., Skinner, В. F. И др.), а так же скрининговых инструментов (Марк Дюранд и Даниел Криммис, Эми Петерсон П., Ричард Г. Смит, Fahrenholz A. R и др) [3].

Выявить функцию нежелательного поведения можно по средствам проведения полноценного функционального анализа, который занимает не только много времени, но и ресурса. В Европе уже достаточно длительное время используют скриннинговые инструменты, помогающие в короткий срок определить предполагаемые поддерживающие факторы и начать полноценное вмешательство [4]

В русскоговорящем пространстве данные методики перевели недавно и не проводили их проверку на адаптивность, валидность, надежность, что и с подвигло к данному исследованию.

В исследовании было задействовано два скриннинговых инструмента:

Мотивационная шкала MAS. Марк Дюранд и Даниел Криммис, 1986г.

Мотивационная шкала – это опросник, позволяющий быстро определить предполагаемую функцию нежелательного поведения. С помощью этой шкалы можно определить предшествующие условия, которые являются поддерживающими факторами воздействуя на значимость последствий нежелательного поведения (мотивационные операции) и в которых обычно возникает это проблемное поведение.

Мотивационная шкала состоит из 16 вопросов, описывающие разнообразные ситуации, в которых может возникнуть проблемное поведение. Важно давать четкое и точное определение целевого поведения (не: «не слушается», а «бросает все, что лежит на столе») и заполнить опросник в отношении этого определения. Если вдруг у ребенка наблюдается несколько видов проблемного поведения, нужно заполнить по каждому виду топографии отдельный опросник.

В опросник включены следующие условия:

1. Сенсорная стимуляция\ Стимминг
2. Избегание\ Уклонение от требований или занятий
3. Привлечение внимания
4. Получения доступа к желаемому

Скрининговый инструмент для проведения функциональной оценки (FAST).

Данный опросник был разработан в штате Флорида центром изучения аутоагрессии.

Функциональное сканирование находит факторы, которые влияют на проявление нежелательного поведения. Результаты опросника используются, для определения ситуаций, которые провоцируют нежелательное поведение и определяют предположительную функцию. Если у ребенка наблюдается несколько функций поведения, необходимо на каждую заполнить отдельный опросник.

В опросник включены следующие условия:

1. Внимание
2. Избегание требований
3. Сенсорная стимуляция
4. Избегание боли

В исследовании приняли участие 30 детей с РАС. Их возраст варьируется от 2,5 до 7 лет и у всех было диагностировано расстройство аутистического спектра, в случае наличия второго целевого поведения выбиралось 1 более ярко выражено и приносит дискомфорт испытуемому и окружающим лицам.

Респондентами для исследования были выбраны по 4 взрослых, которые регулярно взаимодействуют с испытуемым на протяжении минимум 6 месяцев, для того, чтобы дать содержательные ответы на пункты оценки, результаты предоставлены в таблице №1.

Материалы, использованные на этом уровне исследования, включали письменные принадлежности и два набора каждого опросника (MAS и FAST). Общие информационные разделы каждого опросника (имя, место жительства, дата, опекун, целевое поведение и т.д.) были заполнены интервьюером до начала оценки. Интервьюеры зачитывали вопросы вслух точно так, как они написаны, никакой дополнительной информации или разъяснений не было. Сначала вводили MAS, а затем FAST. После того, как оба скрининговых инструмента были заполнены, интервьюер переходил к следующему респонденту.

Оценка согласия респондента. Каждый опросник оценивали два обученных терапевта. Полученные баллы сравнивались по каждому вопросу. Совпадение оценок как для MAS, так и для FAST составило 100%.

Согласие между оценками и среди респондентов оценивалось, если опекун определял одно и то же сохраняющееся последствие в обоих тестах.

Совпадение оценок между респондентами. Согласие оценивалось, если 3 или 4 из четырех респондентов для каждого ребенка определяли одну и ту же поддерживающую переменную как для MAS, так и для FAST.

Согласие в оценках между респондентами засчитывалось, если 3 или 4 из 4 респондентов для каждого ребенка определяли поддерживающую переменную либо в MAS, либо в FAST.

Таблица 1. Результаты согласия респондентов внутри и между оценками

Общее согласие	3 из 4 согласие	4 из 4 согласие
MAS 23 из 30 (77%)	17 из 30 (57%)	14 из 30 (47%)
FAST 25 из 30 (83%)	21 из 30 (70%)	15 из 30 (50%)
MAS и FAST 14 из 30 (47%)	12 из 30 (40%)	8 из 30 (27%)

MAS: общее согласие о предполагаемой функции было выявлено для 23 (77%) испытуемых; три или четыре из четырех респондентов выбрали предполагаемую функцию для 17(57%) испытуемых; четыре из четырех респондентов выбрали поддерживающее последствие для 14 (47%).

FAST: общее согласие о поддерживающем последствии было достигнуто для 25 из 30 (83%); три или четыре из четырех респондентов выбрали одну предполагаемую функцию для 21 (70%) испытуемых; согласие четыре из четырех для 15 (50%);

MAS и FAST: Общее согласие респондентов о предполагаемой функции поведения по двум скрининговым инструментам достигнуто для 14 (47%) испытуемых; Три или четыре из четырех респондентов согласились с одной функцией для 15 (50%) испытуемых; Абсолютное согласие было достигнуто для 8 (27%) испытуемых.

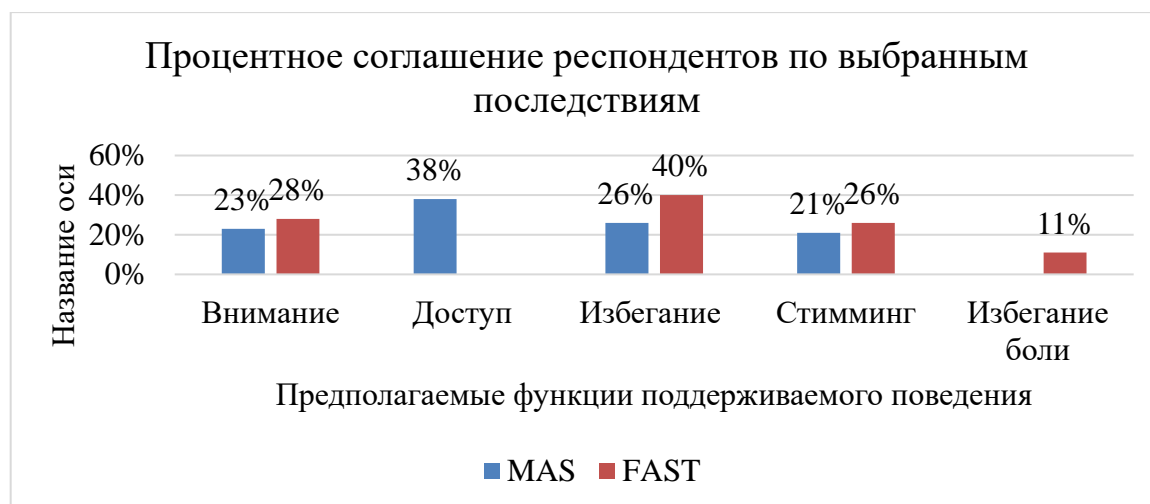

Рисунок №1. Процентное соглашение респондентов по выбранным последствиям

Рисунок №1 демонстрирует процентное соотношение первично предполагаемых функций, поддерживающих поведение. В общей сложности было заполнено по 120 анкет для каждого скринингового инструмента. Респонденты MAS оценили функцию внимания как основную поддерживающую переменную 28 раз (23%), доступ к желаемому определен 46 раза (38%), последствие избегание было выявлено 31 раз (26%), стимминг определен 25 раз (21%). Оценки MAS десяти респондентов показали двустороннюю связь между категориями, в результате чего 120 респондентов определили в общей сложности 130 (108%) последствий. Из 120 анкет FAST 34 (28%) респондентов определили поддерживающую функцию – внимание. Избегание требований определено 48 (40%). Стимминг выявлен 31 раз (26%). А избегание боли подтверждено 13 раз (11%). Оценки FAST четырех респондентов оказали двусторонние связи функций, в результате чего 120 респондентов определили в общей сложности 126 (105%) поддерживающих последствия.

Исследование показало согласие три или четыре из четырех для 17 из 30 целевых моделей поведения, что в свою очередь составляет 57% в инструменте MAS и 21 из 30 целевых моделей поведения – 70% в оценках FAST. Результаты для MAS согласуются с выводами Фаренхольц А.Р.[5], которые показали, что 15 из 28 (54%) оценок MAS показали согласие по крайней мере у четырех из пяти респондентов.

Результаты исследования не выявили существенных различий в соответствии скрининговых инструментов MAS и FAST. В каждом тесте есть по 1 отличимой категории поддерживающих последствий. Инструмент FAST дал больший процент согласия респондентов, но также это может быть связано с тем, что для каждого испытуемого было выбрано только 1 целевое поведение, проявляющееся с высокой частотой, что в свою очередь снижает вероятность проявления функции - избегание боли и остается всего 3 шкалы по которым распределились ответы респондентов. Эти результаты предполагают, что общий процент согласия для FAST возможно, был искусственно завышен. В свою очередь в инструменте MAS отличительной категорией поддерживающего поведения является - доступ к желаемому, которая является лидирующей функцией, набравшей 38% (46 из 120) и тем самым снизив процент согласия между двумя инструментами.

У данного исследования были некоторые ограничения. Во-первых, целевые модели поведения были выявлены и определены респондентами (родители, няни, близкие

родственники). Некоторые определения целевого поведения включали в себя множественные топографии, что могло увеличить поддержку разных последствий. Возможно, что эти разные топографии поведения поддерживаются разными последствиями.

Во-вторых, отбор респондентов с условием знать и наблюдать за испытуемым не менее года или дольше достаточно сложен для такого количества, так как родственники приезжают-уезжают, не у всех в семье есть братья-сестры еще и в нужном возрасте, высокая текучка нянь у детей с особенностями. Таким образом, несмотря на руководство по скрининговым инструментам, которые рекомендуют заполнять только лицам, знающим клиента не менее года, пришлось снизить планку до 6 месяцев. Вполне вероятно, что различия в баллах и, таким образом, способность определить поддерживающую переменную, по крайней мере частично зависела от продолжительного взаимодействия с ребенком.

Список использованной литературы:

1. Бородина Л.Г. О книге О. Ивара Ловааса "Обучение детей с нарушениями развития" // Аутизм и нарушения развития. 2005. Том 3. № 3. С. 7–21.
2. Грин, К.В., Рид, Д.Х., Канипе, В.С., и Гарднер, С.М. (1991). Всесторонняя оценка процессов идентификации поощрения для людей с глубокими множественными недостатками. Журнал прикладного анализа поведения, 24 (3), 537–552.
3. Купер Дж. О., Херон Т. Э., Хьюард В. Л. Прикладной анализ поведения (2-е изд.) Аппер-Сэдл-Ривер, Нью-Джерси: Пирсон; 2007
4. Мальтинская Н.А. История развития учения об аутизме// Научно-методический электронный журнал «концепт» - 2017. -№S11.
5. Фаренхольц А. Р. Анекдотические оценки расстройств поведения с участием нескольких респондентов: анализ межэкспертного согласия и соответствия результатам функционального анализа (магистерская работа), Университет Северного Техаса; Дентон: (2004)
6. Джонс А., Корк С., Чоудхури У. Расстройства аутистического спектра. 1: Презентация и оценка. Общественная практика. 2006 март; 79(3):97-8.

References:

1. Borodina L.G. About the book by O. Ivar Lovaas "Education of children with developmental disorders" // Autism and developmental disorders. 2005. Volume 3. No. 3. S. 7–21.
2. Green, C.W., Reid, D.H., Canipe, W.S., and Gardner, S.M. (1991). Comprehensive evaluation of reward identification processes for people with profound multiple disabilities. Journal of Applied Behavior Analysis, 24(3), 537–552.
3. Cooper J. O., Heron T. E., Huard W. L. Applied Behavior Analysis (2nd ed.) Upper Saddle River, NJ: Pearson; 2007
4. Maltinskaya N.A. The history of the development of the doctrine of autism // Scientific and methodological electronic journal "concept" - 2017. - No. S11.
5. Farenholz, A.R. Anecdotal assessments of behavioral disorders involving multiple respondents: an analysis of peer-to-peer agreement and concordance with functional analysis results (M.A. thesis), University of North Texas; Denton: (2004)
6. Jones A., Kork S., Chowdhury W. Autism Spectrum Disorders. 1: Presentation and evaluation. Public practice. March 2006; 79(3):97-8.

ИСТОРИЯ

УДК 930.1

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-108-116

Сабырова Гүлнура

Кыргыз-Түрк Манас университети, коомдук изилдөөлөр институту, тарых кафедрасы,
магистрант

Сабырова Гулнура

Кыргызско-Турецкий университет Манас, институт социальных исследований, кафедра
истории, магистрантка

Sabyrova Gulnura

Kyrgyz-Turkish Manas University, Institute of Social Research, Department of History, Master

**ТАРЫХ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ ДИСЦИПЛИНАЛАР АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫН
МААНИСИ ЖАНА АЛАРДЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨ
КОЛДОНУУ**

**ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖДИСЦИПЛИННЫХ СВЯЗЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ
КЫРГЫЗСТАНА**

**THE IMPORTANCE OF INTER-DISCIPLINE RELATIONS IN HISTORICAL
RESEARCH AND THEIR USE IN STUDYING THE HISTORY OF KYRGYZSTAN**

Аннотация: Илимий изилдөө процессинде кайсы илим тармагы болбосун тигил же бул илимдин изилдөө методдорунан пайдаланат. Бул интердисциплиналык изилдөөлөр соңку жылдарда дисциплиналар аралык изилдөөлөр методу деген аталыш менен өзүнчө тармак катары калыптанды. XX кылымдын башында европалык изилдөөчүлөр тарабынан түптөлүп жайылтылган бул метод Кыргызстандын илим тармагы үчүн жаңы методдордун бири десек туура болот. Макалада дисциплиналар аралык изилдөөлөрдүн келип чыгышы, өзгөчөлүктөрү жана аларды Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө колдонуу мүмкүнчүлүктөрү изилденди.

Аннотация: В процессе научного исследования любая отрасль определённой дисциплины пользуется методами исследования той или иной науки. В последние годы такое междисциплинарное исследование выделилось в отдельную область, называемую междисциплинарным методом исследования. Данный метод, разработанный европейскими исследователями в начале XX века, является одним из новых способов для развития науки в Кыргызстане. В статье рассматриваются истоки, особенности междисциплинарных исследований и их применение в изучении истории Кыргызстана.

Annotation: As practice shows in the processes of scientific researches, any branch of a certain discipline uses the methods of studying one or another science. In recent years, such interdisciplinary research has evolved into a separate area called the interdisciplinary research method. This method developed by European researchers at the beginning of the twentieth century is one of the new methods of improving different ways of science in Kyrgyzstan. The article discusses the origins, features of interdisciplinary research and their application in the study of the history of Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: дисциплиналар аралык изилдөөлөр методу, Кыргызстан тарыхы, оозеки тарых, социалдык тарых, жакынкы тарых

Ключевые слова: междисциплинарные методы исследования, история Кыргызстана, устная история, новейшая история

Key words: interdisciplinary research methods, history of Kyrgyzstan, oral history, recent history

Ар бир илим изилдөө жыйынтыгына ылайык башка илимдин методологиясына ыңгайлашат. Бул интердисциплиналык изилдөөлөрдүн логикасына жана альянстык түзүлүшүнө мүмкүндүк берет. XIX кылымдын II жарымындагы коомдук илимдерде ар кандай багыттык изилдөөлөр жүрүп натыйжада интердисциплиналык кызматташуу пайда болгон. Интердисциплинанын пайда болушу башка коомдук илим тармактарынын кеңейишине себеп болгон. Франциялык социология мектебинин негиздөөчүлөрүнүн бири болгон Э. Дьюркхейм бардык социалдык илим тармактарын кызматташууга чакырган. Окумуштуунун пикири боюнча тарых, география, социалдык статистика, этнография сыяктуу илим тармактары изилдөө жүргүзсө, теманын объект жана предметтик изилдөөсү так аныкталат, объект катары тандалып алынган предмет ошол эле убакта проблемаларды да көрсөтөт. Предмет проблемага ылайык болот. Бул жерде объект катары көрсөтүлгөн проблема башка илим тармактарынын жардамы аркылуу так жана жогору илимий изилдөөгө жетүүгө мүмкүн. Баарыбыз билгендей Анналдар мектебинин окумуштуулары Марк Блок, Люсьен Февр негиздеген жана бүгүнкү күнгө чейин жарыяланып келе жаткан “*Annales D’histoire Économique Et Sociale*” (“Анналы экономической и социальной истории”) журналында жарыяланган изилдөөлөрүндө авторлор бул багыттын канчалык маанилүү экендигин кенен көрсөтүп беришкен. Анналдык теоретиктер интердисциплиналык изилдөө багытына башка да илим тармактарын тартуу зарылчылыгы керек экенин, мындан тышкары социалдык илимдер ортосундагы айырмачылыктарды жоюу керектигин көрсөтүүгө аракет кылышкан. Аталган окумуштуулар изилдөө дайыма интердисциплиналык тажрыйбаны өнүктүрүү аркылуу жүргүзүлүшү керек деп эсептешкен. Тарых илими үчүн интердисциплиналык методологияны үйрөнүү анын көз карашын өркүндөтөт жана универсалдуу изилдөөгө айландырат. Жогорудагыларга кошумча интердисциплиналык изилдөөлөрдү өнүктүрүү багытында XX кылымда Фернан Бродёлдин изилдөөлөрү да маанилүү роль ойногон. Интердисциплиналык мамиле жасоо ал тарых менен социалдык илимдердин ортосундагы интердисциплиналык байланышты күчөтүп тарых илиминин байытат деп белгилеген. Айрым окумуштуулар тарых илимине социалдык илимий изилдөө жыйынтыгын тартуу тарыхтын колонияга айланышына алып келет деп түшүнүшкөн. Фернан Бродель болсо башка социалдык илим тармактарынын тартылышы илимий изилдөөлөрдүн өз алдынчалыгын чыңдайт жана натыйжалуулугун арттырат деген пикирди жеткирүүгө аракеттенген. Багыт 20 жылдай убакыттан кийин гана өз түшүмүн бере баштаган. Тарых илиминин коомдук жоопкерчилигин арттыруу багытында илимий изилдөөлөр артканын байкоого болот. Коомдун бардык тармактарында изилдөө үчүн негизги муктаждык көбөйүп, натыйжада тарых илиминин дисциплиналар аралык изилдөө тармагы өз натыйжаларын бере баштаган. Керектөө сферасынын кеңейиши, өндүрүш мамилесинин тереңдеши, салттуу илим деп эсептелген этнография, этнология, түздөн-түз таасир тийгизип, илимдеги жаңы тармактар пайда болуп, социалдык антропология, саясий антропология сыяктуу тарыхка жакын жана анын кооперациясын күчөтө турган дисциплиналар, анын натыйжасында илимий изилдөө методологиясы жана техникасы да кеңейген. XX кылымдын II жарымында атайын интердисциплиналык изилдөөлөр аткарылып, эл аралык журналдар жарык көрүп,

анда дисциплиналык байланышты күчөтө турган макалалар жарык көргөн. Өзүнчө бир жаңы социалдык тарых илими деген багыт пайда болгон. Социалдык тарыхты изилдөө боюнча жаңы методология сунуш кылынып, социалдык жиктелүүнүн бардык тармагын изилдөө боюнча жаңы сунуштар айтылган. Тарых илими үчүн альтернативдүү теориялардын бири деп эсептелген. Бул теорияга ылайык, изилдөөнүн негизи катары социалдык группалар, алардын өз ара мамилеси, экономикалык жана маданий структуралары менен тарыхый процесси алардын ролун көрсөтөт. Социалдык тарыхты изилдөө коомдук илимдердин сандык жана сапаттык изилденүүсүнө ылайык жүргүзүлгөн. XXI кылымда изилдөө темасына жаңы альтернативдүү проблемалардын киргизилиши, ошону менен бирге интердисциплиналык изилдөө базасынын кеңейиши кайрадан социалдык тарыхка болгон кызыгууну жаратканы байкалат. Дисциплиналар аралык кызматташуу ошондой эле теориялык моделдердин пайда болушу коомдук илимдерди изилдөө техникасынын жаралышы ал мурдагы салттуу тарых темаларындагы изилдөөнү байыткандыгы көрүнө баштаган. XX кылымдагы социалдык тарых өзүнүн изилдөө темасын жаңы багытка бургандыгына байланыштуу тарых илиминде жаңы социалдык тарых теориясы пайда болду. Бул теория боюнча мурдагы социалдык терминдерди интерпретациялоодо коомдун ички абалын аныктоодо жана бири-бири менен болгон мамилесин ачып көрсөтүүдө жаңы талаптар коюлган. Жаңы социалдык тарыхтын пайда болушу бул тарых илиминдеги көз караштардын карама-каршылыгын жана узакка уланган дискуссиянын натыйжалары катары эсептелинет. Жаңы социалдык теориянын пайда болушуна тарых илиминин башка илим тармактары менен тыгыз кызматташуусу айрыкча салым кошкон. Социалдык антропология, сандык методдор жаңы социалдык тарыхтын дүркүрөп өсүшүнө негиз болуп берген. Мурдагы социалдык тарых теориясында орун алган чоң топторду изилдөөнүн ордуна микроструктуралык негиздеги үй-бүлө, община, коммуна сыяктуу темалар алына баштаган. Жаңы социалдык тарыхтын принципалдык өзгөчөлүгү коом бир бүтүн организм катары кабыл алынып анын ичиндеги микроструктурага чейинки элементтер бири-бири менен тыгыз мамиледе болушуп алар бир татаал системаны түзүшөт. Мындай колорит жана коомдук структуранын элементтери тарыхтын өнүгүшүнө багыт берет. Социологиядан алынган айрым терминдер механикалык түрдө колдонулуп, теориялык-методологиялык негизин тарых илимине ыңгайлаштыруу багыттары белгиленген. Мындан тышкары тарых илимине жаңы терминологиянын изилдөө ыкмалары менен методикасы киргизилген.

Илимдин тармагына, изилдөөнүн багытына жана методологиясына ылайык, алардын бири аныктоочу момент катары тандалып алынып, изилдеп-үйрөнүү конкреттүү ошол моментке багытталат. Кандай мүнөздөгү, кандай багыттагы илимий изилдөө болбосун, глобалдуу объект катары кубулуштун же окуянын бүтүндүгүн, элементтердин биримдигин сактоого аракеттенүү тенденциясы орун алуусу – негизги шарт катары билинет. Экинчи жагынан, бир илимий методология аркылуу кубулуштун, фактынын бардык тарабын системалуу түрдө талдоо, маңызын так ачып берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан объективдүү чындыктагы, адам баласынын жашоосундагы бардык кубулуштар, фактылар, алардын ичинде адамдын өзү да интердисциплиналык объект жана предмет болуп саналышы мыйзам ченемдүү.

Дисциплиналар аралык байланышты билүү үчүн дисциплиналар тууралуу түшүнүктөрдүн айырмачылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн ажыратып билүү кажет. Мультидисциплиналык байланыш-тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлерин карап көрсөк; тарыхый бүтүндүктү кайрадан кароого багытталган изилдөө жолу деп белгиленет. Л. Репина

болсо, чыныгы тарых методдоруна кошумча башка дисциплиналарда кеңири колдонулган изилдөө методдорун жана техникаларын колдонуу аркылуу тарыхта жаңы маалымат топтоону көздөгөн аралаш изилдөө стратегиясы деп белгилейт. Заманбап эпистемологияда Мультидисциплиналык багыт тууралуу түрдүү пикирлер бар. Алардын бири мультидисциплиналык багыт бир илимий дисциплинанын башка бир дисциплинаны бир тараптуу толуктоосу катары каралат. Ал эми тарых илиминде мультидисциплиналык багыт дисциплиналар аралык багытты колдонуу катары каралып калат.

Мультидисциплиналык багыт - тарыхый чындуулукту үйрөнүүнүн жолу жана формасы. Мультидисциплиналык багыт бул тарыхты изилдөөдөгү дисциплинардык чектөөлөрдү ашуу үчүн колдонулган илимий изилдөөлөрдөгү кросс-культуралык жана дисциплинардык форма болуп эсептелинет. Жөнөкөй тил менен ачыктоого аракет кылсак, мультидисциплиналык багыт бир изилдөөдө бир орток изилдөөдө бир канча изилдөөчүнүн бири-биринен көз карандысыз изилдөө жүргүзүүсү. Ар бир изилдөөчүнүн чектөөлөрү жана милдеттери жана максаттары бар.

Дисциплиналар аралык байланышты окуп-үйрөнүүдө алгач дисциплиналар тууралуу түшүнүктөрдү ажырата билүү керек деген ойдобуз. Интердисциплиналык багыт болсо адамды социалдык фактор катары жана адамдын социалдык жашоосунун ар кандай аспектилерин түрдүү дисциплиналардын мүмкүнчүлүктөрүн синтездеген тарыхты изилдөө ыкмасы. Жакын дисциплиналардын методдорун жана концепцияларын алуу менен өткөндү т.а. тарыхты изилдөө методу. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда бир изилдөөнүн ичинде бир канча изилдөөчүнүн биргелешип изилдөөнүн сапатын арттыруусу, жаңы маалыматтарды алып чыгуусу интердисциплиналык багыт деп аталат. Ал эми трансдисциплина болсо бир түшүнүктүн эки дисциплинада эки түрдө ачыкталуусу башкача айтканда кесилишүүсү.

Бир изилдөөчү кандайдыр бир илимий изилдөө ишин аткарып жатканда алек болгон тармактын маани-маңызын, максатын түшүнбөй туруп иш жүргүзгөнү өтө оор. Ошондуктан тарых изилдөөлөрүн жүргүзүп жатканда, илимдин тарыхын, коомдук илимдердин маанисин түшүнүү, логикалык жана социалдык факторлорго байланыштуу пикирин билдирүү, жаңы маалыматтар менен эски маалыматтарды туура келтирип колдонуу тарыхчылар үчүн маанилүү милдет болуп эсептелинет. Бүгүнкү күндө илимдин заманбап коомдо мааниси жогору орду бар, илимий изилдөөлөр коомдун өнүгүүсү үчүн керектүү фактор. Илимий изилдөөлөрдө тарыхчылар, башка дисциплиналардын айырмаланып тарыхый документтерге таянып өткөнгө жаңы көз караш менен кароого аракет кылышат. Бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүүсү тарыхчылардын жүгүн кыйла жеңилдетип, булактарды сактоодо жана иреттөөдө оңойлук жаратып берүүдө. Ошону менен эле бирге оңой өчүрүүгө жана тазалап жоготууга болот. XX-XXI кылымда технологиянын өнүгүүсү илимий изилдөөлөрдүн көбөйүүсүнө жана маалыматты көчүрүүгө, көбөйтүүгө, сактоого жол ачты. Булардын баары булак сактоо жана архивдөө үчүн жаңы багыт керек экендигин эске салат.

Тарых изилдөөдө илимий методдор жана багыттар эң башкы ролду ойнойт. Оозеки тарых изилдөө методунун функциясы чогулткан материалдарды системалуу түрдө сактоо жана кагазга түшүрүү. Мындай изилдөөлөрдүн максаты өткөндү изилдөө, сурамжылоо, күбөлөрдүн болуп өткөн окуя боюнча көз карашын, кандай сезимдерге кабылганын жана кандай иш-аракеттерге барганын билүүгө аракет кылуу.

Оозеки тарых методу эски метод, ошол эле убакта жаңы метод катары да эсептелинет. Же болбосо эски метод кайрадан бүгүнкү күндө актуалдашууда десек болот. Актуалдуулугу жаңы технологиянын жардамы менен сапаттуу иш жүргүзүүгө болот. Андан тышкары өзүнө

таандык өзгөчөлүктөрдү өз ичине камтыйт. Мисалы, жазма булактарда тарыхый факт цензурананса, оозеки булакта болгону болгонундай баары көрүнөт. Канчалык күбөлөрдүн саны көп болсо ошончолук объективдүүлүккө жакындоо ыктымалдуулугу жогору. Ар бир нерсенин оң жана терс жактары болгондой эле бул методдун да кемчиликтери жана чектөөлөрүнүн болушу нормалдуу көрүнүш. Күбөлөр сүйлөп жатканда унутуп калуусу же психологиялык себептерден улам окуяны башка нукка буруусу ыктамал. Ошондуктан кээ бир изилдөөчүлөр мындай мүнөздөгү изилдөөлөрдү объективдүүлүктөн алыс деп күмөн санашат. Бирок оозеки материалдар жазма булактардан анчалык деле айырмаланбаганын көрүүгө болот. Тарыхчылык өтө дыкаттыкты талап кылган кесип болгондуктан жазма булактарды колдонууда канчалык дыккат мамиле кылынса, оозеки булактарга да ошончолук дыккаттык керек. Изилдөө объектисинин тилин, жүрүм-турумдарын, өз ара мамилелерин билүү теманы туура анализдеп синтезделүүсүн шарттайт.

Оозеки тарых изилдөө методу бир гана тарых илиминде эмес коомдук илимдердин бардык тармагында колдонууга жарактуу. Бир гана илимий изилдөө мекемелеринде эмес музей, китепкана, редакция, орто мектептерде окуучулардын тарыхка болгон кызыгуусун арттыруу үчүн ар кандай проекттерди, тапшырмаларды уюштурууга болот. Оозеки тарых изилдөө методу аркылуу кичинекейден баштап чон проекттерди ишке ашыруу мүмкүн. Окуучулардын сүйлөө манераларын өнүктүрүү жана оңдоо, эл алдында тартынбай өз оюн билдирүү, топ менен иш алып барууда өзүн-өзү алып жүрүү сыяктуу ачылбаган жактарын ачууда чоң жардам жана сабак болоору белгиленет. Бул метод жазма булактарга кошумча альтернатива катары колдонулат. Аталган метод аркылуу топтолгон маалыматтар сакталат жана кийинки илимий изилдөө иштеринде кошумча булак катары сунушталат. Дисциплинардык түрдө калыптанып, XX кылымдын экинчи жарымында атак-даңк жана масштабга ээ болгон оозеки тарых изилдөө методу техникалык каражаттардын жардамы менен кызыккан жана кесипкөй угуучу (алып баруучу) тарабынан атайылап жазылган биографиялык маектешүү же аңгеме, эскерүү призмасы аркылуу коомдун жана белгилүү бир адамдын (маектешинин) тарыхын изилдөөнүн социалдык технологиясы.

Илимдин бүгүнкү күндө өнүгүшүнүн маанилүү процесстери алардын интеграциясы менен байланыштуу мазмун жана методдордун өзгөрүүсүн камтыган дисциплиналар аралык байланыштарга кызыгуу кокустук эмес. Булардын бардыгы жакын жана жардамчы илимдердеги билим ар кандай көрүнүштөрдү, белгилерди жана мыйзамченемдүүлүктөрдү практикалык колдонууда чоң мүмкүнчүлүктөрдү жаратаарын көргөзүп турат. Жогоруда айтылган дисциплиналар аралык байланыш каражаттарын тарых изилдөөдө колдонуу изилдөө ишинин актуалдуулугун шарттайт.

Тарыхка кылчайып карасак, кыргыздарда эле эмес көчмөн элдерде жазуу маданияты калыптанга чейин маалымат оозеки формада ооздон-оозго өткөрүлүп келгени баарыбызга маалым. Оозеки маданият көчмөн элдердин уникалдуу өзгөчөлүктөрүнүн бири катары баса белгиленип айтылып келет. Анын жөнөкөй далили катары көлөмү боюнча дүйнө жүзүндө эң алдыңкы орунда турган Манас эпосун мисал келтире алабыз. Канчалаган кылым өтсө да ооздон-оозго, муундан-муунга канча миндеген саптар оозеки сакталып келди. «Манас» эпосу бүгүнкү күндө кыргыздардын социалдык-маданиятын, топонимикасын, этнографиясын изилдөөдөгү негизги булак болуп келет. Бүгүнкү күндө оозеки тарых изилдөө методун Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө кандай колдоно алабыз деген суроонун тегерегинде ой жүгүртүүгө аракет кылсак. Айрыкча Кыргызстандын жакынкы тарыхын изилдөөдө жазуу булактары менен чектелип калбай оозеки тарых методун колдонуу аркылуу изилдөө ишинин

сапатын жакшыртууга, кененирээк маалымат топтоого жана жазма булактар менен чогуу анализдеп синтездөөгө жардам берет. Оозеки тарых изилдөө методу Кыргызстанда өзүнчө илим тармагы катары өнүкпөсө да башка методдор менен бирге илимий изилдөөлөрдө жардамчы метод катары колдонулуп келген. Жогоруда айткандай кыргыздарда оозеки маданият жакшы өнүккөндүктөн калк кайсы бир тарыхый окуя боюнча маалыматка жана көз карашка ээ. Мисалы бир адам тарыхтагы маанилүү окуя боюнча баа жеткис маалымат бериши мүмкүн. Ал окуянын түздөн-түз күбөсү же ата-бабаларынан муундан-муунга айтылып келген маалымат болушу мүмкүн.

Кыргызстан тарыхынан оозеки мисалдарга токтоло кетсек алардын башында санжыралык маалыматтар турат. Жети ата патриархалдык көчмөн жашоодо калыптанган генеалогиялык түшүнүк. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди жөнгө салып, элдин генеалогиялык тазалыгын сактап калуу жана биологиялык популяциясына, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Кыргыздардын салтында ата-тегин т.а. жети атасын жатка билүү маанилүү экени маалым. Патриархалдык көчмөн жашоодо коомдогу уруктун ар бир адамы жети атасын так билгенде гана кайсы урукка таандык экендигин далилдей алган. Санжыра- уруулардын келип чыгышы, бөлүнүшү, таралышы тууралуу маалымат берген оозеки чыгармачылыктын бир түрү. Мифтик, уламыштык багытта ыр формасында жана кара сөз түрүндө кездешет. Ар элдин санжырасы айтылып, ата-теги сүрүштүрүлүп, кайсы элден чыкканына маани берилген. Тарыхка жакын бирок аны объективдүү чындык катары кабыл алууга болбойт. Анткени анын структурасында көркөмдөөгө орун берилген. Бул жанр кыргыздарда эле эмес дүйнөнүн башка элдеринде да кездешет. Илгертен кыргыздар балдарга тестиер кезинен баштап жети атасын үйрөтүп жети атасын билүүсү абзел деп эсептешкен. «Жети атасын билбеген жетесиз», «жети атасын билбеген кул» деп жети атасын билбеген адамды теңине алышкан эмес. Тегин, жерин сүйүүгө, мекенчил, тууганчыл болууга үндөшкөн. Жети атанын балдары бири-бирине үйлөнгөн эмес. Ошондуктан кызга куда түшүп барганда алгач тегин сурап, жети атасын сүрүштүрүшкөн. Жакын болуп чыкса же жети ата айлана элек болсо сүйлөшүүнү дароо токтотушкан. Анткени жети ата өтпөй туруп баш кошкон адамдардын балдарынын генетикасына доо кетээрин эске алышкан. Генеалогия илиминен кабары болбосо да кыргыздар бийик тоолуу аймактарда көчмөн шартта бири-биринен обочолонуп жашагандыктан, тукумдун тазалыгын сактоо үчүн нике мамилелеринин жөнгө салуу зарыл экенин түшүнүшкөн. Бул адат боюнча жети ата өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынып, катуу көңүл бурулган. Мындан улам кыргыздарда никенин жана урпактарды өстүрүү өзүнчө маданият катары калыптанганы билинет. Бүгүнкү күндө илимде бул түшүнүк жети муундук экзогамия деген ат менен белгиленет.

Оозеки маалыматтар Кыргызстандын тарыхында канчалык маанилүү орунда тураарына заманист акындардын чыгармалары мисал болуп бере алат. Баарыбызга белгилүү болгон заманист акындар Россия империясынын Орто Азияга анын ичинде коңшу аймактарга келе жаткандыгын соодагер көпөстөрдөн угуп ал маалыматты өзүнүн түшүнүгү жана чыгармачылыгы менен жуурулуштуруп уккулуктуу тил менен карапайым элге оозеки ыр түрүндө өткөрүп беришкен. Мисалга алсак, Арстанбек Буйлаш Уулу, Калыгул Бай Уулунун чыгармаларында ошол учурдагы элдин социалдык абалы таамай чагылдырып берилген. Ал чыгармалардан жер-суусунан, өз алдынчалыгынан ажыраган калкка империалисттердин кылган мамилесин билүүгө болот. Архив документтеринде

чагылдырылбаган реалдуу фактылар менен бүгүнкү күндө ошол убактагы оозеки чыгармалар аркылуу таанышууга мүмкүнчүлүк жаралууда.

Россия империясынын Орто Азияга карата жүргүзгөн колониялык саясатынан улам нааразычылык пайда болуп түпкү кызыкчылыктары эске алынбаган жергиликтүү эл 1916-жылы улуттук боштондук күрөшүнө чыгууга мажбур болгон. Улуттук боштондук кыймылдардын эң ириси болгон Үркүн жеңилүү менен натыйжаландыгына карабастан тарыхта өз орду бар деп баа берилип келет. Тарых бул окуяга карата объективдүү өз баасын берүүгө тийиш. Оозеки тарых методу аркылуу бул тарыхый окуя боюнча сурамжылоолорду жүргүзүп архивдик документтерге кошумча альтернативалык булак катары колдонууга болот.

Бир гана Үркүн темасы эмес Кыргызстандын тарыхында болуп өткөн урунттуу учурлар көп. Тарыхый окуяларды изилдөөдө оозеки тарых изилдөө методунун мааниси канчалык жогору экендигин Бүбүйра Кыдыралиева белгилеп кетти. Ал 1937-38- жылдарда болуп өткөн Сталиндик репрессиянын күбөсү катары тарыхый окуя тууралуу маанилүү жагдайларды коомчулукка айтып кетти. Архив документтеринде айтылбаган факттар окуянын күбөсү тарабынан баяндалат.

Мындан тышкары бул метод аркылуу Экинчи Дүйнөлүк согуш, Афган согушу, Баткен Согушу, революциялар дагы да болсо изилденүүгө тийиш. Тарыхый окуяны изилдөөдө бир гана жазма булактар менен чектелүүгө болбойт. Илимий изилдөө методдорунун эрежелеринин чегинде альтернативалык булактарды дыккатык менен колдонууга уруксат берилет. Бул методдор батыш дүйнөсүндө кенен жайылган жана өз жемишин берип, илимий изилдөөлөрдүн сапатын арттырууда.

Тарых изилдөөдө изилдөө иши бир жактуу булактар менен чектелип калбоосу керек. Анткени кандайдыр бир тарыхый окуяны ар ким өзүнүн дүйнө таанымы жана көз карашы менен ар кандай кабылдоосу мүмкүн. Адам социалдык организм болгондуктан пикир алышуу аркылуу өзүн-өзү байытат жана социалдык чөйрөсүнө жараша калыптанган жандык. Тарыхый окуя ар кимге ар кандай элес калтырышы мүмкүн. Жетээрлик архив булактары болгонуна карабастан калктын кандай кабыл алгандыгы ал булактарда чагылдырылбоосу мүмкүн. Кыргызстандын булуң-бурчунда жашаган калк менен борбордо жашаган адамды салыштырууга болбогондой эле экөөнүн кабылдоосу эки башка болуусу толук мүмкүн. Тарых майда деталдарда катылуу болгондуктан тарых изилдөөчү чоң картинаны көрө билүүсү үчүн майда мозаикаларды пазл чогулткандай чогултуп кароого даяр болуусу керек. Коомдук илимдердин табият илимдеринен айырмасы изилдөөчү изилдөө объектисине дайыма лабораторияда байкоо жүргүзө албаганына байланыштуу талаа изилдөөсүн жүргүзүү көздөгөн жыйынтыкка жеткирүүгө көмөктөшөт. Келечекти инновациясыз элестетүүгө мүмкүн болбогон сыяктуу технологияны өз пайдабызга ылайык пайдалануу замандын талабы. Жогоруда баса белгилеп кеткендей оозеки тарых изилдөө методу эски методдордун бири. Бул методдун жөнөкөй күрөк менен окшоштук жактары бар. Күрөк канча жылдан бери колдонулуп кела жатат. Күрөктөн кийин канчалаган жер казуу үчүн технологиялар пайда болду, бирок күрөк жаңы технологияга алмашылып колдонуудан чыгып калган жок. Анткени максатка жетүүнүн эң практикалык жолу жана жөнөкөй мисалы болгондуктан колдонууга жарактуу.

Корутундуну бир сөз менен кыскача жыйынтыктаганга аракет кылсак, терең илимий изилдөө жүргүзүү үчүн дисциплиналар аралык байланышты күчөтүп, жакын дисциплиналар менен кызматташуу аркылуу илимий изилдөөгө ылайык изилдөө методун тандоо жана аны

эффективдүү колдонуу сапаттуу изилдөө ишинин жаралышын негиздейт. Коомдук илимдердеги дисциплиналардын ар биринин өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү жана рамкалары бар. Бул нюанстарды эске алуу жана эрежелерди сактоо аркылуу кызматташуу менен илимий изилдөөлөрдө колдонуу сунушталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Браудель Ф., Тарыхтын очерктери, коч. М. Али Кылычбай, Имге басмасы, Анкара 1992.б.
2. Herubel J.P. Анналестин тарыхнаамасы жана теориясы. Тандалган жана аннотацияланган библиография. Лондон: Вестпорт, Коннектикут, 1994.
3. Burke P., The French Historical Revolution: The Annales School, trans. Мехмет Күчүк, Чыгыш Батыш басылмалары, Анкара 2010.
4. Гөкче Йогуртчу – Юнус Эмре Гүрбуз, “Горбачев Кыргыз элинин көзү менен: Оозеки тарых изилдөөсү”, Тарых изилдөөлөрү, 12/3, 2020-жыл, 1-бет. 961-979
5. Mehaffy G., Sitton T., & Davis Jr, O. L. Оозеки тарых класста. In Dunaway, D. K., & Willa, K. B. (Ред.) Оозеки тарых: дисциплиналар аралык антология. Нашвилл: Америкалык мамлекеттик жана жергиликтүү тарых ассоциациясы., (1984).
6. Томпсон П., Өткөн Оозеки тарыхтын үнү, котормо. Шехназ Лайыкел, Стамбул: Тарых Фонду Боз үй басмасы, 1999.
7. Piaget J. Дисциплиналар аралык мамилелердин гносеологиясы // Дисциплиналар аралык. Жогорку окуу жайларында окутуунун жана илимий изилдөөнүн көйгөйлөрү. П., 1972.
8. Илсевич Р.Д., Бакалавриат изилдөөлөрүндө оозеки тарых, Тарых мугалими, 6(1),47-50,6.49-50.
9. Стоянович Т. Француз тарыхый методу. Annales парадигмасы. -Итака жана Лондон: Корнелл университетинин басмасы, 1976.Вахштайн В. Эпистемические интервенции: скромное обаяние «чужих» объяснительных моделей. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hse.ru/news/recent/49103686.html> [18/05/2022]
10. Гуревич А.Я. XX кылымдын аягындагы тарыхчы метод издөөдө // Одиссей. Тарыхта адам. 1996. М., 1996.
11. Могилницкий В. Г. Дисциплиналар аралык синтез: Анналес мектебинен сабактар// Методологиялык синтез: өткөн, азыркы, мүмкүн болуучу перспективалар. Томск: Басма үйү Т. ун-та, 2002.
12. Репина Л.П. XX-XXI кылымдардын башындагы тарых илими: социалдык теориялар жана историографиялык практика. М., 2011.
13. Тихонов V. V. Тарыхнаама изилдөөлөрүндө дисциплиналар аралык мамиле: заманбап орус тажрыйбасы // «Дубалдар жана көпүрөлөр»: Тарыхый изилдөөлөрдөгү дисциплинардык мамилелер. Москва: «Кокустук» басмасы, 2012.
<https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-41911530> [18/05/2022]

References:

1. Braudel F., Essays of History, vol. M. Ali Kylychbay, Imge publishing house, Ankara 1992. p.
2. Herubel J.P. Annales Historiography and Theory. A selected and annotated bibliography. London: Westport, Connecticut, 1994.
3. Burke P., The French Historical Revolution: The Annales School, trans. Mehmet Kuçuk, East West Publications, Ankara 2010.

4. Gokche Yogurtchu - Yunus Emre Gurbuz, "Gorbachev through the eyes of the Kyrgyz people: Oral history research", *History Studies*, 12/3, 2020, page 1. 961-979
5. Mehaffy G., Sitton T., & Davis Jr, O. L. Oral history in the classroom. In Dunaway, D. K., & Willa, K. B. (Eds.) *Oral history: an interdisciplinary anthology*. Nashville: American State and Local Historical Association., (1984).
6. Thompson P., *Voices of the Past Oral History*, trans. Shehnaz Layykel, Istanbul: History Foundation Gray House Press, 1999.
7. Piaget J. Epistemology of interdisciplinary relations // *Interdisciplinary. Problems of teaching and scientific research in higher educational institutions*. P., 1972.
8. Ilisevich R.D., Oral history in undergraduate research, *History Teacher*, 6(1), 47-50, p. 49-50.
9. Stoyanovich T. *The French historical method. Annales Paradigm*. - Ithaca and London: Cornell University Press, 1976. Wachstein W. Epistemic interventions: a modest description of "foreign" explanatory models. [Electronic resource]. URL: <http://www.hse.ru/news/recent/49103686.html> [18/05/2022]
10. Gurevich A.Ya. A historian of the late 20th century is in search of a method // *Odysseus. Man in history*. 1996. M., 1996.
11. Mogilnitsky B. G. *Interdisciplinary synthesis: lessons from the Annales school// Methodological synthesis: past, present, possible perspectives*. Tomsk: Publishing House T. Un-ta, 2002.
12. Repina LP. *History science at the beginning of XX-XXI centuries: social theories and historiographical practice*. M., 2011.
13. Tikhonov V. V. *Interdisciplinary approach in historical research: modern Russian experience // "Walls and bridges": Interdisciplinary approach in historical research*. Moscow: "Kokustuk" publishing house, 2012.
<https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-41911530> [18/05/2022]

ФИЛОСОФИЯ

УДК:297:372.82

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-117-127

Амантур уулу Арзыбек

Кыргыз түрк Манас университети, Ислам таануу кафедрасы, магистрант

Амантур уулу Арзыбек

Кыргызско-Турецкий Университет Манас, кафедра исламоведения, магистрант

Amantur uulu Arzybek

Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Islamic Studies, master student

**ЖАЛАЛАЙН ТАФСРИНДЕ РИВАЯТ МЕТОДУН АНАЛИЗДӨӨ
АНАЛИЗ МЕТОДА РИВАЯ В ТАФСИР ДЖАЛАЛАЙНЕ
ANALYSIS OF THE RIVAYAT METHOD OF JALALAIN'S COMMENTARY**

Аннотация: Курандагы аяттарды ачыктап тафсирлөөдө курандын дагы башка аяттары, пайгамбарыбыздын (с.а.в) сүннөттөрү, сахабалардын сөздөрү же сабабу нузул аркылуу чечмеленген тафсирлерди риваят тафсири дейбиз. Риваят тафсиринин негизги принциптери алгач аятты аят менен, болбосо аятты сүннөт менен, аятты сахаба сөздөрү же сабабу нузул менен чечмелөө болуп эсептелинет. Бул изилдөөнүн максаты тафсир илими багытындагы белгилүү аалымдардын бири болгон имам Суюутинин “Тафсиру ал-Жалалайн” эмгегинин риваят жагын ачыктап анализдөө болуп эсептелет. Бул эмгек дүйнөлүк денгээлде ошол эле учурда бизде да көп окутулган тафсирлердин бири болгондуктан, аны дагы да жакындан таанып билүү, кыскача анализдөө, өзгөчө риваят жагын мисалдар менен чагылдыруу абдан маанилүү. Себеби бул тафсир китеби Орто Азия чөлкөмүндө мурдатан медреселерде жана жеке диний билим берүүчү жайларда кеңири окутулуп келген. Бул макала Жалалайн тафсирин кыргыз тилинде изилдегиси келгендерге, аны жакындан таанып билгиси келгендерге, Риваят тафсирлери боюнча изилдөөчүлөргө сөзсүз жардамы тийет деген ойдобуз. Имам Суютинин “Тафсийру ал-Жалалайн” эмгегинде аяттарды риваяттар менен кантип чечмелегендигин бир нече мисалдардын негизинде ачыктап, анализ жүргүздүк.

Аннотация: При толковании аятов Корана мы ссылаемся на другие аяты Корана, Сунны нашего Пророка (с.а.в), высказывания сподвижников или сабабу нузуль, которые являются источником тафсира (тафсиру аль-риваят). Основные принципы источником тафсира заключаются в том, чтобы сначала толковать аят с помощью аята, или аят с помощью сунной, аят со словами сподвижников или сабабу нузуль (причина ниспослания). Целью данного исследования является анализ источников тафсира и повествования о труде имама Суюти “Тафсире аль-Джалалайн” одного из самых известных ученых в области тафсира. Поскольку это произведение является одним из самых читаемых трудов не только в нашем обществе но и в мире, очень важно познакомиться с ним поближе, проанализировать и особенно проиллюстрировать повествование примерами. Это связано с тем, что книга уже давно широко используется в медресе и частных религиозных школах Центральной Азии. Надеемся, что эта статья будет полезна для желающих изучить и узнать получше о “Тафсире аль-Джалалайн” на кыргызском языке, а также для исследователей источников тафсира. На нескольких примерах мы проанализировали, как имам Суюти интерпретировал аяты в Тафсире аль-Джалалайн.

Annotation: When interpreting the Quranic verses, we refer to other Quranic verses, the Sunnah of our Prophet (s.a.w.), the sayings of the Companions or sababu nuzul. These all are the sources of tafsir (tafsiru al-riwayat). The basic principle for the source of tafsir is, firstly, to interpret a verse with the help of another verse, secondly, with the help of the Sunnah, thirdly, with the help of the words of the Companions or the sababu nuzul (the reason for the revelation). The purpose of this study is to analyze the sources of tafsir and the narrative of the work of Imam Suyuti “Tafsir al-Jalalayn”, one of the most famous scholars in the field of tafsir. Since this book is one of the most widely read works not only in our society but also in the world, it is very important to get to know it better, analyze and, especially, illustrate the work with examples. This book has long been widely used in madrasas and private religious schools in Central Asia. We hope that this article will be useful for those who want to study and learn more about “Tafsir al-Jalalayn” in the Kyrgyz language, as well as for researchers of tafsir sources. Using several examples, we analyzed how Imam Suyuti interpreted the verses in Tafsir al-Jalalayn.

Негизги сөздөр: тафсир, риваят тафсири, куран, сүннөт, сабау нузул.

Ключевые слова: тафсир, тафсир повествования, коран, суннат, сабау нузул.

Key word: tafsir, tafsir narration, quran, sunnah, sabau nuzul.

Бүткүл ааламдардын жаратуучусу Алла Тааланын сөзү болгон кереметтүү Курани Каримди окуп эле койбостон, аны туура түшүнүү абдан маанилүү. Албетте биз аны окуу менен көптөгөн соопторго жетээрибиз шексиз. Ошол эле учурда аны терең түшүнүп, ага ой жүгүртүү андан да сооптуу. Анткени, Кудай Таала ыйык китебинде: “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ” “Алар Куран жөнүндө ой жүгүртүшпөйбү?!” [1] жана “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا” “Эмне үчүн алар Куран тууралуу ой жүгүртүшпөйт? Же алардын жүрөктөрүндө кулпулары (Чындыкты кабыл ала албас кылып жабылып калганбы?) барбы? деп. [2] Куран жөнүндө көбүрөөк ой жүгүртүп, аны түшүнүүгө үгүттөйт.

Эми ошол Курани Каримди дагы да жакшы түшүнүшүбүз үчүн анын тафсирине муктажбыз. Албетте Аллахтын китебинин эң алгачкы жана өтө ишенимдүү чечмелөөчүсү пайгамбарбыз (с.а.в). Курани Каримди эң жакшы билген адам катары пайгамбарыбыз (с.а.в) бизге Куранды жеткирүү менен гана чектелбестен, аны чечмелөө жана түшүндүрүү милдетин да аркалаган. Бул тууралуу Алла Таала ага мындай деп буйруган: «Оо, Элчи! Эгөндөн сага түшүрүлгөндү аларга жеткир. Эгер муну кылбасаң, анда Анын элчилигин аткарбаган болосуң!» Башка дагы бир аятта: «Сага да адамдар үчүн түшүрүлгөндөрдү ачык баян кылып беришиң үчүн Куранды түшүрдүк. Балким алар түшүнүшөөр.» [3] деген аяттар менен Куранды жалпыга чечмелеп түшүндүрүү да анын пайгамбарлык вазийпасы экенин баса белгилеген.

Пайгамбарбыз (с.а.в) Аллахтын пайгамбары жана жөнөкөй бир адам катары, өзү менен биргеликте жашаган коомго Курани Каримди түшүндүрүүдө, алардын тилин, үрп-адаты жана жашоо образын эске алуу менен аяттардын негизги максатын түшүнүктүү кылып жеткирип аларды ынандырган. Ал аяттарды кээде бөлүп-бөлүп чечмелесе, кээде тил эрежелеринин негизинде тафсир кылган. Бирде өтө кең маанини камтыган аяттарды жөнөкөйлөштүрүп араб тилиндеги сөздүн кең маанисин ачыктап тастыктоо, насаат кылуу, ишара кылуу аркылуу чечмелесе бирде көңүлдү бир жерге буруу жана адамдын психологиялык акыбалын эске алуу менен тафсир кылган. Мына ушундайча Расулуллах (с.а.в) Курандын аяттарынын мужмалын баян, мутлагын такйид, мушкилин тавзийх, мубхамын баян, умумун тахсийс жана насын ачыктап түшүндүргөн.

Пайгамбарыбыз (с.а.в) колдонгон методдор менен көптөгөн аалымдар Курани Каримди тафсир кылышкан. Мына ошолордун бири Жалалиддин ас-Суютий “ Тафсиру ал-Жалалайн” эмгегин жазган. Бул чыгарма жөнүндө сөз кыла турган болсок, “Жалаладдин ал-Махалли өмүрүнүн акырында баштаган «Тафсируль-Куран» эмгегинин жарымын жазгандан кийин дүйнөдөн кайткан. Ал көз жумган соң анын шакирти Жалаладдин ас-Суютий 870-жылы Рамазандын 1- күнү (1466-жылы 17-апрель) ал тафсирди аягына чыгарууну колго алып, аны кырк күн ичинде толугу менен бүтүргөн. «Тафсиру аль-Жалалайн» (эки Жалалдын) тафсири деген ат менен белгилүү болгон. «Люббуът-тефасир» (тафсирлердин маңызы) деп аталган эмгек бүгүнкү күндө эң көп окулган тафсирлердин бири экендиги шексиз. Тафсиру аль-Жалалайн өтө кыска жазылып, эсептөөлөргө караганда Куран аяттары менен тафсирдеги тамгалардын саны бири-бирине барабар экени, болгону Муддассир сүрөөсүнөн кийин тафсирдеги тамгалардын саны матынга караганда бир аз көбүрөөк болгон. Тафсирдин кайсы жарымы кимге таандык экендиги тууралуу булактарда түрдүү риваяттар бар. Катиб Челеби баш болгон көптөгөн авторлордун айтымында, Бакара сүрөөсүнөн Исра сүрөөсүнө чейинки бөлүгүн Махалли, кийинки бөлүгүн Суютий тафсир кылган. Бирок «Фатиха» сүрөөсү Суютий тарабынан тафсир кылынгандыктан, ал эмгектин аягында жайгаштырылган. [4]

Биз бул макалада Жалалайн тафсиринин имам Суютийнин аяттарды риваяттар менен кантип чечмеленгенин бир нече мисалдын негизинде анализдөөгө аракет кылдык.

Ал үчүн биз эң оболу риваят тафсири деген эмне жана анын негизги принциптери жөнүндө кыскача айтсак. “Кээ бир аяттарды ачыктап түшүндүрүү жана чечмелөө үчүн Куран аяттарын башка аяттар менен же Пайгамбардын жана сахабалардын сөздөрү менен чечмеленүү үлгүсү риваят тафсири деп аталат.”[5] Куранды куран менен тафсирлөө, Куранды сүннөт менен тафсирлөө, Куранды сахаба сөздөрү менен тафсирлөө, Куранды сабабу нузул ыкмасы менен чечмелөө негизги принциптери болуп эсептелинет

1. Курандын Куран Менен Тафсири

Курандын эң сонун тафсирин Курани Карим өзү ачыктаган.[6] Кыямат Сүрөөсүндөгү «Андан соң (аны) түшүндүрүү биздин иш»[7] аятында айтылгандай Курандагы кээ бир аяттар башка аяттар менен чечмеленгени айдан ачык. Курандын бул түрдөгү чечмелениши кээде мааниси так болбогон аятты башка бир аятта ачыктап түшүндүрүү жолу менен, кээде башка аяттардагы кыска, үстүртөн айтылган маселелерди дагы да кенен, тереңдеп түшүндүрүү жолу менен болот.

«Жалалайн» тафсирине көз чаптыра турган болсок, тафсирчилерибиз Куранды Куран менен тафсир кылуу ыкмасын колдонгондугуна күбө болобуз. Кээде тафсир кылынган аятты толугу менен жазышса, кээде кыскача жазышкан, ал эми кээде аятты айтпастан сүрөөгө гана шилтеме берип коюшкан.

Куранды Куран менен чечмелеп жатканда аяттардын маанисине байланыштуу, аяттын айтылуу таризине байланыштуу, көп түрдүү маанини туюнткан сөздөр менен айтылган жагдайлардын ачыкталышы, таржих кылынган маанинин түшүндүрүлүшү жана аны колдогону сыяктуу маселелерди да көрүүгө болот.

Эми алардан бирден мисал келтире турган болсок:

Үлгү 1:

“Ал эми жамандык кылуу үчүн айла-амал жасагандарга катуу азап бар. Алардын айла-амалы кыйроого учурайт.”[8] аятынын, Дару надвада Пайгамбарыбызга тузак кургандар жөнүндө түшүрүлгөнүн белгилеген муфассир, андан соң башка сүрөдө бул тузактын

түрлөрүн айтып ачыктоо аркылуу ал аятты чечмелейт. “Оо Аллага нанкөрлүк кылгандар, сен байлоо, же өлтүрүү, же болбосо сени өз жеринден кетирүү үчүн сүргүн кылышкан эле. Алар сага тузак курган кезде Алла Таала да аларга өз тузагын курган. Алла тузак куруучулардын эң мыктысы”.[9]

بِالنَّبِيِّ فِي دَارِ النَّذْوَةِ مِنْ تَقْيِيدِهِ أَوْ قَتْلِهِ أَوْ إِخْرَاجِهِ كَمَا ذَكَرَ فِي الْأَنْفَالِ

Бул жерде көрүп турганыбыздай аятты эки ооз сөз менен гана кыска-нуска чечмелеген. Алар кандай айла-амал кылгандыгы жөнүндө кенен токтолуп айтып берип олтурбастан, Анфал сүрөсүндө айтылгандай деп ага шилтеме берүү менен гана чектелген. Кайсы аятта кандай деп тактап отурбастан, ал жөнүндө кеңири маалымат берилген бир сүрөгө шилтеме берүү аркылуу тафсир кылган.

Үлгү 2:

“Жерге бактысыздар гана кирет. Ал (чындыкты) жалганга чыгарып, жүз бурган эле.” [10] аяты жөнүндө муфассир, аяттын ыймандан баш тарткандар үчүн айтылгандыгын, аятта баяндалган бул тыюулардын тавил кылынгандыгын, себеби Алла Таала төмөндөгү аятта бул нерсени ачыктаганын айтат. Бул аяттагы маани, алар түбөлүктүү тозокто болот деген таризде айтылган.

“Алла таала, өзүнө шерик кошкондорду эч качан кечирбейт. Андан башка баардык күнөөнү кааласа кечирет...” [11]

وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ فَيَكُونُ الْمُرَادُ الصَّلِيَّ الْمُؤَبَّدَ

мына ушундайча негизги маанини айтып эки ооз сөз менен гана чечмелеп берген.

Үлгү 3:

“Сулайманга анын буйругу менен Биз кут даарыткан жерге жүрсүн (соксун) деп катуу шамалды баш ийдирдик. Биз бардык нерселерди билебиз.” [12] Муфассир бул аяттагы катуу шамалды, башка бир аятта жеңил гана шамал деп келгендигин, ошондуктан бул аяттын да талапка ылайык катуу жана жумшак соккон жел экенин башка бир аят аркылуу ачыктаган.

“Анын буйругу менен каалаган жерге келгенде жумшак жел гана болуп өтөөрү айтылган.”[13]

وَفِي آيَةِ أُخْرَى رِخَاءٍ أَيْ شَدِيدَةِ الْهُبُوبِ وَخَفِيفَتِهِ حَسَبَ إِرَادَتِهِ

Бул жакта катуу соккон деп айтылып жатса да, кээде жеңил соккон жел маанисинде да келгендигин, андыктан ошол айтылган жерге жараша тафирленүүсүн баса белгилеген.

Үлгү 4:

“Алар үчүн анда(Бейиште) түбөлүктүүлүк, алар эмнени кааласа баары бар. Бул Эгенден суралган убада эле.”[14] аяты жөнүндө муфассир, Айтылган нерселерге берилген убаданын Аллахка тиешелүү убада экендигин. Сөз берилгендердин да Курандын ар кайсы жеринде пайгамбарлары жана периштелери аркылуу убада кылынган нерселерин сураганы белгилүү. Буга байланыштуу төмөнкү аятты айтат: “Оо, Эгебиз! Бизге элчилериңе убада кылганыңды бере көр! ...” [15] жана “Оо, Эгебиз! Аларды жана алардын аталарынан, жубайларынан жана тукумдарынан такыбаларды Өзүң убада кылган Адн (Бейиш.) бакчаларына киргиз...” [16]

يَسْأَلُهُ مَنْ وَعَدَ بِهِ (رَبِّنَا وَأَتَيْنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ) أَوْ تَسْأَلُهُ لَهُمُ الْمَلَائِكَةُ (رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي

وَعَدْتَهُمْ) [17]

Имам Суютинин Куран аяттарын Куран аяттары менен чечмелөөсү мына ушундайча болгон. Ал узартып сөздү чойбостон кыска гана башка аят аркылуу аны далилдеп чечмелеп берген.

2. Курандын сүннөт менен тафсири

Куранды чечмелеп жатканда Курандан кийин кайрыла турган негизги булактардын дагы бири, албетте, Расулулахтын (с.а.в) сүннөтү болуп эсептелет. Фыкхий далилдерге караганыбызда Курани Каримден кийин эле биринчи сүннөт турат. Курани Карим өзү“(Пайгамбарларды) далилдер жана китептер менен (жибердик). Сага да адамдар үчүн түшүрүлгөндөрдү ачык баян кылып беришиң үчүн Куранды түшүрдүк. Балким алар түшүнүшөөр.”[18] деген аят аркылуу Пайгамбарыбыздын (САВ) милдеттеринин бири Куранды түшүндүрүү экени белгилүү. Сүннөттүн Куранды түшүндүрүү жолдорунун бири – бул «Баян», б.а., керек болгон жерде аяттардын ачыкталып тафсир кылынуусу.[19] Ошондуктан пайгамбарыбыздын Куранды тафсирлөөдө умум аяттарды тахсийис, мушкил болгондорун тавжийз, мубхамды баян, мутлакты такйид жана мужмал аяттарды тафсийл кылган.[20]

Тафсирчилерибиз мезгил-мезгили менен Куранды сүннөт менен чечмелеген. Көп жерде хадисти риваятчысын айтпай эле «Пайгамбарыбыз (с.а.в) бир хадисинде мындай » же «Хадиси шарифте айтылгандай» деген сыяктуу хадистин түздөн-түз өзүн айтышкан. Баарыбызга белгилүү болгондой, хижраттын VI кылымынан кийин хадистердин санаты түшүрүлүп айтылган. Биз буларды түшүнүп алгандан кийин, бул теманын алкагында, тафсирчилерибиздин Куранды Пайгамбардын сүннөтүнү менен чечмелеген мисалдарынан:

Үлгү 1:

“Аларга кайгы-балээ келгенде алар: «Чындыгында биз Аллахка таандыкпыз жана Ага кайтуучубуз» - деп айтышат.”[21] Аятта муфассир биз Аллага таандык болгон мал-мүлк жана кулу экенибизди. Ал бизге эмнени кааласа ошону жасаарын, акыретте Ага кайтаарыбызды, анан амалдарыбыз үчүн сөзсүз жооп бере турганыбызды белгилегенден кийин. Пайгамбардан бир риваят айтуу менен аяттын маанисин бекемдейт.

“Кимдин башына бир мусийбат келгенде “инна лиллахи ва инна лиллахи ражиуун” десе, Алла таала ага жараша ажырын берет. Артынан сөзсүз бир чоң сыйлыгын тартуулайт.” Башка бир хадисинде: “Пайгамбарыбыздын (с.а.в) май чырагы өчкөн эле. Ошол жерде инна лиллахи ва инна илайхи ражиуун деген. Айша (р.а) мындай деген: Бул болгону бир май чыракта десем. Пайгамбарыбыз, Момун мусулманды кыйнаган ар бир нерсе мусибат” деди.

رَوَى الشَّيْخَانِ عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِنَّ اللَّهَ لَيُعْلِي لِلظَّالِمِ حَتَّى إِذَا أَخَذَهُ لَمْ يَفْلِتَهُ ثُمَّ قَرَأَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ﴿وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ﴾ الْآيَةَ [22]

Үлгү 2:

“Биз сага жети кайталануучуну жана Улуу Куранды бердик.”[23] аятын тафсир кылганда;

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي﴾ قَالَ ﷺ هِيَ الْفَاتِحَةُ رَوَاهُ الشَّيْخَانِ لِأَنَّهَا تَتْنِي فِي كُلِّ رَكْعَةٍ [24]

жогорку хадисти айтып Пайгамбарыбыздын (с.а.в) кайталаган жети аяты Фатиха сүрөсү экенин ачыктайт. “шейхани” сөзү менен бул хадистин Бухари жана Муслимде келгендигин белгилей кеткен.

Үлгү 3:

“...Аллахтын силерге үйрөткөнүндөй: силер (үйдө) багыш үйрөткөн (бүркүт сыяктуу алгыр) куштарды (жиберерде) Аллахтын атын атагыла...”[25] Аяты боюнча муфассир, атайын аңчылык үчүн тарбиялаган жаныбардын олжосун жеген адал экенин, бирок аңчылык үчүн тарбияланбаган жаныбардын олжосун жегенге болбостугун айткандан соң, атайын аңчылык үчүн даярдалган жаныбарлардын белгилерин түшүндүрүү үчүн хадиске кайрылат.

“Аны таптоонун белгилери; агытканда же салганда барып, токто деп тыйганда тыйылуусу, алган аңына кол салбай күтүүсү. Аны билүүнүн жолу эң аз үч жолуда белгилүү болот. Эгер алган аңына кол салса анда ал атайын аңга тапталган жаныбар эмес жана ал алган аңды (жаныбарды) жегенге болбойт.”

وَأَنَّ قَتْلَهُ بَأْسٌ لَمْ يَأْكُلْ مِنْهُ بِخِلَافِ عَيْرِ الْمُعَلَّمَةِ فَلَا يَحِلُّ صَيْدُهَا وَعَلَامَتُهَا أَنْ تَسْتَرْسِلَ إِذَا أُرْسِلَتْ وَتُزَجَّرُ إِذَا زُجِرَتْ وَتُمْسِكُ الصَّيْدَ وَلَا تَأْكُلُ مِنْهُ وَأَقْلَ مَا يُعْرَفُ بِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَإِنْ أَكَلَتْ مِنْهُ فَلَيْسَ مِمَّا أُمْسَكْنَ عَلَى صَاحِبِهَا فَلَا يَحِلُّ أَكْلُهُ كَمَا فِي حَدِيثِ الصَّحِيحَيْنِ وَفِيهِ أَنَّ صَيْدَ السَّهْمِ إِذَا أُرْسِلَ وَذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ كَصَيْدِ الْمُعَلَّمِ مِنَ الْجَوَارِحِ [26]

Үлгү 4:

“Алардын ортосунда тосмо дубал бар. “Арааф”-тосмонун өйдө жагында баарын белгилеринен тааныган адамдар бар. Алар бейиш ээлерине: “Силерге Аллахтын тынчтыгы болсун!” – деп үн салат. Алар – али Бейишке киришкен эмес. Бирок үмүт кылып тургандар.”[27] Аят тууралуу тафсирчибиз Арааф ээлери бейишке кирүүнү абдан кааласа да, ага кире албасын, бирок Аллахтын ырайымы менен кийинчерээк кирээрин айтып, андан соң төмөнкү хадисти айтат.

“Ал мындай деди: Ал Арааф ээлери бир канча убакытка ушундай абалда болушат. Анан бир учурда Алла Таала аларга ырайым кылып мындай дейт : Тургула, бейишке киргиле. Себеби мен силерди кечирдим.”

وَرَوَى الْحَاكِمُ عَنْ حُدَيْفَةَ قَالَ بَيْنَمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ طَلَعَ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ فَقَالَ قَوْمُوا ادْخُلُوا الْجَنَّةَ فَقَدْ غُفِرَتْ لَكُمْ [28]

Үлгү 5:

Алар үчүн бул дүйнөдө жана акыретте сүйүнүчтүү кабар бар...”[29] аятындагы “мужда” “البشر” сөзүндө, бул сүйүнчүнүн жакшы түш экенин айткан тафсирчи аны Аз. Пайгамбардан төмөнкү хадиси аркылуу чечмелейт.

“Бул сүйүнчү кишинин өзү көргөн жана Жараткан тартуулаган жакшы түшү.”

فَسَبَّرَتْ فِي حَدِيثِ صَحَّحَهُ الْحَاكِمُ بِالرُّؤْيَا الصَّالِحَةِ يَرَاهَا الرَّجُلُ أَوْ ثَرَى لَهُ [30]

Имам Суюти Куран аяттарынын мужмал, мубхам, мтлак жерлерин жогорку үлгүлөрдө көрсөтүлгөндөй пайгамбарыбыздын сүннөттөрү менен да чечмелеп берген. Мисалы мусулмандын башына келген эң мусибаттын эң жөнөкөйүнүн эмене эеннин пайгамбарыбыздын хадисине таянып чечмелген жан андай учурда мусулмандын эмне кылуу керектигин айтып берген. Негизинен Аяттарды хадис менен тафсир кылуу да сөздүн ток этээр жерин айтып кыска нуска түүндүрүп берүүгө аракет жасаган.

3. Куранды Сахабалардын Сөзү менен Тафсири

Куранды чечмелеп жатканда, Пайгамбарыбыздан (С.А.В) кийин кайрыла турган эң негизги булактардын бири бул – сахабалардын тафсири. Анткени Куран чечмелөөдөгү эрежелердин арасында «куллу сахаба удул» (Бардык сахабалар адилеттүү) деген эреже бар. Аяттардын түшүү себебине күбө болгон сахабалар араб тилин жана анын талуу маселелерин да жакшы билишкен. Мындан тышкары арабдардын каада-салт, үрп-адаттарын жакшы билүүсү, алардын Куранды дагыда толук түшүнүүсүнө шарт түзгөн. Алар түшүнбөгөн жерлерин Аллахтын Элчисинен (С.А.В) сурап алышкан. Ошентип илим жана ишеним жагынан толук калыптанган сахабалар, Аяттарды тафсир кылууда да ишенимдүү орунда.[31]

Тафсирчилерибиз, сахабалардан келген риваяттардын саны аз болгонуна карабастан ага маани беришип, ошол аркылуу жактаган пикиринин тууралыгына далил катары аны көрсөтүшкөн. Адатта тафсирчилерибиз муфассирлердин эң улуусу болгон Абдуллах бин Аббастан келген риваяттарды көбүрөөк колдонушкан. Башка сахабалардан саналуу гана

мисалдарды келтирип, тафсирлөөгө аракет жасашкан. Бул сахабалардын көз караштарынан да бир нече мисал келтире кетели.

Үлгү 1:

“Бүгүн Биз кийинки муундарга үлгү болсун үчүн сенин дененди (сактап) куткарабыз...” [32] Аяты жөнүндө, адамдардын Фираундун акыбалынан сабак алып, анын жолун кайталабоонун алдын алуу максатында, денесинин куткарыла турганын айткан муфассир, андан соң окуянын башка жагына басым жасалган Ибн Аббастан мындай бир риваят келтирет.

“Исраил уулдарынын бир бөлүгү Фираундун өлүп өлбөгөнү жөнүндө күмөн кылышты. Ошондуктан аларга ибрет болсун деп Фираундун жесети деңиздин үстүнө чыгарылды.”

[33] عِبْرَةٌ فَيَعْرِفُوا عُيُودَيْتِكَ وَلَا يَقْدُمُوا عَلَىٰ مِثْلِ فَعْلِكَ وَعَنْ بَنِ عَبَّاسٍ أَنَّ بَعْضَ بَنِي إِسْرَائِيلَ شَكُّوا فِي مَوْتِهِ فَأَخْرَجَ لَهُمْ لِيَرَوْهُ

Үлгү 2:

“Ошентип, каапырларга жана Аллахтын жолунан тоскондорго бузукулук кылгандары үчүн күнөө үстүнө күнөө кошобуз.”[34] аятында, каапыр болуп, Алланын жолунан адаштыргандар адамдарды Аллахтын динине жана Аллага ишенүүдөн тосуп эле калбастан кылган каапырлыктарынан улам азаптан үстүнө азапка кабылаарын баса белгилеген тафсирчибиз, андан соң Ибн Масуддан келген төмөнкү көз карашты айтат:

“Азуулары аркайган, курма дарактарындай узун чаяндар (аларга дагы көбөйтүлөт.)”

الَّذِي اسْتَحَقُّهُ بِكُفْرِهِمْ قَالَ بَنُ مَسْعُودٍ عَقَارِبَ أَنْبِيَائِهَا كَالنَّخْلِ الطَّوَالِ [35]

Үлгү 3:

“Биз китеп бергендер аны өз уулдарын тааныгандай эле таанышат. Анткени алардын бир бөлүгү чындыкты билип туруп жашырышат.”[36] аяты аркылуу, Яхудиердин пайгамбарыбызды (с.а.в) өз балдарын билгендей, өз китептериндеги белгилерден таанып билишээрин айткан тафсирчибиз, андан кийин Ибн Саламдан төмөнкү риваятты айтат.

“Аллахка касам ичем аны көргөнүмдө, аны уулумду тааныгандай жана менин Мухаммадды (с.а.в) таануум (уулумдуу таанудан да) жеңил болду.”

بِنَعْتِهِ فِي كِتَابِهِمْ قَالَ بَنُ سَلَامٍ لَقَدْ عَرَفْتُهُ حِينَ رَأَيْتَهُ كَمَا أَعْرِفُ ابْنِي وَمَعْرِفَتِي لِمُحَمَّدٍ أَشَدُّ [37]

Үлгү 4:

“Эй, момундар! Силер ихрамда аңчылык жаныбарларын өлтүрбөгүлө. Кимде-ким атайлап өлтүрсө, анын жазасы – өлтүргөнүндөй бир жаныбар (курмандык). Аны силерден эки адилеттүү киши өкүм кылып, Каабага жеткирилет...”[38] аятында муфассир, аңды атайылап өлтүрүүнүн жазасы бар экенин, бул жазанын (курмандык) чалынган жаныбар менен жаралышы жагынан окшоштугу болушу керектигин жана муну аткаруучунун ага эн окшош болгон ак караны айрып биле алган, акыл эси ордунда болгон эки кишинин өкүм чыгара алаарын айткандан кийин. Сахабалардын ал темага байланыштуу айткандарын алып келет:

“Ибн Аббас, Умар жана Али (р.а) төө куштун өкүмүндө төө менен бирдей өкүм кылышты. Ибн Аббас, Абу Убайда топоз жана кулан боюнча уйдун өкүмү менен бирдей өкүм берүүдө. Айрыкча Ибн Аббас, Умар жана башкалары кептер жөнүндө да койдун союлуусу менен окшош өкүм кылышкан. Анткени кой суу ичүүдө кептер менен бирдей”

لَهُمَا فِطْنَةٌ يُمَيِّزَانِ بِهَا أَشْبَهَ الْأَشْيَاءَ بِهِ وَقَدْ حَكَّمَ بَنُ عَبَّاسٍ وَعُمَرُ وَعَلِيٌّ فِي النَّعَامَةِ بِيَدْنِهِ وَبَنُ عَبَّاسٍ وَأَبُو عُبَيْدَةَ فِي بَقْرِ الْوَحْشِ وَحِمَارِهِ بِبَقْرَةٍ وَبَنُ عُمَرَ وَبَنُ عَوْفٍ فِي الظَّبْيِ بِشَاةٍ وَحَكَّمَ بِهَا بَنُ عَبَّاسٍ وَعُمَرُ وَغَيْرُهُمَا فِي الْحَمَامِ لِأَنَّهُ يُشَبِّهُهَا فِي الْعَبِّ [39]

Куран аяттарнын тафсирлөөдө имам Суюти сахабалардын сөздөрүнө да таянган. Анткени сахабалар пайгамбар (с.а.в) менен чогуу бир дордо жашагандыктан алардын куранды түшүнүүсү дагы терэңирээк болгондуктан сөдөрү да этибарга алынган. Ошондуктан жогоруда мисалдар менен чагылдырып бергендей бир аяттын маанисин ачыктоодо ал жөнүлөгү окуялар же алардын айткан сөздөрүнүн негизинде түшүнүктүү кылып чеч мелеген.

4. Курандын Сабабу Нузул менен Тафсири

Аяттардын назыл болуусунун кээ бирлери бир себепке байланыштуу болсо, көпчүлүгү кандайдыр бир окуя же белгилүү бир нерседен улам түшүрүлбөстөн, негизинен адамдардын муктаждыгына жараша аларды кабардар кылуу, туура жол көрсөтүү же аларга эскертүү максатында түшүрүлгөн.

Аят жана сүрөлөрдүн түшүү себептери маанисин туюнткан (сабабу нузул) – Алланын Элчисинин (с.а.в) көз алдында болгон окуя, бир же бир нече аяттын же бир сүрөөнүн түшүшүнө себеп болгон бир окуя же ар кандай темада пайгамбарга берилген суроо болушу да мүмкүн.[40]

Ушул себептен улам, тафсирчилерибиз бул аяттардын үстүндө иштеп, аятты ушуга байланыштырып, аят түшкөн атмосферадан кабардар кылууга аракет кылышкан. Бул тафсирге караганыбызда кээде вахий себебин түшүндүрүп, анан аяттын тафсирине өтсө, кээде аятты тафсир кылгандан кийин вахий себебин түшүндүргөнүнө күбө болобуз. Нузул себебин айтып жатканда, бирде кыска айтса, бирде окуяны кенен узун кылып түшүндүргөн.

Куранды түшүнүүдө сабабу нузулдун орду чоң жана өтө маанилүү. Сабабу нузулдун пайдаларын төмөнкүчө тизмектеп көрсөк болот:

- 1) Өкүмдүн кандай аткарылышы боюнча себептер белгилүү.
- 2) Өкүм чыгарууда сабабу нузулдун өзгөчөлүгүн эске алгандар үчүн, аны менен өкүм чыгарылат.
- 3) Аяттын жалпы маанисине сабабу нузулдун кириши, ага ачыктык берет.
- 4) Аяттын мааниси дагы да жакшыраак түшүнүлөт.

Төмөндөгү мисалдарда да көрүнүнүп тургандай, тафсирчибиз вахий себептерин айтып (жана назла, назалат, назала, фаназала, сабабу нузулиха) сыяктуу сөздөрдү колдонгон. Төмөндө анын тафсиринен буларга мисал келтирүүгө аракет кылабыз.

Үлгү 1:

“Айткын: “Жебреилге ким душман болсо...(Ал – Аллага душман!)” Анткени Аллахтын уруксаты менен ал аны (Куранды) түз жол, кубанычтуу кабар катары ыймандууларга алардын алдындагыны (Забуруду, Тооратты, Индилди) тастыктоо үчүн сенин жүрөгүңө түшүргөн...” [41] аятында муфассир, аяттын түшүрүлүү себебин айтып. Ибн Сурайя, пайгамбардан же Умар бин Хаттабдан вахийди периштелерден кимиси алып келээрин сурады. Ал да: “Жабраил” деди. Ибн Сурайя да: «Ал биздин душманыбыз. Ал азап менен келет. Эгер Микайил болсо анда биз ишенемпиз. Анткени ал тынчтык жана береке менен келет» деди. Мына ошол учурда бул аят түштү.

Кыскача, жыйынтыктай турган болсок Имам Суюти Жалалайн тафсиринде аяттарды риваяттар менен тафсирлөөгө басым жасаган. Андагы кээ бир аяттар дирият методу менен чечмеленсе да негизинен риваят методу менен чечмелегендиктен бул тафсир риваят тафсирлердин катарын толуктайт. Эми биз ошол эмгекте Имам Суюти аяттарды риваяттар менен тактап айтканда Куранды Куран менен, Куранды сүннөт менен, Куранды

сахабалардын сөздөрү жана сабабу нузул менен кантип тафсир кылганын бир нече мисалдардын негизинде анализдегенге аракет кылдык.

Жыйынтыгында Имама Суютинин аятты аят менен, мейли сүннөт же башка риваят методу менен тафсирлегенде кыска нуска, түшүнүктүү кылып чечмелеп бергендиген көрө алабыз. Башка риваят тафсирлериндей көбөйтүп узарткан эмес, маселенин ток этеер жерине токтолуп бир эки ооз сөз же бир эки сүйлөм менен түшүндүрүүгө аракет кылган.

Тафсир кыска жана жеңил болуп, жөнөкөй түшүнүктүү тилде ачыкталгандыктан аны окуп бүтүрүү же тафсир менен кыскача таанышууга оңой болгон. Ошондуктан бул китептин окурмандары көп жана актуалдуулугу күнүбүзгө жоголбой келет.

Муну менен Жалалайн тафсиринин стилин, өзгөчөлүгүн, методун, андагы мисалдардын негизинде жакындан кененирээк тааныштырганга аракет кылынды.

Колдонулган адабияттар:

1. Ниса 82
2. Мухаммад 24
3. Маида 67
4. Али Акпынар, Тафсиру Жалалайн, ‘ТДВ Ислам Ансклопедиясы’ 40. том. ж. 2011, Истамбул, б. 294.
5. Исмаил Жеррахоглу, Тафсир Усулу, 10. Басылыш, (Анкара: ТДВ басмаүйү, 1988), б. 228.
6. Абул Фида Ибн Касийр, “Мукаддима” Тафсиру Ибн Касийр, тхк. Мухаммад Али ас Сабуний, (Байрут: Мактабату фий Илми Исламий, 1402/1981) 1:12.
7. Кыямат, 19.
8. Фатыр, 10.
9. Тафсийру ал-Жалалайн, 562.
10. Лайл, 15-16.
11. Тафсийру ал-Жалалайн, 811.
12. Анбия, 21/81.
13. Тафийру ал-Жалалайн, 428.
14. Фуркан, 16.
15. Ал-Имран, 194.
16. Гафир, 40/8.
17. Тафийру ал-Жалалайн, 462.
18. Нахыл, 44.
19. Мухаммад бин Ахмад ал-Куртубий, ал-Самимил Ахкамил Куран, 3. Басылыш, (Б.ү: Дарул Кутубул арабиййа, 1387/1967), 1:39.
20. Суат Йылдырым, Аз. Пайгамбардын Куран Тафсири, (Истанбул: Кайыхан басма үйү., 1983), 31
21. Бакара, 2/156.
22. Тафийру ал-Жалалайн, 299.
23. Хижир, 15/87.
24. Бухарий, “Тафсир”, 1; Тафийру ал-Жалалайн, 344.
25. Маида, 5/4.
26. Тафийру ал-Жалалайн, 136
27. Аьраф, 7/46.
28. Тафийру ал-Жалалайн, 199.

29. Юнус,10/64.
30. Тафийру ал-Жалалайн, 276.
31. Семра Еманет, Вахийнин ал-важизи менен Жалалейн тафсиринин салыштыруу, Т.Ж. Сакарня университети социал билимдер институту, Магистырдык диссертациясы (2019), 30.
32. Юунус,10/92.
33. Тафийру ал-Жалалайн, 280.
34. Нахл,16/88.
35. Тафийру ал-Жалалайн, 358
36. Бакара, 2/146.
37. Тафийру ал-Жалалайн, 30.
38. Маида, 5/95.
39. Тафийру ал-Жалалайн, 156 .
40. Мухсин демиржи, Тафсир Усулу, (Истанбул: Ифав басма үйү, 2013), 219.
41. Бакара, 2/97.

References:

1. Nisa 82
2. Muhammad 24
3. Maida 67
4. Ali Akrynar, Tafsiru Jalalain, "TDV Islamic Encyclopedia" 40. vol. etc. 2011, Istanbul, p. 294.
5. Ismail Jerrahoglu, Tafsir Usulu, 10th Edition, (Ankara: TDV Publishing House, 1988), p. 228.
6. Abul Fida Ibn Kasir, "Muqaddima" Tafsiru Ibn Kasir, thk. Muhammad Ali as Sabuni, (Beirut: Maktabatu fi Ilmi Islamiy, 1402/1981) 1:12.
7. Doomsday, 19.
8. Fatir, 10.
9. Tafsiyru al-Jalalayn, 562.
10. Lyle, 15-16.
11. Tafsiyru al-Jalalayn, 811.
12. Anbia, 21/81.
13. Tafiyru al-Jalalayn, 428.
14. Furkan, 16.
15. Al-Imran, 194.
16. Gafir, 40/8.
17. Tafiyru al-Jalalayn, 462.
18. Nakhil, 44.
19. Muhammad bin Ahmad al-Qurtubiy, al-Samimil Ahkamil Qur'an, 3rd Edition, (B.u: Darul Qutubul Arabiyya, 1387/1967), 1:39.
20. Suat Yildirim, Az. Tafsir of the Qur'an of the Prophet, (Istanbul: Kayihan Publishing House., 1983), 31
21. Al-Baqarah, 2/156.
22. Tafiyru al-Jalalayn, 299.
23. Hijri, 15/87.
24. Bukhari, "Tafsir", 1; Tafiyru al-Jalalayn, 344.
25. Maida, 5/4.
26. Tafiyru al-Jalalayn, 136

27. Araf, 7/46.
28. Tafiyr al-Jalalayn, 199.
29. Yunus, 10/64.
30. Tafiyr al-Jalalayn, 276.
31. Semra Emanet, A Comparison of Al-Waziz of Wahi and Jalalayn Tafsir, T.J. Sakarya University Institute of Social Studies, Master's Thesis (2019), 30.
32. Yunus, 10/92.
33. Tafiyr al-Jalalayn, 280.
34. Nakhl, 16/88.
35. Tafiyr al-Jalalayn, 358

УДК 93

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (2)-127-132

Тажибай кызы Жайнагүл

Кыргыз түрк Манас университети, магистрант

Тажибай кызы Жайнагүл

Кыргызско-Турецкий университет Манас, магистрантка

Zhaynagul Tazhibai kyzy

Kyrgyz-Turkish University of Manas, undergraduate

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕП-МЕДРЕСЕЛЕР
(XIX-XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНА ЧЕЙИН)
ШКОЛЫ И МЕДРЕСЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ (XIX- НАЧАЛО XX В.)
SCHOOL AND MADRASSAS IN KYRGYZSTAN
(XIX- BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

Аннотация: Баарыбызга белгилүү болгондой XIX к. жана XX к. башы Кыргызстандын тарыхында олуттуу өзгөрүүлөр менен коштолгон. Дал ушул мезгилде Орус падышачылыгы Кыргызстанды эле эмес акырындап бүткүл Орто Азияны басып алган. Башка өлкөнүн колониясына айлануусу менен кыргыздардын коомдук, саясий, социалдык, экономикалык жашоосу болуп көрбөгөндөй өзгөргөн. Падышачылык орустарды көчүрүп келүү, жер реформасы, шайлоо ж.б. реформаларды жүргүзгөн. Мунун натыйжалары ар кандай каршылыктар жана көтөрүлүштөр менен коштолгон. Ушундай бир учурда кыргыздарда билим берүү, кат сабат таануу, жазуу жана мектеп-медреселер бар беле, бар болсо кандай абалда эле? Кыргыз коому канчалык деңгээлде билимдүү, канчалык деңгээлде билимге, жазууга маани беришкен жана коомдо мектеп-медреселердин орду кандай болгон. Макалада XIX к. жана XX к. башында ачылган мектеп-медреселер андагы билим берүү жана мектеп-медреселерден билим алгандардын коомдогу орду тууралуу баяндап берүүгө аракет жасалат.

Аннотация: Как известно, XIX и начало XX века ознаменовались значительными изменениями в истории Кыргызстана. Именно в этот период Российская империя постепенно завоевала не только Кыргызстан, но и всю Среднюю Азию. Будучи колонией другой страны, социальная, политическая, культурная и экономическая жизнь кыргызского народа изменилась как никогда. В империи проводились реформы как, переселение русских,

земельная реформа, выборы и другие реформы. Результаты этого сопровождались различными протестами и восстаниями. Были ли в то время у кыргызов образование, грамотность, письменность, школа и медресе, и если да, то как это было? Каким был уровень образования в кыргызском обществе, важность образования и письменности, роль медресе в обществе. В статье пытаются описать образование XIX- начало XX века и первоначальные открытые школы и медресе, уровень образования и место учеников медресе в обществе.

Abstract: As we all know, the XIX and early XX centuries were marked by significant changes in the history of Kyrgyzstan. It was during this period that the Russian Empire gradually conquered not only Kyrgyzstan but the whole of Central Asia. Being a colony of another country, the social, political, social and economic life of the Kyrgyz people has changed like never before. The empire carried out Russian resettlement, land reform, elections, and other reforms. The results of this were accompanied by various protests and uprisings. At that time, did the Kyrgyz have education, literacy, writing and madrassas, and if so, what was the situation? The level of education in Kyrgyz society, the importance of education and writing, and the role of madrassas in society. The article tries to describe the education of the XIX- beginning of the XX century and the first open schools and madrasas, the level of education and the place of students of madrassas in society.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, мектеп, медресе, агартуучулук, билим берүү, вақф.

Ключевые слова: Кыргызстан, школы, медресе, просвещение, образование, вакуф.

Key words: Kyrgyzstan, schools, madrassas, enlightenment, education, vaqf.

Мектеп жана медреселер тууралуу алгачкы тарыхый маалыматтар VIII кылымга таандык. В. В. Бартольддун берген маалыматы боюнча мусулмандар исламды кабыл алгандан тартып 2 типтүү мектептер белгилүү болгон. Алар: мектеп-башталгыч окуу жайы, медресе- жогорку диний мектеп [1, 9-б.]. Ислам дини келээри менен мектеп жана медреселер пайда болгон. Куранда да эң алгачкы аят “Оку” деп түшкөндүктөн окууга, билим алууга өзгөчө маани берилген. Ислам динин алып келген пайгамбар Мухаммад (саллаллааху алейхи вассалам) өзүнүн сахабалары менен Меккеден куулуп Мединага барганда эң алгач мечит курушуп, анын жанында балдарга билим берүүчү, окутуучу жай ачылат. Ошондон баштап кайсы жерге ислам дини жайылса, ал жерде билим берүү жайлары б.а. мектеп-медреселер ачыла баштаган. Инсандарды билим алууга, өнүгүүгө, сабаттуулукка, агартууга караңгылыктан жарыкка чыгарууга түрткөн булислам болгон. Дүйшө Айтмамбетов “Дореволюционные школы в Киргизии” аттуу эмгегинде Ислам дини Аравиядан чыгышка жана батышка тарашы менен мектеп-медреселер да чыгыштан батышка чейин жайылды деп жазат. Мароккодон Кытайга чейин бир системадагы окуу жайлар болгондугун белгилейт. Алжирдеги же Константинопольдогу же Бруссадагы мечитке барсаң ичинде жалпы бир картинаны көрөсүң деп белгилеген. Мечиттердин ичинде медреселер болгондугун айттык. Ошондой медреселердин бири X кылымдагы Каир шаарындагы Азхар мечитинин медресеси. Ал бүгүнкү күнгө чейин уланып, университетке айланган. Азыркы учурда көпчүлүк арзуу кылган, баалаган жогорку окуу жайы болуп эсептелинет. Ушундай эле окуу жай Каабада (Меккеде) да бар. Медресе арапча сөз болуп, мааниси жагынан окуу жай дегенди түшүндүрөт. Түркстан крайында алгачкы медреселер XV кылымга таандык болуп, алар Ташкент, Кокон жана Самарканд шаарларында болгон. Ал эми медреселердин көпчүлүк бөлүгү XIX кылымда пайда болгон [3, 2-б.]. Мектеп жана медреселер албетте отурукташкан калктын арасында болгон. Ал эми көчмөн кыргыздар болсо, көбүнчө боз үйлөрдө окутушкан. Изилденип жаткан доордо да кыздар үчүн атайын мектептер болгон. Мектептерге башында

б.а. Кокон хандыгы мезгилинде өзбек мугалимдер келет эле, кийинчерээк татарлардан да келип баштаган. Россиялык бир окумуштуу бул учурду төмөндөгүдөй баяндайт: “ Исламды жаюу, билим берүүнү таратуу бир гана отурукташкан калктын арасында эмес, көчмөн калктар жашаган жерлерде т.а. кыргыздардын, казактардын, түркмөндөрдүн байырлаган жерлерине чейин жайылтылган. Көчмөндөрдүн арасында чатыр, боз үй мектептери ачылган. Муну менен бирге мектептердин саны аябай көп болгон. Казак стептеринде диний пропагандалардын жайылуусунда татар молдолордун иш аракеттери олуттуу орунду ээлеген [2, 175-б.]. Ушунчалык оор шарттарга карабастан кыргыз элинин билим берүү жаатына маани бериши жана аны иш жүзүндө аткаруусу сыймыктана турган көрүнүш. Айрыкча ата-энелер балдарын окутуу үчүн жана өз салымын кошуу үчүн апта сайын төртүнчү күнү “бейшембилик” деп мугалимге чын көңүлдөн чыккан ар түрдүү белектерди берүүсү абдан сонун окуялар болуп саналат. А. М. Тургунбаева өзүнүн эмгегинде төмөндөгүдөй жазат: “М. Геер “Путешествие в Туркестан” аттуу эмгегинде мындай деп жазат: “ алгачкы билим мектептерде берилет эле. Мектептер көбүнчө мечиттеридин ичинде жайгашкан. Мектеп мугалимдери имам же азанчы болот. Мугалимдердин эмгек акылары ар бейшемби күндөрү “бейшембилик” деп аталган ата-энелердин белектеринен жыйналат. Акы катары ун, күрүч, эт, туз ж.б.у.с. азыктар менен берилет. Мектептин бүтүрүүчүлөрү мугалимдеринен белек катары “селде” алган” [9, 6-б.]. Демек карапайым калктын билим берүү жаатында көргөзгөн колдоосу алардын билимге маани бергендигин билдирип турат. Кокондуктардын таасири астында жана Ферганага жакын жайгашкан Кыргызстандын түштүк аймагында ислам дини түндүк жактарга караганда кеңири таркаган. Мисалы, Ош жана Өзгөн шаарларында мечит, медреселер салынып, алардын саны кыйла көбөйгөн. Себеби, кыргыздарды ислам динине тартууда мусулмандардын аталган сыйынуучу жана окуу жайларынын ролу өтө чоң болгон. XVIII кылымдын аягында же 1883-жылы Ош шаарында жана Ош уездинде 86 мектепте 939 бала окуган. Алардын саны кийинчерээк бир топко көбөйгөн. Мисалы, 1908-жылы – 172, 1914-жылы 229 мектепте 3170 окуучу окуган. Кыргызстандын түштүгүнө салыштырмалуу түндүк жактарда мусулман мектептери анчалык өнүгүүгө жеткен эмес. Мисалы, 1880-жылы Прежевальск уездинде болгону 4 мектеп болуп, анда 111 бала билим алса, алардын саны 1908-жылы 14 мектеп жана 500 балага чейин өскөн. Пишпек уездинде болсо 1908-жылы 14 мектепте 715 бала билим алган [5, 488-489-б.]. Кыргызстандын аймагында жогорку окуу жайы болгон медреселердин мектептей өнүгүүгө жетпегендиги айтылат. Мунун себеби катары “кыргызстандын тарыхы” аттуу үч томдуктун экинчи томунда ислам дининин кыргыздардын арасында начар тараганынан улам экендигин белгилейт. Бирок бул пикирди Кыргызстандын бүткүл аймагына карата айтылуусуна толук кошула албайм. Анткени, ооба Кыргызстандын түндүк аймагында дайыма көчмөнчүлүк жашоо турмушу басымдуулук кылгандыгы үчүн туруктуулук болгон эмес. А бирок, түштүк аймакта отурукташ жашоо басымдуулук кылып, дыйканчылык менен алектенишкендиктен туруктуу мектеп, медреселер, ибадат кылынуучу жайлардын таасири астында ислам дини кыйла жакшы деңгээлде сиңген. Мындан сырткары динди катуу карманган башка улуттагы мусулмандар менен жуурулушуп жашагандыктан исламдын таасири күчтүү болгон. Үч жыл аралыгында 1890-ж. 1-июнунан тартып 1893-жылдын 1-июнуна чейин Түркстан аймагынын медреселеринин саны такталган. Андагы отчет боюнча Самарканд областында 65 медресе болгон. Аларда 85 мударрис, 1854 молдо (окуучулар) болгон. Бул медреселердин вакфтык мүлктөрү 1895-жылы – 3528 теше жери, 254 дүкөнү, дүкөндөрдүн алдында жеке адамдар тарабынан курулган жайлар, 9 кербен сарайлары, алардын алдында курулган 4 жай, 6 тегирмени бар эле [4, 61-б.].

1892-ж. маалымат боюнча, Кыргызстанда 7 эле медресе болсо, анын 5- Ош шаарында жайгашкан. Ал медреселер Кокон хандыгынын убагында жана Кокон хандыгынын уруксаты, колдоосу менен курулган. Айталык, жаңы медреселер 1800-ж. Оштун жанына, 1826-ж. Жаңы Ноокатта, 1826-ж. жана 1850-жж. Ошто, 1841-ж. Эски Ноокатта, 1855-ж. Исфанада, 1860-ж. Сузакта, 1862-ж. Кара-Сууда ачылган. 1882-жылы ушул аталган медреселердин көпчүлүгү иштеп турган. Алардын ичинде Ош шаарындагы Иса, Алымбек даткалардын, Калмырзанын медреселери болгон [5, 489-б.]. Чоң медреселердин катарына кирген Алымбек Датканын медресесидарсканадан, ханакадан жана талембелер жашоочу 28 бөлмөдөн турган. Бул медресенин вакф-авлодуна- 10 миң танап иштетилүүчү жер, бир нече соода түйүнү жана тегирмен да кирген. Мында 1880-жылы 75 окуучу окуган. Медресенин башчысы датканын уулу Баатырбек болгон. Бул мусулман окуу жайы 1917-1918-жж. чейин иштеп, 70 жылдын ичинде жүздөгөн билимдүү балдарды тарбиялап чыгарган. Медреседе бардар байлардан башка кедей-кембагалдардын 120 баласы билим алган. Алардын бардыгына Алымбек датка көзү тирүүсүндө кайрымдуулук кылып кийимкече, тамак-аш, акча-тыйын жана жатаканадан өксүтпөй жабдып турган. Дарс окуучу дамбылда –мугалимдер дагы алыскы Бухара, Самарканд, Хивадан чакыртылган. Ошондой белгилүү аалымдардын бири Хаджимат- аалым Ак Медресенин алгачкы башкы мударриси болгон. Окуучуларга диний мүнөздөгү билим бергенине карабастан Алымбек датка негиздеген бул медресе аймакта билимдүү адамдардын көбөйүшүнө, коңшулаш өлкөлөр, элдер менен маданий алака-байланыштарынын кеңейишине өбөлгө түздү [7, 371-б.]. Түркстандагы бардык медреселердин окууга кабыл алуунун шарты, андагы окуу программалары, окуу китептери, окутуу усулу негизинен окшош болгон. Мектеп менен медресенин айырмасы, мектептерде арап тилиндеги Куранды, фарс, түрк тилиндеги эмгектерди туура окууну үйрөнүшкөн. Ал эми медреседе окуу китептеринин бир аз бөлүгү эле фарсча болуп, негизги бөлүк китептер арапча болгон. Мектепте мугалимдер балдарга медреседегидей талаптарды койгон эмес. Талембелер мектептен арап тамгаларын жатташкан, туура окуганды, туура жазганды, Куран аяттарын (сүйлөмдөрдү) туура жаттаганды үйрөнүшкөн. Мударристер ушул нерселерге көңүл бурушкан. Медреседе болсо, мударристер окуучулардан арапча китептерди кеңейтип окуу менен бирге Курандан жаттаган аяттарды которууну жана маани-маңызын түшүнүп, чечмелеп берүүнү талап кылган. Кыргыз мектептеринде татар, өзбек жана кыргыз молдолору эмгектенген. Молдолор мусулман элдери арасында саякат жүргүзүү менен балдарды тарбиялаган. Окутуу тили жана китептери бир болгондуктан, билим берүүдө кандайдыр бир кыйынчылык болгон эмес. Кээ бир учурларда мугалимдер үй-бүлөлөрү менен келип, мектеп катарында колдонулган чатырларда калып, балдарды тарбиялаган [9, 64-б.]. Молдолор, б.а окуучулар медреседе 3-5 жыл аралыгында арап тилин окуп үйрөнүшүп, шариат боюнча мусулман укугун жергиликтүү элдин тилинде окушкан. Мунун менен катар эле перс тилин жана адабиятын да окушкан. Медреселерде окуу жылы октябрда башталып, апрел айында аяктаган. Окуу ишемби күнү башталып, бейшемби күнгө чейин уланган. Алардын эс алуусу дайыма жума күнү болгон. Анткени мусулмандарда жума күн майрам болуп саналат. Мындан сырткары рамазан айында да окушкан эмес. Орозо айт жана курбан айт майрамдарында да каникул болгон. Бул учурда балдар өз алдынча окуу менен алек болушкан. Мүмкүнчүлүгү болгондор атайын мугалим жалдап окушкан. Ал эми кедей окуучулар болсо, иштеп акча тапканы аракет жасашкан. Медресенин окуучулары 3 топко бөлүнүшкөн. Алар; кичине (адна), орто (аусат) жана чоң (ала). Кичине группадагы окуучулар Акаид китебине түшкөнгө чейин, ортоңку группадагылар Мулла-жалал китебине чейин,

ушуларды окуп бүткөндөн кийин чоң гурашпага өтүшкөн. Ар бир бөлүк үчүн атайын мөөнөт болгон эмес. Негизи бир группаны 3-4 жылда бүтүрүшкөн. Бирок кээде бир окуучу кичине группада 8-10 жыл окуганы да катталган. Демек бул жерде ар бир окуучунун жөндөмдүүлүгүнө каралган. Эгер окуучу өтө зирек, жөндөмдүү жана аракетчил болуп өзүнүн группасынан ашып кетсе, ал жогорку группага өтө берген. Күндүн окуу программасы багымдат намазы менен башталган. Таң аткан учурдагы ибадатты аткарган соң мударрис дарсканага келип, окуучуларды күтүп отурат. Окуучулар дарсканага кирип, мударристи айланасына тегеректеп отурушкан. Мударристин маңдайына алдыңкы окуучулардан куран жаттагандардан б.а. карылар отурган. Сабак мурда өтүлгөндөрдү кайталоо менен башталган. Кары курандан бир сап же андан көбүрөөк окуган мударрис болсо, аны чечмелеп, мисалдар менен ачыктап, түшүндүрүп берген. Аны менен бирге грамматикасын да үйрөткөн. Сабактар 2-3 саатка созулуп, ушул убакыттын ичинде 1-2 аят (сүйлөм) ачыкталган. Андан кийин экинчи группа кирген андан соң үчүнчү группа ошентип түшкө чейин сабак болуп, түшкү учурда эс алуу болгон. Мындан кийин зухр (бешим) намазы окулган. Намаздан кийин кайрадан сабактар уланып, кечки аср намазына (4-бга, жай күзгө жараша өзгөрөт) чейин өтүлгөн. Белгилүү убакытка чейин окуучу бир китепти окуп, аны бүткөндөн кийин гана экинчи китепке өткөн. Бир китепти бүткөндө андан экзамен алынган эмес. Бирок медресени бүткөн окуучу чындыгында казы, муфтий жана мударрис болууга ылайыктуу экендигин билүү үчүн эл алдындагы сындан өткөн. Сабактарга катышууну катуу көзөмөл кылбагандыктан, сабактан калгандардын саны көп болгон [1, 34-б.]. Мударристер аз уктаган жана эрте жатып, эрте тургандарга көбүрөөк көңүл бурган. Анткени адам эрте жатып эс ала турган болсо, анда ал түндүн ортосуна чейин эле уйкусу канып, күнү бою сергек жүрө турган күчкө ээ болот. Дүйнөдөгү ийгиликтүү инсандардын кайсынысынын өмүр таржымалына карабайлы эрте жатышкан. Бүгүнкү күндө да ийгиликтин, баюунун жолдорун үйрөткөн тренинг өтүүчүлөр эрте жатууну кеңеш беришет. Медреседеги билим берүү негизги 3 курстан турган: 1. Окуучуларга арап тилинин грамматикасын үйрөтүү. Китептердин көпчүлүгү перс тилинде, калганы арап тилинде болгон. Бул курс 2,5- 3 жылга чейин созулган. Грамматикалык китептер менен бирге кичине группанын окуучулары ислам дининин шарттарын жана инсандын укуктарын үйрөткөн Фикх-и кайдани, мухтасар-уль викая жана башка китептерди да окушкан. Арап тилинин грамматикасын үйрөнүүдө (орфоэпия менен стилистиканы кошкондо) арап тилиндеги бир нече атайын китептердин негизинде өздөштүрүшкөн. Арап грамматикасы боюнча негизги китептердин бири “Кафия” болгон. Түркстан чөлкөмүндөгү медреселердин студенттери арап окумуштуулары айткандай “Этимология илиминин энеси, ал эми синтаксис алардын атасы”- деп эсептешкен. Фикх-и кайдани, мухтасар-уль викаяда мусулмандардын негизи эле инсандын граждандык укугу, үй-бүлө укугу, кылмыш укугу жана жалпы эле мамлекеттик укуктары жазылган. 2. Масалия (фикх) курсу. Бул курста исламдын өкүм-жоболорун үйрөткөн фикх маселелерин кенен кесир баяндаган арапча китептерди окушкан. 3. Мушкилят (логика) – жалпы билим берүү курсу. Арапча китептерден турган жана анда түшүнүлүүсү оор маселелер жазылган. Бул курстун китептери ар бир адам тушүнө турган деңгээлде болгон эмес. Аларды мударристерсиз түшүнүү мүмкүн болбогон [1, 37-38- б.]. Медреселердин түзүлүшү боюнча О. Керенскийдин макаласында кенен кесир баяндалган. Ар бир медресе төрт бурчтуу болуп, кирпичтен курулган. Ал эми медресенин ичинде окуучулар үчүн худжра же кельи деп аталган бөлмөлөр, кээде мугалимдер (мударрис) үчүн да, дарскана б.а. класстар, бирөө же бир нече жана мечит болгон. Короонун ортосунда көбүнчө тааратхана (даарат алуучу жай) болгон.

Медресеге кире турган жактары куполдор менен кооздолгон. Мыкты медреселердин класстары жана мечитинин чатыры кирпичтен курулган. Ушундай медреселерди хиштинг (кирпичтен) деп аташкан. Ал эми чатыры жыгачтан болгондорду чубин деп аташкан. Кельи көлөмү боюнча 3 аршинден 6 аршин квадратка чейин болгон. Анда эң аз 3, эң көп 6 бала жашайт. Анын терезе жана эшиктери медресенин ички короосуна карайт[6, 2-б.].

Колдонулган адабияттар:

1. Айтмамбетов Д. Кыргызстандагы революцияга чейинки мектептер. Фрунзе. 1961.
2. Иванов П.П. Орто Азия тарыхынын очерктери (XVI-XVI кылымдын ортосу). Чыгыш адабияты басмасы. Москва, 1958.
3. Түркстан облусунун Керенский Ф. медресеси. Элге билим беруу министрствосунун журналы. No 11. 1989. Межов В.И. «Түркстан жыйнагы». 418 том.
4. Кубатова А. Кыргызстандагы жадидчылык (1900-1916). Бишкек. 2012. Кыргызстандын тарыхы. 2-том, 2016.
5. Остроумов Н. Мусулман орто мектеби (медресе). Элге билим беруу министрствосунун журналы. No 10. 1906. Межов В.И. «Түркстан жыйнагы». 418 том. 2б.
6. Омурбеков Т. Кыргыз тарыхы: Улуу инсандары. Бишкек. Турар. 2018.
7. Тургунбаева А.М. Кыргызстанда маданий революция мезгилиндеги элге билим берүү системасынын калыптанышы (XX кылым. 20-30). Кыргыз-Орус Славян университети. Бишкек. 2008.

References:

1. Aitmambetov D. Pre-revolutionary schools in Kyrgyzstan. Frunze. 1961.
2. Ivanov P.P. Essays on the history of Central Asia (XVI-mid XIX century). Eastern Literature Publishing House. Moscow. 1958.
3. Kerensky F. Madrasah of the Turkestan region. Journal of the Ministry of Public Education. No. 11. 1989. Mezhov V.I. "Turkestan collection". 418 volume.
4. Kubatova A. Kyrgyzstandagy zhadidchilik (1900-1916). Bishkek. 2012. Kyrgyzstandyn taryhy. 2nd volume, 2016.
5. Ostroumov N. Muslim High School (Madrasa). Journal of the Ministry of Public Education. No. 10. 1906. Mezhov V.I. "Turkestan collection". 418 volume. 2b.
6. Omurbekov T. Kyrgyz taryhy: Uluu insandary. Bishkek. Turar. 2018.
7. Turgunbaeva A. M. Formation of the system of public education during the cultural revolution in Kyrgyzstan (XX century. 20-30). Kyrgyz-Russian Slavic University. Bishkek. 2008.

УДК: 1(091) (575.2) (04)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-133-138

Тогусаков Осмон Асанкулович, Акматалиев Асанбек Тургунбаевич

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, академик,
Ош технологиялык унверситети, академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн
технологиялык жана билим берүү институту

Тогусаков Осмон Асанкулович, Акматалиев Асанбек Тургунбаевич

Национальная академия наук Кыргызской Республики, академик,
Узгенский международный институт технологии и образования имени Б. Мурзубраимова,
Ошский технологический университет

Togusakov Osmon Asankulovich, Akmataliev Asanbek Turgunbaevich

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, academician,
Uzgen International Institute of Technology and Education named after B. Murzubraimov,
Osh State University

**КООМДУК КАРЫМ-КАТНАШТАР СИСТЕМАСЫНДАГЫ
РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАР
ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ
ОТНОШЕНИЙ
SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE SYSTEM OF PUBLIC RELATIONS**

Аннотация: Изилдөөнүн предмети болуп адеп-ахлактык баалуулуктар эсептелет. Изилдөөнүн максаты катары коомдук карым-катнаштар системасындагы руханий адеп-ахлактык баалуулуктар кызмат кылат. Изилдөөнүн методдору: изилдөө процессинде системалык, тарыхый, формалдык-логикалык, абстрактуу, аналогиялык жана башка методдор колдонулду. Алынган натыйжалар: макаланын автору изилдөөнүн жүрүшүндө көрсөткөндөй, коомдун руханий абалына олуттуу таасирин тийгизгүү менен руханийлик жана адеп-ахлактуулук коомдогу руханий ишмердүүлүктүн ыкмаларында жана максаттарында, коомдун керектөөлөрүн канааттандыруу мүнөзүндө, коомдук турмуштун дүйнө таанымынын бүтүндөй көрүнүшүндө өзүнүн көрүнүшүн табат. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу коомдук карым-катнаштар системасындагы руханий адеп-ахлактык баалуулуктарды аныктоосунда турат. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси руханий адеп-ахлактык баалуулуктар адамзаттын бардык чөйрөсүндө колдонулушу толук ыктымал. Аталган тема боюнча изилдөөлөрдүн келечеги туурасындагы сунуштамалар: кийинки илимий изилдөөлөрдө руханий адеп-ахлактык баалуулуктардын мазмунун терендетип изилдөө; аларды адамзаттын кенири чөйрөсүндө колдонуу.

Аннотация: Предметом исследования являются нравственные ценности. Цель исследования духовно-нравственные ценности в системе общественных отношений. Методы исследования: в процессе исследования использовались систематические, исторические, формально-логические, абстрактные, аналоговые и другие методы. Полученные результаты: как показывает автор статьи в ходе исследования, духовность и нравственность оказывают существенное влияние на духовное состояние общества. Научная ценность полученных результатов заключается в определении духовно-нравственных ценностей в системе общественных отношений. Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что духовно-нравственные ценности могут применяться во всех сферах человечества.

Рекомендации о перспективах исследований по данной теме: углубленное изучение содержания духовно-нравственных ценностей в последующих исследованиях; использовать их в более широкой сфере человечества.

Annotation: The subject of the research is moral values. The purpose of the study is spiritual and moral values in the system of social relations. Research methods: systematic, historical, formal-logical, abstract, analog and other methods were used in the research process. The results obtained: as the author of the article shows in the course of the study, spirituality and morality have a significant impact on the spiritual state of society. The scientific value of the results obtained lies in the determination of spiritual and moral values in the system of social relations. The practical significance of the results obtained lies in the fact that spiritual and moral values can be applied in all spheres of humanity. Recommendations on the prospects for research on this topic: in-depth study of the content of spiritual and moral values in subsequent research; use them in the wider realm of humanity.

Негизги сөздөр: коомдук карым-катнаш, руханий адеп-ахлактуулук, баалуулук, салттар, ыраттуулук, коом, категория, модель, жүрүм-турум, стереотип.

Ключевые слова: общественные отношения, духовная нравственность, ценность, традиции, преемственность, общество, категория, модель, поведение, стереотип.

Key words: public relations, spiritual morality, value, traditions, continuity, society, category, model, behavior, stereotype.

Коомдун руханий абалына олуттуу таасирин тийгизгүү менен руханийлик жана адеп-ахлактуулук коомдогу руханий ишмердүүлүктүн ыкмаларында жана максаттарында, коомдун керектөөлөрүн канааттандыруу мүнөзүндө, коомдук турмуштун дүйнө таанымынын бүтүндөй көрүнүшүндө өзүнүн көрүнүшүн табат. Алар кенири таралуу менен социалдык институттар аркылуу, коомдун турмушунун руханий чөйрөсүндө бекитилет.

Айрыкча, дүйнө таанымдагы парадигмалардын өзгөрүшүнүн контекстинде руханий-адеп-ахлактык салттарды сактоо жана заманбап кабыл алуу, алардын инсандын баалуулук багыттарына тийгизген таасири маселеси актуалдуу болуп саналат. Коомдун руханий, адеп-ахлактык жана социалдык-маданий мейкиндигинде болуп жаткан окуялар азыркы учурда коомдо турмуштун ажырагыс бөлүгү болуп келген салттуу руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарга өтө байкаларлык баа берилбей жатканын айтууга мүмкүндүк берет.

Жаңы руханий парадигманы иштеп чыгуу зарылчылыгы күнүмдүк аң-сезимдеги абстракттуулукту жана теориялык жана философиялык деңгээлде жалпы кабыл алынган концепциянын жоктугу менен мүнөздөлгөн руханийлик феноменинин өзүн концептуалдык тактоону талап кылат [1, 104-109-б.].

Салттуу руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар философиянын категорияларынын арасында негизги орунду ээлеп келген жана ээлей берет. Адамдын руханий-адеп-ахлактык турмушунун кубулуштарынын айланасында ата-мекендик ойломдун калыптанышы негизинен биздин доордо философиянын өнүгүү багытын аныктоо менен жүзөгө ашырылган. Социалдык-маданий мейкиндикте ар бир инсанга жана бүтүндөй коомго деструктивдүү таасирин тийгизген көптөгөн кооптуу процесстер жана кубулуштар болуп жатканына карабастан, жаңыланган коомдо салттуу руханий-адеп-ахлактык баалуулуктардын орду талашсыз түрдө борбордук болушу керек [2, 67-73-б.].

Заманбап материалдык маданият өзүнүн ичинде руханий жана салтка каршы структураларды жаратат, алар эзелтеден келе жаткан руханий-адеп-ахлактык

баалуулуктардын сырткы чагылышы гана болуп саналат, ал түпкүлүгү боюнча адамдын чыныгы салтты ишке ашыруу процессинде туура эмес багыт болуп саналат. Мындай структуралык түзүлүштөр бүтүндөй цивилизациялык маданияттын өнүгүшү үчүн өтө коркунучтуу [3, 108-114-б.].

Руханийлик феноменин түшүнүүдөгү адеп-ахлактуулук негизинен, чындыгында, руханий кайра жаралуу экономикалык, укуктук жана коомдук-саясий туруктуулуктун мүмкүн болуучу негизи катары адеп-ахлактык кайра жаралуу дегенди түшүндүрөт. Руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу жана өздөштүрүү – бул адамзат коомунун өнүгүшүн аныктоочу мамилелердин социалдык мүнөзү менен аныкталган процесс. Коомдогу социалдык өз ара аракеттенүүнүн негиздеринин бири – адеп-ахлактык баалуулуктарды өздөштүрүү. Белгилүү бир руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарды өздөштүрүү менен адам мындай жетишкендиктин өзүнөн мурункулар колдонгон салттуу жолдорун кармануусу зарыл жана анын уландысы салт менен камсыз кылынат. Инсандын руханий жактан өркүндөшүнүн бул учуру азыркы коомдо инсандын баалуулук багыттарынын негизги шарты кылымдарды карыткан руханий-адеп-ахлактык салттарды сактоо болушу керек деп ырастоого мүмкүндүк берет [4, 94-95-б.].

Салттын социалдык-философиялык түшүнүгү анын түзүлүшүндөгү бир катар өзгөчө сапаттарды аныктоого мүмкүндүк берет, алардын ичинен эң негизгиси болуп салтка өзүнүн негизги функциясын аткарууга мүмкүндүк берүүчү, салттын кылымдык тажрыйбасын сактоочу үзгүлтүксүздүк жана улантуучулук мүнөздөмөлөрү саналат. Салт феноменинин түпкү тамыры органикалык түрдө өткөн, ал эми анын кайра жаралышы күнүмдүк турмушта орун алып, азыркы реалдуулукка таянып, адамдын келечектеги иш-аракетинин нукуралыгын аныктайт [5, 396-408-б.]. Коомдогу каада-салттардын азыркы реалдуулукка ыңгайлашуусу коомдун материалдык, руханий турмушунун да бардык чөйрөлөрүндө маданий көрүнүшүнөн улам гана ишке ашары айдан ачык [6, 167-176-б.].

Коомдогу материалдык менен руханийликтин биримдигинин фактору коомдун өнүгүүсүнүн туруктуулугун жана үзгүлтүксүздүгүнүн пайда болушунун жана сакталышынын табиятын түшүнүүдө негизги фактор болуп саналат жана бул жерде элдин руханийлиги жөнүндө сөз кылууга болот, ал адамдарды өз түрүндөгү жамаатка бириктирип гана тим болбостон, өзүнчө инсандын психикалык жана дене күчтөрүнүн биримдигин камсыз кылуучу күч болуп саналат. Руханийлик адамдын маанилүү болмушунан ажырагыс өзгөчө кубулуш катары, өткөн менен шартталган жана азыркы реалдуулуктун процесстерине негизделген, адамдын жашоосуна мазмун берип, аны белгилүү бир жолго багыттаган жана бул жерде эң негизги ролду салт ойнойт, коомдун өнүгүшүнүн ырааттуулугун камсыз кылат. Руханий тазалык, салттын аркасында өзгөрүүсүз сакталып келген бардык адеп-ахлактык принциптерди жана талаптарды аткарууга чечкиндүүлүк, руханийликтен келип чыккан “адеп-ахлактуулук” категориясы менен камсыз кылынат.

Адеп-ахлактуулук – руханийликтин көрүнүшү. Социалдык-философиялык аспектидеги руханийлик жана адеп-ахлактуулук негизинен окшош категориялар, анткени алардын көрүнүшү дээрлик дайыма жеке кабыл алуу жана коомдо кийинки кайра жаралууга негизделет, мында салт маанилүү роль ойнойт. Салт азыркы коомдун позитивдүү жашоосунун жана өнүгүшүнүн маанилүү шарты болуп саналат, коомдо ата-бабаларыбыздан мурас болуп калган жана азыркы социалдык-маданий турмушта жашап жаткан элдин турмуштук жүрүм-турумунун, руханий-адеп-ахлактык практикасынын үлгүлөрүнүн жана

стереотиптеринин татаал системасы аркылуу маданий мейкиндик баа жеткис руханий-адеп-ахлактык тажрыйба катары чагылдырылат [7, 218-227-б.] .

Руханийлик жана адеп-ахлактуулук инсандын баалуулук багытынын негизи болуп саналат. Баалуулуктар адамдын материалдык жана руханий дүйнөсүндө да бар. Салт феноменинин материалдык компоненти инсандын өзү ойлоп тапкан тигил же бул символу аркылуу затталган кубулуштун руханий подтекстинин туюнтмасын алып жүргөндөй эле, инсандын руханий принцибинин, өзгөчө адеп-ахлактык дүйнөсүн чагылдыруунун куралы болуп саналат. Коомдо каада-салт анын пайда болушу үчүн көрсөтүлгөн руханий шарты жок болгон учурда, ал тиешелүү муун же аны жасалма жол менен материалдаштыруучу инсан менен бирге мезгил-мезгили менен жок болуп кетүү коркунучу астында калат. Бирок, дал ушул чыныгы адам дүйнөсү, анын өзгөрүлбөс көйгөйлөрү бар материалдык жашоосу салттарды өзгөртүүнүн, аларды белгилүү бир жаңылыктар менен толуктоонун куралы катары, ал тургай актуалдуулугун эске алганда алардын жок болуп кетишине түрткү болуп саналат. Салттар баалуулуктарды жаратат жана өзү инсан жана коом үчүн баалуулук болуп саналат, демек, салттын маңызын изилдөөдө анын алкагында руханий жана материалдык компоненттердин өз ара аракеттенүүсү, алардын тыгыз байланышы жөнүндө сөз кылуу зарыл [8, 33-40-б.]. Инсандын бар болушунун мааниси – инсандын коомдогу жашоосунун руханий жана баалуу чөйрөсү. Инсан ар дайым коомдогу баалуулук мамилелердин өнүгүшүнө салым кошот.

Руханийлик жана адеп-ахлактуулук азыркы коомдун негизги артыкчылыктарын аныктап, анын жашоосунун туруктуулугун бекемдөөгө өбөлгө түзөт, социалдык-маданий жаңыланууну жана андан ары өнүгүүнү демилгелейт. Өз алдынчалуулукту калыптандыруу менен алар коомдук аң-сезимге негизделген, анын негизинде коомдук турмуш өнүккөн зарыл руханий-адеп-ахлактык өзөктү түзүү үчүн үстөмдүк кылышкан жана болуп кала берет. Тигил же бул руханий-адеп-ахлактык системанын курулушу коомдун азыркы өнүгүү процесстеринин негизинде ишке ашат, бирок анын негизи тигил же бул түрдө негизги конструктивдүү ролду ойногон өткөндүн түпкү салты болуп саналат. Каада-салттарга карама-каршы келбеген, кээде аларга толук ылайык келген айрым жаңылыктарды өзүнө сиңирип, руханий жактан байытуу жөндөмдүүлүгүн жаңы коомдук байланыштардын жаралуу процесси, коомду жаңылоонун шарты катары кароо керек.

Бай руханий жана адеп-ахлактык мурасына карабастан, тигил же бул этностук узак убакыт бою маалыматтык жана маданий таасирде болуп келген. Руханий чөйрөнүн калыптанышы мамлекет, коом, адам ичинен чирип баратканда инсандын аң-сезимине бөтөн псевдомаданияттарды проекциялоо аркылуу ишке ашырылат. Мына ушундай кырдаалда салттуу руханий баалуулуктар системасындагы өзгөрүүлөр айкыныраак аныктала баштады, салттын адам жашоосундагы эң маанилүү ролу жана анын бүткүл коомдун турмушунун руханий-адеп-ахлактык чөйрөсүндөгү абалына тийгизген таасири так аныктала баштады.

Азыркы коом массалык маданияттын иш жүзүндөгү үстөмдүгүнүн таасиринде турат, ал техникалык прогресстин жетишкендиктерине таянат, бирок адам жашоосунун феномени катары руханий маданияттын маңызына таасир этпейт. Массалык маданият руханий-адеп-ахлактык салтты модернизациялоонун куралы катары аракет кылууда, иш жүзүндө анын маңызын толугу менен өзгөртүүдө, бул процессти иш жүзүндө ишке ашырган руханий жана адеп-ахлактык түшүнүктөрүнүн баштапкы маанисин алмаштыруу коркунучун алып келет.

Салттуу руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктар ар тараптуу. Руханий-адеп-ахлактык салт коомдун маданий жетишкендиктерин мурас кылуунун спецификалык куралы

катары «социалдык эстутум» же коомдогу «маданий ырааттуулук» деп аталган нерсени, адамдардын көп муундарынын ортосундагы өзгөчө руханий байланышты сактоого жардам берүү үчүн түзүлгөн. Руханий-адеп-ахлактуулук салттын бул өзгөчөлүгү да дүйнөлүк ааламдашуу процесстеринин күчөп бараткан таасирине каршы туруу үчүн зарыл шарт болуп саналат, анын күчөш тенденциясы акыркы мезгилде уламдан-улам байкалууда.

Коомдун социалдык-маданий мейкиндигинде руханий жана адеп-ахлактык салттардын заманбап орду, албетте, борбордук болушу керек, бирок алардын коомдогу ролу көптөгөн коркунучтуу процесстерге жана инсанды өз алдынча жок кылуучу кубулуштарга дуушар болууда. XXI кылымда коомду туура жолго сала турган руханий багыттарды издөө, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, ар бир инсандын коомдук болмуш процессинде өзгөчө орунду жана системаны түзүүчү катары руханий жана адеп-ахлактык салттардын ролун талдоону жана так түшүнүүнү камтыйт.

Коомдун руханий абалын калыптандыруу шарттарында руханий-адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу жаатында ойлонулган жана максаттуу мамлекеттик саясат өтө зарыл. Бул саясат маданият, билим берүү жана тарбиялоо чөйрөсүндөгү позитивдүү социалдык өзгөрүүлөрдү камтыган коомдун турмушун өзгөртүүнүн бирдиктүү стратегиясынын бөлүгү болууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Колосова О.Ю. Заманбап цивилизациялык өнүгүүнүн руханий-экологиялык детерминациясы. Гуманитардык изилдөөлөрдүн илимий проблемалары. - 2009. - № 14. - С. 104–109.
2. Бакланов И.С. Социалдык динамика жана когнитивдик процесстердеги тенденциялар: ультра заманбап коомго карай. Түндүк Кавказ федералдык университетинин жарчысы. - 2008. - № 4. - С. 67–73.
3. Колосова О.Ю. Заманбап маданияттагы экологиялык-гуманисттик баалуулуктар. Гуманитардык изилдөөнүн илимий проблемалары. - 2009. - № 2. - С. 108-114.
4. Несмеянов Е.Е. Дин таанууну жана руханий-адептик маданиятты поликонфессиялык аймакта окутуу маселеси. Гуманитардык жана социалдык-экономикалык илимдер. - 2010. - № 3. - Б. 94–95.
5. Бакланов И.С., Душина Т.В., Микеева О.А. Этникалык адам: этникалык иденттүүлүк маселеси. Вопросы социальной теория. - 2010. - Т. 4. - С. 396-408.
6. Ерохин А.М., Ерохин Д.А. «Окумуштуунун профессионалдык маданияты» проблемасы социологиялык билимдердин контекстинде. Ставрополь мамлекеттик университетинин жарчысы. - 2011. - № 5–1. - С. 167-176.
7. Говердовская Е.В. Түндүк Кавказдын маданий-билим берүү мейкиндиги: багыттары, көйгөйлөрү, чечүү жолдору. Гуманитардык жана коомдук илимдер. - 2011. - № 6. - С. 218–227.
8. Лобейко Ю.А. Антропологиялык мамиленин контекстинде болочок мугалимдердин ден соолукту сактоочу кесиптик билиминин паритети. Региондордун экономикалык жана гуманитардык изилдөөлөрү. - 2012. - № 4. - Б. 33-40.
9. Акматалиев А.Т., Шарипова Э.К., Кедейбаева Ж.А. Руханий чөйрөнүн кризиси // Илим жана практика жарчысы. 2022. V. 8. № 4. 560-566-бб. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/77/68> [Электрондук ресурс]

References:

1. Kolosova O.Yu. Spiritual and ecological determination of modern civilizational development. Scientific problems of humanitarian research. - 2009. - No. 14. - P. 104–109.
2. Baklanov I.S. Trends in social dynamics and cognitive processes: on the way to an ultramodern society. Bulletin of the North Caucasian Federal University. - 2008. - No. 4. - P. 67–73.
3. Kolosova O.Yu. Ecological and humanistic values in modern culture. Scientific problems of humanitarian research. - 2009. - No. 2. - S. 108-114.
4. Nesmeyanov E.E. The problem of teaching religious studies and spiritual and moral culture in a polyconfessional region. Humanitarian and socio-economic sciences. - 2010. - No. 3. - P. 94–95.
5. Baklanov I.S., Dushina T.V., Mikeeva O.A. Ethnic Man: The Problem of Ethnic Identity. Questions of social theory. - 2010. - T. 4. - S. 396-408.
6. Erokhin A.M., Erokhin D.A. The problem of "professional culture of a scientist" in the context of sociological knowledge. Bulletin of the Stavropol State University. - 2011. - No. 5–1. - S. 167-176.
7. Goverdovskaya E.V. Cultural and educational space of the North Caucasus: landmarks, problems, solutions. Humanitarian and social sciences. - 2011. - No. 6. - S. 218–227.
8. Lobeiko Yu.A. Parity of health-saving professional education of future teachers in the context of the anthropological approach. Economic and humanitarian studies of regions. - 2012. - No. 4. - P. 33-40.
9. Akmataliev A. T., Sharipova E. K., Kedeybaeva Zh. A. The crisis of the spiritual sphere // Bulletin of science and practice. 2022. V. 8. No. 4. pp. 560-566. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/77/68> [Electronic resource]

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК:658.155:69

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022- (2)-139-144

Бегалиева Г.Т., Атаходжаев Ш.Х., Джанатбекова А.Д., Канатбеков Н.К.

Н.Исанов атындагы КМКТАУ, ага окутуучу

Н.Исанов атындагы КМКТАУ, т.и.к.,

Н.Исанов атындагы КМКТАУ, магистрант

Бегалиева Г.Т., Атаходжаев Ш.Х., Джанатбекова А.Д., Канатбеков Н.К.

КГУСТА им.Н.Исанова, старший преподаватель

КГУСТА им.Н.Исанова, к.т.н.,

КГУСТА им.Н.Исанова, магистрант

Begalieva G., Atahodjaev Sh., Janatbekova A., Kanatbekov N.

KSUCTA named after N.Isanov, senior lecturer

KSUCTA named after N.Isanov, Ph.D.,

KSUCTA named after N.Isanov, master student

**ПРОДУКЦИЯНЫН ӨЗДҮК НАРКЫ КУРУЛУШ КОМПАНИЯНЫН ФИНАНСЫЛЫК
НАТЫЙЖАСЫН ЧЫГАРУУДА (ЭСЕПТӨӨДӨ) ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОР**

КАТАРЫ

**СЕБЕСТОИМОСТЬ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ФИНАНСОВЫЙ РЕЗУЛЬТАТ
СТРОИТЕЛЬНОЙ КОМПАНИИ**

**COST OF PRODUCTS AS A FACTOR INFLUENCING THE FINANCIAL RESULTS
OF A CONSTRUCTION COMPANY**

Аннотация: Макалада продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун теориялык жана методологиялык негиздери ачылган. Курулуш продукциясынын наркы курулуш уюмунун финансылык натыйжасынын өзгөрүшүнө таасир этүүчү негизги факторлордун бири катары каралат. Өндүрүштүк чыгымдарды классификациялоо боюнча чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын тажрыйбасы изилденип чыкты. Чыгымдарды түзүүдөгү негизги проблемалар аныкталып, пайдага жана продукциянын өздүк наркына таасир этүүчү негизги факторлор аныкталды. Авторлор тарабынан курулуш продукциясынын өздүк наркын төмөндөтүп, иш-кананын финансылык абалын жакшыртууга жана банкрот болу коркунучун азайтууга багытталган иш-чаралар иштелип чыкты.

Аннотация: В статье раскрыты теоретические и методические основы калькулирования себестоимости продукции. Рассмотрена себестоимость строительной продукции как один из основных факторов, влияющих на изменение финансового результата строительной организации. Изучен зарубежный и отечественный опыт в вопросах классификации себестоимости продукции. Определены основные проблемы при формировании затрат, выявлены основные факторы, влияющие на прибыль и себестоимость продукции. Авторами, разработаны мероприятия, направленные на снижение себестоимости строительной продукции и улучшение финансового состояния предприятия и снижения степени риска банкротства.

Annotation: The article reveals the theoretical and methodological foundations for calculating the cost of production. The cost of construction products is considered as one of the

main factors affecting the change in the financial result of a construction organization. Studied foreign and domestic experience in the classification of production costs. The main problems of formation of costs are revealed, the main factors influencing profit and production cost are revealed. The authors have developed measures aimed at reducing the cost of construction products, improving the financial condition of the company and reducing the risk of bankruptcy.

Негизги сөздөр: өздүк нарк, калькуляция, чыгашалар, продукция, пайда, факторлор, чийки зат жана материалдар, амортизация, банкроттулук.

Ключевые слова: себестоимость, калькуляция, затраты, продукция, прибыль, факторы, сырье и материалы, амортизация, банкротство.

Keywords: cost, calculation, costs, products, profits, factors, raw materials and supplies, depreciation, bankruptcy.

Хозяйственная деятельность строительной организации строится на использовании сырьевых материалов, энергоресурсов, затратами по заработной плате, с социальными и налоговыми отчислениями, а также производственными накладными расходами.

По мнению ученых для создания оперативного построения учета готовой продукции и ее продажи существенное влияние на учетную политику строительных компаний при учете затрат на выпуск продукции, ее номенклатуры и организационную структуру оказывает специфика строительной отрасли.

На текущий момент необходимо иметь полное представление о финансовых результатах строительной организации, способствующих выявлению ключевых факторов, влияющих на конечный результат деятельности организации.

Как показывают исследования на изменение прибыли влияют две существенные группы факторов: внешние и внутренние.

К внутренним факторам, приводящих к изменению размера прибыли относят основные и неосновные. Важнейшими в группе основных являются: структура затрат (стоимость сырья и материалов, оплата труда основных рабочих, и производственные накладные расходы), себестоимость реализованной продукции, отпускная цена продукции, объем продаж, валовой доход.

К неосновным факторам относятся факторы, связанные с нарушением хозяйственной дисциплины, такие как ценовые нарушения, нарушения условий труда и требований к качеству продукции, другие нарушения, ведущие к штрафам и экономическим санкциям.

К внешним факторам, влияющим на конечный показатель деятельности строительных компаний, существенным образом оказывают уровень социально-экономических условий, стоимость производственных ресурсов, а также уровень развития внешнеэкономических связей, логистика и природные условия.

Влияние основных факторов на величину прибыли показаны на рис.1.

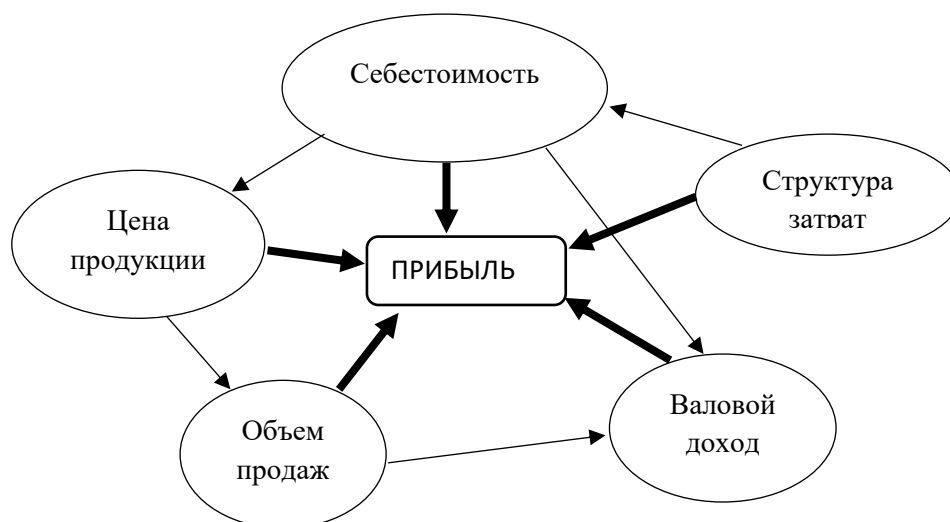

Рис. 1. Основные факторы, влияющие на прибыль*

*Предложено авторами

Как видно из рисунка одним из ключевых факторов, оказывающим влияние на объем прибыли является себестоимость, которая служит основой для соизмерения расходов и доходов, то есть прибыльности предприятия.

Рост показателя себестоимости способствует снижению потенциала использования эластичного ценообразования выпускаемой продукции, тем самым уменьшая объем продаж и величину валового дохода.

Показатель себестоимости является индикатором текущих расходов фирмы, носит некапитальный характер.

Под влиянием различных факторов формируется структура затрат, которая характеризует себестоимость: характер производимой продукции и потребляемых материально-сырьевых ресурсов, технического уровня производства, форм его организации и размещения, условий снабжения и сбыта продукции и т. д.

Таким образом, стремления строительных компаний в процессе минимизации производственных затрат при выпуске строительной продукции влияют на экономическую эффективность производства и развитие конкурентоспособности организации.

Одной из главных задач бухгалтерского учета в строительстве является формирование статей затрат для исчисления себестоимости СМР.

Анализируя мнения отечественных и зарубежных ученых, по-нашему мнению, смысл значения калькуляции себестоимости продукции можно классифицировать следующим образом:

1. Содействие внедрению инновационных методов, которые способствуют эффективному менеджменту производственным процессом;
2. Выявление причины изменения величин фактической и плановой себестоимости продукции от ценовой политики строительной компании;
3. Мониторинг эффективности системы внутреннего контроля содействуют выявлению резервов результативной деятельности строительной компании;
4. Способствует введению новых тарифных сеток и ставок;

Важнейшим фактором, оказывающим влияние на финансовый результат, является себестоимость. Под себестоимостью продукции, работ и услуг понимаются выраженные в денежной форме совокупность затрат на производство и реализацию продукции. На предприятиях планируются, учитываются и анализируются такие основные показатели:

- расходы по обычным видам деятельности в поэлементном разрезе;
- себестоимость продаж продукции: производственная и полная;
- затраты на 1 сом продукции в двух вариантах: производственной и полной;
- калькуляция себестоимости отдельных изделий. При расчете стоимости продукции по статьям калькуляции в ее состав включают расходы, предусмотренные отраслевыми инструкциями по планированию, учету и анализу.

Рост общей себестоимости неодинаково отражается на данных показателях. Если поставщики сырья и материалов повысят цену на свою продукцию, это вызовет рост себестоимости, т.к. у предприятия увеличатся следующие статьи, представленные в балансе по фактической себестоимости: затраты в НЗП; материальные затраты; готовая продукция на складах; товары отгруженные.

Но это может никак не отразиться на дебиторской задолженности, если предприятие не примет решения повысить цену на свою продукцию. Предположим, что при росте себестоимости предприятие в равной степени увеличит цену на свою продукцию. Т.е. изменение себестоимости приведет к такому же изменению всех вышеперечисленных статей бухгалтерского баланса.

При расчете себестоимости по экономически однородным элементам затрат в ее состав включаются следующие расходы: материальные затраты, амортизация, затраты на оплату труда, отчисления на социальные нужды, прочие затраты. Соотношение отдельных экономических элементов в общих затратах определяют структуру затрат на производство. В различных отраслях промышленности она неодинакова, поскольку зависит от специфики отрасли.

На рисунке 2 показаны факторы влияющие на себестоимость продукции строительных компаний.

Рис. 2. Факторы влияющие на себестоимость продукции строительных компаний*

*предложено авторами

По мнению исследователей, затраты определяются на основании стоимости приобретения ресурсов (с учётом НДС) и расходов на транспортировку их к месту строительства; расходов на поддержание складских запасов; выплат по процентам за кредиты от поставщиков; наценок и комиссий, которые уплачиваются снабженческим компаниям [2]. Расходы на оплату труда включают, кроме обычной заработной платы, стоимость продукции, передаваемой работникам в виде натуральной оплаты, стимулирующие премиальные выплаты, дополнительные компенсационные выплаты за режимы и условия труда; отпускные выплаты и т.д. Расходы, связанные с содержанием и эксплуатацией строительной техники, содержат амортизационные отчисления, оплату полного восстановления, текущего ремонта и технического обслуживания, перечисления за аренду техники, расходы на горюче-смазочные материалы [2].

На наш взгляд, к решению задачи сокращения себестоимости следует подойти при анализе величин затрат при создании единиц объёмов строительной продукции за единицу времени строительства.

Совершенствование используемых предметов и средств труда, например, технико-технологических решений по повышению степени сборности строительства объектов, может повысить выработку производственных рабочих, что в конечном счете скажется на снижении себестоимости строительного-монтажных работ.

Бесхозяйственность и расточительность во многих случаях являются следствием слабого учета, контроля и анализа. Недостатки в учете порождают потери еще потому, что при их наличии зачастую снимается ответственность за рациональное использование ресурсов и исключается возможность эффективного контроля за их использование. Получаемая на основе достоверного учета объективная информация позволяет руководителям вовремя установить причины потерь ресурсов, определить пути их экономии [1].

Систематическое снижение производственных затрат (себестоимости) является основным средством повышения прибыли. В этой связи разработка и внедрение мероприятий по оптимизации затрат дают возможность увеличению показателей прибыли строительной компании.

Изменение уровня себестоимости зависит от внешних и внутренних факторов, таких как тарифная политика на энергоносители, логистика, ценовая политика, апгрейд технологического оборудования и др.

Таким образом, в результате исследования было установлено, что увеличение себестоимости существенным образом оказывает воздействие на платежеспособность строительной организации.

Следовательно, снижение себестоимости строительного-монтажных работ можно достичь за счет:

- применения производительной техники электроэнергии, затраты на ремонт и техобслуживание строительных машин и механизмов);
- совершенствование внутренней логистики строительной компании;
- модернизации менеджмента производственного процесса строительства;
- за счет оптимизации использования сырьевых материалов;
- внедрение инновационных технологий и оборудования;

- формирования заданий по снижению себестоимости и выявления резервов экономии при обеспечении систематического контроля за величиной затрат и как следствие являющейся мерой предотвращения банкротства.

Список использованной литературы:

1. Акашева В. В., Родкина Е. В. Особенности организации бухгалтерского учета в строительстве. Социально-гуманитарные и естественно-научные исследования: теория и практика взаимодействия. -Саранск: Ковылк. Тип., 2011.-С. 180–181
2. Набиев Р. А. Учет затрат на производство строительно-монтажных работ// Вестник АГТУ. – Астрахань, 2012. – №4(33). – С.197-204.
3. Киперман Г.Я. Экономика предприятия: Словарь. - М.: Юристь, 2017. - 272 с.
4. Ковалёв А.И., Привалов В.П. «Анализ финансового состояния предприятия» М.: Центр экономики и маркетинга, 2018 – 256 с.
5. <https://interactive-plus.ru/ru/action/617/imprint>
6. <https://businessman.ru/sebestoimost-stroitelnoy-produktsii-sostav-i-struktura.html>
7. <https://infourok.ru/struktura-sebestoimosti-stroitelnoj-produkcii-4576557.html>

References:

1. Akasheva V. V., Rodkina E. V. Features of the organization of accounting in construction // Social-humanitarian and natural-science studies: theory and practice of interaction. -Saransk: Kovylk. Typ., 2011.-S. 180–181
2. Nabiev R. A. Account of production costs of construction and assembly works// Vestnik AGTU. - Astrakhan, 2012. - No. 4(33). - P. 197-204.
3. Kiperman G. Ya. Enterprise economy: Dictionary. - M.: Jurist, 2017. - 272 p.
4. Kovalyov A.I., Privalov V.P. "Analysis of the financial state of the enterprise" Moscow: Center for Economics and Marketing, 2018 - 256 p.
5. <https://interactive-plus.ru/ru/action/617/imprint>
6. <https://businessman.ru/sebestoimost-stroitelnoy-produktsii-sostav-i-struktura.html>
7. <https://infourok.ru/struktura-sebestoimosti-stroitelnoj-produkcii-4576557.html>

УДК: 657.372.34:641/642:315.344.6

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-144-149

Бексултанов А. А., Кадырбердиева А.С., Эсенова М.

М. Рыскулбеков атындагы КЭУ, э.и.д., профессор,
Ж. Абдрахманов атындагы КРПМБА, э.и.к., доцент,
Ж. Абдрахманов атындагы КРПМБА, магистрант

Beksultanov A. A., Kadyrberdieva A.S., Esenova M.

КЭУ им. М. Рыскулбекова, д.э.н., профессор,
АГУПКР им. Ж. Абдрахманова, к.э.н., доцент,
АГУПКР им. Ж. Абдрахманова, магистрантка

Beksultanov A. A., Kadyrberdieva A.S., Esenova M.

KEU im. M. Ryskulbekov, Ph.D., Professor,
APAP named after J. Abdrakhmanov, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
APAP named after J. Abdrakhmanov, Master student

**БЮДЖЕТТИК МЕКЕМЕЛЕРДЕ БЮДЖЕТТЕН ТЫШКАРКЫ ИШ-ЧАРАЛАРДЫН
КИРЕШЕЛЕРИН ЖАНА ЧЫГАШАЛАРЫН ЭСЕПКЕ АЛУУ (КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛАМАТТЫК САКТОО МИНИСТРЛИГИНИН
ОНКОЛОГИЯ БОРБОРУНУН МИСАЛЫНДА)
УЧЕТ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ВНЕБЮДЖЕТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В
БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРА ОНКОЛОГИИ МЗ КР)
ACCOUNTING FOR INCOME AND EXPENSES OF EXTRABUDGETARY ACTIVITIES
IN BUDGETARY ORGANIZATIONS (ON THE EXAMPLE OF THE ONCOLOGY
CENTER OF THE MINISTRY OF HEALTH OF THE KYRGYZ REPUBLIC)**

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Улуттук Онкология борборунда бюджеттен тышкаркы, атайын каражаттан келип түшкөн каражаттар менен анын чыгымдары талкууланат. Мекеме бюджеттик каражаттарды жана атайын каражаттардан түшкөн каражаттарды колдонуудагы мыйзамдарга ылайык жана сметада каралган чараларды ишке ашыруу, финансылык жана бюджеттик тартипти катуу сактоо жана материалдык баалуулуктарды жана акча каражаттарын үнөмдөөнү камсыз кылуу чегинде өз максатына жумшайт.

Анотация: В статье рассматриваются осуществления внебюджетной деятельности в Национальном Центре Онкологии при Министерстве Здравоохранения Кыргызской Республики (НЦО при МЗ КР). Учреждение расходует бюджетные средства и средства, полученные за счет специальных средств, по целевому назначению в соответствии с действующим законодательством и в меру выполнения мероприятий, предусмотренных сметами расходов, строго соблюдая финансово-бюджетную дисциплину и обеспечивая экономию материальных ценностей и денежных средств.

Annotation: The article discusses the implementation of extrabudgetary activities in the National Center of Oncology under the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic (NCO under the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic). The institution spends budgetary funds and funds received from special funds for their intended purpose in accordance with applicable law and to the extent of implementing the measures provided for by cost estimates, strictly observing financial and budgetary discipline and ensuring savings in material values and money.

Негизги сөздөр: киреше, бюджет, кассалык чыгашалар, акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөр, милдеттер, максаттар, сатуулар, адамдар, атайын каражаттар, өзгөчөлүктөр, контролдоо, сметалар, статья, ыкма, принциптер, өтүнмөлөр, эсептөөлөр, каржы, компиляция, бөлүштүрүү, чыгашалар, көрсөтүү, жабуу, дивиденд, дебиторлор, ички жана тышкы отчеттуулук, финансылык жана финансылык эмес активдер, материалдык баалуулуктар.

Ключевые слова: доход, бюджет, кассовые расходы, платные услуги, задачи, цели, продажи, лиц, специальные средства, особенности, контроль, смета, статья, метод, принципы, приложения, расчеты, финансы, составление, разделение, расходы, представление, освещение, дивиденд, дебиторы, внутренняя и внешняя отчетность, финансовые и нефинансовые активы, материальные ценности.

Keywords: income, budget, cash expenses, paid services, tasks, goals, sales, persons, special means, features, control, estimate, article, method, principles, applications, calculations, finances, compilation, division, expenses, presentation, coverage, dividend, debtors, internal and external reporting, financial and non-financial assets, tangible assets.

Доходы и расходы бюджетного учреждения отражаются в смете доходов и расходов. К доходам при этом относятся доходы, получаемые как из бюджета и государственных внебюджетных фондов, так и со специального счета, в том числе доходы от оказания платных услуг, другие доходы, получаемые от использования государственной собственности, закрепленной за бюджетным учреждением на праве оперативного управления, и иной деятельности.[1]

К расходам относятся все расходы, которые осуществляет бюджетная организация в соответствии со стоящими перед ней задачами и целями. Смета доходов и расходов составляется бюджетным учреждением в течение 10 дней со дня получения уведомления о бюджетных ассигнованиях и предоставляется на утверждение вышестоящего распорядителя бюджетных средств. Смета утверждается распорядителем бюджетных средств в течение пяти дней. Смета доходов и расходов составляется бюджетным учреждением в течение 10 дней со дня получения уведомления о бюджетных ассигнованиях и предоставляется на утверждение вышестоящего распорядителя бюджетных средств. Смета утверждается распорядителем бюджетных средств в течение пяти дней. [5]

Смета доходов и расходов бюджетного учреждения имеет два основных раздела: [7]

- а) Доходы;
- б) Расходы.

Раздел «доходы» делится на два подраздела:

- средства, поступающие из республиканского бюджета;
- собственные доходы от предоставления платных услуг.

Доход - это увеличение экономических выгод в течение отчетного периода, происходящее в форме поступления или прироста активов или уменьшения обязательств, которое выражается в увеличении чистых активов. Капитал, полученный от других субъектов государственного сектора, а также изменение справедливой рыночной стоимости активов, изначально предназначенных для продажи, доходами не являются и учитываются непосредственно на счетах чистых активов. [1]

Учет доходов (специальные средства), получаемых от реализации продукции, выполнения работ, оказания услуг или осуществления иных видов деятельности, установленные в соответствии с нормативными правовыми актами Кыргызской Республики, осуществляется бюджетными учреждениями по кассовому методу.

Расход - это уменьшение экономических выгод в течение отчетного периода, происходящее в форме выбытия или истощения активов или увеличения обязательств, которое приводит к уменьшению чистых активов. Капитал, внесенный (переданный) учреждением другим субъектам государственного сектора, а также изменение справедливой рыночной стоимости активов, расходами не являются и учитываются непосредственно на счетах чистых активов. [1]

Целью осуществления внебюджетной деятельности Национального Центра Онкологии при Министерстве Здравоохранения Кыргызской Республики (НЦО при МЗ КР) является поиск дополнительных финансовых источников в условиях резкого сокращения расходов государства на здравоохранения. [2,3,6]

Учреждения расходуют бюджетные средства и средства, полученные за счет специальных средств, по целевому назначению в соответствии с действующим законодательством и в меру выполнения мероприятий, предусмотренных сметами расходов,

строго соблюдая финансово-бюджетную дисциплину и обеспечивая экономию материальных ценностей и денежных средств. [8]

Основными задачами - внебюджетной деятельности НЦО является:

- ✓ материальное стимулирование труда работников НЦО, участвующих во внебюджетной деятельности;
- ✓ покрытие статей расходов НЦО (медикаментов, медицинского оборудования, изделий медицинского назначения, реактивов, запасных частей для медицинского оборудования, техники и других нужд.)

Порядок организации внебюджетной деятельности.

Внебюджетный отдел является одним из структурных подразделений НЦО и координирует все виды внебюджетной деятельности, руководствуется документами, поступающими от органов управления Министерства здравоохранения КР. Создает организационную базу, обеспечивает законность введения внебюджетной деятельности. [2,3,6]

Для работы во внебюджетном отделе на контрактной основе привлекаются ученые, специалисты высшей и нервной категории. Работники внебюджетного отдела подразделяются на основной, привлекаемый и вспомогательный персонал.

К основному персоналу относятся лица, осуществляющие внебюджетную деятельность и полностью содержащиеся за счет специальных средств. [9]

К привлекательному персоналу относятся лица, находящиеся на бюджетном финансировании и привлекаемые внебюджетным отделом вне рабочего времени.

К вспомогательному персоналу относятся лица, содействующие ведению и расширению внебюджетной деятельности (руководитель, учреждение, курирующий заместитель, главный бухгалтер).

Руководитель учреждения (Ген.директор НЦО) принимает на должность заведующего отделом внебюджетной деятельности на контрактной основе. Утверждает сметы, штатное расписание отдела, распоряжается внебюджетными средствами и контролирует их целевое использование. [2,3,6]

Отдел внебюджетной деятельности должен работать на основании следующих документов:

- положение об отделе внебюджетной деятельности (согласованное)
- приказ руководителя учреждения о создании отдела внебюджетной деятельности;
- контракты с сотрудниками, занимающиеся внебюджетной деятельностью.

Взаимоотношения внебюджетного отдела и НЦО находящегося на бюджете при котором он организован, определяются договором сторон, включающим условия аренды здания (помещения), перечня оборудования, медицинской техники, инструментария, обязанности и ответственности сторон.

Внебюджетный отдел имеет право:

- самостоятельно устанавливать цены на выполняемую работу немедицинского характера и выпуск продукции;
- арендовать здания, отдельные помещения, медицинское оборудование и технику;
- осуществлять, внебюджетную деятельность, не запрещенную Законодательством КР.

Внебюджетный отдел НЦО обязан:

- организовать оказание в экстренных случаях бесплатной медицинской помощи;

- производить, прием (возврат) наличных денег с пациентов (пациента) с выдачей подтверждающих документов (чек, квитанция);
- вести в установленном порядке медицинскую, бухгалтерскую учетную, отчетную документацию;
- применять методы профилактики, диагностики и лечения, разрешенные Министерством здравоохранения КР;
- соблюдать врачебную тайну;
- обеспечивать наглядность информации.

Работники внебюджетного отдела НЦО несут ответственность за: [2,3,6]

- ✓ ненадлежащее исполнение профессиональных обязанностей;
- ✓ неоказание экстренной, неотложной медицинской помощи больному;
- ✓ невыполнение должностными лицами служебных обязанностей;
- ✓ несоблюдение санитарно-гигиенических и противоэпидемических требований;
- ✓ разглашение врачебной тайны;
- ✓ другие формы ответственности, предусмотренные законодательством КР.

Граждане Кыргызской Республики, при получении платных медицинских услуг во внебюджетных подразделениях НЦО МЗ КР, имеют право:

- возмещение убытка при не качественном исполнении предоставленных медицинских услуг;
- возмещение ущерба в случае причинения вреда здоровью и жизни;
- получение разницы между уплаченной им суммой и фактической стоимостью оказанной помощи в случае досрочного прекращения курса лечения (при условии не нарушения больничного режима);
- пользование установленными законодательством КР льготами в полном объеме по месту жительства при наличии подтверждающих документов;
- свободного выбора лечебно- профилактического учреждения, лечащего врача;
- анонимного обследования и лечения;
- получение достоверной информации об условиях предоставления платных медицинских услуг;
- получение услуг сервисного обслуживания.

Классификация доходов бюджетов является группировкой доходных источников бюджетов всех уровней бюджетной системы КР и основывается на законодательных и иных актах, определяются источники формирования доходов бюджетов всех уровней бюджетной системы.

Список использованной литературы:

1. Приказ МФ КР от 25 декабря 2018года № 137-П «Положению по ведению бухгалтерского учета и финансовой отчетности в секторе государственного управления»
2. Бексултанов А.А. Пути улучшения учета и использования бюджетных средств в сфере здравоохранения Кыргызской Республики. 2007, Вестник научных конференций, 24-27/
3. Бексултанов А.А. Финансирование стационарных систем здравоохранения зарубежных стран, Наука и новые технологии. С. 150-153.

4. Бексултанов А.А. Начисление и удержание с заработной платы в сфере здравоохранения Кыргызской Республики (на примере РЦК МЗ КР). Вестник Кыргызстана. №1 2017. С. 86-92.
5. Бексултанов А.А. Бюджетное планирование, основы финансирования в государственных организациях кыргызской республики (На примере системе здравоохранения КР) Известия ВУЗов Кыргызстана. 2009. С. 25-27.
6. Бексултанов А.А. Учет финансирования бюджетного учреждения на примере здравоохранения кыргызской республики. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2016г. 111-113
7. Бексултанов А.А. Учет финансирования бюджетных организаций" Учет финансирования бюджетных организаций." 2013г. Наука и новые технологии.
8. Бексултанов А.А. Учет финансовых и нефинансовых активов бюджетного учреждения 2019, Евразийское Научное Объединение, 194-196.
9. Бексултанов А.А. Учет финансирования в бюджетных организациях (на примере здравоохранения КР). 2016г. Социально-экономические науки и гуманитарные исследования, 97-101

References:

1. Order of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic dated December 25, 2018 No. 137-P "Regulations on accounting and financial reporting in the public administration sector"
2. Beksultanov A.A. Ways to improve the accounting and use of budgetary funds in the healthcare sector of the Kyrgyz Republic. 2007. Bulletin of scientific conferences. p. 24-27.
3. Beksultanov A.A. Financing of stationary health care systems in foreign countries, Science and new technologies, p.150-153.
4. Beksultanov A.A. Accrual and deduction from wages in the healthcare sector of the Kyrgyz Republic (on the example of the RCC of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic). Bulletin of Kyrgyzstan. №1 2017. p. 86-92.
5. Beksultanov A.A. Budget planning, basics of financing in state organizations of the Kyrgyz Republic (On the example of the health care system of the Kyrgyz Republic) *Izvestiya VUZ 2009 (Kyrgyzstan)*, p. 25-27.
6. Beksultanov A.A. Accounting of financing of a budgetary institution on the example of health care of the kyrgyz republic. *Izvestiya of universities of Kyrgyzstan*, 2016/ p. 111-113.
7. Beksultanov A.A. Accounting for the financing of budgetary organizationstc "Accounting for the financing of budgetary organizations." 2013 Science and new technologies.
8. Beksultanov A.A. Accounting for financial and non-financial assets of a budget institution 2019, Eurasian Scientific Association. p. 194-196.
9. Beksultanov A.A. Accounting for financing in budgetary organizations (on the example of health care in the Kyrgyz Republic). 2016 Socio-Economic Sciences and Humanities. p. 97-101.

УДК: 657.372.34:641/642:316.344.6

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-150-156

Бексултанов А. А., Кадырбердиева А.С., Таалайбекова Ф.

М. Рыскулбеков атындагы КЭУ, э.и.д., профессор,

Ж. Абдрахманов атындагы КРПМБА, э.и.к., доцент,

Ж. Абдрахманов атындагы КРПМБА, магистрант

Бексултанов А. А., Кадырбердиева А.С., Таалайбекова Ф.

КЭУ им. М. Рыскулбекова, д.э.н., профессор,

АГУПКР им. Ж. Абдрахманова, к.э.н., доцент,

АГУПКР им. Ж. Абдрахманова, магистрантка

Beksultanov A. A., Kadyrberdieva AS, Taalaibekova F.

KEU M. Ryskulbekov, Ph.D., Professor,

APAPPKR J. Abdrakhmanov, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,

APAPPKR J. Abdrakhmanov, Master student

МАМЛЕКЕТТИК МЕКЕМЕЛЕРДЕ БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН

ЖАНА ОТЧЕТТУУЛУКТУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА И ОТЧЕТНОСТИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ

УЧРЕЖДЕНИЯХ

FEATURES OF ACCOUNTING AND REPORTING IN STATE INSTITUTIONS

Аннотация: Макалада мамлекеттик мекемелерде бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук, алардын түзүлүшү каралат. Бюджеттик мекемелерде бухгалтердик эсептин ички эрежелери, ошондой эле иш кагаздардын айлануу графиги, баштапкы документтер менен иштөө, аларды сактоо боюнча да маалымдалат. Бюджеттик мекемелерде бухгалтердик эсеп Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин 2018-жылдын 25-декабрындагы “Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү бухгалтердик эсеп жана финансылык отчеттуулук жөнүндө” буйругунун негизинде жүргүзүлөт.

Анотация: В статье рассматриваются учет и отчетности в госучреждениях, их составления, внутренние положения по ведению бухгалтерского учета в бюджетных организациях. А также график документооборота, работа с первичными документами, их хранения. Бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях ведется на основании приказа Министерства финансов КР от 25 декабря 2018 года «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности в сфере государственного управления».

Annotation: The article deals with accounting and reporting in state institutions, their compilation. Internal regulations for accounting in budgetary organizations. As well as a workflow schedule, work with primary documents, their storage.

Accounting in budgetary institutions is maintained on the basis of the order of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic dated December 25, 2018 “On Accounting and Financial Reporting in the Sphere of Public Administration”.

Негизги сөздөр: кириш, чыгаша, кампа, баланс, негиз, көзөмөл, смета, кирешелер жана чыгашалар, акт, арыз, ички ведомосттор, кошумча жазуулар, эсеп-фактура, аналитикалык эсеп, сорттоо, саны, жүгүртүү ведомосттору, инкассация, маалымат баракчасы, сарамжалдуу пайдалануу, сатып алуулар, каржылоо булактары ж.б.

Ключевые слова: введение, расходы, склад, остаток, основа, контроль, смета, доходы и расходы, акт, приложение, внутренние ведомости, дополнительные записи, счет-фактура, аналитический счет, сортировка, количество, записи об оборотных ведомостях, сбор, ведомость данных, рациональное использование, закупки, источники финансирования и т.д.

Keywords: introduction, expenses, warehouse, balance, basis, control, estimate, income and expenses, act, application, internal statements, additional entries, , invoice, analytical account, sorting, quantity, turnover sheet records, collection, data sheet, rational use, procurement, funding sources, etc.

Единая методология и стандарты финансовой отчетности и бухгалтерского учета, устанавливаются нормативными правовыми актами Правительства Кыргызской Республики, ведение бухгалтерского учета и составление финансовой отчетности в государственном секторе осуществляются на основе законодательства Кыргызской Республики о бухгалтерском учете.[1]

Отчетность об исполнении бюджета формируется и представляется на ежемесячной, ежеквартальной и годовой основе. Порядок ведения бюджетного учета, формы, периодичность, сроки и порядок формирования и представления отчетности устанавливаются Правительством Кыргызской Республики.

Главные распорядители бюджетных средств (получатели бюджетных средств), для формирования отчетности, содержащей детализацию финансовой информации, применяют ведомственные (внутренние) акты с соблюдением единой методологии и стандартов бухгалтерского учета и бюджетной отчетности. [1]

Сбор, свод, формирование и представление отчетности об исполнении бюджета осуществляются уполномоченным государственным органом по планированию и исполнению бюджета, который в установленном порядке представляет годовой отчет об исполнении бюджета в Правительство Кыргызской Республики. Годовой отчет об исполнении бюджета в соответствии с Бюджетным Кодексом утверждается Жогорку Кенешем Кыргызской Республики. Представление отчетности об исполнении бюджета органам государственного управления осуществляется на основе гласности и прозрачности, за исключением информации, содержащей государственную или иную охраняемую законом тайну. [1]

Бухгалтерский учет в бюджетных организациях имеет специфические особенности, обусловленные законодательством и Положением по бюджетному учету, другими нормативными документами по учету и отчетности в бюджетных организациях, отраслевой их спецификой. К этим особенностям нужно отнести:

-организацию учета в разрезе статей бюджетной классификации;

-контроль исполнения сметы расходов;

-выделение в учете кассовых и фактических расходов;

-отраслевые особенности учета в учреждениях бюджетной сферы (здравоохранения, образования, науки и др.). [5,8]

Специфические особенности учета в бюджетных организациях вызывают необходимость дополнить общие задачи бухгалтерского учета более конкретными, как, например, точное исполнение утвержденного бюджета, обеспечение ведение бухгалтерского учета в соответствии с требованиями МСФО, принятие учетной политики и ее последовательное выполнение, существование и функционирование системы внутреннего

контроля, соблюдение финансово-бюджетной дисциплины, мобилизация средств в бюджет и выявление дополнительных доходов.

Основные функции бюджетного бухгалтерского учета так же как и в бухгалтерском учете коммерческих организаций представлены ниже.

Рисунок 1. - Контрольная функция бюджетных средств

1. Контрольная функция типична для бюджетного учета. Бюджетное финансирование предполагает необходимость контроля за сохранностью имущества, использованием его по назначению, а также за целевым использованием бюджетных ассигнований. Результатом бухгалтерского контроля может стать выявление отклонений в обычной деятельности учреждений от нормативных (заданных) предписаний (требований). В бюджетном бухгалтерском учете практикуется три вида контроля: предварительный, текущий, последующий. [3,9]

- Предварительный контроль осуществляется перед выполнением того или иного факта хозяйственной деятельности для предотвращения действий, противоречащих законодательству Кыргызской Республики, неэффективного использования средств и принятия необоснованных решений. Он применяется преимущественно на стадии согласования и утверждения смет, договоров, при подписании распорядительных и исполнительных документов, принятии управленческих решений.

- Текущий контроль осуществляется в процедурах учетной регистрации хозяйственных фактов и проведения инвентаризации материальных и других ценностей. Проверяется законность хозяйственных операций, рациональность расходования денежных средств, материальных ценностей, а также соответствие учетных данных фактическому наличию хозяйственных средств, состояние расчетов и др. Текущий контроль служит предотвращению случаев бесхозяйственности и злоупотреблений.

-Последующий контроль необходим на стадии обобщения и экономического анализа учетной и отчетной информации для определения законности, экономической эффективности хозяйственных фактов за отчетный период и выявления «узких мест» в работе. [4,7]

2. Информационная функция. Главные распорядители, распорядители и получатели бюджетных средств по данным бюджетного бухгалтерского учета формируют информацию, которая служит средством внутренней и внешней связи между ними, обеспечивает согласованность отдельных видов деятельности в достижении цели, поставленной перед ними государством.

Учетная информационная система подчинена потребностям структуры бюджетной системы КР. Качество учетной информации является сферой интересов ее потребителей. Многочисленные хозяйственные факты документируются, группируются, оцениваются по определенным признакам и обобщаются на счетах бюджетного бухгалтерского учета в учетных регистрах и в определенном порядке включаются в бухгалтерскую отчетность. Информационная функция выражается через то, что отчетная информация, помогает выявить определенные тенденции, например в социальной сфере, контролировать как целевую направленность расходования бюджетных средств, так и результативность их использования. К информации, формируемой бюджетным учетом, пользователями предъявляется ряд требований, представленных ниже.

Требования:

- Адресность – предоставление конкретным пользователям
- Оперативность – представление в короткие сроки
- Достаточность – для подготовки управленческих решений
- Аналитичность – возможность нетрудоемкого и результативного сопоставления учетных показателей
- Гибкость – информация должна удовлетворять управленческие интересы пользователей
- Полезность – информация представляет объективную оценку результативности произведенных расходов
- Экономичность– ведение учета считается оправданным, если затраты на учетную информацию экономически эффективны
- Информация бюджетного учета используется для анализа финансово-хозяйственной деятельности органов власти различных уровней и бюджетных учреждений, по результатам которого вырабатываются управленческие решения по всем аспектам обычной деятельности учреждений – это как раз и представляет собой аналитическую функцию бюджетного учета. [2,6]

Предмет и метод бюджетного бухгалтерского учета. Любая наука имеет свой предмет, отвечающий на вопросы: что изучает наука и какова область ее приложения.

Наличие и движение (изменение) объектов хозяйственной деятельности в основном предопределяет сущность предмета бухгалтерского учета.

Предметом бюджетного бухгалтерского учета является поступление и использование бюджетных средств в обычной деятельности органов власти разного уровня. Все, что попадает в сферу бюджетного учета, составляет его объекты.

Объектами бюджетного бухгалтерского учета являются имущество (хозяйственные средства) и источники его формирования в стоимостном выражении, а также их наличие и движение, обусловленные хозяйственными процессами.

В бюджетном учете действуют те же элементы метода: первичное наблюдение, формирующее информационное обеспечение бюджетного бухгалтерского учета; стоимостное измерение; группировка и систематизация учетной информации; полное (комплексное) обобщение и соизмерение информации об учетных объектах.

Бюджетный учет осуществляется в соответствии с Законом «О бухгалтерском учете», бюджетным законодательством, иными нормативными правовыми актами и Положением по организации бухгалтерского учета в бюджетных учреждениях утвержденный приказом Минфина Кыргызской Республики от 25 декабря 2018 года N 137-П. [1]

Совокупность способов ведения бюджетного учета: первичного наблюдения,

стоимостного измерения, текущей группировки и итогового обобщения фактов хозяйственной деятельности, называется учетной политикой организации.

Государственная учетная политика, реализованная Положением по организации бухгалтерского учета в бюджетных учреждениях устанавливает единую методологию ведения бюджетного учета без раскрытия ведомственной специфики различных органов государственной власти. Соответственно, каждый орган государственной власти для обеспечения полноты и своевременности отражения в бюджетном учете всех фактов хозяйственной деятельности, а также рациональности ведения бюджетного учета должен утвердить ведомственный порядок реализации положений государственной учетной политики и методику ведения бюджетного учета в соответствии с принятым порядком. Разработанный ведомственный порядок реализации положений государственной учетной политики, а также методические рекомендации по его применению должны быть согласованы с Минфином КР. [6,8]

Ведомственный порядок реализации положений государственной учетной политики (далее – ведомственный порядок) может содержать:

- рабочий план счетов и особенности его применения в подведомственных учреждениях;
- формы первичных учетных документов, применяемых для формирования хозяйственных операций, по которым не предусмотрены унифицированные формы;
- формы дополнительных учетных регистров, по которым не предусмотрены унифицированные формы;
- структуру инвентарного номера основных средств, нематериальных и непроизведенных активов;
- технологии обработки учетной информации и систему документооборота в условиях комплексной автоматизации бюджетного учета.

Кроме того, каждое бюджетное учреждение должно самостоятельно разработать организационную часть ведомственного порядка и методическую часть, касающуюся ведения бюджетного учета по приносящей доход деятельности. [5,2]

Учреждения могут раскрыть следующую информацию:

- организацию бухгалтерской службы в учреждении;
- график документооборота;
- перечень лиц, имеющих право подписи первичных учетных документов;
- порядок и сроки проведения инвентаризации, а также состав инвентаризационных комиссий по видам инвентаризируемого имущества;
- срок, на который выдаются денежные средства под отчет на хозяйственные нужды, а также максимальную сумму выдаваемых на эти цели средств;
- порядок оценки материальных запасов при их списании;
- порядок контроля за хозяйственными операциями;
- особенности бюджетного учета в обособленных подразделениях учреждения;

При формировании ведомственного порядка бюджетным учреждениям следует руководствоваться правилами, утвержденными Законом «О бухгалтерском учете».

В ведомственном порядке рассматриваются только те вопросы, по которым законодательными и нормативными актами по бухгалтерскому учету допускается несколько способов ведения учета.

Принятый ведомственный порядок применяется всеми обособленными подразделениями, включая выделенные на отдельный баланс, независимо от места их нахождения.

Изменение ведомственного порядка должно быть обоснованным и оформляется приказом (распоряжением) руководителя учреждения. Изменение должно вводиться с 1 января (начала) финансового года, следующего за годом утверждения данного изменения, приказом (распоряжением). [3,6]

Изменения ведомственного порядка на год, следующий, объявляются в пояснительной записке к бюджетной отчетности учреждения.

Все хозяйственные операции, проводимые учреждением, должны оформляться оправдательными документами. Оправдательные документы служат первичными учетными документами, на основании которых ведется бухгалтерский учет. Первичный документ должен быть составлен в момент совершения операции, а если это не представляется возможным - непосредственно после ее окончания.

Поступившие в бухгалтерию первичные учетные документы обязательно подвергаются проверке как по форме (полнота и правильность оформления первичных учетных документов, заполнения реквизитов), так и по содержанию. В рамках компетенции сотрудников бухгалтерской службы проверяется законность документируемых операций и логическая увязка отдельных показателей. [2,9]

Все бухгалтерские документы, связанные с исполнением смет доходов и расходов по бюджетным средствам и специальным средствам, подписываются руководителем учреждения и главным бухгалтером или уполномоченным ими на то лицами.

В случае пропажи или уничтожения первичных учетных документов, руководитель учреждения создает приказом комиссию по расследованию причин их пропажи или уничтожения.

Список использованной литературы:

10. Приказ МФ КР от 25 декабря 2018 года № 137-П «Положению по ведению бухгалтерского учета и финансовой отчетности в секторе государственного управления»
11. Бексултанов А.А. Пути улучшения учета и использования бюджетных средств в сфере здравоохранения Кыргызской Республики. 2007, Вестник научных конференций, 24-27/
12. Бексултанов А.А. Финансирование стационарных систем здравоохранения зарубежных стран, Наука и новые технологии. С. 150-153.
13. Бексултанов А.А. Начисление и удержание с заработной платы в сфере здравоохранения Кыргызской Республики (на примере РЦК МЗ КР). Вестник Кыргызстана. №1 2017. С. 86-92.
14. Бексултанов А.А. Бюджетное планирование, основы финансирования в государственных организациях кыргызской республики (На примере системе здравоохранения КР) Известия ВУЗов 2009(Кыргызстан). С. 25-27.
15. Бексултанов А.А. Учет финансирования бюджетного учреждения на примере здравоохранения кыргызской республики. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2016г. 111-113
16. Бексултанов А.А. Учет финансирования бюджетных организаций" Учет финансирования бюджетных организаций." 2013г. Наука и новые технологии.
17. Бексултанов А.А. Учет финансовых и нефинансовых активов бюджетного учреждения 2019, Евразийское Научное Объединение, 194-196.

18. Бексултанов А.А. Учет финансирования в бюджетных организациях (на примере здравоохранения КР). 2016г. Социально-экономические науки и гуманитарные исследования, 97-101

References:

1. Order of the Ministry of Finance of the Kyrgyz Republic dated December 25, 2018 No. 137-P "Regulations on accounting and financial reporting in the public administration sector"
2. Beksultanov A.A. Ways to improve the accounting and use of budgetary funds in the healthcare sector of the Kyrgyz Republic. 2007. Bulletin of scientific conferences. p. 24-27.
3. Beksultanov A.A. Financing of stationary health care systems in foreign countries, Science and new technologies, p.150-153.
4. Beksultanov A.A. Accrual and deduction from wages in the healthcare sector of the Kyrgyz Republic (on the example of the RCC of the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic). Bulletin of Kyrgyzstan. №1 2017. p. 86-92.
5. Beksultanov A.A. Budget planning, basics of financing in state organizations of the Kyrgyz Republic (On the example of the health care system of the Kyrgyz Republic) Izvestiya VUZ 2009 (Kyrgyzstan), p. 25-27.
6. Beksultanov A.A. Accounting of financing of a budgetary institution on the example of health care of the kyrgyz republic. Izvestiya of universities of Kyrgyzstan, 2016/ p. 111-113.
7. Beksultanov A.A. Accounting for the financing of budgetary organizationstc "Accounting for the financing of budgetary organizations." 2013 Science and new technologies.
8. Beksultanov A.A. Accounting for financial and non-financial assets of a budget institution 2019, Eurasian Scientific Association. p. 194-196.
9. Beksultanov A.A. Accounting for financing in budgetary organizations (on the example of health care in the Kyrgyz Republic). 2016 Socio-Economic Sciences and Humanities. p. 97-101.

УДК 334.7

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-156-167

Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Шакирова Клара Капановна

Евразия эл аралык медициналык университети, окуу жана илимий иштер боюнча
проректор - биринчи проректор, медицина илимдеринин доктору,

И. Арабаев атындагы КМУ, илимий-басма борбору, экономика илимдеринин доктору

Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Шакирова Клара Капановна

Евразийский международный медицинский университет, первый проректор-проректор по
учебной и научной работе, доктор медицинских наук,

КГУ им. И. Арабаева, научно-издательский центр, заведующий, доктор экономических
наук

Bisaliyev Rafael Valerievich, Shakirova Klara Kaponovna

Eurasian International Medical University, First Vice-Rector-Vice-Rector for Academic and
Scientific Work, Doctor of Medical Sciences,

Arabaev KSU, Scientific and Publishing Center, Head, Doctor of Economics

**ЭЛ АРАЛЫК КОМПАНИЯЛАРДАГЫ МАДАНИЙ ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНУҮНҮН
ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КРОСС-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМПАНИЯХ
THEORETICAL BASICS OF CROSS-CULTURAL INTERACTIONS
IN INTERNATIONAL COMPANIES**

Аннотация: Тез экономикалык өнүгүү, бизнести интернационалдаштыруу мезгилинде, ички жана тышкы сооданын үлүшү көбөйгөн сайын, бизнес сүйлөшүүлөрүнүн жыштыгы көбөйүп, менеджерлердин ортосундагы натыйжалуу маданияттар аралык байланыш татаал бойдон калууда. Эл аралык менеджмент изилдөөлөрү негизинен дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрдөгү башкаруу жүрүм-турумун салыштырууга негизделген. Макала маданий өз ара аракеттенүүнүн негизги көйгөйлөрүн ачып берет, ошондой эле анын ролуна олуттуу көңүл бурулат.

Аннотация: Во времена быстрого экономического развития, интернационализации бизнеса, по мере увеличения доли внешней и внутренней торговли увеличивается частота деловых переговоров и эффективная межкультурная коммуникация между менеджерами остается сложной задачей. Международные исследования в области менеджмента были основаны главным образом на сравнении управленческого поведения в странах по всему миру. Статья раскрывает содержание понятия и основные проблемы кросс-культурного взаимодействия, а также значительное внимание уделяется ее роли.

Annotation: In times of rapid economic development, internationalization of business, as the share of foreign and domestic trade increases, the frequency of business negotiations increases and effective intercultural communication between managers remains a difficult task. International research in the field of management was based mainly on the comparison of managerial behavior in countries around the world. The article reveals the content of the concept and the main problems of cross-cultural interaction, as well as considerable attention is paid to its role.

Негизги сөздөр: интеграция, глобалдашуу, эл аралык компания, жамаат, өз ара аракеттенүү, байланыш, ишкердик байланыштар, артыкчылык.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, международная компания, коллектив, взаимодействие, общение, деловые связи, преимущество.

Keywords: integration, globalization, international company, team, interaction, communication, business relations, advantage.

Современное состояние экономики обуславливает необходимость развития процессов интеграции и глобализации национальных экономик. Безусловно, актуальной остаётся проблема кросс-культурных аспектов управления персоналом в международных компаниях [5, 31].

В специальной литературе присутствуют разные трактовки понятия «кросс-культура»: взаимодействие, общение различных культур, «пересечение культур разных национальностей». Несмотря на столь значительное разнообразие этого понятия, базовыми аксиомами кросс-культурного взаимодействия выступают следующие: отсутствие «плохих» культур, культура познаётся в сравнении, встречаются разные, но равные культуры [23]. Нельзя не согласиться с мнением некоторых авторов, что кросс-культурные взаимодействия становятся всё более важной проблемой в современном мире: расширяются деловые связи,

формируются многонациональные коллективы, развиваются транснациональные компании, организуются международные общественные объединения, растут межкультурные связи. Следует отметить, что кросс-культурное взаимодействие постепенно формирует единое социокультурное пространство, в котором возможно существование и развитие различных видов культур [25].

Проблема кросс-культурного взаимодействия получила научную постановку в девяностых годах, была разработана концепция межкультурного взаимодействия [11], определена предметная область сравнительного и кросс-культурного менеджмента, созданы базовые модели кросс-культурного взаимодействия [14]. Однако авторы констатируют, что четких определений и областей научного исследования кросс-культурных взаимодействий нет, отсутствует общий подход к моделированию кросс-культурных взаимодействий [9]. Согласно точке зрения Н.П. Зенченко [13], кросс-культурное взаимодействие выступает основой создания дополнительных конкурентных преимуществ компании. Полагаясь на то, что дополнительные преимущества – это характеристики или особенности фирмы, которые обеспечивают компании превосходство над прямыми конкурентами, то такие характеристики или свойства, в первую очередь, определяются ресурсами компании, начиная от осязаемых активов физических и финансовых, и заканчивая неосязаемыми активами в виде имиджа, технологий ноу-хау и человеческого капитала [25].

Для выхода на международный рынок, организации необходимо определить условия конкурентной борьбы на том или ином рынке, оценить риски. В связи с этим, конкуренция может быть мультинациональной и глобальной. В первом случае, соперники находятся в борьбе за лидерство на рынках разных стран. Стратегии, которые были разработаны и апробированы для конкретной страны, а также конкурентные преимущества, достигнутые в рамках этой страны, не выходят за её рамки и не распространяются на любые другие страны, в которых работает организация. Во втором варианте конкуренции - компания способна укрепить свои позиции путём осуществления деловых операций в мире. Конкурентные преимущества, которые были достигнуты на внутреннем рынке, «дополняются и обогащаются преимуществами, создаваемыми в других странах (размещение предприятий в странах с низким уровнем оплаты труда, передача опыта и навыков ведения бизнеса из одной страны в другую, обслуживание муниципальных клиентов, высокая репутация торговой марки)». Однако достичь высоких результатов компания может лишь на основе «гармонизации культурного разнообразия», другими словами, грамотного управления мультикультурным коллективом [9, 13, 20].

Выделены факторы преимуществ международных компаний, а именно [18]:

- возможность использования финансовых ресурсов из многих источников, включая головные компании, физические и юридические лица принимающих стран, займы финансовых институтов принимающих стран и третьих государств;
- владение природными ресурсами, капиталом и информацией о научно-технических достижениях в разных странах;
- географическое расположение предприятий с использованием выгод от объемов внутреннего рынка принимающих стран, цены и квалификации, рабочей силы, доступности природных ресурсов, либеральной нормативной правовой базы;
- возможность обладать сведениями о конъюнктуре мировых товарных, валютных и финансовых рынков.

Л.М. Симонова [26] считает, что «культура автоматически отстаивает минимальный интеллектуальный и информационный суверенитет каждой нации». И, наоборот, ее ослабление и упадок вызывают потерю странового «иммунитета» и сопротивляемости воздействию международной конкуренции. Так, распространяемые странами - разработчиками в других национальных культурах технологии и модели управления, навязывающие чуждые им ценности и нормы поведения, негативным образом сказываются на конкурентоспособности стран-реципиентов: даже самые эффективные технологии управления, не стыкующиеся и не интегрированные в контекст данной национальной культуры, приводят к падению конкурентоспособности данной страны. Отстаивание культурной самобытности — это действенная стратегия международной конкурентной борьбы и инкорпорирования в «глобальную корпорацию» на конкурентоспособных основаниях уникальности и эффективности, источником которых, опять же, служит национальная деловая культура. Автор полагала, что для решения накопившихся проблем и противоречий глобализации возможно и целесообразно применение транскультурного подхода, базирующегося на анализе социокультурных факторов геоэкономического развития, что не может быть достигнуто в рамках традиционной либеральной доктрины. Кратко существо данного подхода может быть выражено в следующих положениях:

- транскультурный подход используется применительно к трансграничным процессам и операциям в мировой экономике, осуществляемым с пересечением национальных границ, на что и указывает приставка «транс-»;
- анализ экономических факторов глобализации обязательно должен быть дополнен исследованием кросс-культурной трансформации, динамики взаимодействия национальных деловых культур и систем менеджмента;
- транскультурный подход — это одновременно и антропоцентристский подход, в центр исследования которого поставлен человек, его менталитет, система ценностей и поведенческие установки, отвечающий реалиям новой «бихевиористской» экономики;
- формирование нового «человекоцентричного» хозяйственного механизма постиндустриального общества требует замены «экономического детерминизма», преодоления внеличного рассмотрения экономических явлений и процессов. При этом анализ технологической многоукладности и экономической неравновесности общества должен быть дополнен исследованием его социокультурной динамики, множественности социальных ценностей, типов массового и индивидуального сознания;
- социокультурные переменные — собственно деловую культуру, идеологию, религию и т.п. — правомерно рассматривать в качестве катализаторов, инициирующих ключевые изменения, социальные и экономические новации постиндустриального общества. Соответственно, требуется новый тип управления, осуществляемого на основе интегрированных предпринимательских и социально-нравственных решений;
- поскольку феномен глобализации выходит за чисто экономические рамки, правомерно рассматривать любое явление или институт геоэкономики, независимо от характера, уровня или масштаба, как «социальную конструкцию» и продукт культуры;
- это комплексный, междисциплинарный подход, который позволяет интегрировать теоретические достижения социологии, антропологии, экономической теории, социальной психологии, сравнительного менеджмента, организационного поведения, а также идеологические компоненты в единую методологическую концепцию. Именно на широком социокультурном основании можно интегрировать различные современные школы и

концепции вокруг основного ядра — экономики. Данный транскультурный подход требует переосмысления устоявшихся методологических оснований, выработки принципиально нового концептуального аппарата исследований проблем глобализации.

По мнению Н.Г. Василенко [4] сложность кросс-культурного взаимодействия ещё обуславливается частой неосознанностью своей культурной специфики многих вступающих в него людей. Исследователем определены наиболее характерные области социально-экономической деятельности бизнес-организаций, где происходит пересечение, взаимодействие, столкновение разных культур: управление международным и межрегиональным бизнесом; взаимодействие профессиональных субкультур в бизнесе; управление ценностями компании; коммуникация с внешней средой компании; маркетинг; управление человеческими ресурсами; переезд, трудоустройство и карьерный рост в другом регионе, стране; взаимодействие города и села в России.

Современное общество находится в активном процессе глобализации, в этом ему помогают развитие сети Интернет, сравнительная открытость границ между странами и постепенная цифровизация данных. Благодаря глобализации поменялись многие аспекты нашей жизни, в том числе возникли изменения в процессе управлений компаниями. Большинство организаций стали использовать принцип кросс-культурного менеджмента в целях повышения эффективности.

Концептуализация основ кросс-культурного менеджмента как метода управления межнациональными отношениями в организации стала возможна благодаря трудам Т. Парсонса [21] и Р. Мертона [17], В.И. Добренькова [8], Г.Е. Зборовского [12], Т.Г. Грушевицкой [7], Т.Н. Персиковой [22], Г. Хофстеде [32], Л.М. Дробижевой [10], Ю.В. Арутюняна [1] и др. Кросс-культурный менеджмент за рубежом был сформирован и внесён в научные дисциплины в 80-х годах прошлого века [9, 30]. И если первые исследования были направлены более на политические аспекты кросс-культурного управления, то в конце 90-х кросс-культурный менеджмент становится более коммуникативным и более направленным на культурный аспект. Так, в первом издании работы Нэнси Адлер «Международные измерения организационного поведения» в 1991 году, кросс-культурный менеджмент был отнесён к международному менеджменту, отчасти связан со стратегическим планированием и не являлся отдельным видом менеджмента [30].

Кросс-культурный менеджмент в своем развитии прошёл три основных этапа. Первый этап связан с исследованием проблем на транснациональном уровне вследствие проникновения крупных национальных компаний на рынки других стран. Объектом исследования на данном этапе являлись модели культур отдельных стран, которые выработывались многими поколениями. Такие системы ценностей не могут быть изменены без причинения ущерба для нации, в связи с этим исследования не были направлены на «сглаживание» культурных особенностей [25]. На втором этапе развития кросс-культурного менеджмента были разработаны теории и типологии корпоративных культур, связанные с международным разделением труда. По результатам исследований было выявлено влияние национальных культур на типы и формы хозяйствования, было установлено, что изменение корпоративных культур связано с изучением особенностей менталитета, языка, обычаев, культуры. И, наконец, третий этап развития кросс-культурного менеджмента характеризовался исследованием разнообразия культурных особенностей, взаимодействия культур, преобразованием традиционных концепций управления персоналом в новые подходы с учетом международных различий [15, 24]. В последние годы на первое место

выходят исследования по управлению «культурным разнообразием», направленные на выработку механизмов, которые бы позволяли, сохраняя национально-культурную самобытность определённых групп населения, обеспечить устойчивый и строгий управленческий контроль путём выработки некоего общего, приемлемого для представителей разных культур, «протокола» - кросс-культурных технологий управления. Дополнительный импульс этим исследованиям придает очередной виток геополитического развития – процессы межкультурного взаимодействия в региональных интеграционных процессах (Европа, Ближний Восток, Латинская Америка) показывают сходность применения кросс-культурных механизмов управления как в бизнесе, так и в геополитике.

Исторически в советский период между работодателями и наёмными работниками наблюдались противоречивые отношения, сформированные под воздействием административно-командной системы, при которой в рабочей обстановке предприятия (организации) доминировала жёсткая регламентация процедур взаимодействия с работниками. В конце XX в., с развитием социальных и гуманитарных аспектов в менеджменте, сформировалась новая система управления персоналом. Персонал стал рассматриваться как ключевой стратегический ресурс предприятия: не люди для организации, а организация – для людей [14].

Кросс-культурный менеджмент - сравнительно новая область знания для России, это менеджмент, осуществляемый на стыке культур: макроуровень - управление на стыке национальных и региональных культур; микроуровень - на стыке территориальных, возрастных, профессиональных, организационных, иных культур. А.В. Чемулова [28] ссылаясь на многочисленные исследования, проведёнными транснациональными корпорациями, отмечает проблему кросс-культурного менеджмента в России актуальной, сравнивая её с актуальными современными трендами цифровизации, такие как искусственный интеллект и т.д.

Полиэтничность российского общества обуславливает целесообразность учёта кросс-культурных аспектов в бизнесе. Поэтому руководителям международного и регионального бизнеса целесообразно развиваться в вопросах кросс-культурного менеджмента и коммуникаций, а организациям - обучать персонал в этом направлении. Изучение кросс-культурной темы помогает менеджерам лучше узнать себя, идентифицировать свой культурный профиль, развить кросс-культурную компетенцию, а значит избежать рисков, нежелательных последствий для бизнеса, карьеры и личной жизни, стать более успешными [4, 18, 19].

Кросс-культурный менеджмент является частью общей теории менеджмента, в рамках которой формируются представления и изучаются закономерности взаимодействия представителей разных культур в системах управления деловыми предприятиями как национального, так и мультинационального характера. Кросс-культурный менеджмент позволяет оценить характерные черты и достоинства взглядов на специфику основных различий в ведущих школах менеджмента и необходимость учета их в ходе практических взаимоотношений с организациями (компаниями), относящимися к соответствующей школе. Современные межстрановые экономические отношения должны опираться на культуру, историю и другие основополагающие факторы внешней среды в процессе бизнес-деятельности.

Главная цель сравнительного менеджмента – повышение эффективности управления организацией за счёт грамотного использования руководителями разных уровней национально-культурных особенностей поведения своих подчиненных и партнеров, и особенностей стран, в которых осуществляется их деятельность [29, 33].

По мнению исследователей [2], при переходе к международной модели бизнеса, осуществляемого в различных культурных средах, его эффективность всё больше оказывается зависимой «от национальной культурной составляющей», в которой заключены возможности «получения и развития конкурентного преимущества». Таким образом, главными целями международного менеджмента выступают формирование, развитие и использование конкурентных преимуществ фирмы за счёт возможностей ведения бизнеса в различных странах и соответствующего использования экономических, социальных, демографических, культурных и иных особенностей этих стран и межстранового взаимодействия.

Кросс-культурный менеджмент возник как практическая дисциплина. В его основу легли практические рекомендации, сформулированные для широкого круга руководителей и менеджеров разного уровня с целью снижения экономических рисков и потерь, связанных с межкультурными конфликтами. А потери такого рода значительны и существенны. Статистика по ним мало известна и часто остаётся в архивах компаний, однако даже несколько примеров могут свидетельствовать об их масштабах [27].

Под кросс-культурным менеджментом имеется в виду менеджмент, осуществляемый на стыке культур. Поэтому большинство литературы по кросс-культурному менеджменту посвящено рассмотрению особенностей национального поведения в различных странах и регионах мира и их сравнению.

Основные принципы кросс-культурного менеджмента, сформулированные Ричардом Гестландом в книге «Кросс-культурное поведение в бизнесе», звучат: в международном бизнесе продавец должен приспособливаться к покупателю; в международном бизнесе гость должен соблюдать местные обычаи [6]. Культурные различия выполняют существенную роль и оказывают влияние на деятельность компаний, следствием чего являются возникающие в международном бизнесе кросс-культурные проблемы – разногласия при работе в новых социальных и культурных условиях, вызванные менталитетом отдельных групп лиц [4].

Эффективный кросскультурный менеджмент означает совместное с представителями других культур ведения бизнеса, основанное на признании и уважении кросс-культурных различий и формировании общей корпоративной системы ценностей, которые бы воспринимались и признавались каждым членом многонационального коллектива. Речь идёт о формировании специфической корпоративной культуры, которая возникала на базе национальных деловых культур, гармонично сочетала в себе отдельные аспекты культуры каждой нации, но не повторяла полностью ни одной из них.

Кросс-культурный менеджмент направлен на решение следующих задач клиентов: 1) помощь в управлении деловыми отношениями, возникающими в поликультурной среде, включающая, в т.ч. создание толерантного взаимодействия, успешных коммуникаций, условий плодотворного труда и прибыльного бизнеса на пересечении разных деловых культур; 2) регулирование межкультурных конфликтов в бизнес-среде; 3) развитие кросс-культурной компетенции собственников бизнеса, менеджеров, персонала. Помимо указанных выше компонентов, кросс-культурный менеджмент позволяет изучить и

объяснить культурные различия и определить эффективные приемы управления отношениями, возникающих в международных коллективах [11, 16].

Как и любая область знаний, кросс-культурный менеджмент содержит предмет (отношения, возникающие на стыке национальных и организационных структур, проблемы межкультурных взаимодействий) и объект (деятельность в рамках кросс-культурного взаимодействия) [20].

В свою очередь, на внешнем уровне технологии и закономерности кросс-культурного менеджмента проявляются в следующем [3]:

- участие в международном разделении труда (региональная, национальная специфика);
- взаимодействие бизнес-культур при международных контактах (переговоры, внешнеэкономическая деятельность предприятия);
- создание сетей, представительств и филиалов в инокультурной среде (международные, межрегиональные сетевые компании);
- слияния и поглощения.

Что касается внутреннего уровня применения закономерностей и механизмов кросс-культурного менеджмента, то необходимо при [3]:

- внедрении на предприятиях новых технологий и систем хозяйствования;
- реформировании и реструктуризации предприятия;
- управлении поликультурными и полиэтническими коллективами.

Методы обучения кросс-культурному менеджменту разбивают на три группы: просвещение, ориентирование и тренинг [27].

1. Кросс-культурное просвещение—это приобретение знаний путем чтения книг, просмотра фильмов, прослушивания академических курсов. Часто полученные таким путём знания не могут смягчить культурный шок. Их трудно применить на практике.

2. Кросс-культурное ориентирование осуществляется с помощью культурных ассимиляторов. Культурные ассимиляторы состоят из описания ситуаций, в которых взаимодействуют персонажи из разных культур. Каждая ситуация снабжена интерпретациями, из которых нужно выбрать наиболее правильную.

3. Кросс-культурный тренинг – метод активно развивающего обучения, в наибольшей степени соответствующий целям реального бизнеса. Он позволяет сформировать практические навыки межкультурного взаимодействия, подготовиться и преодолеть отрицательные последствия культурного шока.

Выбор метода обучения кросс-культурному менеджменту зависит от задач организации. Предпринимательство, далеко выходя за национальные рамки, вовлекает в свою орбиту все большее число людей с различным культурным кругозором. В результате культурные различия начинают играть в организациях возрастающую роль и сильнее воздействовать на предельную эффективность деловой деятельности. Отсюда и возникают кросс-культурные проблемы в международном бизнесе - противоречия при работе в новых социальных и культурных условиях, обусловленные различиями в стереотипах мышления между отдельными группами людей. Формирование человеческого мышления происходит под воздействием знаний, веры, искусства, морали, законов, обычаев и любых других способностей и привычек, приобретенных обществом в процессе своего развития.

Таким образом, процессы происходящие в мировой экономике обуславливают активное привлечение зарубежных сотрудников. В свою очередь, иностранные специалисты

так или иначе являются неотъемлемой составляющей кросс-культурного взаимодействия, представляющие несомненную экономическую ценность для международных компаний. Привлечение работников из-за рубежа является преимуществом и фактором повышения конкурентоспособности и развития компаний как на международном, так и на региональном уровнях. В этой связи назрела острая необходимость пересмотра, а в некоторых случаях изменений методов и технологий управления персоналом.

Список использованной литературы:

1. Арутюнян Ю.В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание // Социологические исследования. 1990. № 7. - С. 42–49.
2. Базарова Т.Ю., Еремина Б.Л. Управление персоналом: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М: ЮНИТИ, 2002. —560 с.
3. Бунина В.Г. Кросс-культурный менеджмент и межкультурная коммуникация. Учебное пособие. – М.: ГУУ, 2008. – 128 с.
4. Василенко Н.Г. Развитие кросс-культурного менеджмента // Альманах современной науки и образования. 2013. №2 (69). - С. 48-50.
5. Висторобская Е.Н., Гребеник Л.Г. Глобальное видение кадровой политики организации в условиях инновационной среды // Международный журнал экспериментального образования. 2014. № 3-2. – С. 113-114.
6. Гестеланд Ричард Р. Кросс-культурное поведение в бизнесе. - Днепропетровск: Баланс-клуб, 2009. - С. 276.
7. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. М.: Юнити, 2003. – 352 с.
8. Добреньков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология в 15-ти томах. Т. 13. Организация и управление. М.: ИНФРА-М, 2007. - 942 с.
9. Долятовский В. А. Сравнительный менеджмент. Р-н-Д.: РГЭУ, 2009. 189 с.
10. Дробижева Л.М. Этническое самосознание русских в современных условиях // Советская этнография. 1991. №1. - С. 3–13.
11. Друкер П. Задачи менеджмента в 21 веке. Учебное пособие / пер. с англ. М.: Вильямс, 2000.
12. Зборовский Г.Е., Костина Н.В. Социология управления. – М.: Гардарики, 2008. – 272 с.
13. Зенченко Н.П. Управление кросс-культурными коллективами в организациях. Дисс. к.э.н. Москва, 2016 – 154 с.
14. Картавый М. А., Нехамкин А. Н. Методологические принципы формирования российского менеджмента //Менеджмент в России и за рубежом. 1999. № 3.С.11-28.
15. Красина Ф.А. Управление человеческими ресурсами: учебное пособие. — Томск: Эль Контент, 2013. — 158 с.
16. Медведев А.Г. Международный менеджмент. СПб: Изд. «Высшая школа менеджмента». 2014 – 496 с.
17. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. М., 2006. - 873 с.
18. Мясоедов С. П. Основы кросс-культурного менеджмента: Как вести бизнес с представителями других стран и культур. Учебное пособие. М.: Дело, 2003 – 256 с.
19. Мясоедов С. П. Управление бизнесом в различных деловых культурах. М.: Вершина, 2009. - 320 с.
20. Найджел Дж. Холден Кросс-культурный менеджмент. Концепция когнитивного менеджмента. М.: Юнити-Дана, 2005 – 364 с.

21. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
22. Персикова Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура. – М.: Логос, 2004. – 224 с.
23. Рожкова Л.В., Тугускина Г.Н., Сальникова О.В., Управление кросс-культурными коллективами в международном и национальном бизнесе // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. 2019. №1-2. - С. 82 – 94.
24. Рычихина Н.С., Элкхидер М.М.О. Управление персоналом международной конгломератной компании // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. 2018. № 2. (54) – С. 63 – 71.
25. Сейфуллаева М.Э. Конкурентные преимущества международной компании – фактор стратегического успеха // Известия Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. 2011. №1. - С. 83 – 92.
26. Симонова Л.М. Теория и методология кросс-культурных взаимодействий в международном предпринимательстве. Автореф. дисс. д.э.н. – Санкт-Петербург, 2003. – 36 с.
27. Цыцарова Н.М. Кросс-культурный менеджмент: учебно-методическое пособие.– Ульяновск : УлГТУ, 2017. – 134 с.
28. Чемулова А.В. Кросс-культурный менеджмент в транснациональных компаниях // Журнал социологических исследований. 2019. Т.4. №3. - С. 3 – 5.
29. Шацкая Е.Ю. «Кросскультурный менеджмент. Методические указания. – Старополь, 2017. – 28 с.
30. Adler Ronald B., Rosenfeld Lawrence B., Proctor Russel. F. Interplay: the process of interpersonal communication. - 14th Ed. – New York: Oxford University Press, 2018.
31. Armstrong M. A Handbook of human resource management practice // Kogan Page, London, 2006, 10th ed, 982 p.
32. Hofstede G. Cultures and Organizations: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival. L.: McGraw-Hill International, 1991. 282 p.
33. Севастьянова К.Д. Кросс-культурные проблемы в международном бизнесе [Электронный ресурс] http://scjournal.ru/articles/issn_1993-5552_2012_12-1_36.pdf

References:

1. Harutyunyan Yu.V. Socio-cultural development and national identity // Sociological research. 1990. No. 7. - pp. 42-49.
2. Bazarova T.Yu., Eremina B.L. Personnel management: Textbook for universities. — 2nd ed., reprint. and add. — M: UNITY, 2002. -560 p.
3. Bunina V.G. Cross-cultural management and intercultural communication. Textbook. – M.: GUU, 2008. – 128 p.
4. Vasilenko N.G. Development of cross-cultural management // Almanac of modern science and education. 2013. No. 2 (69). - pp. 48-50.
5. Vistorobskaya E.N., Grebenik L.G. Global vision of the personnel policy of the organization in the conditions of an innovative environment // International Journal of Experimental Education. 2014. No. 3-2. – pp. 113-114.
6. Gesteland Richard R. Cross-cultural behavior in business. - Dnepropetrovsk: Balance-club, 2009. - p. 276.

7. Grushevitskaya T.G., Popkov V.D., Sadokhin A.P. Fundamentals of intercultural communication. M.: Unity, 2003. – 352 p.
8. Dobrenkov V.I., Kravchenko A.I. Fundamental sociology in 15 volumes. Vol. 13. Organization and management. Moscow: INFRA-M, 2007. - 942 p.
9. Dolyatovsky V. A. Comparative management. R-n-D.: RSEU, 2009. 189 p.
10. Drobizheva L.M. Ethnic identity of Russians in modern conditions // Soviet ethnography. 1991. No. 1. - C. 3-13.
11. Drucker P. Management tasks in the 21st century. Textbook / translated from English M.: Williams, 2000.
12. Zborovsky G.E., Kostina N.V. Sociology of management. – M.: Gardariki, 2008. – 272 p.
13. Zenchenko N.P. Management of cross-cultural collectives in organizations. Diss. Candidate of Economics Moscow, 2016 – 154 p.
14. Kartavy M. A., Nehamkin A. N. Methodological principles of the formation of Russian management // Management in Russia and abroad. 1999. No. 3. pp.11-28.
15. Krasina F.A. Human Resource Management: textbook. — Tomsk: El Content, 2013. — 158 p.
16. Medvedev A.G. International management. St. Petersburg: Publishing house "Higher School of Management". 2014 – 496 p .
17. Merton R.K. Social theory and social structure. M., 2006. - 873 p.
18. Myasoedov S. P. Fundamentals of cross-cultural management: How to do business with representatives of other countries and cultures. Textbook. Moscow: Delo, 2003 – 256 p.
19. Myasoedov S. P. Business management in various business cultures. Moscow: Vershina, 2009. - 320 p.
20. Nigel J. Holden Cross-Cultural Management. The concept of cognitive management. Moscow: Unity-Dana, 2005 – 364 p.
21. Parsons T. The system of modern societies / Translated from English by JI. A. Sedova and A.D. Kovalev. Edited by M. S. Kovaleva. M.: Aspect Press, 1998. – 270 p
22. Persikova T.N. Intercultural communication and corporate culture. – M.: Logos, 2004. – 224 p.
23. Rozhkova L.V., Tuguskina G.N., Salnikova O.V., Management of cross-cultural collectives in international and national business // Models, systems, networks in economics, technology, nature and society. 2019. No.1-2. - pp. 82-94.
24. Rychikhina N.S., Elkhider M.M.O. Personnel management of an international conglomerate company // Modern high-tech technologies. Regional application. 2018. No. 2. (54) – pp. 63-71.
25. Seifullayeva M.E. Competitive advantages of an international company – a factor of strategic success // Proceedings of the Plekhanov Russian University of Economics. 2011. No. 1. - pp. 83 – 92.
26. Simonova L.M. Theory and methodology of cross-cultural interactions in international entrepreneurship. Autoref. diss. Doctor of Economics – St. Petersburg, 2003. – 36 p.
27. Tsitsarova N.M. Cross-cultural management: an educational and methodological guide.– Ulyanovsk : UISTU, 2017. – 134 p.
28. Chemulova A.V. Cross-cultural management in multinational companies // Journal of Sociological Research. 2019. Vol.4. No.3. - p. 3 – 5.
29. Shatskaya E.Yu. "Cross-cultural management. Methodical instructions. – Staropol, 2017. – 28 p.
30. Adler Ronald B., Rosenfeld Lawrence B., Proctor Russel. F. Interplay: the process of interpersonal communication. - 14th Ed. – New York: Oxford University Press, 2018.

31. Armstrong M. A Handbook of human resource management practice // Kogan Page, London, 2006, 10th ed, 982 p.
32. Hofstede G. Cultures and Organizations: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival. L.: McGraw-Hill International, 1991. 282 p.
33. Sevastyanova K.D. Cross-cultural problems in international business [Electronic resource] http://scjournal.ru/articles/issn_1993-5552_2012_12-1_36.pdf .

УДК 33

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-167-170

Голлиев Н.

Кыргыз Республикасынын К. Дикамбаев атындагы Тышкы иштер министрлигинин
Дипломатиялык академиясы, эл аралык мамилелер жана укук кафедрасы, аспирант

Голлиев Н.

Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Кыргызской Республики им. К.
Дикамбаева, кафедра международных отношений и права дипломатической академии,
аспирант

Golliev N.

Diplomatic academy The Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic, Department of
International Relations and Law of the Diplomatic Academy, Postgraduate student

ТҮРКМӨНСТАНДЫН СУУ ДИПЛОМАТИЯСЫ ВОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА WATER DIPLOMACY OF TURKMENISTAN

Аннотация: Макалада "суу дипломатиясы" түшүнүгүнүн мазмуну каралат жана талданат, ошондой эле Түркмөнстандын "суу дипломатиясынын" вектору аныкталат. Бул талдоо көрсөткөндөй, жаңы дипломатиялык демилгелер суу пайдалануунун жана суу бөлүштүрүүнүн адилеттүү жана илимий жактан негизделген эрежелерин издөө жолунда суу проблемаларын тынчтык жолу менен жөнгө салуу ыкмаларын иштеп чыгууга жардам берет..

Аннотация: В статье рассматривается и анализируется содержание понятия «водная дипломатия», а также определяется вектор «водной дипломатии» Туркменистана. Данный анализ показывает, что новые дипломатические инициативы на пути поиска справедливых и научно обоснованных правил водопотребления и водodelения помогут выработать способы мирного урегулирования водных проблем.

Annotation: The article discusses and analyzes the content of the concept of "water diplomacy", and also defines the vector of "water diplomacy" of Turkmenistan. This analysis shows that new diplomatic initiatives in the search for fair and scientifically sound rules for water consumption and water allocation will help develop ways to peacefully resolve water problems.

Негизги сөздөр: Эл аралык суу мыйзамы, "Суу дипломатия", натыйжалар жана учурдагы абалы, суу ресурстарын бөлүштүрүү жана пайдалануу..

Ключевые слова: международное водное право, «водная дипломатия», результаты и современное состояние, распределение и использование водных ресурсов.

Key words: international water law, "water diplomacy", results and current state, distribution and use of water resources..

По прогнозам специалистов в середине XXI в. человечество столкнется с острой проблемой дефицита пресной воды, которая может стать причиной межгосударственных конфликтов. Новые дипломатические инициативы на пути поиска справедливых и научно обоснованных правил водопотребления и вододеления помогут выработать способы мирного урегулирования водных проблем.

Проблемы деления водных ресурсов появились на Земле одновременно с возникновением государств. В древности вода использовалась в основном для питья, сельского хозяйства и удовлетворения незначительных бытовых потребностей.

История не оставила нам документов о конфликтах или спорах за обладание водными ресурсами во времена родоплеменных отношений, хотя древняя культура, религии, культы и верования довольно широко отразили бережное отношение людей к воде.

Одним из первых доподлинно известных конфликтов на этой почве считается военное противостояние, случившееся в середине 3-го тысячелетия до н.э. в Древнем Шумере. Вся дальнейшая история народов и государств изобилует враждой и многочисленными спорами за обладание пресной водой.

Огромное количество воды участвует в круговороте трех основных резервуаров: атмосферного, собственно гидрологического и подземного (геолого-гидрогеологического). Сроки полного цикла водообмена в них весьма различны. Наиболее медленный связан с подземными водами, продолжительность круговорота которых в зоне интенсивного (активного) водообмена изменяется от десятков до многих тысяч лет.

Общее количество воды на Земле составляет примерно 1454 млн км³. Доля пресной воды крайне мала, около 2.5% мировых запасов, причем основное ее количество (~70%) находится в твердом состоянии (это ледники и водонасыщенные мерзлые породы). На доступные поверхностные и подземные пресные воды приходится немногим более 0.3% всех мировых запасов.

Эффективное управление водными ресурсами на глобальном уровне способствует укреплению мира, безопасности и сотрудничества между народами, что отвечает целям и принципам ООН. Одним из важнейших направлений деятельности ООН является преодоление глобального кризиса нехватки пресной питьевой воды. Проблемам, связанным с

водой, были посвящены Конференция ООН по водным ресурсам (1977 г.), Международное десятилетие снабжения питьевой водой и санитарии (1981—1990 гг.), Международная конференция по водным ресурсам и окружающей среде (1992 г.) и Всемирная встреча на высшем уровне «Планета Земля» (1992 г.).

Для привлечения внимания мирового населения к проблеме нехватки пресной воды, 2003 г. был провозглашён Международным годом пресной воды. В том же году был учреждён механизм «ООН — водные ресурсы», который занимается вопросами, связанными с пресной водой и санитарией. Период 2005—2015 гг. Генеральная Ассамблея ООН провозгласила Международным десятилетием действий «Вода для жизни», координатором данной программы является механизм «ООН — водные ресурсы».

Каждые три года Всемирная программа ООН по оценке водных ресурсов (WWAP) публикует Всемирный доклад ООН, представляющий самую полную оценку состояния пресноводных ресурсов в мире.

Для решения глобальных проблем человечества в 2000 г. на Саммите тысячелетия ООН приняла программу под названием «Цели развития тысячелетия (ЦРТ)». 8 международных целей развития должны были быть достигнуты к 2015 г. В этом документе не было прописано отдельной цели по обеспечению населения чистой питьевой воды, однако в цели номер 7 «Обеспечение экологической устойчивости» стояла задача — к 2015 г. вдвое сократить долю населения, не имеющего постоянного доступа к чистой питьевой воде и основным санитарно-техническим средствам.

За период с 1990 г. по 2015 г. доступ к улучшенным источникам питьевой воды получили 2,6 миллиарда человек, в том числе 42 % населения наименее развитых стран. На 2015 г. такие источники используют 96 % городского населения и 84 % сельских жителей. Тем не менее, число жителей планеты, которые все ещё лишены доступа к чистой питьевой воде, составляет 663 миллиона человек и 80 % из них проживают в сельских районах.

В 2015 г. «Цели развития тысячелетия» были завершены, хоть и не все они были в полной мере достигнуты, но удалось достичь значительных успехов. Были приняты новые цели для будущего международного сотрудничества — «Цели устойчивого развития (ЦУР)» на период до 2030 г. На этот раз доступ к чистой воде и санитарии выделили в отдельную цель под номером 6. Среди задач, которые необходимо выполнить — улучшение качества воды, повышение эффективности использования водных ресурсов и защита связанных с водой экосистем.

Президент Туркменистана в своей исторической речи на VII Всемирном водном форуме, состоявшемся в Тэгу, Южная Корея, 12 апреля 2015 года, изложил конструктивные взгляды на этот вопрос. В частности, он подчеркнул, что именно благодаря созданию новой политической и дипломатической формы многосторонней коммуникации, такой как «водная дипломатия», которая создаст возможность для систематического и многоуровневого диалога, направленного на решение всех проблем, связанных с формированием и восстановлением водных источников и их эффективным и экономном потреблении. В связи с этим Президент выразил уверенность в том, что такая совместная деятельность государств мира и международных организаций может стать базой для работы по подготовке документа ООН по воде. Президент Туркменистана в своем выступлении на 73-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН особо отметил важность принятия резолюции «О сотрудничестве между ООН и Международным фондом спасения Арала».

В этой связи имеется ряд документов, в частности: в декабре 2008 года Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о предоставлении статуса наблюдателя в Международном фонде спасения Арала, Меморандум о взаимопонимании между Организацией Объединенных Наций и Исполнительным комитетом, Международным фондом спасения Арала, подписанного в Ашхабаде в 2010 году Резолюцией «О сотрудничестве между ООН и Международным фондом спасения Арала», единогласно принятой в 12 апреля 2018 года. В Туркменистане разрабатываются правовые основы экологической дипломатии. Эти вопросы отражены в 14-й, 15-й и 53-й статьях Конституции Туркменистана, которые соответствуют общепризнанным международным нормам. Кроме того, принят ряд национальных экологических законов. Среди них законы «Об охране природы», «Об особо охраняемых природных территориях», «Об охране озонового слоя» и другие, а также о лесных, водных и земельных кодексах Туркменистана.

Список использованной литературы:

1. Данилов-Данильян В. И. Управление водными ресурсами. Согласование стратегий водопользования / В. И. Данилов-Данильян, И. Л. Хранович. — М: Науч. мир, 2010.
2. Джамалов Р. Г. Изменение ресурсов подземных вод в начале XXI века: их распределение и использование по континентам и странам мира / Р. Г. Джамалов, Т. И. Сафронова // Известия РАН. Сер. географ. — 2010. — № 5
3. Ларионов В. Г. Водные ресурсы мира: проблемы и решения / В. Г. Ларионов // Экономика и менеджмент 2010 : I междунар. науч.-практ. конф. Варна, 16–18 сент. 2010 г. — Варна : Техн. ун-т-Варна, 2010.
4. Водная дипломатия Туркменистана. Журнал TDKP No904, 2018.
5. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. 17 марта 1992 г.

References:

1. Danilov-Danilyan V. I. Management of water resources. Coordination of water use strategies / V. I. Danilov-Danilyan, I. L. Khranovich. - M: Nauch. peace, 2010.
2. Jamalov R. G., Safronova T. I. Changes in groundwater resources at the beginning of the 21st century: their distribution and use across continents and countries of the world // Izvestiya RAN. Ser. geographer. - 2010. - No. 5
3. Larionov V. G. Water resources of the world: problems and solutions / V. G. Larionov // Economics and management 2010: I intern. scientific-practical. conf. Varna, 16-18 Sept. 2010 - Varna: Techn. University of Varna, 2010.
4. Water diplomacy of Turkmenistan. TDKP Magazine No904, 2018.
5. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. March 17, 1992

УДК 33

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-171-176

Голлиев Н.

Кыргыз Республикасынын К. Дикамбаев атындагы Тышкы иштер министрлигинин
Дипломатиялык академиясы, эл аралык мамилелер жана укук кафедрасы, аспирант

Голлиев Н.

Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Кыргызской Республики им. К.
Дикамбаева, кафедра международных отношений и права дипломатической академии,
аспирант

Golliev N.

Diplomatic academy The Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic, Department of
International Relations and Law of the Diplomatic Academy, Postgraduate student

**ТҮРКМӨНСТАНДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ДИПЛОМАТИЯСЫ
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА
ECOLOGICAL DIPLOMACY OF TURKMENISTAN**

Аннотация: Макалада «экологиялык дипломатия» түшүнүгүнүн мазмуну талкууланат жана талданат, ошондой эле Түркмөнстандын «экологиялык дипломатиясынын» вектору аныкталат. Бул талдоо глобалдык, биринчи кезекте социалдык жана экологиялык проблемалардын курчуп кеткен шарттарында айлана-чөйрөнү коргоонун натыйжалуу эл аралык механизмдин калыптандыруу жана колдоо зарыл экендигин көрсөтүп турат, анын негизги куралы «экологиялык дипломатия».

Аннотация: В статье рассматривается и анализируется содержание понятия «экологическая дипломатия», а также определяется вектор «экологической дипломатии» Туркменистана. Данный анализ показывает, что в условиях обострения глобальных, в первую очередь социально-экологических, проблем необходимо формирование и поддержание эффективного международного механизма охраны окружающей среды, основным инструментом которого является «экологическая дипломатия».

Annotation: The article discusses and analyzes the content of the concept of "environmental diplomacy", and also defines the vector of "environmental diplomacy" of Turkmenistan. This analysis shows that in the face of aggravation of global, primarily socio-environmental, problems, it is necessary to form and maintain an effective international mechanism for environmental protection, the main tool of which is "environmental diplomacy".

Негизги сөздөр: айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык механизм, "экологиялык дипломатия", натыйжалары жана учурдагы абалы.

Ключевые слова: международный механизм охраны окружающей среды, «экологическая дипломатия», результаты и современное состояние.

Key words: international mechanism of environmental protection, "environmental diplomacy", results and current status.

Экологическая дипломатия берет свое начало с первой экологической конференции ООН в Стокгольме в 1972 году. На этой всемирной конференции проблема охраны окружающей среды впервые вышла на политическую арену, где велись совместные обсуждения путей решения международных экологических проблем. Термин «экологическая

дипломатия» (environmental diplomacy) впервые появился в книге «Экологическая дипломатия: прошлое и будущее трансграничных экологических отношений США и Канады», выпущенной в 1983 году Мичиганским университетом (John Edward Carroll. Environmental Diplomacy: an examination and a prospective of Canadian — U. S. trans-boundary environmental relations. University of Michigan Press, 1983), после чего этот термин стал широко использоваться. Целью экологической дипломатии является защита глобальной экосистемы, основные задачи включают в себя разрешение международных экологических споров и конфликтов, разработку международных договоров по проблемам окружающей среды, установление международного сотрудничества в сфере экологии и в конечном итоге создание нового глобального экологического порядка.

Экологическая дипломатия развивается на нескольких взаимосвязанных уровнях: глобальном — прежде всего в системе ООН; региональном — в рамках региональных организаций и специализированных функциональных программ, а также в системе многосторонних межгосударственных отношений; двустороннем — в процессе взаимодействия государств, чаще всего географических соседей, решивших объединить свои усилия в изучении и решении конкретных проблем. Независимо от масштаба взаимодействия все эти формы сотрудничества ориентируются на разрешение международных экологических проблем. В основе современной экологической дипломатии лежат не узко трактуемые национальные интересы, характерные для внешней политики эпохи идеологических и военных конфронтаций, а общечеловеческий интерес, направленный на сохранение природы. А так же экологическая дипломатия является важным способом для государства продвигать свой курс экологической дипломатии, защищать свои экологические права и интересы, содействовать экономическому и экологическому развитию своего государства.

Существование человека неразрывно связано с определенными условиями окружающей среды (температура, влажность, состав воздуха, качество воды, состав пищи и другие). Эти требования вырабатывались в течение многих тысячелетий существования человека. Изменение этих факторов или отклонение их от нормы влияет на жизнь человека, что и составляет суть глобальных экологических проблем. Глобальное загрязнение окружающей среды привело к снижению иммунитета и ухудшению здоровья людей, к появлению новых болезней, в том числе СПИДа. Экологические проблемы по глубине негативного воздействия и катастрофическим для всего живого последствиям несравнимы ни с какими другими проблемами. Причинами экологического кризиса во многом является резкая перемена которая произошла в силу двух взаимосвязанных обстоятельств, характерных для второй половины века: роста населения Земли и научно-технической революции. Быстрый рост населения Земли получил название демографического взрыва. Одновременно с демографическим взрывом произошла и научно-техническая революция. Человек освоил ядерную энергию, ракетную технику и вышел в Космос. Он изобрел компьютер, создал электронную технику и промышленность синтетических материалов. Демографический взрыв и научно-техническая революция привели к колоссальному увеличению потребления природных ресурсов. Так, ныне в мире ежегодно добывается 3,5 млрд т нефти и 4,5 млрд т каменного и бурого угля. При таких темпах потребления стало очевидным исчерпание многих природных ресурсов в ближайшее время. Одновременно отходы гигантских производств стали все больше загрязнять окружающую природную среду, разрушая здоровье населения. Во всех промышленно развитых странах большое распространение получили

раковые, хронические легочные и сердечно-сосудистые заболевания. А так-же стоит добавить что во многом экологического кризиса является его антропогенный характер, обусловленный экологической неграмотностью населения. Психологической предпосылкой глобального экологического кризиса стала ложная доминанта, бытующая в сознании человека, – чувство собственного превосходства над природой и, как следствие, – безответственное отношение к ней. Усилия мирового сообщества по установлению нового, более справедливого экологического порядка необходимо сочетать с отстаиванием национальных интересов. Выступая 25 сентября в штаб-квартире Организации Объединенных Наций на Саммите по вопросам развития после 2015 года в рамках 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Президент Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов сказал, что социального и экономического развития государств и народов планеты нельзя достигнуть без заботы об окружающей среде. 15 октября 2016 года Меджлис Туркменистана ратифицировал Парижское соглашение, одобренное на Конференции по климату (COP-21) в Париже 12 декабря 2015 года и подписанное Туркменистаном 23 сентября 2016 года в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке. Правительство Туркменистана уже давно выступило с рядом экологических инициатив. Одна из них – создание в Ашхабаде под эгидой ООН Регионального центра по технологиям, связанным с изменением климата, его функция – техническое сотрудничество в сфере современных климатических технологий, исследований с государствами Центральной Азии и Каспийского региона. Туркменистан не просто заявляет о стремлении внести вклад в решение насущных проблем, связанных с будущей судьбой мира и человеческой цивилизации, но предлагает свой огромный потенциал для использования во всеобщих интересах, свое видение глобальных целей и свои возможности в их достижении.

Эта работа – продолжение масштабной экологической деятельности, ведущейся в стране, в том числе в рамках утвержденной в 2012 году Национальной стратегии Туркменского государства по изменению климата и предусматривающей поэтапный переход всех основных сфер производственной деятельности на параметры экологической безопасности. Стратегия подразумевает приоритетность высокотехнологичных отраслей, создание условий для развития «зеленой экономики» в качестве базового элемента функционирования всей инфраструктуры жизнеобеспечения страны. Это в полной мере относится и к сфере топливно-энергетического комплекса Туркменистана, как ведущей нефтегазовой страны мира, крупного производителя и международного экспортера углеводородного сырья. Цель Туркменистана – совместить объективные экономические интересы, реалии международного партнерства с необходимостью сохранения экологического баланса, подчеркивает руководство страны. В этом контексте Туркменистан всегда демонстрировал активность в поисках путей расширения сотрудничества с другими государствами и международными структурами, в том числе с целью минимизации экологических рисков при добыче энергоресурсов, внедрения в производственный цикл эффективных защитных технологий. Необходимо отметить, что в Туркменистане методы добычи углеводородных ресурсов отвечают самым высоким экологическим стандартам, создана соответствующая нормативно-правовая база. Наглядное свидетельство тому – ратифицированные Туркменистаном природоохранные конвенции ООН о биологическом разнообразии, по борьбе с опустыниванием, об изменении климата, об охране озонового слоя, по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Совместно с такими авторитетными международными структурами, как Программа развития ООН, Программа

ООН по окружающей среде, Глобальный Экологический Фонд и другими международными структурами, Туркменистан на национальном и региональном уровнях реализует десятки экологических программ и проектов. Среди важнейших вопросов, выходящим далеко за национальные рамки, стоит сохранение биоразнообразия и экологического баланса Каспийского моря с учетом того, что этот регион стремительно превращается в один из крупнейших мировых центров добычи и транспортировки углеводородов. В этом направлении в Туркменистане создана и эффективно работает Межведомственная комиссия по вопросам Каспия, в состав которой входят представители министерства иностранных дел, министерства нефтегазовой промышленности и минеральных ресурсов, министерства охраны природы, Государственное предприятие по вопросам Каспийского моря при Президенте Туркменистана, Государственный комитет рыбного хозяйства, Государственный пограничной службы, ряда отраслевых научно-исследовательских институтов и другие организации. Одна из важнейших задач, поставленных перед данной структурой, является выработка предложений по практической реализации международных инициатив, последовательно выдвигаемых руководством страны и направленных на сохранение, приумножение и рациональное использование богатейших ресурсов уникального природного водоема. Помимо этого, в нашем регионе имеются и другие требующие совместного решения проблемы, связанные со стихийными и экологическими бедствиями.

В их числе – проблема высыхания Аральского моря. Туркменистан вносит весомый вклад в деятельность Международного фонда спасения Арала, принимает самое активное участие в поиске путей снижения тяжелых последствий этого экологического кризиса. Выступая с трибуны VII Всемирного водного форума в Республике Корея, Президент Туркменистана акцентировал внимание международного сообщества на необходимости разработки долгосрочной Специализированной Программы ООН по водным вопросам и предложил разработать Водную Стратегию ООН. Но понятие экологии значительно шире и подразумевает комплекс взаимосвязей человека и окружающей его среды. В данном контексте экологический фактор присутствует и во всех остальных целях как неотъемлемое условие их достижения. Это и искоренение бедности и голода во всем мире, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение питания, устойчивое развитие сельского хозяйства, утверждение здорового образа жизни, обеспечение наличия и рационального использования водных ресурсов, санитарии. В данном же аспекте следует рассматривать обеспечение всеобщего доступа к недорогому, надежному, устойчивому и современному энергоснабжению, задачи неуклонного, комплексного и устойчивого экономического роста в целом, полной и продуктивной занятости и достойной работы для всех. От экологического баланса зависит и обозначенное в Целях создание гибкой инфраструктуры, дальнейшая индустриализация, а также уменьшение неравенства внутри стран и между ними. «Сделать города и населенные пункты открытыми, безопасными, жизнеспособными и устойчивыми» – так сформулирована одна из целей, которая также подразумевает поддержание благоприятной экологической среды. С бережным отношением к природе связана и цель обеспечить устойчивые модели потребления и производства и т.д. Итак, взаимозависимость экономики и экологии, на чём сделал особый акцент в своем выступлении в штаб-квартире ООН Президент Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов, обретает определяющее значение. Данная концепция в противовес расхожему тезису о неизбежности негативного влияния развития промышленности на окружающую среду ставит разумные методы

хозяйствования, научную организацию производств и применение передовых технологий, позволяющих избежать неблагоприятного воздействия на экологию. Примером достижимости этого служит стабильная экологическая обстановка в Туркменистане несмотря на интенсивное индустриальное развитие страны. Очевидна и взаимосвязь между продуманностью действий в отношении окружающей среды и уровнем производства сельхозпродукции, отечественного продовольствия. Туркменистан также следует всем принятым на себя международным обязательствам. В стране ведется учет попадающих в атмосферу парниковых газов, регистрируются изменения климата, проводятся другие исследования. Также сокращению негативного техногенного воздействия на окружающую среду способствует наращивание научно-технического потенциала страны, в том числе и осуществляемая масштабная модернизация предприятий топливно-энергетического комплекса, автотранспортной и строительной промышленности, химической индустрии, коммунального хозяйства.

В отраслях экономики поэтапно внедряются современные, более совершенные с экологической точки зрения технологии, а также принимаются меры в целях повышения эффективности контроля за чистотой атмосферы и в целом за состоянием окружающей среды, совершенствования системы экологических стандартов и требований к строящимся заводам, фабрикам, предприятиям, объектам жилищно-гражданского строительства.

С другой стороны, проводимые в Туркменистане системные экологические мероприятия становятся новым фактором роста национальной экономики, основой для перехода в масштабах всего народного хозяйства к принципиально новой модели природопользования. Однако экологическая политика Туркменистана, не ограничиваясь только технократическим подходом, вбирает в себя гармонизацию общества, его духовно-нравственное воспитание и утверждение гражданственности, высокой культуры и разумно-ответственного отношения к природе. Утверждая экологическую дипломатию в качестве одного из ключевых приоритетов внешней политики Туркменистана, глава государства делает акцент на важности гуманизации и экологизации системы международных отношений, их одухотворения нравственными идеалами, выдвигая на первый план именно ценность человеческой жизни.

В череде славных событий и вех, которыми ознаменована новая эпоха нашего государства, особое место занимают проекты, призванные сохранить все многообразие и красоту уникальной природы Туркменистана, обеспечить рачительное использование его богатств. Это и создание грандиозного Туркменского озера в Каракумах, которое уже благотворно влияет на окружающую среду, в том числе и на увеличение биоразнообразия. Сейчас продолжается строительство второй очереди этого озера. Данный беспрецедентный по своим масштабам проект имеет огромное значение – как для Туркменистана, так и для всей Средней Азии. Его реализация не только открывает качественно новые возможности и горизонты для развития сельского хозяйства нашей страны, но и благотворно скажется на экологии всего региона. Не менее колоссальна по масштабам и озеленительная программа, охватившая всю страну – от предгорий Копетдага до побережья Каспия. Особые перспективы связываются с внедрением достижений науки в сфере альтернативной энергетики. В последнее время, с открытием в июне прошлого года Центра технологий Академии наук Туркменистана активизировались исследования в области производства кремния для солнечных батарей на основе местного сырья, – песка, которого так много в Каракумах. А создание Национальной туристической зоны «Аваза» явило миру пример

бережного преобразования уникального уголка туркменской природы на благо человека, с применением самых современных и безопасных для окружающей среды технологий. «Стратегия зеленого развития» заложена Президентом Туркменистана в качестве одного из механизмов устойчивого экономического и социального прогресса Туркменистана, опирающейся на передовой опыт, инновационные технологии и многовековые национальные традиции. Продвигая экологические инициативы Президента Гурбангулы Бердымухамедова на мировом уровне, Туркменистан создает надежную платформу для международного взаимодействия, нарабатывая собственный ценный опыт, который станет вкладом в решение глобальных проблем.

Список использованной литературы:

1. Программа Организации Объединённых Наций по окружающей среде.
2. Национальная стратегия Туркменистана по изменению климата.
3. Бердымухамедов Г.М. Туркменистан на пути достижения Целей устойчивого развития.
4. Алимов А. А. Экологическая политика и экологическая дипломатия (понятный аппарат и отдельные проблемы) // Вестн. С.-Петерб. ун-та. 2003. Сер. 6. Вып. 3, № 22.
5. Данилов-Данильян ВИ, Лосев КС. Экологический вызов и устойчивое развитие. М., Прогресс-Традиция, 2000, 416 с.
6. Кубаев Б. Х., и др. Экология и рациональное природопользование. Бишкек — 1997г.

References:

1. United Nations Environmental Program.
2. National strategy of Turkmenistan on climate change.
3. Berdymuhammedov G.M. Turkmenistan is on the way to achieve the goal of sustainable development.
4. Alimov A. A. Ecological policy and ecological diplomacy (conceptual apparatus and separate problems) // Vestn. S.-Peterb. flour. 2003. Ser. 6. Vyp. 3, No. 22.
5. Danilov-Danilyan VI, Losev KS. Ecological challenge and sustainable development. M., Progress-Tradition, 2000, 416 p.
6. Kubaev B. H., and others. Ecology and rational nature use. Bishkek - 1997.

УДК: 336.63

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-176-181

Ибраев Фархад Талантбекович

ААК Мамлекеттик ипотекалык компания, башкармалыгынын төрагасынын орун басары

Ибраев Фархад Талантбекович

ОАО Государственная ипотечная компания, Заместитель Председателя Правления

Ibraev Farkhad Talantbekovich

JSC State Mortgage Company, Deputy Chairman of the Management Board

**ИПОТЕКАЛЫК БААЛУУ КАГАЗДАР КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТУРАК-
ЖАЙ КАРЖЫЛОО БАЗАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ КУРАЛЫ КАТАРЫ
ИПОТЕЧНЫЕ ЦЕННЫЕ БУМАГИ КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ РЫНКА
ЖИЛИЩНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

MORTGAGE-BACKED SECURITIES AS A TOOL FOR DEVELOPING THE HOUSING FINANCING MARKET IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасындагы ипотекалык баалуу кагаздардын пайда болушу жана заманбап өнүгүшү талкууланат. Автор ипотекалык кредиттөөнүн экинчилик рыногун өнүктүрүү үчүн бул инструментти туруктуу жана жигердүү өнүктүрүү зарылдыгына басым жасайт. Кыргыз Республикасында ипотекалык баалуу кагаздарды чыгаруу практикасы жана анын өзгөчөлүктөрү баяндалган. Тобокелдиктерди камтыган жана жакшыртууну талап кылган негизги пункттар мүнөздөлөт.

Аннотация: В данной статье рассматривается зарождение и современное развитие ипотечных ценных бумаг в Кыргызской Республике. Основное внимание автором уделено необходимости устойчивого и активного развития данного инструмента в целях развития вторичного рынка ипотечного кредитования. Описана сложившаяся в Кыргызской Республике практика эмиссии ипотечных ценных бумаг и ее особенности. Охарактеризованы основные моменты, содержащие в себе риски и требующие улучшения.

Abstract: This article discusses the origin and modern development of mortgage-backed securities in the Kyrgyz Republic. The author focuses on the need for sustainable and active development of this instrument in order to develop the secondary mortgage lending market. The practice of issuing mortgage-backed securities developed in the Kyrgyz Republic and its features are described. The main points containing risks and requiring improvement are characterized.

Негизги сөздөр: турак-жай, ипотека, турак-жай каржылоо, турак-жай программасы, ипотекалык баалуу кагаздар, МИК.

Ключевые слова: жилье, ипотека, жилищное финансирование, жилищная программа, ипотечные ценные бумаги, ГИК.

Keywords: housing, mortgage, housing finance, housing program, mortgage-backed securities, SMC.

Создание условий, способствующих повышению доступности жилья и расширению платежеспособного спроса населения на жилье, непосредственно связано с развитием и расширением системы долгосрочного жилищного финансирования.

Очевидно, что полноценное функционирование экономики невозможно без формирования, развития и поддержания жилищного рынка и его составляющих. При этом, в Кыргызской Республике решение жилищных проблем через систему ипотечного кредитования была выбрана в качестве наиболее предпочтительного варианта.

ОАО «Государственная Ипотечная Компания» (далее - ГИК) было создано согласно постановлению Правительства Кыргызской Республики в целях обеспечения полноценного функционирования механизма ипотечного кредитования в Кыргызской Республике, а также создания условий для принятия и реализации государственных жилищных программ [1]. В соответствии с Законом Кыргызской Республики «О государственном ипотечном жилищном кредитовании» [2], ГИК является уполномоченным органом в сфере ипотечного жилищного кредитования, образованным в форме открытого акционерного общества. Фактически деятельность ГИК началась в декабре 2015 года. В соответствии с учредительными документами ГИК вправе осуществлять следующие виды деятельности:

- 1) инвестиционную деятельность;
- 2) рефинансирование ипотечных кредитов;

- 3) реализацию собственного имущества;
- 4) реализацию заложенного имущества в порядке, установленном законодательством Кыргызской Республики;
- 5) предоставление консультационных услуг по вопросам, связанным с деятельностью Общества;
- 6) выпуск и размещение ценных бумаг;
- 7) финансирование строительства и/или приобретение объектов недвижимости с целью последующей реализации, в том числе передача в аренду с правом и без права выкупа.

Основной вид деятельности ГИК, на котором имеется сосредоточенность – это выдача ипотечных кредитов, производящаяся через коммерческие банки-партнеры, заключившие соглашения о сотрудничестве. Если остальные виды деятельности являются достаточно широко известными на финансовом рынке Кыргызской Республики, то выпуск и размещение ипотечных ценных бумаг (далее - ИЦБ) является совершенно новой и не получившей еще широкого применения. Система ипотечных отношений, включая такой элемент, как выпуск и реализация ипотечных ценных бумаг, позволяет как мобилизовать инвестиционные ресурсы, так и использовать их в наиболее эффективных направлениях.

Прежде всего следует отметить, что первая в истории Кыргызской Республики публичная эмиссия ИЦБ осуществлена 29 июня 2018 года в объеме 200 млн. сом с купонной ставкой 8,3% годовых. Впоследствии из средств ИЦБ было выдано 115 кредитов по направлению ипотечного кредитования «Доступная ипотека» в рамках правительственной жилищной программы «Доступное жилье 2015-2020», т.е. не только для сотрудников бюджетной сферы.

Согласно Закону Кыргызской Республики «Об инвестировании средств для финансирования накопительной части пенсии по государственному социальному страхованию в Кыргызской Республики», пенсионные накопления могут быть размещены в ипотечные ценные бумаги, а также в соответствии с постановлением Правительства Кыргызской Республики размещение в ипотечные ценные бумаги не более 1% стоимости пенсионных накоплений [3]. Стоит обратить внимание на то, что мировая практика свидетельствует о том, что более 50% ИЦБ реализуются институциональным инвесторам: пенсионным, страховым фондам.

В целях повышения привлекательности размещения ипотечные облигации ГИК прошли процедуру листинга в ЗАО «Кыргызская Фондовая Биржа» и включены в категорию «Blue chips», что освобождает купонные доходы покупателей облигаций от обложения подоходным налогом (для физических лиц), налогом на прибыль (для юридических лиц).

Вторичный ипотечный рынок Кыргызской Республики представлен слабо развитым рынком ИЦБ. Возможность появления вторичного ипотечного рынка в Кыргызской Республике возникла с принятием в июле 2016 года Закона Кыргызской Республики «Об ипотечных ценных бумагах» и принятием поправок в августе 2016 года в Закон Кыргызской Республики «О залоге».

Основные принципы взаимодействия на вторичном рынке ипотечного кредитования Кыргызской Республики:

1. Коммерческий банк и физические лица-получатели ипотечных кредитов заключают кредитный договор под залог приобретаемой недвижимости, при этом оформляются ипотечные закладные;

2. ГИК осуществляет выкуп ипотечных закладных и под их обеспечение осуществляет эмиссию ИЦБ;

3. ГИК передает банкам на ипотечное кредитование других граждан КР денежные средства, получаемые от реализации эмитированных ИЦБ.

Ипотечное кредитование на вторичном рынке с ценными бумагами и поддержкой государства работает почти во всех развитых странах. Из стран СНГ 19 лет работает в России, 16 лет в Казахстане, 7 лет в Армении, 11 лет в Азербайджане.

Целью развития вторичного ипотечного рынка является решение главной проблемы жилищного финансирования в Кыргызской Республике – проблемы недостаточности кредитных ресурсов, которые в силу своего предназначения обеспечивает коммерческие банки – партнеры ГИК.

По мнению экспертов в области жилищного кредитования Закон Кыргызской Республики «Об ипотечных ценных бумагах» опирается на секьюритизацию по американской модели path-through. Кризис финансовых рынков выявил серьезные проблемы этой модели в условиях рыночного стресса. Вместе с тем, предлагается запустить другую модель секьюритизации covered bonds, которая обладает высокой ликвидностью и пользуется большим спросом у инвесторов. К тому же процедура выпуска ценных бумаг covered bonds, продажа и обслуживание значительно проще по сравнению с path-through.

Несмотря на то, что ипотечные ценные бумаги, эмитируются ГИК (100% принадлежит государству) по кредитам, выданным в рамках государственных жилищных программ, по своему статусу они являются государственными ценными бумагами. Что также примечательно, ипотечные ценные бумаги несмотря на то, что обеспечены ипотечными закладными и ипотечным кредитным портфелем не получили большую популярность среди институциональных инвесторов.

В целях обеспечения развития вторичного рынка ценных бумаг необходимо включить облигации с ипотечным покрытием в перечень залогового обеспечения финансово-кредитных учреждений для целей рефинансирования и поддержания ликвидности, а также включение облигаций с ипотечным покрытием в состав ликвидных активов при расчете коэффициентов ликвидности финансово-кредитных учреждений по требованиям Национального Банка Кыргызской Республики.

Однако несмотря на то, что первую эмиссию ИЦБ в Кыргызской Республике можно считать успешной, имеются ряд моментов, требующих корректировки и доработки. Особо внимания по совершенствованию законодательной базы следует уделить в части упрощения процедуры учета залогового покрытия и обеспечения эмитируемых ценных бумаг не только ипотечными закладными, но и кредитным портфелем, что в конечном итоге позволило не только бы облегчить сам процесс эмиссии ценных бумаг, но и снизит затраты граждан.

Также при каждом снижении процентной ставки по ипотечному кредиту, меняются существенные условия договора (сумма кредита, процентная ставка, срок кредита и т.д.), соответственно необходимо заключение дополнительного соглашения по внесению изменений в кредитный договор, договор залога/ипотеки и ипотечную закладную в части изменения процентной ставки, что регулируется п. 4 ст. 36 Закона Кыргызской Республики «О залоге».

Первые ипотечные кредиты начали выдаваться в 2016 году по ставке 12-14% годовых, в последующем было снижение процентных ставок 7 раз, из них по ранее выданным ипотечным кредитам 4 раза. Для сравнения, в мировой практике по ранее выданным

кредитам не изменяют основные условия, в связи с этим проблем с выпуском ипотечных закладных не имеется.

Помимо всего прочего, одним из путей совершенствования рынка ипотечных ценных бумаг и решения обозначенных проблем является цифровизация процессов. Так внедрение цифровых решений позволит осуществить переход от бумажного к электронному документообороту. В конечном итоге привнесли удобства как для клиента, так и для банка, поскольку сокращаются как временные, так и трудовые издержки в процессе от момента выдачи и оформления до обслуживания и полного погашения ипотечного кредита.

Поскольку законодательством установлено, что ипотечная закладная - бездокументарная ценная бумага, соответственно можно предусмотреть на законодательном уровне ее хранение в депозитарии в электронном виде. Учитывая реализуемый курс по цифровизации государственных услуг, заемщики могли бы заполнить форму электронной закладной посредством портала государственных услуг.

Реализация проекта цифровой закладной позволит значительно упростить процессы секьюритизации, что поспособствует снижению нагрузки на капитал института 1 первого уровня, кем является ГИК и привлечению долгосрочного фондирования.

Привлечение краткосрочных средств ИЦБ имеет временный эффект и увеличивает кредитный портфель только на период привлечения и ограничена по сумме привлечения равной сумме собственного капитала. Также, чем больше сумма краткосрочных средств будет привлекаться, тем больше будет увеличиваться сумма финансирования для направления «Доступная ипотека» (учитывая стоимость привлечения ресурсов, издержки на эмиссию и сопровождение ценных бумаг) и возможно уменьшаться сумма финансирования для направления Льготная ипотека.

Резюмируя, следует отметить, что выпуск и обращение ипотечных ценных бумаг позволит укрепить финансовую устойчивость профессиональных участников рынка ценных бумаг Кыргызской Республики. Тем более для них это еще дополнительная возможность привлечения финансовых средств, что положительно отразится в целом на национальном рынке ценных бумаг. Если корпоративные участники будут более устойчивыми и надежными, то, национальный рынок ценных бумаг будет более эффективным, и будет способствовать увеличению привлечению зарубежных и отечественных инвестиций.

Также, государство не несет затрат на установление требований к выпуску, обращению и погашению ипотечных ценных бумаг, так как данное мероприятие осуществляется в рамках выделенных средств для деятельности уполномоченного государственного органа по регулированию рынка ценных бумаг.

Список использованной литературы:

1. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 15 июля 2015 года № 499 «О создании открытого акционерного общества «Государственная Ипотечная Компания»;
2. Закон Кыргызской Республики от 4 мая 2017 года № 73 «О государственном ипотечном жилищном кредитовании»;
3. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 19 августа 2015 года № 590 «Об утверждении нормативных правовых актов, регулирующих процесс инвестирования средств пенсионных накоплений в Кыргызской Республике».

References:

1. Decree of the Government of the Kyrgyz Republic dated July 15, 2015 No. 499 “On the establishment of an open joint stock company “State Mortgage Company”;
2. Law of the Kyrgyz Republic dated May 4, 2017 No. 73 “On State Housing Mortgage Lending”;
3. Decree of the Government of the Kyrgyz Republic dated August 19, 2015 No. 590 “On approval of regulatory legal acts regulating the process of investing pension savings in the Kyrgyz Republic”.

УДК 338.1

DOI 10.33514/БК-1694-7711-2022-1(2)-181-190

Ибраев Фархад Талантбекович

ААК Мамлекеттик ипотекалык компания, башкармалыгынын төрагасынын орун басары

Ибраев Фархад Талантбекович

ОАО Государственная ипотечная компания, Заместитель Председателя Правления

Ibraev Farkhad Talantbekovich

JSC State Mortgage Company, Deputy Chairman of the Management Board

**ИПОТЕКАЛЫК КРЕДИТТИН ДЕФОЛТКО ЫКТЫМАЛДЫГЫН ЭКОНОМИКАЛЫК
ЖАНА МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨ
ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЕРОЯТНОСТИ
ДЕФОЛТА ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА
ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELING OF PROBABILITY
OF DEFAULT OF A MORTGAGE CREDIT**

Аннотация: Изилдөөдө «Мамлекеттик ипотекалык компания» ААК (мындан ары - МИК) тарабынан берилген маалыматтарды колдонуу менен «Арзан турак-жай 2015-2020» мамлекеттик турак жай программасынын алкагында ипотекалык кредитти алгандар жараандардын дефолтун болжолдоо үчүн модель иштелип чыккан. Түзүлгөн математикалык моделдин жыйынтыгынын негизинде изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасындагы турак-жайды каржылоо процесстерин сапаттуу жана олуттуу экономикалык талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет жана стратегиялык пландаштырууда эффективдүү чечимдерди кабыл алууга көмөктөшөт.

Аннотация: В исследовании разрабатывается модель для прогнозирования риска дефолта у клиентов, получивших ипотечный кредит в рамках государственной жилищной программы «Доступное жилье 2015-2020», используя данные, предоставленные ОАО «Государственная Ипотечная Компания» (далее – ГИК). Итоги проведенного исследования по результатам построенной математической модели позволят проводить качественный и предметный экономический анализ процессов жилищного финансирования в Кыргызской Республике и поспособствуют принятию эффективных решений при стратегическом планировании.

Abstract: The research develops a model for predicting the risk of default for customers who received a mortgage loan under the state housing program "Affordable Housing 2015-2020", using data provided by OJSC "State Mortgage Company" (hereinafter referred to as SMC). The results of the study based on the results of the constructed mathematical model will allow for a qualitative and substantive economic analysis of housing finance processes in the Kyrgyz Republic and will contribute to making effective decisions in strategic planning.

Негизги сөздөр: ипотека, турак-жайды каржылоо, регрессиялык модель, кредиттин дефолт ыктымалдыгы, эконометрикалык моделди куруу.

Ключевые слова: ипотека, жилищное финансирование, регрессионная модель, вероятность дефолта кредита, построение эконометрической модели.

Keywords: mortgage, housing finance, regression model, loan default probability, building an econometric model.

Дефолтом ипотечного кредита в рамках настоящего исследования считается одно из произошедших событий, приведенных ниже:

- в случае наличия у заемщика непрерывной просроченной задолженности по выплате основного долга и процентов по ипотечному кредиту более 90 дней;
- в случае в случае полного банкротства, потери трудоспособности или смерти заемщика.

Разработка модели вероятности дефолта (PD) начинается с зависимой переменной определение или определение по умолчанию. В исследовании используется просрочка платежа на 90 дней в соответствии с Базелем III Методология на основе внутренних рейтингов (IRB) (BCBS 2017).

Модель, базирующаяся на функции нормального распределения, получила название пробит (probit), а модель, базирующаяся на функции логистического распределения – логит (logit). В исследовании используется модель «Логистическая регрессия».

Логистическая регрессия является наиболее важным (и, вероятно, наиболее часто используемым) элементом класса моделей, называемых обобщенными линейными моделями. В отличие от линейной регрессии, логистическая регрессия может непосредственно предсказывать значения, которые ограничены интервалом (0,1), таким как вероятности. Это новый метод предсказания вероятностей или коэффициентов, и, подобно линейной регрессии, коэффициенты модели логистической регрессии можно рассматривать как рекомендации. Это также хороший первый выбор для задач двоичной классификации [1].

Для подготовка последующего заключения, полученного путем изучения выборки, было проанализировано возрастное распределение клиентов ГИК. Как из видно из диаграммы 1, большая концентрация клиентов приходится на диапазон от 30 до 40 лет.

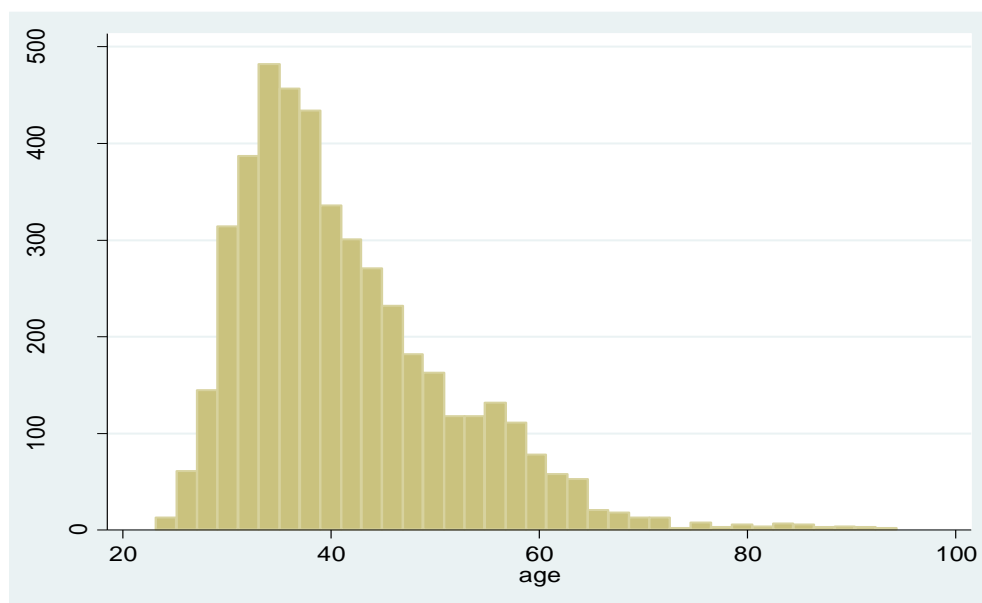

Диаграмма 1. Распределение возраста клиентов ГИК

Таблица 1. Таблица дескриптивных статистик для переменных

Variable	Obs	Mean	Std.Dev	Min	Max
mortgage	4106	1278063	732417	95000	4930000
IR	4106	6.686069	1.292378	5	14
payment	4106	11933.62	6448.517	1434	42422
collateral	4106	1401715	792456.7	100000	5399334
inc	3819	16260.79	21197.24	0	183752
exp	3974	15.15243	9.002083	1.237671	131.3123
Last_exp	3974	10.86183	6.220637	1.29863	47.93151
Mat_res	4106	9.6419	4.164093	.139726	24.90411
maturity	4106	160.0665	43.19635	38	301

В качестве статистических критериев оценки прогнозной точности и дискриминационной способности эконометрических моделей PD ипотечного заемщика используются критерии, в том числе предложенные Методическими рекомендациями по реализации подхода к расчету кредитного риска на основе внутренних рейтингов банков [2].

Финансово-кредитное учреждение при проведении оценки вправе выбирать самостоятельно статистические критерии оценки прогнозной точности и дискриминационной способности модели. Из основных рекомендованных статистических критериев можно выделить:

- индекс Джини – который рассматривается как метрика качества, используемый довольно часто при оценке предсказательных моделей ($Gini = (AUC - 0,5) \times 2$);
- AUC — (area under curve) — площадь под ROC кривой (отражающей зависимость частоты истинно положительных и ложноположительных заключений) ("receiver operating

characteristic curve - ROC-curve");

Для проведения проверки гипотезы на предмет соответствия эмпирического распределения предполагаемому теоретическому распределению проведения проводится тест Пирсона на пригодность модели.

Таблица 2. Прогностическая ценность модели

Значение AUC	Прогностическая ценность модели
0,5	Модель не пригодна
свыше 0,5–0,7	Низкое качество модели
0,8	Среднее качество модели
Свыше 0,8–0,9	Хорошее качество модели
свыше 0,9	Отличное качество модели

Построение эконометрической модели вероятности ипотечного дефолта

Первоначально объем выборки данных составлял 4920 наблюдений. Однако, далее был проведен предварительный анализ данных на предмет наличия статистических выбросов и явных ошибок измерения. Набор данных после очистки составил 4106 клиентов.

Оценки базовых коэффициентов логит моделей вероятности ипотечного дефолта, которые содержат переменные из групп параметров ипотечного кредита, социально-демографических характеристик заемщика, макроэкономических показателей и дополнительных переменных.

При построении моделей не были включены следующие переменные: наименование банка (bank), реструктуризация ипотечного кредита (mortgage restructured), залоговое обеспечение (collateral), уровень инфляции (INF), отношение суммы ипотечного кредита к стоимости закладываемого имущества, приобретаемого посредством ипотечного кредита (LTV).

Модели включают в себя набор фиктивных переменных по виду ипотечного продукта (покупка готового жилья, индивидуальное строительство жилья, арендное жилье с последующим выкупом и тд), возрасту заемщика, наличия поручителя по кредиту, пол, а также семейный статус.

По основным статистическим критериям оценки прогнозной точности и дискриминационной способности из всех рассматриваемых 8 моделей, наиболее подходящей является модель (1). Также Тест Пирсона для модели (1) показывает высокую практическую пригодность модели.

Logistic model for PD, goodness-of-fit test

Numer of observations = **4106**

Numer of covariate patterns = 256
 Pearson chi2 (249) = 379.09
 Prob>chi2 = 0.0000

Рисунок 1. Результаты Теста Пирсона

Площадь под ROC кривой = 0,9083, что показывает силу модели и относится к категории отлично качественной модели (согласно таблице 2).

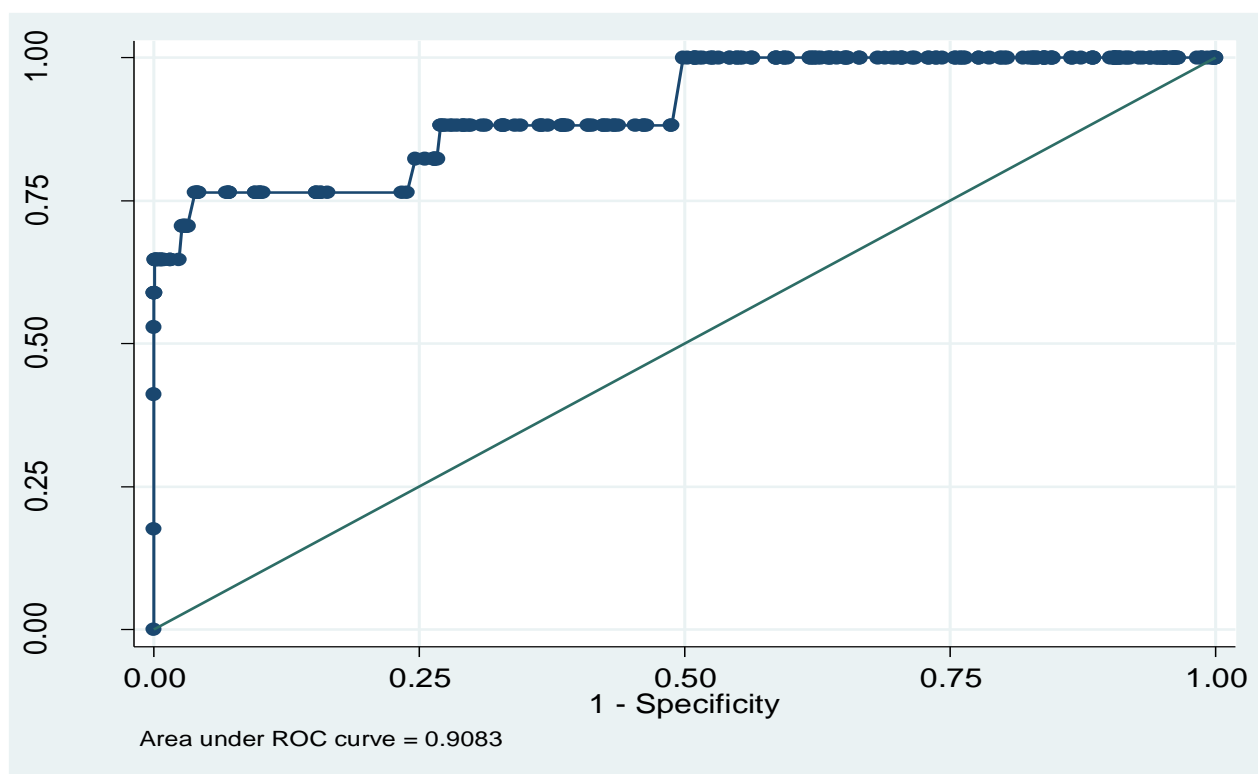

Диаграмма 2. Результаты ROC-анализа

ROC-анализ позволяет определить оптимальное значение вероятности для специфичности и чувствительности, поскольку бывают случаи наличия несоответствия: очень низкая чувствительность при ярко выраженной специфичности или наоборот. Чем больше значение площади под ROC-кривой, тем выше сила модели. Если AUROC (площадь под ROC-кривой) равна 0.5, модель не имеет силы и называется наивной. Нужно отметить, что в реальности модель имеет право на существование и применение на практике, если значение ROC = 0.7. [3]. В рассматриваемой модели оно равно 0.9083, что выше 0.9, из чего можно сделать вывод о том, что построенная модель имеет отличное качество силы в соответствии с Таблицей 2.

Logistic model for PD
 TRUE

Classified	D	~D	Total
+	9	0	9
-	8	4089	4097
Total	17	4089	4106

Classified+if predicted PR (D) >=.5

True D defined as PD !=0

sensitivity PR (=I D) 52.94%

sensitivity PR (=I~D) 100.00%

Positive predictive value PR (D I~+) 100.00%

Positive predictive value PR (~D I-) 99.80%

False +rate for true ~D PR (+ I D) 0.00%

False - rate for true D PR (-I ~D) 47.06%

False + rate for true classified + PR (D I+) 0.00%

False - rate for true classified- PR (~ D I-) 0.20%

Correctly classified	99.81%
----------------------	--------

Рисунок 2. Результаты логистической модели на чувствительность и специфичность

Чувствительность равна – 52.94%

Специфичность равно – 100%

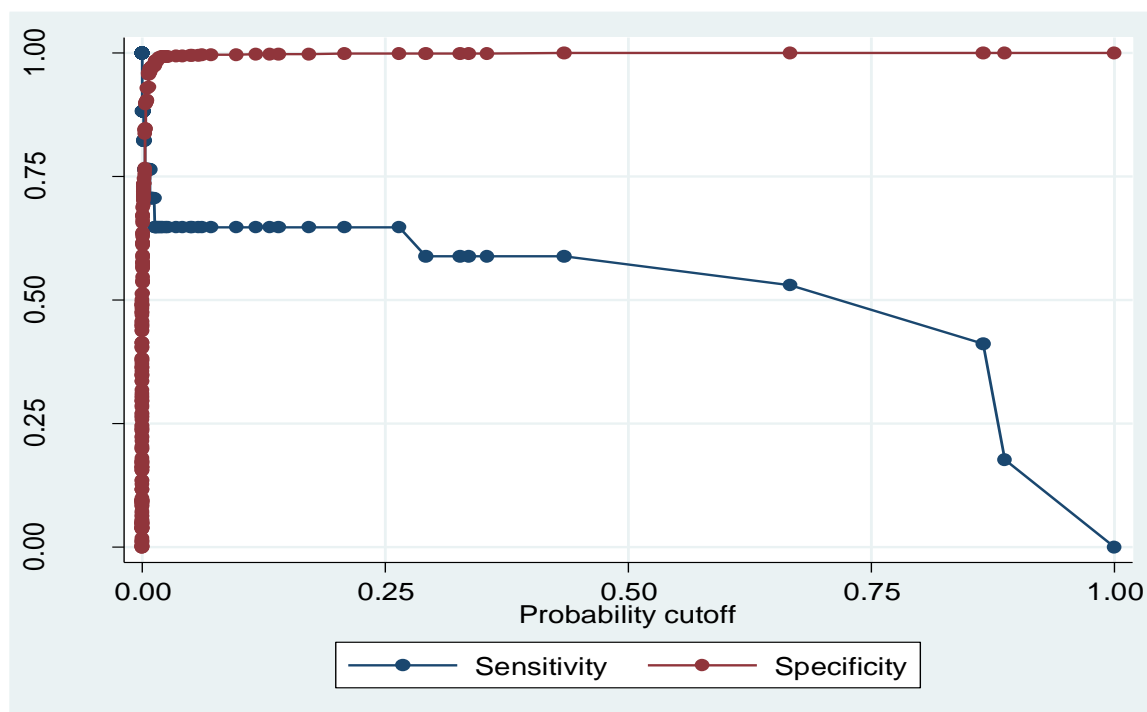

Диаграмма 3. График специфичности и чувствительности модели

Значения модели (1) Pseudo R2 = 45.22, по Log likelihood -60.39. Модель корректно классифицирована на 99,81%. У модели AUC ROC кривые - 0,9083 и коэффициент Джини

составляет 0,8166.

Таким образом, выработанная логит модель (1) выглядит следующим образом:

$$PD=2.79(5.bank)**+0.903(IR)**+7.73(1.educ)**+3.96(prod)**-0.758(activity)**+2.06(UE)**-3.36$$

t статистика * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Статистически значимые факторы — это (5.bank) Наименование банка, (IR) процентная ставка по ипотечному кредиту, (1.educ) уровень образования, (prod) вид ипотечного продукта, вид деятельности (activity) и уровень безработицы (UE).

Статистически значимые факторы – maturity срок кредита, уровень безработицы UE, возраст клиента, наличие поручителя, пол (мужской), семейный статус (женатый), хотя и влияют на вероятность дефолта заемщика, однако в данной модели они имеют высокий уровень статистической значимости и соответственно не включены в конечную модель.

В конечном итоге отсутствует экономическая интерпретация полученных оценок коэффициентов. Однако, с их помощью также можно рассчитать предельные эффекты или преобразовать на модель вероятности.

Таблица 3. Преобразование на модель вероятности

Logistic regression	Numer of obs = 4106				
	LR chi2 (6) = 118.13				
Log likelihood= -51.176617	Prob > chi2 = 0.0000				
	Pseudo R2 = 0.5358				
PD	Odds Ratio	std.Err	Z	P> (Z)	(95% conf. Interval)
Bank 5	16.25598	16.42754	2.79	0.006	2.242993 117.8144
IR	2.468198	.4700761	4.74	0.000	1.6992284 3.58504
educ1	2280.415	2753.68	6.40	0.000	213.8743 24314.72
ptod	52.31792	33.7692	6.13	0.000	14.76497 185.3823
activity	.4688018	.0849797	-4.18	0.000	.3286185 .668785
UE	.1270817	.1446877	-0.81	0.420	9.80e-06 122.908

$$PD=16,26(bank5)**+2,5(IR)**+2280(educ1)**+52(prod)**+0,47(activity)**+0,13(UE)+0,035$$

На основании вышеизложенного следует, что вероятность дефолта по ипотечным кредитам, выданным через ОАО «Айылбанк» в 16.26 раза выше, чем к примеру через ЗАО «БТА Банк» по при условии, что все остальные входные переменные остаются неизменными.

Также модель показывает, что при увеличении процентной ставки на 1% увеличивается шансы дефолта у клиента в 2,5 раза по сравнению со среднестатистическим клиентом, при условии, что все остальные входные переменные остаются неизменными.

PD	educ			Total
	0	1	2	
0	4,017	5	67	4, 089
1	0	7	10	17
Total	4,017	12	77	4,106

Что касается уровня образования заемщиков, чем выше уровень образования, тем лучше показатели вероятности банкротства. Но образование имеет влияние. К примеру, на момент построения модели согласно точечной выборке только 10 заемщиков из 77 с высшим образованием были в просрочке (13%). В тоже время со средним образованием этот показатель составил 58%.

Вид ипотечного кредита в 59 раз влияет на увеличение или уменьшение вероятности дефолта у среднестатистического кредита. Из рекомендаций в результате исследования можно выделить, что необходимо провести анализ условий и критериев продуктов, и возможно пересмотреть условия отбора и анализа заемщиков в продукте «аренда с последующим выкупом» продукт №3 несмотря на то, что продукт является более социально ориентированным, поскольку степень рисков невозврата очень высокий.

PD	prod			Total
	1	2	3	
0	3,456	627	6	4, 089
1	6	7	4	17
Total	3,462	634	10	4,106

Также моделирование показало, сфера деятельности заемщика оказывает большое влияние на снижение вероятности дефолта на 53%.

Таблица 4. Результаты анализа влияние сферы деятельности

PD	Activity							Total
	1	2	3	4	5	6	7	
0	1, 609	530	87	1,146	126	63	528	4, 089
1	3	1	1	5	0	0	7	17
Total	1,612	531	88	1, 151	126	63	535	4,106

Самый большой показатель дефолта у «пострадавших» - 1,3% (7/535), что составляет 41% (7/17) от дефолтов всех видов деятельности.

Таблица 5. Предельные эффекты модели (1):

Average partial effects after lingit
 $y=pr(PD)$

variable	Coef.	Std.Err	Z	P> (Z)	(95% Conf.interval)	
Bank 5	.0069196	.0039409	1.76	0.079	-.0008044	.0146436
IR	.0023485	.0007454	3.15	0.002	.0008879	.0038093
educ1	.43448447	.1454814	2.99	0.003	.1493465	.719623
prod	.0328289	.0137312	2.39	0.17	.0059163	.0597415

activity	-0.0019228	.0006561	-2.93	0.003	-.00312088	-.0006368
UE	-.0049655	.0016353	-3.04	0.002	-.0081707	-.0017604

Предельные эффекты подразумевают, что на сколько увеличится вероятность $Y=1$ с ростом X на 1:

- вероятность дефолта увеличивается на 0,2% с ростом увеличения процентной ставки на 1%.
- вероятность дефолта увеличивается на 3% при увеличении 3 го продукта на 1 %
- средняя вероятность дефолта снижается на 0,1% в зависимости от вида деятельности по сравнению от 7 вида деятельности.
- вероятность дефолта снижается на 4% при снижении на 1% уровня безработицы

Таблица 6. Предельные эффекты при моделировании по продуктам

	Delta-method		z	P> z	[95% Conf. Interval]	
	Margin	Std. Err.				
prod						
1	.0017331	.0007069	2.45	0.014	.0003476	.0031186
2	.011041	.00415	2.66	0.008	.0029071	.0191749
3	.4	.1549193	2.58	0.010	.0963637	.7036363

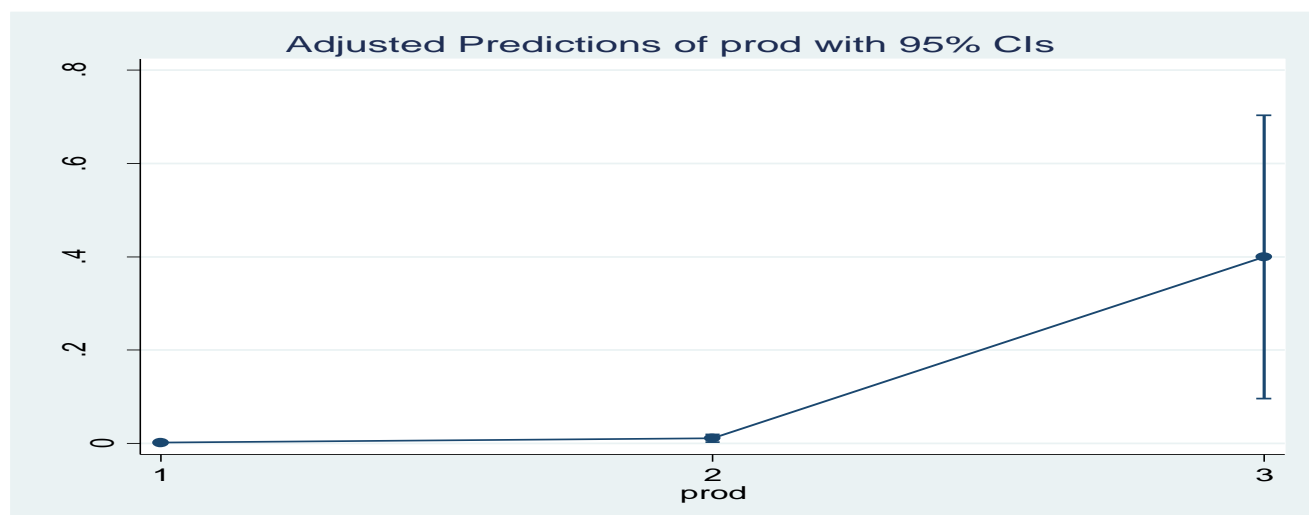

Диаграмма 4. Доверительные интервалы увеличения или снижения вероятности дефолта

У 3 ипотечного продукта «арендное жилье с последующим выкупом» наблюдается наиболее высокая вероятность наступления дефолта.

Список использованной литературы:

1. Модели логистической регрессии. Классификация данных. [Электронный ресурс] // <https://ecologymodeling.github.io/Part-4-topic-2.html> (дата обращения: 18.01.2020);
2. Лозинская А.М. // Оценка кредитного риска при ипотечном жилищном кредитовании// Москва – 2015. – С.93;
3. Управление рисками [Электронный ресурс] // <https://revolution.allbest.ru/bank/00630253.html> - С.52.

References:

1. Logistic regression models. Data classification. [Electronic resource] // <https://ecologymodeling.github.io/Part-4-topic-2.html> (date of access: 01/18/2020);
2. Lozinskaya A.M. // Assessment of credit risk in mortgage housing lending// Moscow - 2015. - P.93;
3. Risk management [Electronic resource] // <https://revolution.allbest.ru/bank/00630253.html> - C.52.

УДК 334

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-190-195

Касымбекова Жанара Байызбековна

М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, аспирант

Касымбекова Жанара Байызбековна

Кыргызский экономический университет им. М. Рыскулбекова, аспирант

Kasymbekova Zhanara Bayyzbekovna

Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekov, postgraduate student

**ӨНДҮРҮШТҮН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН ЖАНА РЕГИОНДУН ЭРКИН
ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАЛАРЫН БАШКАРУУ ТУТУМУН ИЗИЛДӨӨ
ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПРОИЗВОДСТВА И СИСТЕМЫ
УПРАВЛЕНИЯ СВОБОДНЫМИ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ЗОНАМИ РЕГИОНА
RESEARCH OF THE MAIN INDICATORS OF PRODUCTION AND MANAGEMENT
SYSTEM OF FREE ECONOMIC ZONES OF THE REGION**

Аннотация: Тилекке каршы азыркы учурда эркин экономикалык зоналар республиканын региондорунун экономикасынын бирдей эмес өсүү проблемалары менен байланышкан. Бул шарттарда бул макалада региондун Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн өнүктүрүүгө байланыштуу маселелер камтылган. Белгилүү болгондой, илимий-техникалык прогресс Кыргызстандын экономикасынын агрардык секторунун өндүрүшүн уюштуруу жана башкаруу үчүн зор мааниге ээ. Эркин экономикалык зонаны башкаруу системасын өнүктүрүүнүн андан кем эмес маанилүү багыты региондун Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн болжолдоо системасы болуп саналат.

Аннотация: К сожалению в настоящее время свободные экономические зоны связаны с проблемами неравномерного роста экономики регионов республики. В этих условиях в данную статью вошли вопросы связанные с исследованием развития основных

показателей производства сельскохозяйственной продукции региона. Как известно, научно-технический прогресс имеет огромное значение для организации и управления производством аграрного сектора экономики Кыргызстана. Не менее значимым направлением развития системы управления свободной экономической зоной является система прогнозирования основных показателей производства сельскохозяйственной продукции региона.

Abstract: Unfortunately, currently free economic zones are associated with the problems of uneven economic growth in the regions of the republic. Under these conditions, this article includes issues related to the study of the development of the main indicators of agricultural production in the region. As you know, scientific and technological progress is of great importance for the organization and management of production in the agricultural sector of the Kyrgyz economy. An equally significant direction in the development of the free economic zone management system is the forecasting system of the main indicators of agricultural production in the region.

Негизги сөздөр: эркин экономикалык зоналар, оптималдаштыруу, болжолдоо, айдоо аянттары, механизация, моделдөө, экстраполяция, экономикалык-математикалык методдор, инновация, инвестиция, капитал, экономика, агрардык сектор, Айыл чарба, агроөнөр жай комплекси.

Ключевые слова: Свободные экономические зоны, оптимизация, прогнозирование, посевные площади, механизация, моделирование, экстраполяция, экономико-математические методы, инновация, инвестиция, капитал, экономика, аграрный сектор, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс.

Keywords: Free economic zones, optimization, forecasting, acreage, mechanization, modeling, extrapolation, economic and mathematical methods, innovation, investment, capital, economy, agricultural sector, agriculture, agro-industrial complex.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что создание свободных экономических зон(далее-СЭЗ) не является гарантированным способом получения быстрых темпов развития экономики страны или привлечения инвестиций. Существуют многочисленные примеры организации СЭЗ, которые не смогли удовлетворить эти цели. Одной из причин провала является плохое управление. Важным элементом организационной составляющей является формирование четко организованной системы управления, которая включает в себя органы управления и их полномочия, структуру управления, концепцию создания, функционирования и развития СЭЗ, систему мероприятий и действий для обеспечения текущего управления и регулирования всех областей жизнедеятельности СЭЗ, её развитие. Второй элемент организационно-экономического механизма управления СЭЗ - экономическая составляющая, на основе которой происходит сам процесс реализации этого механизма. В результате хозяйственной деятельности субъектов в СЭЗ возникают закономерные экономические явления: производство, потребление, обмен, - которые следуют друг за другом в определенной последовательности, ведут к неким очевидным результатам и для их возникновения не требуется дополнительного импульса. Такая последовательность экономических явлений, включающая в себя исходное явление, завершающее явление и происходящий в интервале между ними процесс, образует экономический механизм. Учитывая факт того, что свободные экономические зоны находятся в пределах национальных границ государства, выбирая тип административно-хозяйственного управления зоной следует исходить от типа и размера зоны, специфики

государственного устройства страны, политической ситуации и других взаимосвязанных факторов. Но также необходимо помнить о том, что СЭЗ – это территория со специфичным положением и должна находиться за пределами полномочий внутренних министерств и государственных органов. Принимая во внимание, вышеуказанные свойства СЭЗ, во избежание конфликтов, механизмы управления должны действовать по двум направлениям: административное и экономическое. Поэтому механизм управления СЭЗ включает два типа органов управления:

- администрация зоны, выполняющая функции организационно-правового и хозяйственного регулирования;

- корпорация развития зоны, решающая проблемы развития территории. Компания, расположенная в географической зоне, обозначенной как зона, в первую очередь, должна «активировать» пространство своей зоны с таможней до начала проведения первых операций. Процедура активации предназначена для обеспечения того, чтобы у таможни было достаточно информации для мониторинга и аудита операций зоны. Материалы, необходимые для активации обычно бывают указаны в Регламенте, уровень проверки же отличается от зоны к зоне. В основном, процедура заключается в том, что директор порта рассматривает физическую безопасность территории, процедуры для контроля инвентаря, подготовку персонала, который будет иметь доступ к зоне инвентаризации и делопроизводства, документированию и другим требованиям таможни. Как правило, зональная компания работает на коммерческих принципах. В ее задачи входит: представление экономических интересов зоны внутри страны и за ее пределами; решение вопросов размещения новых производств; привлечение и обучение трудовых ресурсов; строительство и эксплуатация инфраструктур; разработка и аренда земли; создание специализированных организаций (торговля, снабжение, строительство, транспорт, информация и др.). Оптимальной структурой региональной экономики является такая взаимосвязь и взаимозависимость между секторами национальной экономики, которая обеспечивает экономическую конкуренцию на международном уровне и имеет определенное территориальное или структурное преимущество, стабильное устойчивое социальное, экономическое и инновационное развитие за счет соответствующих преимуществ региональной экономики республики. Формирование и реализация стратегий моделирования инновационной деятельности хозяйствующих субъектов СЭЗ аграрного сектора экономики Кыргызстана во многом зависит от разработки системы инвестиционных планов по данной деятельности в контексте привлекательности отраслевых инвестиций. В этом случае недооценка вероятности банкротства предпринимательского подхода хозяйствующим субъектам связана с увеличением производственно-экономической активности предприятий и организации. По-прежнему актуальна разработка механизмов стимулирования инновации СЭЗ. Основная задача - обеспечить СЭЗ прибыль от реализации и выполненных услуг, улучшения финансового состояния за счет эффективного использования собственного и заемного капитала и эффективного внедрения инновации. Среди конкурентных преимуществ Кыргызстана следует отметить особенности географических условий – более 90 процентов территории горы и горные массивы, наличие соответствующей рабочей силы, высокую квалификацию специалистов и работников, научный и исследовательский потенциал республики. В связи с тем, что более 90% территории Кыргызстана занимает горный массив, в каждом регионе есть свои уникальные отрасли конкурирующих отраслей. На наш взгляд,

политика выравнивания экономики региона неоправданна. Регионам выгодны различия, а не сходства. Что касается республики, мы должны в будущем быстро адаптировать структуру региональной экономики к рыночной практике управления экономикой. Так как, республика является аграрной республикой, во всех регионах необходимо развивать производства перерабатывающей отрасли сельскохозяйственной продукции. Такой подход и такое решение стоящих перед экономикой Кыргызстана проблемы способствует эффективному использованию основных и оборотных средств, финансовых и денежных средств на благо развития субъектов аграрного сектора экономики. К сожалению в настоящее время региональная экономика связана с проблемами неравномерного роста экономики регионов республики.

Приоритетным сектором СЭЗ является прежде всего сельское хозяйство, поэтому его современное состояние прежде всего зависит от эффективного использования капитальных вложения и от развития научно-технического прогресса. Оптимизация структуры аграрного сектора экономики СЭЗ и повышение экономической конкурентоспособности СЭЗ должны основываться на развитии различных направлений в экономике. Иными словами, необходимо повышать эффективность производства СЭЗ, что способствует развитию других отраслей за счет концентрации усилий государственных структур и за счет выделенных государственных средств направленных на развитие приоритетных секторов региональной экономики. К таким конкурентным преимуществам республики относятся богатое наличие природных ресурсов, трудовых ресурсов и научный потенциал, а также производственная база и бизнес-среда Кыргызстана. Как известно, регионы республики сильно различаются по своему географическому положению, климату и элементам природных богатств, тем более более 90% территории республики занимают горы, и самое удивительное то, что в каждом регионе есть своя конкурентоспособная отрасль и в этих условиях политика направленная на региональное экономическое выравнивание неприемлема и невыносима. В этих условиях регионам выгодны различия, а не сходства, их экономика должна быстро приспосабливаться территориальным особенностям и адаптироваться к рыночным методам управления экономикой, и обеспечить, чтобы ценовой фактор обеспечивал баланс между региональные факторами развития. Это способствует росту региональных показателей конкурентоспособности, ибо республика является аграрной республикой, соответственно, необходимо развивать предприятия обрабатывающих производств во всех регионах. Критерий обобщения и конечная цель оптимизации отраслевой структуры региональной экономики - конкурентоспособность региональной экономики. Выбор такого вектора для оптимизации отраслевой структуры экономики СЭЗ связан с проблемой неравномерности экономического роста в регионе. Продовольственная безопасность является важнейшим условием суверенитета государства и независимости в международных отношениях, важнейшим элементом национальной безопасности. На основе обобщения теоретических подходов, продовольственная безопасность Кыргызской Республики определяется такое состояние экономики, при которой независимо от конъюнктуры мировых рынков обеспечивается продовольственная независимость страны. Снижение показателей продовольственной безопасности ниже пороговых ее значений актуализирует необходимость разработки и реализации стратегии обеспечения продовольственной безопасности страны. В данной стратегии должны содержаться необходимые для обеспечения продовольственной безопасности Кыргызстана целевые показатели и механизмы их реализации: уровни

физической и экономической доступности продовольствия для различных категорий населения; степень зависимости продовольственного снабжения страны от поставок извне.

Сложный комплекс внешних и внутренних факторов, влияющих на продовольственную безопасность позволяет отнести систему продовольственной безопасности к слабоструктурированным, а значит возникает необходимость в моделировании, чтобы определить возможные рациональные пути управления ситуацией с целью перехода от негативных исходных состояний к позитивным. На основе анализа использования моделирования для убедительности и жизненности вышеприведенных механизмов проведен прогноз производства сельхозпродуктов определенного СЭЗ Кыргызстана:

Таблица – 1. Прогнозирование основных показателей производства сельскохозяйственной продукции СЭЗ «Каракол» Кыргызстана до 2025 года

Показатель	2016 г.	2017 г.	2018 г.	Прогноз	
				2021 г.	2025 г.
Продукция аграрии, тыс. сом.	112100	110150	117900	194100	245000
Рост в %	-	1,5	1.85	2,25	2,75
в т.ч. растениеводства	65010	60075	70450	125540	159270
животноводства	46090	50075	47450	72560	109840
Выпуск продукции, в тоннах					
Масличные культуры	66,5	71,3	98,9	124,0	140,0
Табак	13,6	14,1	18,0	27,0	35,0
Картофель	1393,9	1353,9	1500,0	1700,0	1800,0
Овощи	822,5	832,5	920,0	1100,0	1300,0
Бахчи	124,4	119,8	150,5	180,9	220,7
Плоды и ягоды	185,3	175,0	197,8,2	210,4	225,4
Мясо (в живом весе)	331,8	337,5	222,4	259,5	298,3
Молоко	1273,3	1304,1	1398,9	1648,9	1868,9
Яйцо, млн. шт.	369,3	375,4	470,8	570,8	675,8
Шерсть (в физическом весе)	10,9	11,0	15,5	18,2	20,0

(Разработана автором).

Наше исследование показало, что в основе современных концепций прогнозирования и планирования лежит директивное планирование, главной особенностью которого являются рекомендации, а не директивный характер. “Современные методологии прогнозирования и планирования - это системы, которые включают в себя гипотезы, прогнозы, концепции, программы, планы, в которых широко используются сформулированные методы и комбинации, а также использование многофакторных моделей, которые могут отражать экономическое неравенство”[1.с.31]. К сожалению, в последнее время продолжается снижение производственно-экономического потенциала СЭЗ: физический и моральный износ техники; неадекватное использование минеральных и органических удобрений; уменьшение парка техники и тракторов. Выявление причин и факторов, влияющих на снижения уровня аграрного сектора экономики способствует выработке стратегии развития СЭЗ на перспективу[2].

Проведенное нами исследование в рамках подготовки данной статьи показало, что экономико-математическое моделирование с точки зрения задач прогнозирования имеет большое значение при определении перспектив развития СЭЗ. Анализ отечественных и зарубежных исследований проблем прогнозирования показал, что экономико-математическое моделирование очень важно при определении перспектив развития СЭЗ. В связи с этим в данной статье было использовано использование сценарного подхода для построения экономико-математических моделей, что позволило выявить возможные альтернативные варианты в различных условиях развития СЭЗ Кыргызской Республики. Это исследование направлено на развитие управления СЭЗ и методов для сельскохозяйственных прогнозов СЭЗ. Определение и прогнозирование урожайности, несомненно, является одним из приоритетов реального СЭЗ Кыргызской Республики. Это потому, что он играет важную роль в социально-экономическом развитии страны. СЭЗ является не только важнейшим источником продуктов питания для населения, но и создает рабочие места для подавляющего большинства граждан, поскольку более 65% населения Кыргызстана проживает в сельской местности[3].

Развитие СЭЗ во многом зависит от рационального использования химизации и переработки земель. “Научно обоснованные решения о размере пахотных земель и размещении сельскохозяйственных культур в СЭЗ способствуют повышению эффективности землепользования, увеличению сельскохозяйственного производства и улучшению качества продукции. Использование экономико-математических методов, моделей и современных компьютерных технологий в планировании и управлении производством позволяет раскрыть потенциал СЭЗ”[4.с.147].

Список использованной литературы:

1. Мусакожоев, Ш. Современные проблемы экономики [Текст] :Сборник научных трудов / Ш. Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек : 2016. - 156 б.
2. Култаев Т.Ч. Об одном решении некоторых экстремальных задач аграрного производства. Вестник ОшГУ: Специальный выпуск. Часть II. - Ош, 2017. –С.140-143.
3. Асанкулова, М. Об одном приближенном методе решения многоиндексной задачи размещения [Текст]/М.Асанкулова//Труды ИВМиМГ СО РАН. Серия: Информатика. – Вып.5. - Новосибирск, 2017г. –С.119-125.
4. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Бишкек 2016 г. Изд. Макспринт 320 стр.

References:

1. Musakozhоеv, S. Modern problems of economics [Text] :Collection of scientific papers / Sh. Musakozhоеv; Kyrgyz Economic University. - Bishkek : 2016. - 156 b.
2. Kultaev T.Ch. About one solution to some extreme problems of agricultural production. Bulletin of OsSU: Special issue. Part II. - - Sosh, 2017. –p.140-143.
3. Asankulova, M. On one approximate method for solving a multi-index placement problem [Text]/M.Asankulova//Proceedings of the IVMiMG SB RAS. Series: Computer Science. – Vol.5. - Novosibirsk, 2017 –pp.119-125.
4. Arzybayev A.A. et al. International Financial Reporting Standards. Bishkek 2016 Ed. Max print 320 pages.

УДК 331

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-196-201

Кочконбаева Каныкей Замирбековна

К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, аспирант

Кочконбаева Каныкей Замирбековна

Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова, аспирантка

Kochkonbaeva Kanykey Zamirbekovna

International University K.Sh. Toktomamatov, postgraduate student

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНУН АЙЫЛ ЧАРБА
ТҮЗҮМДӨРҮНДӨ ӨНДҮРҮШТҮН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН
ТАЛДОО ЖАНА БААЛОО**

**АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА
В АГРОФОРМИРОВАНИЯХ ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ANALYSIS AND EVALUATION OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF PRODUCTION
IN AGRICULTURAL FORMATIONS OF THE SOUTHERN REGION
OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Бул макала экономиканын агрардык секторунун экономикалык натыйжалуулугун жана анын заманбап рынок шарттарында региондун экономикасынын өнүгүү келечегине тийгизген таасирин талдоо жана баалоо маселелерин камтыйт. Өндүрүш көлөмүн көбөйтүү менен гана экономикалык өсүштү азайтуу туура эмес. Социалдык-экономикалык системадагы сапаттык өзгөрүүлөр, узак мөөнөттүү максаттарды жана стратегиялык милдеттерди тактоо, ресурстук потенциалды жана ресурстук чектөөлөрдү баалоо жана кайра баалоо, өсүштүн булактарын жана уюлдарын талдоо, аларды ишке ашыруу механизмдерин экономикалык экспертизалоо жөнүндө сөз кылуу керек. . Ошону менен бирге экономика өзүн-өзү өнүктүрүүчү гана эмес, ошондой эле жөнгө салынуучу система, ошондуктан экономикалык өсүү проблемасына мамлекеттин кийлигишүүсүнүн милдеттерин жана куралдарын аныктоо зарыл.

Аннотация: В данную статью вошли вопросы анализа и оценки экономической эффективности аграрного сектора экономики и его влияние на перспективу развития экономики региона в современных условиях рынка. Экономический рост неправомерно сводить только к наращиванию объемов производства. Речь должна идти о качественных изменениях в социально-экономической системе, об уточнении долгосрочных целей и стратегических задач, оценке и переоценке ресурсного потенциала и ресурсных ограничений, анализе источников и полюсов роста, экономической экспертизе механизмов их реализации. В то же время экономика - это не только саморазвивающаяся, но и регулируемая система, поэтому необходимо определить задачи и инструментарий государственного вмешательства в проблему экономического роста.

Annotation: This article includes the issues of analysis and evaluation of the economic efficiency of the agricultural sector of the economy and its impact on the prospects for the development of the region's economy in modern market conditions. It is wrong to reduce economic growth only to increasing production volumes. We should talk about qualitative changes in the socio-economic system, about clarifying long-term goals and strategic objectives, assessing and reassessing the resource potential and resource constraints, analyzing the sources and poles of

growth, and economic expertise of the mechanisms for their implementation. At the same time, the economy is not only a self-developing, but also a regulated system, so it is necessary to determine the tasks and tools of state intervention in the problem of economic growth.

Негизги сөздөр: Айдоо аянттары, механизация, инновация, инвестиция, капитал, экономика, агрардык сектор, айыл чарба, агроөнөр жай комплекси.

Ключевые слова: Посевные площади, механизация, инновация, инвестиция, капитал, экономика, аграрный сектор, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс.

Key words: Crop areas, mechanization, innovation, investment, capital, economy, agrarian sector, agriculture, agro-industrial complex.

Обеспечение устойчивого экономического роста является одной из основных задач макроэкономической политики любого государства. Последствия структурного кризиса, охватившего годы, делают решение этой проблемы жизненно необходимым. Экономический рост не может происходить на базе «старого качества» и прежней экономической структуры. Структурные сдвиги переходного периода сформировали ресурсную модель экономического развития, по которой хозяйственная система Кыргызской Республики интегрируется в мировую экономику как сырьевой придаток. Такой тип развития имеет свои ограничения и не может быть признан как долгосрочная стратегическая модель. «Экономический рост неправомерно сводить только к наращиванию объемов производства. Речь должна идти о качественных изменениях в социально-экономической системе, об уточнении долгосрочных целей и стратегических задач, оценке и переоценке ресурсного потенциала и ресурсных ограничений, анализе источников и полюсов роста, экономической экспертизе механизмов их реализации. В то же время экономика - это не только саморазвивающаяся, но и регулируемая система, поэтому необходимо определить задачи и инструментарий государственного вмешательства в проблему экономического роста. Одним из слагаемых экономического роста в современной экономике является интегративный рост. В современной экономической литературе выделяется несколько подходов к исследованию экономического роста. В неоклассической теории интегративный рост связывается, с одной стороны, с повышением эффективности, то есть технологически эффективным использованием ресурсов. С другой стороны, он связан с возможностью извлечения монопольных выгод от технологических условий производства (отдача от масштаба, наличие барьеров входа на рынок и т.д.)»[1. с.29]. «Посев и возделывания сельскохозяйственных культур является основой всего производства в сельском хозяйстве. Показатели размера, состава, качества, движения, использование посевов характеризуют, с одной стороны, использование земельного фонда, а с другой - выступают непосредственным фактором формирования продукции растениеводства - урожая и урожайности. Посевная площадь - эта площадь на которую после той или иной обработки были высеяны семена, которая занята посевами или убрана. Выращивание культур - длительный процесс, предполагающий посев, уход за посевами, уборку. Урожай и урожайность - основа всего сельскохозяйственного производства, главные показатели использования сельскохозяйственных угодий, источник роста благосостояния государства и его населения»[2. с.16].

Повышение урожайности - важнейший фактор снижения издержек на единицу продукции и роста ее конкурентоспособности на рынке. В силу ограниченности земли только рост урожайности может обеспечить увеличение объемов производства продукции растениеводства.

Таблица 1 – Посевные площади по Ошской области Кыргызской Республики, в тыс. га.

	2019	2020	2020 в % к 2019	+, -
Вся посевная площадь	145,5	168,0	103,1	5011
Зерновые и зернобобовые культуры в том числе:	92,4	96,0	103,8	3493
пшеница	70,3	73,9	104,9	3479
кукуруза на зерно	14,7	14,6	99,1	-137
хлопок	10,9	11,1	101,4	158
табак	4,9	4,9	99,5	-24
масличные культуры	24,6	22,4	91,1	-2198
картофель	9,1	9,2	101,3	118
овощи	6,5	6,2	94,4	-363
бахча	1,7	–	91,7	-144
кормовые культуры	12,7	16,6	131,4	3971

Как видно из таблицы 1 за последние годы изменилась структура посевных площадей. В 2020 г. по сравнению с 2019 г. посевная площадь неиспользованной пашни сократилась на 6531 га и составила 11896 га, из них из-за экономической нецелесообразности – 9553 га; отдаленности, каменистости – 1126 га; неисправной оросительной сети, отсутствия полива – 741 га; недостатка горюче-смазочных материалов и техники – 98 га; засоления и заболоченности – 64 га; недостатка посевного материала – 4 га.

Кроме того, из-за оползней и селей не используются 15 га пашни, под расширение населенных пунктов отводится 5 га, под постройки – 6 га, по другим причинам не используются – 284 га.

В 2020 г. в результате стихийного бедствия погибло и списано 5515 га посевов сельскохозяйственных культур, из них 3385 га под зерновые и зернобобовые культуры (включая кукурузу), 373 га табака, 90 га картофеля, 523 га масличных культур, 25 га овощей и 9 га многолетних трав на сено.

Доведение продукции сельского хозяйства до потребителей по Ошской области отражено в следующей таблице.

Таблица 2. Доведение продукции сельского хозяйства до потребителей по Ошской области, в т.

	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Зерновые	12 8088	12 9180	90 785	10 8420	11 1735
Картофель	35 318	38 615	66 806	68 285	60 160
Овощи	53	53	11	58	56

	048	567	8479	561	856
Хлопок-сырец	33 642	46 113	29 551	32 194	20 279
Табак	76 51	16 085	11 998	11 042	93 86
Плоды и ягоды	26 282	27 363	23 431	25 202	22 203
Виноград	31 49	32 53	28 34	29 73	15 78
Бахчевые	18 705	19 882	27 516	26 885	28 934
Скот и птица на убой (в живом весе)	42 940	43 637	55 676	38 379	38 949
Молоко сырое	11 2488	10 6397	84 148	11 8982	13 7333
Яйца, тыс. штук	19 384	19 723	13 710	15 463	14 067
Шерсть в физическом весе	17 79	16 63	15 85	68 8	38 2

Из таблицы видно, что производство зерновых культур в 2020 г. по сравнению с 2016 г. уменьшилось на 12,8%, а по сравнению с 2019 г. увеличилось на 3%. Реализация картофеля в 2020 году увеличилась на 70,3%, а по сравнению с 2019 г. уменьшилась на 12%.

«Проводится работа, направленная на повышение устойчивости сельскохозяйственных культур. Опыт показывает, что решение проблемы высокой урожайности в значительной мере зависит от организации агрохимической службы, объемов, структуры и сроков внесения в грунт минеральных и органических удобрений, т.е. от химической мелиорации грунта, а также от элитных семян. Их применение может обеспечивать до 50-60% от общего прироста урожая. Недостаточное внесение минеральных и органических удобрений в последние годы ведет к истощению почв, снижает урожайность. Для повышения урожайности и конкурентоспособности растениеводческих культур необходимо совершенствовать селекцию путем создания новых сортов сельскохозяйственных культур, обладающих высоким продуктивным потенциалом, освоение научно-обоснованных систем земледелия и семеноводства. Кроме этого, необходимо расширение орошаемых земель и совершенствование способов полива, эффективное применение минеральных и органических удобрений, химических и биологических средств защиты растений от вредителей, болезней, сорняков»[3. с.96].

Для того чтобы улучшить современное состояние аграрного сектора, необходимо осуществлять государственную поддержку развитию сельского хозяйства. Так, например, в Великобритании, в Канаде, в Турции для совершенствования сельскохозяйственной продукции осуществляется государственная поддержка в размере 100-200 долларов в расчете на 1 га. В южном регионе Кыргызстана в последние годы уделяется большое внимание развитию отрасли плодоводства, дающей наиболее большую прибыль для фермеров и крестьян. В данном регионе орехоплодовые леса, расположенные в основном в таком

массиве, как Арстанбап, площадью – 841,6 тыс.га, состоят из 130 видов древесно-кустарниковой растительности. Наиболее ценными являются: орех грецкий, фисташка, арча, миндаль и др. Орех грецкий – один из ценнейших плодовых культур, сюда относятся плодовые породы умеренной и субтропической зоны из разных ботанических семейств. Орех содержит ценнейшие питательные вещества и пользуется большим спросом у населения. Он содержит жиры в среднем – 68,2%, углеводы – 3,9%, белки – 25,2%. В Кыргызстане находится самый крупный на планете массив дикорастущих орехово-плодовых лесов, которые занимают – 631 тыс. га, из них – 85,0 тыс. га ореховые насаждения. Урожай с одного дерева достигает 100-400 кг. Выход из ядра грецкий орех составляет 43,1%, средний вес – 8,3 грамм.

В настоящее время орех грецкий возделывается в 17 государственных лесхозах. В южном регионе Кыргызстана естественных насаждений грецкого ореха составляет более 56,0 тыс. га., из них в Джалал-Абадской области – 29,0 тыс. га, а в лесхозах Саламалик, Донуз-Тоо, Заргер и Колдук Узгенского района Ошской области – более 27, 0 тыс. га. В Джалал-Абадской области хороший урожай 1023,8 тыс. тонн грецкого ореха собрали в 2002 г., а в последующих годах урожайность ореха колебалась около 3000 тонн в год. В 2019 г. собрали 223тыс. тонн урожая, а в 2020 г. – 301 тыс. тонн.

По республике в результате убыточности некоторых предприятий значительно сокращается экономический потенциал, уменьшаются размеры посевных площадей и снижается урожайность сельскохозяйственных культур. Резко сократилось поголовье скота и птицы, минимальной стала продуктивность ферм. В пищевой и перерабатывающей промышленности почти все оборудование изношено. Это связано с тем, что нет инвестиций в аграрном секторе экономики.

В Кыргызстане в 2020 г. создано 318,8 тыс. крестьянских (фермерских) хозяйств, в распоряжении которых находилось 1009,2 тыс. га земель, а это составило 86% площади посевных сельскохозяйственных назначений.

Но создание фермерских хозяйств и перераспределение собственности особенно земельной не обеспечивают повышение эффективности производства сельскохозяйственной продукции. В Кыргызстане вновь созданные сельскохозяйственные кооперативы более эффективно работают, чем крестьянские (фермерские) хозяйства.

В животноводстве внедряются современные технические средства с высоким уровнем автоматизации роботизации для приготовления и раздачи кормов на фермах по содержанию крупного рогатого скота, оснащенных электронными взвешивающими устройствами. За счет привлечения инвестиций, кредитных ресурсов на фермах создается новая технологическая база для животноводства, которая оптимально модернизирует существующие производственные объекты:

повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции на внешних рынках республики, а также улучшение качества отечественных продовольственных товаров;

обеспечение устойчивого развития сельских территорий, занятости сельского населения, повышения уровня его жизни, в том числе оплаты труда работников, занятых в сельском хозяйстве;

создание благоприятного инвестиционного климата и повышение объема инвестиции в сфере сельского хозяйства;

инновационное развитие сельского хозяйства невозможно без качественного повышения аграрной науки и образования и создания эффективной системы внедрения передовых разработок в производство.

Список использованной литературы:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст] : Сборник научных трудов / Ш. Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек : 2018. - 156 б.
2. Экономика Кыргызстана: Проблемы рационального использования природных ресурсов/ Отв. ред. акад. Т. Койчуев. -Бишкек: Илим, 208. -221 с. -(Серия изданий НАН КР по проблемам общественного развития суверенного Кыргызстана)
3. Стратегия Кыргызской Республики по устойчивому человеческому развитию. Сборник статей и тезисов республиканской конференции по развитию малого бизнеса.- Б.,2018 г.352 с.

References:

1. Musakozhоеv Sh. Modern problems of the economy [Text]: Collection of scientific papers / Sh. Musakozhоеv; Kyrgyz Economic University. - Bishkek: 2018. - 156 b.
2. Economy of Kyrgyzstan: Problems of rational use of natural resources / Ed. ed. acad. T. Koichuev. -Bishkek: Ilim, 208. -221 p. - (A series of publications of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic on the problems of social development of sovereign Kyrgyzstan)
3. Strategy of the Kyrgyz Republic for sustainable human development. Collection of articles and abstracts of the republican conference on the development of small business. - B., 2018 352 p.

УДК 331

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-201-207

Кочконбаева Каныекй Замирбековна

К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, аспирант

Кочконбаева Каныекй Замирбековна

Международного университет им. К.Ш.Токтомаматова, аспирантка

Kochkonbaeva Kanykey Zamirbekovna

International University. K.Sh. Toktomamatova, postgraduate student

**ЭКОНОМИКАНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН ӨСҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ ЖАНА
АНЫН ЗАМАНБАП РЫНОК ШАРТТАРЫНДА РЕГИОНДУН ЭКОНОМИКАСЫНЫН
ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
СТРАТЕГИЯ РОСТА АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА
ПЕРСПЕКТИВУ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ РЫНКА
THE GROWTH STRATEGY OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY
AND ITS IMPACT ON THE PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE
REGION'S ECONOMY IN MODERN MARKET CONDITIONS**

Аннотация: Заманбап экономикадагы экономикалык өсүштүн шарттарынын бири-интегративдик өсүш. Заманбап экономикалык адабияттарда экономикалык өсүштү изилдөө үчүн бир нече ыкмалар айырмаланып турат. Неоклассикалык теорияда интегративдик өсүш

бир жагынан натыйжалуулукту жогорулатуу, башкача айтканда ресурстарды технологиялык жактан натыйжалуу пайдалануу менен байланыштуу. Экинчи жагынан, ал өндүрүштүн технологиялык шарттарынан монополиялык пайда алуу мүмкүнчүлүгү менен байланышкан (масштабдан кайтаруу, рынокко кирүүгө тоскоолдуктардын болушу ж.б.). Бул беренде экономиканын агрардык секторунун өсүү стратегиясынын маселелери жана анын рыноктун заманбап шарттарында аймактын экономикасын өнүктүрүүнүн келечегине тийгизген таасири камтылган. Өнүгүү идеясы менен тыгыз жаратылыш объектилерин өнүктүрүү этаптары, этаптары катары иш жаратылыштын структуралык баскычтарында иерархиясы түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Бул абал ар кандай мүнөздөгү системалар үчүн бирдиктүү. Заттын иерархиялык баскычтуу түзүлүшүнүн схемасына ылайык, заттын белгилүү бир деңгээлиндеги айрым объекттер конкреттүү өз ара аракеттенүүгө киришип, өз ара аракеттенүүнүн башка касиеттери жана формалары менен объекттердин принципиалдуу жаңы түрлөрүн өнүктүрүүдө баштапкы түзүлүштөр катары кызмат кылат. Бул учурда, негизги баштапкы абалы үзгүлтүксүздүктүн болушу болуп саналат. Эгерде үзгүлтүксүздүк жок болсо, анда биз өнүгүү процессин эмес, циклдердин башаламан өзгөрүүлөрүн гана байкайбыз.

Аннотация: Одним из слагаемых экономического роста в современной экономике является интегративный рост. В современной экономической литературе выделяется несколько подходов к исследованию экономического роста. В неоклассической теории интегративный рост связывается, с одной стороны, с повышением эффективности, то есть технологически эффективным использованием ресурсов. С другой стороны, он связан с возможностью извлечения монопольных выгод от технологических условий производства (отдача от масштаба, наличие барьеров входа на рынок и т.д.). В данную статью вошли вопросы стратегии роста аграрного сектора экономики и его влияние на перспективу развития экономики региона в современных условиях рынка. Идея развития неразрывно связана с концепцией иерархии структурных уровней природы, выступающих как ступени, этапы развития природных объектов. Это положение едино для систем различной природы. Согласно схеме иерархического ступенчатого строения материи, отдельные объекты определенного уровня материи, вступая в специфические взаимодействия, служат исходными образованиями в развитии принципиально новых типов объектов с иными свойствами и формами взаимодействия. При этом основным исходным положением является наличие преемственности. Если нет преемственности, то мы будем наблюдать не процесс развития, а лишь хаотические смены круговоротов.

Abstract: One of the components of economic growth in the modern economy is integrative growth. In the modern economic literature, several approaches to the study of economic growth are distinguished. In neoclassical theory, integrative growth is associated, on the one hand, with increased efficiency, that is, technologically efficient use of resources. On the other hand, it is associated with the possibility of extracting monopoly benefits from the technological conditions of production (return on scale, barriers to market entry, etc.). This article includes the issues of the growth strategy of the agricultural sector of the economy and its impact on the prospects for the development of the region's economy in modern market conditions. The idea of development is inextricably linked with the concept of a hierarchy of structural levels of nature, acting as stages, stages of the development of natural objects. This position is the same for systems of different nature. According to the scheme of the hierarchical step structure of matter, individual objects of a certain level of matter, entering into specific interactions, serve as initial formations in the

development of fundamentally new types of objects with different properties and forms of interaction. At the same time, the main starting point is the presence of continuity. If there is no continuity, then we will not observe the process of development, but only chaotic changes of cycles.

Негизги сөздөр: болжолдоо, божомолдоо, оптималдаштыруу, айдоо аянттары, механизация, моделдөө, экстраполяция, экономикалык-математикалык ыкмалар, инновация, инвестиция, капитал, экономика, агрардык сектор, Айыл чарба, агроөнөр жай комплекси.

Ключевые слова: Прогнозирование, прогнозы, оптимизация, посевные площади, механизация, моделирование, экстраполяция, экономико-математические методы, инновация, инвестиция, капитал, экономика, аграрный сектор, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс.

Keywords: Forecasting, forecasts, optimization, acreage, mechanization, modeling, extrapolation, economic and mathematical methods, innovation, investment, capital, economy, agricultural sector, agriculture, agro-industrial complex.

На современном этапе развития аграрно-промышленного продовольственного комплекса направленное на повышение социально-экономической эффективности производства, и построение учета издержек производства и обращения предполагает выделение в его составе продукцию ее снижению себестоимости связан увеличению суммы прибыли и уровня рентабельности. Это определяет, что «...участок издержками производства и калькулирования себестоимости продукции (работ, услуг) занимает наиболее важное место, исследование уровня их сформированности, направлений перспективного развития. Мясо - продуктовый под комплекс - один из важнейших по своей значимости и решения продовольственной программы, развития сельского хозяйства Ошской области, в структурной перестройке рациона, питающей по увеличению удельного веса продуктов животноводства. Если использует корма собственного производства, а пока практически это относится почти к каждому хозяйству, исчислить фактическую себестоимость продукции животноводства можно только после определения себестоимости продукции растениеводства (по кормам) которое возможно только в конце года после завершения учета всех затрат отрасли. Основным центральным звеном мясо - продуктового подкомплекса является животноводство, базирующиеся на использовании земли как основного источника кормов. Рост производства высококачественной животноводческой продукции, главное условие расширенного воспроизводства всех отраслей подкомплекса. Несмотря на схожесть производственных процессов по выращиванию животных на мясо и на молоко (на мясо и шерсть), в технологических схемах имеются весьма серьезные различия, которые оказывают непосредственное влияние на процесс формирования и размер себестоимости конечной продукции, а, следовательно, и на размер прибыли от реализации такой продукции и на другие показатели эффективности производства»[1,с.67-68].

Для укрепления экономики предприятия необходимо найти пути снижения себестоимости продукции. Определяющими факторами снижения себестоимости является «...экономия средств труда в производственных процессах и повышение урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных. Развитие животноводства (выращивание скота и птицы) определяет уровень развития заготовок, переработки, хранения и реализации мясо-продукции. Животноводство, кормопроизводство и мясоперерабатывающая промышленность имеют наиболее тесную технологическую и

территориальную взаимосвязь, поэтому особое значение имеет сбалансированное развитие этих отраслей и оптимизация их комплексного территориального размещения. Это возможно только по производствам, работающим на покупных кормах. В случае же, если животноводство использует корма собственного производства, а пока практически это относится почти к каждому хозяйству, исчислить фактическую себестоимость продукции животноводства можно только после определения себестоимости продукции растениеводства (по кормам) которое возможно только в конце года после завершения учета всех затрат отрасли» [2,с.138].

. Проблемы оптимального развития аграрной экономики, а также практические проблемы обоснования структуры сельскохозяйственного производства нам необходимо разрешить на основе моделирования экономических процессов. «Оптимизации производственной структуры, сельскохозяйственной структуры является составной частью модели оптимизации развития и размещения промышленного объединения. С другой стороны, она включает в себе как важнейшую составную часть модели оптимизации производственной структуры сельскохозяйственного производства. Моделирование в научных исследованиях стало применяться еще древности и постепенно захватывало все новые области научных знаний: техническое, конструирование, строительство и архитектуру, астрономию, физику, химию, биологию, экономику и др. Большие успехи и признание практически во всех отраслях современной науки принес методу моделирования XX в. Однако методология моделирования долгое время развивалась независимо, отдельными науками»[3, с. 73].

«Под моделированием понимают процесс построения моделей, с помощью которого изучается функционирование объектов различной природы. Процесс моделирования обязательно включает и построение абстракций и умозаключений по аналогии, и концентрирование научных гипотез. Главная особенность моделирования заключается в том, что он является методом опосредованного познания с помощью объектов – заместителей. Модель выступает как своеобразный инструмент и с помощью которого изучает интересующий его объект. Именно эта особенность метода моделирования определяет специфические формы использования абстракций, аналогий, гипотез, других категорий и методов познания. Необходимость использования метода моделирования определяется тем, что многие объекты (или проблемы, относящиеся к этим объектам) вовсе невозможно непосредственно исследовать, или же по исследованию требует много времени и средств. Изучение предшествующего опыта экономико-математических исследований дает ответы на важные методологические и содержательные вопросы экономической науки, позволяет избежать многочисленных ошибок в применении математических методов помогает оценить возможности и перспективы использования математического моделирования в экономике, выбрать наиболее эффективные направления, дальнейшего развития экономических исследований. Многие научные результаты использования метода математического моделирования в экономике, полученные десятки и даже более ста лет назад не потеряли своей актуальности. Использование математики в качестве основного инструмента является основным методом к решению проблемы оптимизации экономического роста АПК. Развитие экономических процессов в АПК на основе моделирования в XIX веке важную роль сыграла математическая школа в политической экономики. Ее виднейшим представителем является Антуан Огюстен Курно, Герман Госсен, Леон Вальрас, Уильям Стенли Джевонс, Френсис Эджуорт, Вильфредо Парето, они внесли большой вклад в разработку проблем потребления, механизма спроса и предложения, формирования издержек производства,

сбалансированности (равновесие) экономики. Математическим моделированием широко изучается понятия кривых безразличия и ядра экономической системы Френсис Эджуорта, много целевого оптимума Вильфредо Парето, общего экономического равновесия Леона Вальраса и др.»[4, с.16].

В процессе перевооружения животноводства предстоит найти наиболее эффективные решения ряда технических и технологических задач, связанных с достижением высокой технической оснащенности межхозяйственных предприятий и завершением их комплексной механизации путем создания и внедрения в производство наиболее эффективной системы машин. «На уровень молочной продуктивности оказывают влияние различных факторов на молочную продуктивность и эффективность производства молока. К этим факторам можно отнести:

Влияние наследственности. Известно, что при одинаковом кормление в одном и том же хозяйстве средний надой коров различается. Так, например, в Израиле средний надой коров составляет более 13000кг, а у нас рацион одной коровы состоит 2234кг, почти на шесть раз меньше чем в Израиле. Поэтому в последние годы более активно стали оценивать производителей по качеству потомства и использовать из них только улучшителей;

Влияние породы. Животные каждой породы имеют свой предел в продуктивности. Так, например, коровы голштинской породы имеют среднюю продуктивность до 8-10 тысяч кг, а коровы джерсейской породы имели средний удой 3 тысячи кг. Если коров этих пород поместить в одну ферму все равно надой будет различен.

Влияние кормов. Практика показывает, что на 60-75% продуктивность коров зависит от уровня кормления, а основным фактором 25-40%.

Предложения по управлению производственными издержками в молочном скотоводстве Южного региона республики.

Эффективности молочного скотоводства состоит в производстве максимального объема продукции с учетом ее качества при оптимальных издержках и получение прибыли. Кроме этого осуществления влияния оказывают следующие факторы: влияющих на эффективность; наряду с природно-климатическими условиями; возраст коров; условия содержания; продолжительность сухостойного периода; сервис – периода; живая масса коров; кратность доения в сутки; от очередности в скармливания; от влияний удоя от фактора, находящегося в минимуме поскольку они напрямую влияют на формирование издержек и объемы производства продукции»[4. с.16].

Одной из причин снижения объемов производства мяса и молока остается невыгодность их реализации. Вследствие низких по сравнению с издержками, и затратами закупочных цен на них, вызванных зачастую локальным монополизмом перерабатывающих предприятий, животноводство остается глубоко убыточной отраслью сельского хозяйства. В агропромышленном комплексе таким фактором была переработка. Одним из важнейших факторов совершенствование экономического роста является увеличением душевого потребления мяса спрос на высококачественных говядин и баранин. Увеличение спроса на высококачественное мясо привесит к дифференциации цен на мясную продукцию разных пород. Повысит эффективность и конкурентоспособность продукции специализированного мясного скотоводства, а, следовательно, и заинтересованность товаропроизводителей в его развития. Важнейшим условием развития эффективного животноводства является совершенствование пород скота, освоение ресурсов берегающих технологий, а это осуществляется только на основе научно-технического прогресса. Возрастающие затраты на

техническую оснащенность, строительство форм требуют комплексного решения всех вопросов, в том числе создания прочной кормовой дозы, формирования более соответствующих промышленной технологии породных качеств животных.

«Оптимальный удельный вес мясного скотоводства с ростом удоев молочных и мяса позволит регулировать возраст выращивания и сроки реализации молодняка на мясо. В то же время необоснованное увеличение удельного скота мясных пород и нарушение экономически эффективных сроков реализации молодняка может привести к снижению эффективности ресурсов, используемых на производство говядины. Важным фактором повышения эффективности производства в мясо продуктивном подкомплексе является повышение качества продукции, что обеспечивает реализацию ее по повышенным ценам и дает возможность получать дополнительный доход. Процесс повышения качества мясной продукции следует рассматривать в органической связи с деятельностью предприятий мясной промышленности.

При решении задач использования кормы в хозяйстве целесообразно применение таких критериев оптимальности, как максимум валовой выпуск продукции животноводства или чистого дохода.

Возможны и другие критерии, например, максимум выпуска валовой продукции животноводства за вычетом издержками на корма, покупку кормов и подкорма, максимум условных корма-дней.

Полученная корреляционно-регрессионная модель показывает, как изменяется уровень валового внутреннего продукта. При изменении всех рассматриваемых факторов, используя полученную модель, можно прогнозировать уровень валового внутреннего продукта на будущий период.

Трудоемкость производства 1 ц. продукции снизилась в результате увеличения численности работников. Возросли издержек на корма. Наибольшие издержек практически по всем статьям, и наибольшая трудоемкость приходится на откорм крупного рогатого скота, так как на это требуется большее количество работников и денежных средств. В результате влияния всех этих факторов происходит увеличение себестоимости животноводства, что отрицательно влияет на хозяйственную деятельность предприятия, величину его прибыли»[4. с.16].

Одним из фактора экономического роста отраслей животноводства-улучшение генетического потенциала скота и его использование. Это, в свои очередь, ставит вопрос развития племенной работы, улучшения материально-технической базы племенных хозяйств, системы мер, обеспечивающих повышение наследственных качеств стад и парод. Исследования последних лет показывает-селекционно-племенная работа, как совершенствование биологических средств производства, обеспечивает повышения генетического потенциала животных, эффективности трансформации кормов в продукта животноводства, качества и объема производства животноводческой продукции.

Сельскохозяйственной продукции является важной народнохозяйственной проблемой, одним из основных условий повышения экономической эффективности сельского хозяйства. Обществу далеко не безразлично, ценой каких издержек осуществляется производство продукции, ибо от этого в конечном счете зависит степень удовлетворения потребностей общества. Оно кровно заинтересовано в том, чтобы при меньших издержках производственных ресурсов производилось больше продукции и лучшего качества. Совершенствование управления племенным делом селекционным процессом является

важным фактором получения доходов от разведения племенного скота и организации племенной работы.

В условиях рыночной экономики заинтересованность работников и снижении себестоимости издержек продукции стимулируется также конкуренцией производителей сельскохозяйственной продукции, так как сокращение издержек позволит снизить цены, в результате чего продукция станет более конкурентоспособной. Мировой рынок порождает жесточайшую конкуренцию, которая заставляет иметь высокопродуктивных животных, полноценных и в достаточном количестве корма, современные ресурсосберегающие технологии получения племенной и товарной продукции с низкой себестоимости. Все это недоступно для мелкого подсобного (и даже - крестьянского) хозяйства.

Список использованной литературы:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст] :Сборник научных трудов / Ш. Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек : 2016. - 156 б.
2. Култаев Т.Ч. Экономическое прогнозирование аграрного производства на базе моделирования (монография). – Бишкек, 2017г. - 210 с.
3. Култаев Т.Ч. Об одном решении некоторых экстремальных задач аграрного производства. Вестник ОшГУ: Специальный выпуск. Часть II. - Ош, 2017. –С.140-143.
4. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Бишкек 2016 г. Изд. Макспринт 320 стр.
5. Маматурдиев Г.М., Райымбаев Ч.К., Жоробаев М.Г. Совершенствование моделирования развития эффективности аграрного сектора южного региона Кыргызстана Учебное пособия ЦПУ К-УУ, 2017г.

References:

1. Musakozhoyev Sh. Modern problems of the economy [Text]: Collection of scientific papers / Sh. Musakozhoyev; Kyrgyz Economic University. - Bishkek: 2016. - 156 p.
2. Kultaev T.Ch. Economic forecasting of agricultural production based on modeling (monograph). – Bishkek, 2017 - 210 p.
3. Kultaev T.Ch. On one solution of some extremal problems of agricultural production. Bulletin of Osh State University: Special issue. Part II. - Osh, 2017. -p.140-143.
4. Arzybaev A.A. and other International Financial Reporting Standards. Bishkek 2016 Ed. Maxprint 320 pages
5. Mamaturdyev G.M., Rayymbayev Ch.K., Zhorobaev M.G. Improving the modeling of the development of the efficiency of the agricultural sector of the southern region of Kyrgyzstan Textbook CPA K-UU, 2017

УДК 368.1

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-208-216

Мурзалиева Э. И., Алмазбекова Ж.А., Шамурзаев С.С., Жунушалиева А.

Н. Исанов атындагы КМКТАУ, бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит кафедрасы, э. и. к.,
доцент

К. Карасаев атындагы БМУ, финансы жана бухгалтердик эсеп кафедрасы, окутуучу,
К. Карасаев атындагы БМУ, аспирант

Н. Исанов атындагы КМКТАУ, бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит кафедрасы,
магистрант

Мурзалиева Э. И., Алмазбекова Ж.А., Шамурзаев С.С., Жунушалиева А.

КГУСТА им.Н.Исанова, кафедра бухгалтерский учет, анализ и аудит, к.э.н., доцент
БГУ им.К. Карасаева, кафедра финансов и бухгалтерского учета, преподаватель

БГУ им.К. Карасаева, аспирант

КГУСТА им.Н.Исанова, кафедра бухгалтерский учет, анализ и аудит, магистрант

Murzalieva E. I., Almazbekova Zh.A., Shamurzaev S.S., Zhunushaliev A.

KSUCTA N.Isanov, Department of Accounting, Analysis and Audit, Candidate of Economics,
Associate Professor

К. Karasaev BSU, Department of Finance and Accounting, lecturer

К. Karasaev BSU, postgraduate student

KSUCTA N.Isanov, Department of Accounting, Analysis and Audit, undergraduate

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ТУРАК-ЖАЙДЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ЖИЛИЩНОГО СТРАХОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ FEATURES OF HOUSING INSURANCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Бул документте Кыргыз Республикасынын турак жай секторундагы камсыздандыруунун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү каралат, тобокелдиктердин классификациясы жана турак жайды камсыздандыруунун түрлөрү сунушталат, камсыздандыруу тармагында орун алган бир катар көйгөйлөр көрсөтүлгөн.

Аннотация: В данной работе рассматриваются характерные особенности страхования в жилищной сфере Кыргызской Республики, предлагается классификация рисков и видов жилищного страхования, указывается ряд проблем, существующий в страховой отрасли.

Annotation: This paper discusses the characteristic features of insurance in the housing sector of the Kyrgyz Republic, proposes a classification of risks and types of housing insurance, indicates a number of problems that exist in the insurance industry.

Негизги сөздөр: Мүлктү камсыздандыруу, турак жайды камсыздандыруу, турак жай фондун камсыздандыруу, турак жай курулушундагы тобокелдиктерди камсыздандыруу, ипотекалык камсыздандыруу, камсыздандыруу тобокелдиктери, курулуш индустриясы, курулуш жана монтаждоо тобокелдиктери.

Ключевые слова: Имущественное страхование, жилищное страхование, страхование жилого фонда, страхование рисков в жилищном строительстве, ипотечное страхование, страховые риски, строительная сфера, строительско-монтажные риски.

Keywords: Property insurance, home insurance, housing stock insurance, risk insurance in housing construction, mortgage insurance, insurance risks, construction industry, construction and installation

Современные условия в строительной сфере Кыргызской Республики характеризуются неудовлетворительным уровнем обеспеченности населения страны жильем, низким уровнем платежеспособного спроса на жилье, высокой степенью износа жилых помещений и недостаточным объемом капитальных вложений в текущий и неотложный ремонт, несовершенством системы страховой защиты. Кроме того, структура собственности жилого фонда в настоящее время характеризуется переходом более 80% жилых помещений в частную собственность граждан. Таким образом, возникает необходимость совершенствования современных механизмов страховой защиты в жилищной сфере.

Страхование имущества является одной из древнейших отраслей страхования, имеющей богатый опыт развития. Оно имеет экономическую основу и страховой интерес, поскольку материальные ценности обладают высокой стоимостью и возмещение последствий непредвиденных событий сопряжено с большими расходами, возмещение которых в короткий срок не возможно без посторонней помощи. Осуществляя страхование своего имущества, страхователь уплачивает взносы несравнимо меньше стоимости ценностей, а при наступлении страховых событий получает возмещение ущерба. В то же время страховщик имеет вознаграждение, заложенное в страховой тариф (нагрузку), за выполнение страховых операций. Таким образом, страхование имущества выгодно как страховым компаниям, так и их клиентам.

Имущественное страхование является отраслью страхования, в которой объектами выступает имущество в различных его видах. Страхователями являются не только собственники имущества, но и другие юридические и физические лица, несущие ответственность за сохранность этого имущества.

Объектами страхования являются основные и оборотные фонды производственного и непроизводственного значения, объекты незавершенного производства, капитального строительства, товарно-материальные ценности, готовая продукция, средства транспорта, домашнее имущество и др.

Не считаются застрахованными документы, денежные знаки, растения, драгоценные металлы, драгоценные камни и изделия из них.

Можно застраховать все имущество или отдельные его части, а именно строения, отдельные объекты и в т. ч. имущество, переданное в аренду другим предприятиям или гражданам. При страховании части имущества страхование называется выборочным. Все сведения о страховании являются конфиденциальными и не подлежат оглашению и распространению.

Имущественное страхование исходит из обеспечения возмещения, прежде всего, прямого фактического ущерба, восстановления погибших (поврежденных) объектов. При определенных условиях в ущерб могут включаться и косвенные убытки. Наряду с возмещением ущерба, имущественное страхование предусматривает проведение мероприятий по предотвращению или снижению потерь, обеспечению сохранности застрахованного имущества. Выполнение этой роли достигается применением юридических норм, предписывающих выполнение страхователем определенных превентивных работ, стимулированием этих мер через систему скидок к платежам, а также путем отчисления части страховых взносов на финансирование предупредительных мероприятий.

Следует отметить, что целостная система страхования в жилищной сфере Кыргызской Республики к настоящему времени не сформирована. Отсутствие единого подхода к классификации рисков в системе в целом, их многообразии и разрозненности предлагаемых страховых услуг предопределили необходимость формирования комплексного подхода.

На основе анализа рисков в жилищной сфере и видов их страхования, а также систематизации существующих классификаций можно предложить следующую классификацию рисков и видов страхования (рис.1.).

Предложенная классификация рисков позволяет определить, по каким видам рисков осуществляется страхование в настоящее время в Кыргызской Республике, разработать комплексную систему страховой защиты, а также отражает место ипотечных рисков, рисков жилого фонда и рисков жилищного строительства в современной жилищной сфере.

Таким образом, страхование в жилищной сфере включает в себя страхование жилого фонда, страхование рисков в жилищном строительстве и ипотечное страхование и представляет собой систему защиты имущественных прав граждан, государства, кредитных организаций и хозяйствующих субъектов, связанных с приобретением, использованием и распоряжением жилыми помещениями, а также с осуществлением строительно-монтажных работ.

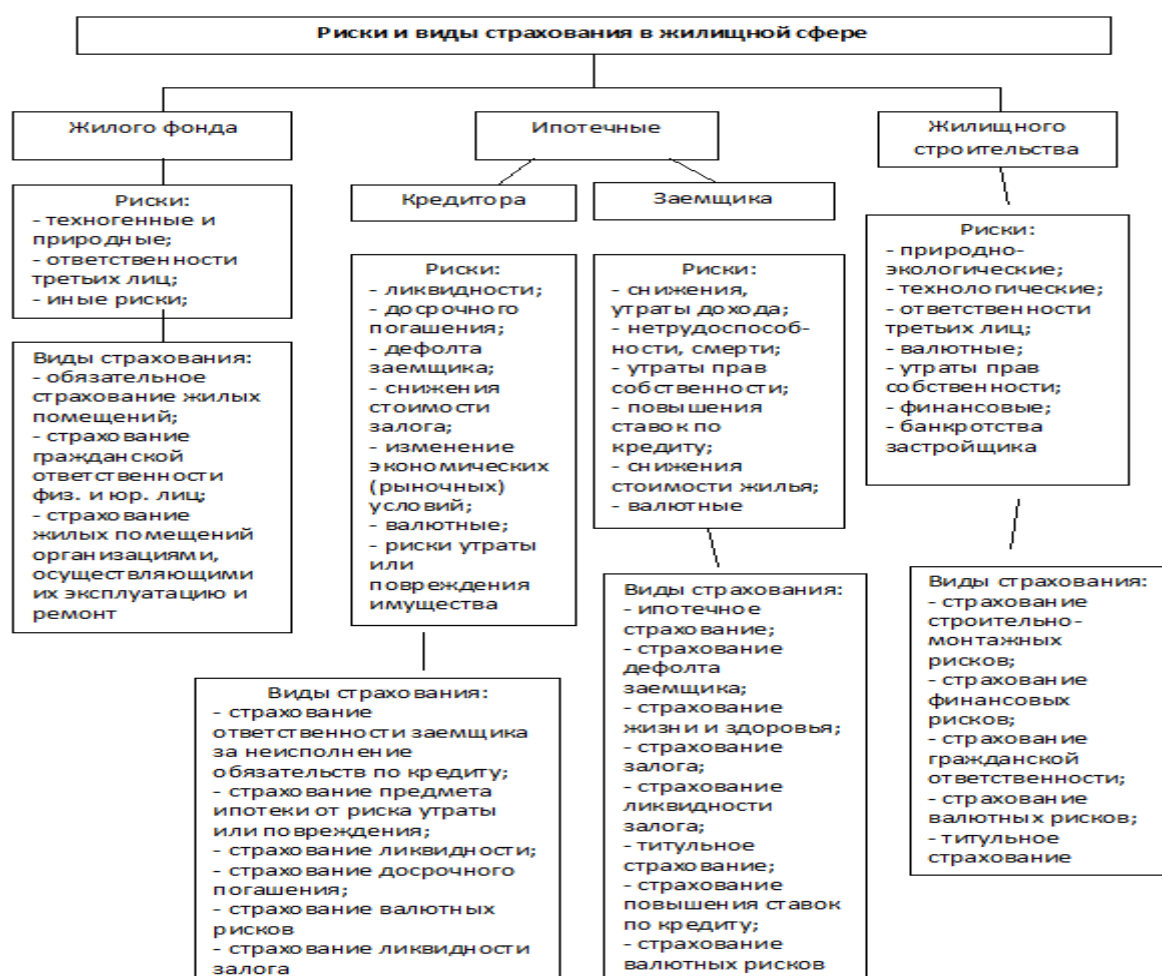

Рис. 1. Классификация рисков и видов страхования в жилищной сфере

На сегодняшний день в Кыргызстане наблюдается нарастающий уровень негативных социальных и экономических явлений, связанных с увеличением износа жилого фонда, финансовыми кризисами, неблагоприятно сказывающимися на рынках жилой недвижимости и ипотечного кредитования, а также негативной тенденцией роста экономического ущерба, наносимого жилому фонду в условиях частоты и масштабности событий природного и техногенного характера.

Особенности страхования в жилищной сфере в стране во многом определяются уровнем развития отечественного рынка страховых услуг, который характеризуется высокой степенью дифференциации. С одной стороны, наличие диспропорций не способствует гармоничному развитию всей системы, однако, с другой стороны, присутствует огромный потенциал роста в социальном и экономическом отношении, неосвоенные рынки и свободные экономические ниши. Широкое проникновение страхования в национальную экономику позволит повысить социальную защищенность населения, стимулировать развитие отрасли в целом.

В Кыргызской Республики по сложившейся традиции о страховании жилья вспоминают лишь после того, как оно уже серьезно пострадало. В среднем, в общей структуре собираемых компаниями взносов, суммарно на страхование строений и домашнего имущества граждан приходится всего 2-2,5%. Причина слабого развития данного сегмента страхового обслуживания кроется как в нехватке средств у основной массы населения и недоверии к финансовым институтам, так и в отсутствии традиций и навыков страхования. Коммерческое страхование конструктивных элементов (стен, потолка, пола, балконов и т.п.) в среднем обходится в 0,2-0,5% страховой (т.е. реальной коммерческой) стоимости жилья, отделки квартир – еще дороже 0,8-1%, что далеко не всякий может себе позволить.

В соответствии с нормами Гражданского Кодекса КР, владелец жилья несет полную ответственность по содержанию, риску случайной гибели или повреждения квартиры (собственности). До последнего времени страхование имущества предприятий, организаций, граждан осуществлялось в основном в добровольной форме. Страхователями могли выступать субъекты хозяйствования и граждане. На страхование принимались основные и оборотные фонды, объекты незавершенного производства, капитального строительства, товарно-материальные ценности, домашнее имущество и т.п.

Вместе с тем с целью создания экономических условий для возмещения потерь, сопряженных с повреждением или уничтожением жилых помещений в результате пожара и стихийных бедствий, в 2015 году был принят Закон КР «Об обязательном страховании жилых помещений от пожара и стихийных бедствий» [2] (далее – Закон 1). Кратко рассмотрим основные положения данного законодательного акта.

Согласно вышеуказанному Закону 1, страхователем выступает юридическое или дееспособное физическое лицо, являющееся собственником жилого помещения, владеющее, пользующееся или распоряжающееся им на законном основании, либо члены семьи собственника, а также представитель физического лица в случае его недееспособности, заключившие со страховщиком договор обязательного страхования (страховой полис). Страховщиком является юридическое лицо (государственная страховая организация), имеющее лицензию на осуществление обязательного страхования на территории Кыргызской Республики.

В статье 6 Закона 1 объектом страхования определяются: имущественные интересы страхователя, связанные с уничтожением или повреждением жилых помещений, включая их конструктивные элементы (крыша, стены, фундамент, окна, двери, газопроводные, водопроводные, отопительные и канализационные системы), элементы отделки в результате наступления и прямого воздействия страхового случая.

При этом не подлежат обязательному страхованию жилые помещения:

- 1) находящиеся в аварийном состоянии;
- 2) расположенные в домах (строениях), подлежащих сносу, с момента принятия уполномоченными органами решения о сносе, или перепрофилированию в нежилые, с момента подачи в уполномоченный орган заявления о перепрофилировании;
- 3) на которые обращено взыскание по обязательствам;
- 4) расположенные в домах (строениях), подлежащих отчуждению в связи с изъятием земельного участка;
- 5) построенные с нарушениями технических требований;
- 6) подлежащие конфискации.

Страховыми случаями, в соответствии со ст. 8 Закона 1, являются:

- 1) пожар (воздействие пламени, дыма, высокой температуры), в том числе возникший вне застрахованного помещения;
- 2) проникновение воды в результате проведения правомерных действий по ликвидации пожара;
- 3) стихийные бедствия природного характера, среди которых: землетрясение, сель, паводок, лавина, оползень, подтопление, град и т.п.

Событие не является страховым случаем, если оно произошло в результате:

- 1) использования застрахованного жилого помещения не по назначению;
- 2) военных действий и их последствий, террористических актов, гражданских волнений, массовых беспорядков, забастовок, конфискации, ареста, уничтожения или повреждения по распоряжению военных, государственных и судебных органов;
- 3) воздействия ядерной энергии в любой форме;
- 4) обвала жилых помещений или их части, если обвал не вызван событиями, указанными в Законе 1;
- 5) умышленных действий страхователя, выгодоприобретателя либо совершеннолетних членов их семей;
- 6) иных причин, кроме перечисленных в Законе 1.

Порядок осуществления гарантийных выплат и расходования средств, а также сумма отчислений в фонд гарантийных выплат определяются Фондом гарантийных выплат по обязательному страхованию жилых помещений от пожара и стихийных бедствий с согласия уполномоченного государственного органа, определяемого Правительством Кыргызской Республики.

Относительно ипотечного страхования в Кыргызстане можно сказать, что последнее находится в начальной стадии своего развития и его продвижение сопряжено с определенными проблемами.

В целях обеспечения полноценного функционирования механизма ипотечного кредитования в Кыргызской Республике, а также создания условий для принятия и реализации государственной программы Кыргызской Республики «Доступное жилье 2015-2020» [3] по обеспечению жильем работников социальной сферы, военнослужащих,

государственных и муниципальных служащих посредством ипотечного кредитования Постановлением Правительства КР от 15 июля 2015 года было образовано открытое акционерное общество «Государственная Ипотечная Компания» (ГИК) [4].

Согласно условиям ипотечного кредитования по вышеуказанной программе и требованиям к жилью, приобретаемому по ипотечному кредитованию, предмет ипотечного кредита, выступающий жильем, подлежит обязательному ежегодному страхованию в соответствии с Законом КР «Об обязательном страховании жилых помещений от пожара и стихийных бедствий» в ОАО «Государственная Страховая Организация». Предмет ипотечного кредита должен быть застрахован участником от риска утраты или повреждения в пользу залогодержателя, в течение всего срока погашения ипотечного кредита, на сумму остатка задолженности по ипотечному кредиту, в соответствии с законодательством КР [4].

Таким образом, страховая компания за счет средств покупателей страхует жилье на срок ипотечного кредита, что позволяет освободить заемщика от обязанности выплачивать кредит в случае, если купленное в кредит жилье будет разрушено или серьезно повреждено, например, в результате пожара или взрыва.

Страховым случаем, также, может явиться страхование ответственности заемщика за неисполнение обязательств по кредитному договору, где будет совпадение двух обстоятельств: утрата заемщиком платежеспособности и резкое падение цен на жилье, в результате чего ГИК не сможет возместить свои расходы по выданному ипотечному кредиту за счет реализации заложенного жилья.

Сумма страховки уплачивается единовременно и составляет 1-2% от размера выданного кредита (по данным Страховой компании «Кыргызстан») [7]. На величину страховки влияет срок кредитования и размер первоначального взноса: чем больше срок кредита и меньше взнос, тем выше будет плата за страховку. ГИК оказывает консультационную помощь участникам рынка в разработке методологии, расчете страховых тарифов, сборе статистики, внедрении страховых продуктов и урегулирования убытков. При этом если первоначальный взнос составляет менее 30%, заемщик обязан застраховать свою ответственность по кредитному договору.

Вместе с тем ипотечное страхование требует формирования серьезных резервов и применения современных инструментов хеджирования, таких как опционы, форварды, фьючерсы, CDS, о которых в Кыргызстане в настоящий момент говорить не приходится.

Далее, рассматривая страхование рисков жилищного строительства, следует сказать, что в Кыргызской Республике последнее не является обязательным, поэтому договоры страхования данного вида в нашей стране не распространены. Возможными причинами замедленного развития страхования строительно-монтажных работ в Кыргызстане можно назвать:

- несовершенство действующей системы условий страхования строительно-монтажных рисков;
- высокие тарифы на страхование;
- сложность установления выгоды страхования;
- убыточность страхования СМР как развивающегося вида страхования;
- рост уровня страховых выплат в результате увеличения числа страховых случаев.

Поэтому страховые компании не спешат функционировать в данном сегменте страховых услуг. По предварительным оценкам, объем потенциальных выплат по страхованию застройщиков может превышать все резервы страховых компаний

Кыргызстана. В Республике, на сегодняшний день, дополнительной гарантии качественного выполнения СМР со стороны контроля страховых компаний не существует, в силу того, что страховым компаниям невыгодно проводить контроль рисков страхователей, тем более что ни закон, ни строительные организации, ни их клиенты (сами страхователи) не требуют от них такого контроля. Более того, в настоящий момент весьма затруднительно получить доступ к информации о существующих страховых выплатах в строительной отрасли, говорящих о наличии эффективной системы имущественной ответственности строительных организаций, имея ввиду не отдельные случайные выплаты, а системность ответственности. При этом нельзя говорить, что на стройках страны не случаются аварии или иные проявления строительных рисков. Так, статистика свидетельствует, что в 15% из всех случаев аварий на стройках причина обрушений – бракованные или низкокачественные материалы, а в 13% – ошибки проектировщиков. Последнее включает и случаи, когда не были предусмотрены возможные аномальные температуры, землетрясения, подтопления из-за наводнений, паводков и т.п., т.е. небрежно осуществлялись инженерные изыскания, в результате которых и должен появиться прогноз, насколько надежным и крепким должен быть строительный объект, исходя из геологических и природных особенностей местности.

При страховании строительного-монтажных рисков объектом страхования могут выступать:

- объекты строительных, монтажных, пуско-наладочных и других работ, согласно заключенным договорам подряда или контрактам, включая строительные материалы, конструкции и монтируемое оборудование;

- материалы, оборудование и услуги, предоставляемые заказчиком работ;

- оборудование строительной площадки: временные здания и сооружения, складские строения, ограждения, строительные леса, опалубка, инженерные сети и т.п.;

- строительная техника и механизмы: бульдозеры, экскаваторы, грейдеры, скреперы, дорожные катки, маркировочные машины, асфальтоукладчики, дорожные фрезы, краны и подъемники, погрузчики, бетоносмесители, бетононасосы, компрессоры и т.п.;

- иные объекты и предметы, которые находятся на строительной площадке или в непосредственной близости от нее и принадлежащие застройщику и (или) подрядчику, либо находящиеся у них под контролем или на хранении.

Страхование в строительстве может осуществляться как от определенных рисков, так и от «всех рисков». При этом страховыми рисками являются:

- пожар, взрыв, удар молнии, падение пилотируемого летательного аппарата, его частей или груза;

- стихийные бедствия (шквал, смерч, ураган, вихрь, буря или иное движение воздушных масс, вызванное естественными процессами в атмосфере, град, ливень, сильные дожди, сильные снегопады, землетрясение, обвал, оползень, оседание и просадка грунта, наводнение, паводок, выход подпочвенных вод);

- действия третьих лиц (непреднамеренные или противоправные);

- аварийные случаи при проведении строительного-монтажных работ, в частности:

- а) падение кранов и др. застрахованных объектов или их частей;

- б) короткое замыкание, перегрузка электросети, падение или повышение напряжения электросети, повреждение изоляции;

- в) столкновение транспортных средств между собой или их удар о другие предметы;

г) аварии временных или постоянных систем водоснабжения, теплоснабжения, подачи пара, сжатого воздуха, канализационных систем.

- ошибки, небрежность при выполнении строительно-монтажных работ;

- ошибки в проектировании;

- любые другие внезапные и непредвиденные события на строительной площадке, не исключенные договором страхования (стандартные исключения).

По договору страхования строительно-монтажных рисков должна быть застрахована, также, ответственность по обязательствам, возникшим в случае причинения Страхователем (ответственным лицом) вреда жизни, здоровью или имуществу других лиц при осуществлении строительно-монтажных работ.

Следует отметить, что во многих странах с развитой рыночной экономикой страхование в строительной сфере предписывается либо законодательно, либо обычаями делового оборота в отрасли. Ни один инвестиционный проект не будет подписан без соответствующей страховой защиты, так как все его участники осознают риски, связанные с вложением средств в строительство, и собственные страховые интересы. В некоторых странах этот вид страхования носит обязательный характер. Например, в США определены суммы, на которые генподрядчик должен застраховать своих рабочих, служащих и недвижимость. В Германии страхование строительных рисков осуществляется в добровольном порядке. Однако строительные фирмы должны иметь полис для получения кредитов в банке. Почти во всех странах строительные организации должны страховать свою гражданскую ответственность перед третьими лицами за телесные повреждения или ущерб собственности в результате осуществления строительных работ [5].

Таким образом, из всех элементов системы страхования в жилищной сфере только страхование рисков в жилищном строительстве не является обязательным. В этой связи полагаем, что для формирования в Кыргызстане целостности вышеуказанной системы необходимо разработать Концепцию обязательного страхования строительно-монтажных рисков, и, впоследствии, на основе последней построить нормативно-правовую базу, которая должна будет способствовать совершенствованию системы жилищного страхования.

Список использованной литературы:

1. Об организации страхования в Кыргызской Республике [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. От 23 июля 1998 года № 96 (В редакции Законов Кыргызской Республики от 30 декабря 1998 года № 160, 17 октября 2008 года № 221, 15 июля 2009 года № 216, 10 октября 2012 года № 170). – Режим доступа: http://www.fsa.kg/?page_id=1496 – Загл. с экрана.
2. Об обязательном страховании жилых помещений от пожара и стихийных бедствий [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 31 июля 2015 года № 209. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111253>. - Загл. с экрана.
3. Об утверждении Программы Правительства Кыргызской Республики «Доступное жилье 2015-2020» [Электронный ресурс]: постановление Правительства Кырг. Респ. от 5 августа 2015 года № 560. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/97850>. - Загл. с экрана.
4. Государственная Ипотечная Компания Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2015. – Режим доступа: <http://gik.kg/ru/borrowers/government-program/> – Загл. с экрана.

5. Литвинова О.В. Сущность и необходимость страхования рисков в строительстве [Текст] / О.В. Литвинова // Инвестиция вузов. Инвестиции. Строительство. Недвижимость. – 2016. - № 2 (17). – С. 72-79.
6. Рыбин В.Н. Основы страхования [Текст]: Учебное пособие / В.Н. Рыбин. – М.: КноРус, 2013. – 232 с.
7. Страховая компания «Кыргызстан» [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2018. – Режим доступа: - <http://insurance.kg/ru/category/26>. - Загл. с экрана.

References:

1. On the organization of insurance in the Kyrgyz Republic [Electronic resource]: Kyrgyz law. Rep. dated July 23, 1998 No. 96 (As amended by the Laws of the Kyrgyz Republic dated December 30, 1998 No. 160, October 17, 2008 No. 221, July 15, 2009 No. 216, October 10, 2012 No. 170). – Access mode: http://www.fsa.kg/?page_id=1496. - Zagl. from the screen.
2. On compulsory insurance of residential premises against fire and natural disasters [Electronic resource]: Kyrgyz law. Rep. dated July 31, 2015 No. 209. - Access mode: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111253>. - Zagl. from the screen.
3. On approval of the Program of the Government of the Kyrgyz Republic "Affordable Housing 2015-2020" [Electronic resource]: Decree of the Government of the Kyrgyz Republic. Rep. dated August 5, 2015 No. 560. - Access mode: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/97850>. - Zagl. from the screen.
4. State Mortgage Company of the Kyrgyz Republic [Electronic resource]: official. website: electron. text data. - Bishkek, 2015. - Access mode: <http://gik.kg/ru/borrowers/government-program/>. - Zagl. from the screen.
5. Litvinova O.V. The essence and necessity of risk insurance in construction [Text] / O.V. Litvinova // University investment. Investments. Construction. Real estate. - 2016. - No. 2 (17). - S. 72-79.
6. Rybin V.N. Fundamentals of insurance [Text]: Textbook / V.N. Rybin. – М.: KnoRus, 2013. – 232 p.
7. Insurance company "Kyrgyzstan" [Electronic resource]: official. website: electron. text data. - Bishkek, 2018. - Access mode: - <http://insurance.kg/ru/category/26>. - Zagl. from the screen.

УДК: 336.71+004

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-216-221

Садыкова Бермет Садыковна, Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кесиптик колледж, окутуучу,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кесиптик колледж, э.и.к., доценттин м.а.,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кесиптик колледж, э.и.к., окутуучу

Садыкова Бермет Садыковна, Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна

КНУ им. Ж. Баласагына, Профессиональный колледж, преподаватель

КНУ им. Ж. Баласагына, Профессиональный колледж, к. э.н., и. о. доцента,

КНУ им. Ж. Баласагына, Профессиональный колледж, к. э.н., преподаватель

Sadykova Bermet Sadykovna, Ibraimova Saida Maratovna, Busurmankulova Uran
Nuridinovna

KNU J. Balasagyn, Professional College, teacher

KNU J. Balasagyn, Professional College, Candidate of Economics, Acting Associate Professor,

KNU J. Balasagyn, Professional College, Candidate of Economics, teacher

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАСЫНДА
БАНК СЕКТОРУНУН ИШТЕШИ
ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ
ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
FUNCTIONING OF THE BANKING SECTOR IN THE DIGITAL ECONOMY
OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Макалада автор азыркы этапта эффективдүүлүктү жогорулатуунун жолу болуп саналган санариптик технологияларды фундаменталдуу инновацияларды жана революциялык өзгөрүүлөрдү калыптандыруунун каражаты катары карайт. Санариптештирүү өз ара аракеттенүүгө ээ жана экономиканын бардык тармактарында бар, албетте, банк бизнеси өзүнүн ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин трансформациялоо үчүн санариптик технологияларды колдонот. Санариптик трансформациянын максаттарына токтолуп, биз негизги багыт болуп көрсөтүлгөн бардык кызматтарда принципиалдуу жаңы керектөө тажрыйбасын түзүү экендигин белгилейбиз. Заманбап дүйнөдөгү негизги тенденциялардын бири универсалдуу санариптештирүү жана аны менен байланышкан башкаруу ыкмаларына өтүү болуп саналат. Бизнес процесстерин санариптештирген компаниялар финансылык көрсөткүчтөрүн жана кардарлардын канааттануусун олуттуу жакшыртууга мүмкүнчүлүк алышат.

Аннотация: В статье автором рассматривается цифровые технологии, которые на современном этапе являются способом повышения эффективности в средство формирования фундаментальных инноваций и революционных изменений. Цифровизация имеет взаимодействие и присутствует во всех отраслях экономики, безусловно, банковский бизнес использует цифровые технологии для трансформации различных аспектов своей деятельности. Остановившись на целях цифровой трансформации, отметим, что основным направлением является создание принципиально нового потребительского опыта во всех предоставляемых услугах. Одной из главных тенденций в современном мире является всеобщая цифровизация и переход связанных с ней методов управления. Компании, которые переводят в цифровой формат свои бизнес-процессы, имеют возможность значительно улучшить свои финансовые показатели и удовлетворенность клиентов.

Abstract: In the article, the author considers digital technologies, which at the present stage are a way to increase efficiency as a means of forming fundamental innovations and revolutionary changes. Digitalization has interaction and is present in all sectors of the economy, of course, the banking business uses digital technologies to transform various aspects of its activities. Focusing on the goals of digital transformation, we note that the main direction is the creation of a fundamentally new consumer experience in all services provided. One of the main trends in the modern world is the general digitalization and the transition to management methods associated with it. Companies that digitize their business processes have the opportunity to significantly improve their financial performance and customer satisfaction.

Негизги сөздөр: экономика, санариптештирүү, банк сектору, төлөм системасы, инновациялар, банк операциялары, контролдоо, санариптик төлөм технологиялары.

Ключевые слова: экономика, цифровизация, банковский сектор, платежная система, инновации, банковские операции, контроль, цифровые платежные технологии.

Key words: economy, digitalization, banking sector, payment system, innovations, banking operations, control, digital payment technologies.

Цифровые технологии быстро превращаются из способа повышения эффективности в средство формирования фундаментальных инноваций и революционных изменений. Банковский бизнес использует цифровые технологии для трансформации различных аспектов своей деятельности. Целью цифровой трансформации является создание принципиально нового потребительского опыта во всех предоставляемых услугах. Одной из главных тенденций в современном мире является всеобщая цифровизация и переход связанных с ней методов управления. Компании, которые переводят в цифровой формат свои бизнес-процессы, имеют возможность значительно улучшить свои финансовые показатели и удовлетворенность клиентов.[6]

На современном этапе банковский сектор Кыргызстана ведет активную работу, так в 2021 году Национальным банком была продолжена работа по обеспечению эффективности, безопасности и надежности функционирования платежных систем путем совершенствования нормативной правовой базы, усиления надзора (оверсайта) за платежной системой, контроля за бесперебойностью прохождения платежей, а также развития новых цифровых платежных и финансовых технологий. [6]

Отметим, что важным и необходимым событием в сфере платежной системы стало принятие Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений в Закон Кыргызской Республики «О платежной системе Кыргызской Республики», все это имеет направление для снабжения экономической безопасности страны, снижение межстрановых рисков, защиту прав потребителей. Все это служит определенной независимостью приобретаемой платежной системы на территории Кыргызской Республики. [2]

Особое внимание уделялось развитию национальной платежной системы «Элкарт», включая проведение мероприятий по ее интеграции с платежными системами других стран, реализации проекта по выпуску бесконтактных банковских платежных карт «Элкарт» и расширению спектра предоставляемых услуг через мобильное приложение «Элкарт Мобайл».

Если говорить о платежных системах, то на территории Кыргызской Республики действуют следующие платежные системы электронных денег: «Элсом», Umai.kg, «Компаньон», «Ильбирс», Баланс, Мегапай, «О! Деньги», «Аманат», Mbank Online, Namba One, «Алтын» и «Мобильные деньги».

Для развития цифровых платежных технологий постоянно проводится работа по созданию благоприятных условий для внедрения инновационных банковских операций и услуг в рамках специальных регулятивных режимов, а также разработан проект Концепции цифрового сома.

Идти в ногу со временем, вот основное направление, бесспорно успешная реализация цифровой трансформации банковских услуг во многом зависит от создания необходимых условий для предоставления услуг в электронном виде. Надлежит пересмотреть подходы к

основным методам мониторинга операций, осуществляемых с использованием новых технологий, упрощающих и ускоряющих их реализацию.

Заходя вперед мы с уверенностью можем сказать, что в целом ожидается, банковский сектор будет стремиться к развитию цифровых операционных бизнес-моделей, и со временем все большее изменения число клиентов будет отдавать предпочтение дистанционным услугам на основе цифровых технологий для получения различных банковских продуктов и услуг.

Национальный банк Кыргызской Республики диктует на современном этапе основные направления развития цифровых технологий, которые всегда учитываются участниками рынка при организации собственных бизнес-процессов, в том числе инициатив по развитию регионов страны в целом и цифровизации экономики, а также продолжается внедрение новейших финансовых технологий. Приведенные технологии санкционируют расширение доступа потребителей к финансовым услугам.

В заключение хотелось бы отметить, что внедрение цифровых технологий в банковском секторе неизбежно. Конечно, при цифровизации банковских услуг есть свои преимущества и недостатки.

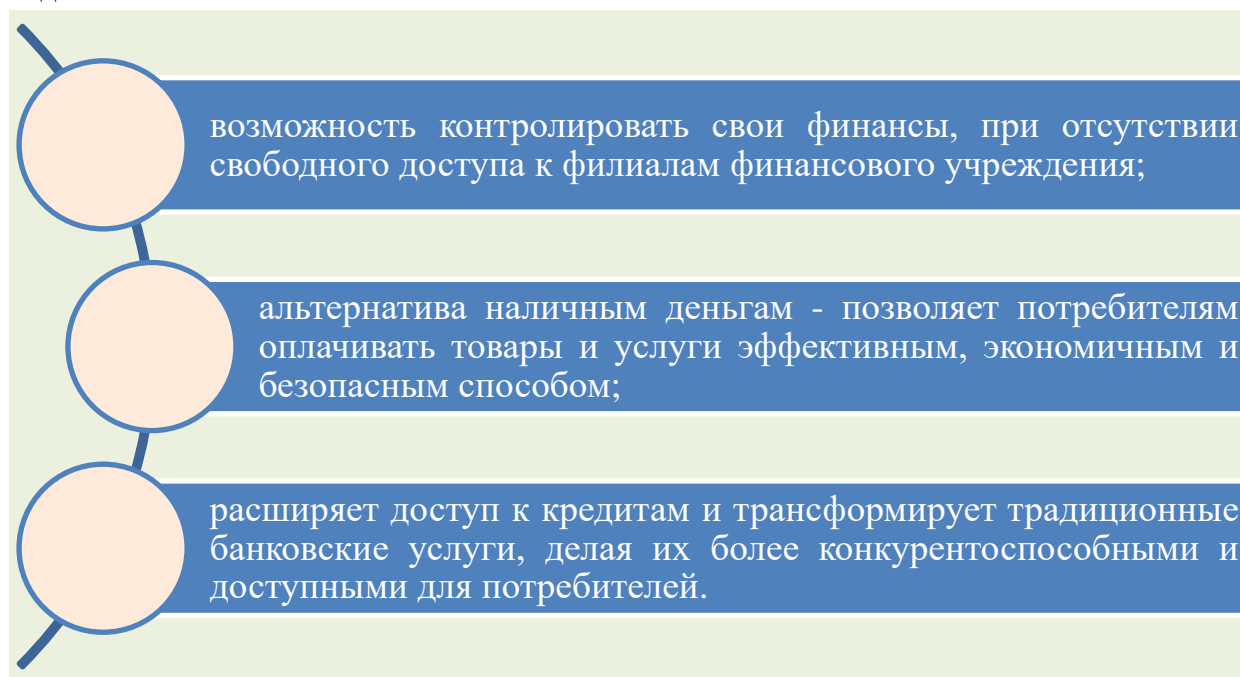

Рисунок 1. Преимущества цифровизации банковских услуг

К недостаткам и трудностям цифровизации в банковском секторе относятся необходимость освоения новых технологий и повышения технической грамотности пользователей, а также связанные с ними киберриски; необходимость выделения дополнительных ресурсов для управления киберрисками и предотвращения мошенничества с использованием новых технологий.

С развитием и внедрением современных технологий в банковском секторе дистанция между банком и клиентом сокращается. И это способствует развитию конкурентоспособного и инновационного финансового сектора, что позволяет расширить охват потребителей банковскими услугами.[6]

Отметим здесь базовые составляющие в экономическую систему цифровой экономики,

показанных на рисунке 5.

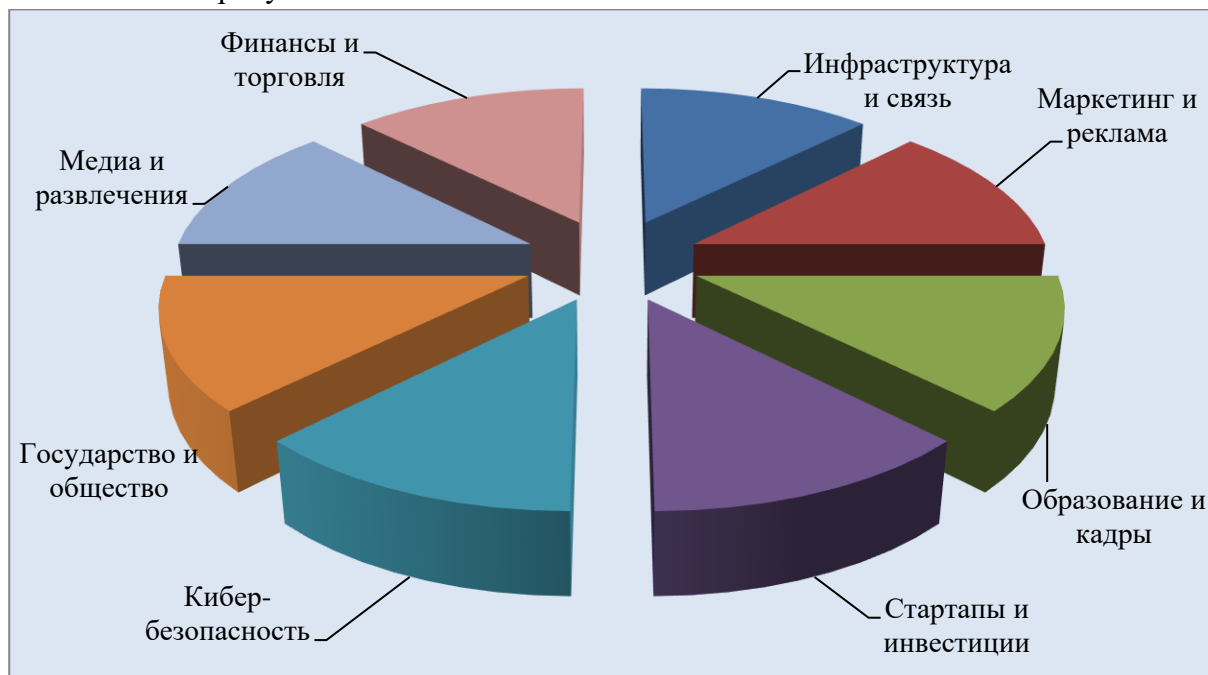

Рисунок 2. Связь цифровой экономики и экономической системы

Рисунок 2 наглядно показывает нам в развернутом виде всю систему экономической системы, где используется цифровая экономика. Можно разделить их на три основных блока цифровой экономики:

электронные операции, это бизнес – процессы, то есть происходит охват и реализация через компьютерные сети;

инфраструктура, то есть связь включающая аппаратные средства, программное обеспечение, телекоммуникации и т. п.;

использование электронных операций в коммерции, все это включает в себя финансовые и торговые транзакции, которые совершаются с использованием компьютерных технологий.

В заключении хотелось бы отметить, что именно непосредственное развитие информационных технологий может нам позволить решить проблему охвата услугами финансовых организаций всех регионов страны. И сегодня этим уже все пользуются, но при помощи дистанционной идентификации любой гражданин может открыть банковские счета, получать кредиты и пользоваться банковскими услугами, не покидая своего региона.

Список использованной литературы:

1. Бодрунов С.Д., Демиденко Д.С., Плотников В.А. Реиндустриализация и становление "цифровой экономики": гармонизация тенденций через процесс инновационного развития // Управленческое консультирование. – 2018. – № 2 (110). – С. 43-54.
2. Годовой отчет Национального Банка Кыргызской Республики 2018-2021гг. \текст\ [Электронный ресурс] Режим доступа <https://www.nbkr.kg/>
3. Головенчук Г. Г. Цифровая экономика [Электронный ресурс] : учеб.-метод. комплекс /Г.Г.Головенчик.–Минск: БГУ, 2020.–1электрон. опт. диск (CD-ROM).ISBN978-985-566-847-4.

4. Грибанов Ю. И. Цифровая трансформация социально-экономических систем на основе развития института сервисной интеграции\текст\ диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук – Санкт-Петербург – 2019. С. 355
5. Минаков В.Ф., Шуваев А.В., Лобанов О.С. Эффект цифровой конвергенции в экономике // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. - 2018. - № 2 (110). - С. 12-18.
6. Хубиева С. А. Цифровизация банковских услуг в Кыргызской Республике\текст\ [Электронный ресурс] Режим доступа <http://sit.net.kg/wp-content/uploads/2021/>

References:

1. Bodrunov S.D., Demidenko D.S., Plotnikov V.A. Reindustrialization and the formation of the "digital economy": harmonization of trends through the process of innovative development // Administrative Consulting. - 2018. - No. 2 (110). - S. 43-54.
2. Annual report of the National Bank of the Kyrgyz Republic 2018-2021 \text\ [Electronic resource] Access mode <https://www.nbkr.kg/>
3. Golovenchuk G. G. Digital economy Digital economy [Electronic resource]: textbook-method. complex / G.G. Golovenchik. - Minsk: BGU, 2020. - 1electron. opt. disc (CD-ROM).ISBN978-985-566-847-4.
4. Griбанov Yu. I. Digital transformation of socio-economic systems based on the development of the institution of service integration \ text \ dissertation for the degree of Doctor of Economics - St. Petersburg - 2019. P. 355
5. Minakov V.F., Shuvaev A.V., Lobanov O.S. The effect of digital convergence in the economy // Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics. - 2018. - No. 2 (110). - S. 12-18.
6. Khubieva S. A. Digitalization of banking services in the Kyrgyz Republic\text\ [Electronic resource] Access mode <http://sit.net.kg/wp-content/uploads/2021/>

УДК 338.48

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-221-227

Токобаева С. Б., Чулуева М. К., Абдрахманова А.К.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, ага окутуучу,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, окутуучу,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, ага окутуучу

Токобаева С. Б., Чулуева М. К., Абдрахманова А.К.

КНУ имени Ж. Баласагына, старший преподаватель,

КНУ имени Ж. Баласагына, преподаватель,

КНУ имени Ж. Баласагына, старший преподаватель

Tokobaeva S.B., Chulueva M. K., Abdyrakhmanova A.K.

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Senior Lecturer

Kyrgyz National University J. Balasagyn, teacher

Kyrgyz National University J. Balasagyn, Senior Lecturer

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕДИЦИНАЛЫК ТУРИЗМДИН АБАЛЫ
СОСТОЯНИЕ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
THE STATE OF MEDICAL TOURISM IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Кыргыз Республикасында медициналык туризм акыркы жылдары эле популярдуу боло баштады. Бирок биздин өлкөбүз медициналык туризмди өнүктүрүү үчүн абдан чоң потенциалга ээ. Макалада туризмдин бул түрүн ийгиликтүү өнүктүрүүнүн жолдорун табуу менен, аны жайылтуурагы проблемаларга токтолуп жана келечекте кандайча өнүгүш керек экендиги жөнүндө өзүбүздүн ойлорубуз менен бөлүшөбүз. Биздин оюбузча медициналык туризм абдан пайда алып келүүчү туристтик бизнес болуп саналат. Бул болсо өлкөбүздүн ИДПгы туризм тармагынын үлүшүн көбөйтүүнүн бирден бир жолу деп эсептейбиз.

Аннотация: В Кыргызской Республике медицинский туризм приобрел популярность сравнительно недавно и имеет большой потенциал развития. Однако медицинскому туризму в настоящее время уделяется мало внимания, чем и обусловлено его слабое развитие.

В данной статье рассматривается состояние медицинского туризма в Кыргызской Республике, выявлены проблемы и даны рекомендации его дальнейшего развития как перспективной и прибыльной отрасли в туристическом бизнесе. Считаем, что, развивая медицинский туризм, можно увеличить долю туристической отрасли в ВВП республики.

Abstract: In the Kyrgyz Republic, medical tourism has gained popularity relatively recently, mainly developing external medical tourism. However, Kyrgyzstan has great potential for the development of domestic medical tourism, which is currently receiving not enough attention, and as a result is very poorly developed. This paper tries to discuss the issues of medical tourism successful development in the Kyrgyz Republic identifies problems and gives recommendations for its further development, since this kind of tourism has significant potential for development. Moreover, this area is one of the ways to increase the overall tourism level in the country's GDP.

Негизги сөздөр: туристтик бизнес, туристтик агым, медициналык туризм, жаратылыш ресурстары, медициналык туризмдин инфраструктурасы, медициналык туризмдеги меймандостук.

Ключевые слова: туристический бизнес, туристический поток, медицинский туризм, природные ресурсы, инфраструктура медицинского туризма, гостеприимство медицинского туризма.

Keywords: tourism business, tourist flow, medical tourism, natural resources, medical tourism infrastructure, medical tourism hospitality.

Medical tourism compared to other types of tourism has been developed relatively recently, assuming the combination of recreation with highly qualified medical service. Including health and diagnostic tourism, medical tourism can pursue different goals: prevention, health improvement and treatment. Health tourism refers to travel for the purpose of recovery, improve health and appearance. Diagnostic tourism is aimed at examination of the body in order to establish the correct diagnosis. The main goal is medical tourism and treatment. The structure of medical tourism is dominated by health tourism, including SPA tourism (numerous procedures related to using mineral, fresh or sea water), which accounts for 41% medical tourism market.

Despite its recent emergence, medical tourism is a rapidly growing field in international tourism business. The global medical tourism market today is estimated by experts at more than \$15 billion.

Medical tourism has a trend of regional development. It favorably develops in the USA, Germany, Japan, France and Austria. The share of these countries is 63% off global medical tourism market. Meanwhile, countries such as India, Singapore, Mexico, Thailand, Brazil, Israel,

Turkey, South Korea are the leaders in admission of medical tourists from Europe and North America. According to Global Spa & Wellness Summit, by 2017, 50% of the medical tourism market was in Asia, Latin America and the Middle East. In these countries, in addition to low prices and quality treatment of patients is also attracted by the high level of development of the tourism industry. In Arab countries popular clinics are in Dubai and Jordan.

According to research by the international consulting company “McKinsey and Company” the main incentives for medical tourism are low cost of treatment, quick access to medical services and other percentage indicators which are shown in Fig.1

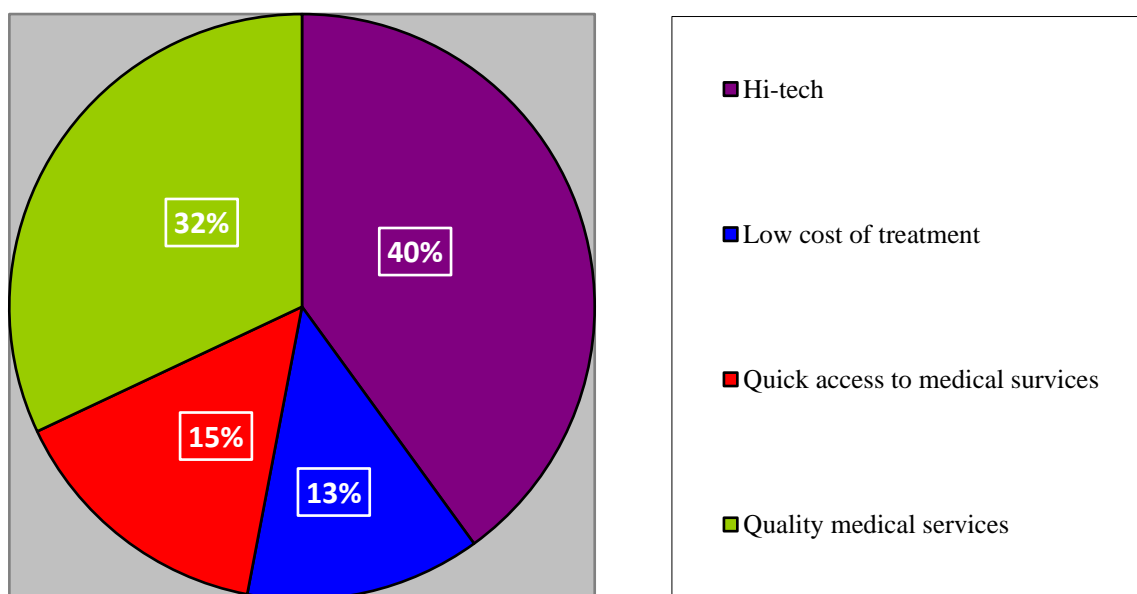

Fig.1. The main motives for the treatment of citizens of Kyrgyzstan abroad

Following trend is observed in the development of medical tourism in Kyrgyz Republic. The majority of Kyrgyzstanis are increasingly sent abroad for treatment, mainly for the purpose of clarifying the diagnosis and getting a chance for recovery. Inhabitants of Kyrgyzstan go for treatment to such countries as Germany, Israel, which are leaders in the development of medical tourism. However, they do this less frequently than residents of other countries. The main reason is the high cost of medical services in these countries. For example, ordinary residents of Kyrgyzstan go to Germany to mostly for charity.

Among the Asian countries where Kyrgyzstanis go for organ transplantation with medical indications, India, Turkey, China and Pakistan are in the lead. For example, a liver transplant qualitatively and relatively inexpensively is done in India. If in Turkey such operation costs from 85 thousand dollars, then in India - from 50 thousand dollars. Kidney transplantation is also cheaper – price starts from 18 thousand dollars. In Turkey, for a similar operation, along with rehabilitation, the patient spends 35 thousand dollars. That is, those who do not have a related donor go for a transplant to Pakistan or China. Patients with heart defects who could not be operated on by doctors of Kyrgyzstan are heading to Russia.

The analysis of the state of medical tourism in Kyrgyzstan shows that this type of tourism is in the implementation phase. There is a trend of increasing visits to our country by foreign citizens. So, if 314.1 thousand of foreign tourists had a rest in Kyrgyzstan in 2010, in 2019 this figure increased almost 4 times.

According to statistics, in 2019 the number of foreign citizens crossed the border of the Kyrgyz Republic, amounted to 4.7 million people, 1.4 million of which belongs to vacationers. The main flow of foreign tourists is observed from neighboring Kazakhstan (52%), Russia (14%) and the lowest rate was noted in India - only 0.6% (Fig. 2).

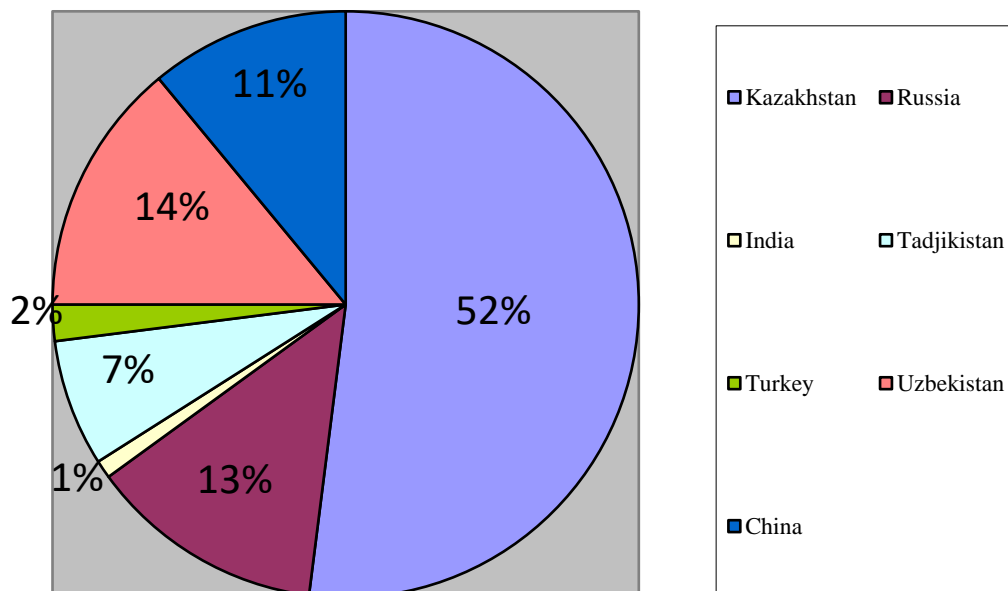

Fig. 2. The share of tourists who visited Kyrgyzstan from the Great Silk Road countries in 2019.

If we analyze the number of tourists who came to the Kyrgyz Republic from abroad, they make up a small share: tourists from Turkey - 1.2%, Germany and the USA - 1%. Unfortunately, there is no exact data regarding their arrival with the purpose of recovery.

The presence of natural objects in Kyrgyzstan (mountains, gorges, lakes, caves, mineral springs, etc.) provides a real opportunity to develop medical and health tourism. The country is famous as the land of resort and tourist attractions, including the widest range of services offered: holidays in sports and health camps, sanatoriums, boarding houses, ski resorts, hiking along mountain tourist routes, hunting, etc.

The main tourist flow falls on the lake Issyk-Kul, rich in mineral sources and other natural resources for the development of medical tourism.

At present, Kyrgyzstan has unique natural resources, presenting interest for the development of medical tourism as a promising industry of economy, where it is possible to provide services for the treatment of diseases of the cardiovascular and musculoskeletal system, respiratory system, urinary system, gynecological diseases, gastrointestinal tract, liver, biliary tract and many other diseases.

The natural resources of the Kyrgyz Republic make it possible to create nature reserves and national natural parks, which provide an even greater opportunity to attract foreign tourists in need of recovery.

The number of reserves in 2019 compared to 2015 has been increased by 15.8%, over the same period, the number of tourism enterprises and recreation institutions increased by 14.7%, and sanatorium-and-spa institutions - by 11.1%.

At the time being, the medical tourism infrastructure is represented by various objects of tourism and recreation. Consider the dynamics of the development of sanatoriums and recreation facilities in the country for 2014-2018

Table 1. Dynamics of development of health-improving and sanatorium institutions of Kyrgyz Republic at the beginning of the year (units)

	2015	2016	2017	2018	2019	2019 in % or r. to 2015
Sanatoriums	13	13	15	13	13	100
Children's sanatoriums	5	5	4	5	6	120
Sanatoriums and dispensaries	10	10	12	11	10	100
sports and recreation camps	4	5	8	10	9	2.25
Boarding houses with treatment	2	3	5	5	5	2.5
Baby wellness complexes	26	29	27	22	24	92.3
Total	60	65	71	68	67	111.7

Source: Tourism in Kyrgyzstan, 2015-2019: Statistical compendium. - Bishkek: National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, 2020.

The data in the table shows that the main place in these objects is occupied by sanatoriums. A positive trend is observed in the emergence of boarding houses with treatment and an increase in the number of sports and health camps, a negative phenomenon is the reduction in the number health-improving complexes for children (in 2018, compared to 2014, it decreased by 7.7%).

The most revealing are the results of marketing opinion research for foreign tourists regarding the purpose of their visit to Kyrgyzstan (Fig. 3): 34% of tourists come to meet friends and relatives, who are also mostly potential clients of health facilities, and 29% of these tourists are already real clients, as they directly indicate the purpose of the visit as a health resort.

The results of the above analysis prove the possibility of a promising development of medical tourism in the republic in the direction of prevention and rehabilitation.

Along with the positive aspects, there are also negative ones that impede development of medical tourism in Kyrgyzstan. Medical condition leaves much to be desired industries of the republic. By all indicators, Kyrgyz medicine lags behind foreign countries. These include poor technical equipment of clinics, a small staff of highly qualified personnel, outdated medical facilities, health resorts, underdeveloped logistics of medical tourism, poor condition of roads, air transportation, etc.

In Kyrgyzstan, with the creation of modern medical clinics and development in the country cardio surgical and neurosurgical care the need for foreign treatment has significantly decreased, and for foreigners there was an opportunity to receive medical services in Kyrgyzstan according to international standards. It is gratifying that medical centers are being created together with Turkish, Chinese, Korean businessmen in the field of medicine. Establishment of a medical tourism association, which was made in 2018, in our opinion, will contribute to the further development of this industry.

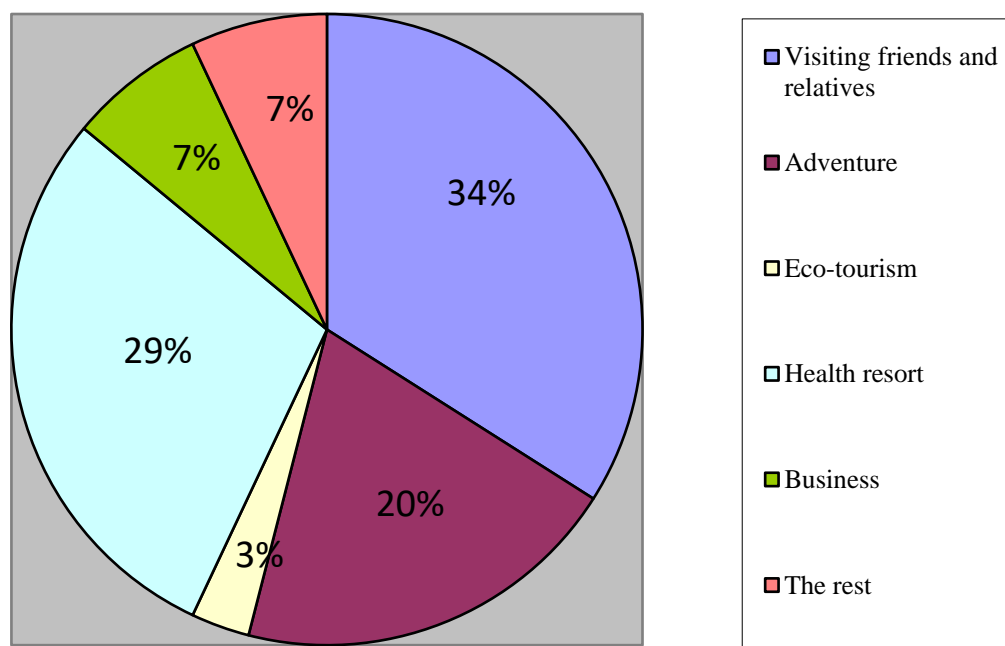

Fig. 3. The main purposes of the arrival of foreign tourists in Kyrgyzstan

For the sustainable development of medical tourism in the Kyrgyz Republic in the future it's necessary to:

- develop a "Concept for the development of medical tourism in the Kyrgyz Republic for perspective";
- attract investments for the medical tourism market;
- create marketing laboratories to attract customers, competent promotion medical services; introduce a recognizable domestic brand of medical services to the international market, medical tourism oriented;
- improve infrastructure and product development for medical tourism;
- improve the quality of services and hospitality in medical institutions;
- provide staff with the opportunity to learn foreign languages;
- to be included in the curricula of universities in the direction of "Management", "Marketing", "Business Management" discipline "Medical Tourism".

Summing up, we can conclude that in the Kyrgyz Republic, medical tourism gained popularity relatively recently, and mainly the external medical tourism. However, Kyrgyzstan has a large resource potential for the development of domestic medical tourism, which is currently receiving undeservedly little attention.

References:

1. Kalmykov, N.N. On the state and development of medical tourism in the Russian Federation: Analytical note. – Moscow, 2017.
2. Kamalova, A., Maksudunov, A. Marketing services. – Bishkek, 2016.
3. Sokolov, A.S., Man'ko, N.P., Gulyaev, V.G. Theoretical and methodological aspects of medical tourism // Vestnik RMAT. – 2017. – No 3.
4. Marchenko, O.G. World medical tourism is shifting to Asia-Pacific countries: Analytical review // Modern problems of science and education. - 2013. - No6.
5. Segizbaev, A., Kurmanova, S., Tursynbekova, J. Issues of development of medical tourism in Astana // Clinical Medicine of Kazakhstan. - 2012. - No2. - P.37-39.
6. Tourism of Kyrgyzstan // National Statistical Collection. – Bishkek, 2016.
7. Country development strategy until 2020
8. Concept for the development of the tourism industry in the Kyrgyz Republic until 2020
9. Development of medical tourism: program 1.0. – Access mode: <http://ulagat-m.kz/analyst/hr-v-medetsine/razvitie-meditsmskogo-turizma-programma-1-0.html>.
10. UNWTO Tourism Highlights 2018 Edition. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

УДК: 339.137.3

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-227-234

Усонов Муса Мурзапарович, Кадыров Шукур Илиязович, Кунназаров Айбек Ысмайылович

Баткен мамлекеттик университети, ФжЭ боюнча проректор,
Баткен мамлекеттик университети, техникалык-экономикалык дисциплиналар кафедрасы,
окутуучу,
Баткен мамлекеттик университети, уюштуруу, тарбиялоо жана жаштар департаментинин
башчысы

Усонов Муса Мурзапарович, Кадыров Шукур Илиязович, Кунназаров Айбек Ысмайылович

Баткенский государственный университет, проректор по ФиЭ,
Баткенский государственный университет, кафедра технико – экономических дисциплин,
преподаватель,
Баткенский государственный университет, Начальник департамента организации,
воспитания и молодежи

Usonov Musa Muzaparovich, Kadyrov Shukur Iliyazovich, Kunnazarov Aibek Ysmayilovich

Batken State University, Vice–Rector for PHI,
Batken State University, Department of Technical and Economic Disciplines, teacher,
Batken State University, Head of the Department of Organization, Education and Youth

**АТААНДАШТЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ӨНҮКТҮРҮҮ ДИНАМИКАСЫ
ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТНЫХ ОТНОШЕНИЙ
DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF COMPETITIVE RELATIONS**

Аннотация: Макалада Кыргызстандын рыногундагы атаандаштык мамилелердин изилдөөлөрү келтирилген. Автор тарабынан өндүрүштүн натыйжалуулугунун деңгээлин, өлкөдө жана анын чегинен тышкары товарларды сатууну чагылдырган натыйжалар жана салыштырмалуу көрсөткүчтөр чыгарылган. Атаандаштык мамилелерди өнүктүрүү динамикасы, улуттук экономиканын сыноо катары гана эмес, ошондой эле натыйжалуу өнөр жай саясатын ишке ашыруунун негизинде, анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү багыты катары каралат.

Аннотация: В статье приведены исследования конкурентных отношений на рынке Кыргызстана. Автором выведены результаты и относительные показатели, которые отражают уровень эффективности производства, реализации товаров проводящих в стране, и за ее пределами. Динамика развития конкурентных отношений, рассматривается не просто как испытание национальной экономики, но и как вектор возможностей повышения ее конкурентоспособности, в том числе на основе реализации эффективной промышленной политики.

Abstract: The article presents studies of competitive relations in the Kyrgyz market. The author has derived the results and relative indicators that reflect the level of efficiency of production, sales of goods carried out in the country and abroad. The dynamics of the development of competitive relations is considered not just as a test of the national economy, but also as a vector of opportunities to increase its competitiveness, including through the implementation of an effective industrial policy.

Негизги сөздөр: атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, интеграциялык механизм, атаандаштык артыкчылыгы, тармактар аралык интеграция, кластер, интеграциялык процесстер, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу.

Ключевые слова: конкурентоспособность, интеграционный механизм, конкурентное преимущество, межотраслевая интеграция, кластер, интеграционные процессы, повышение конкурентоспособности.

Keywords: competitiveness, integration mechanism, competitive advantage, intersectoral integration, cluster, integration processes, increasing competitiveness.

Перейдем к исследованиям конкурентных отношений на рынке Кыргызстана. Конкурентоспособность любой страны, безусловно, обуславливают результаты и относительные показатели, которые отражают уровень эффективности производства, реализации товаров проводящих в стране, и за ее пределами.

На данном этапе наиболее важную роль играет отношения, которые складываются между хозяйственными субъектами (спрос, конкуренция, предложение) и формируют рынок и рыночные отношения.

Одним из главных компонентов конкуренции является регулирование и развитие рыночной экономики, эти компоненты обеспечивают взаимодействие предложения и спроса. Конкуренция- это соискание, в установлении аналогичной связи между продажей продукции и её выпуском.

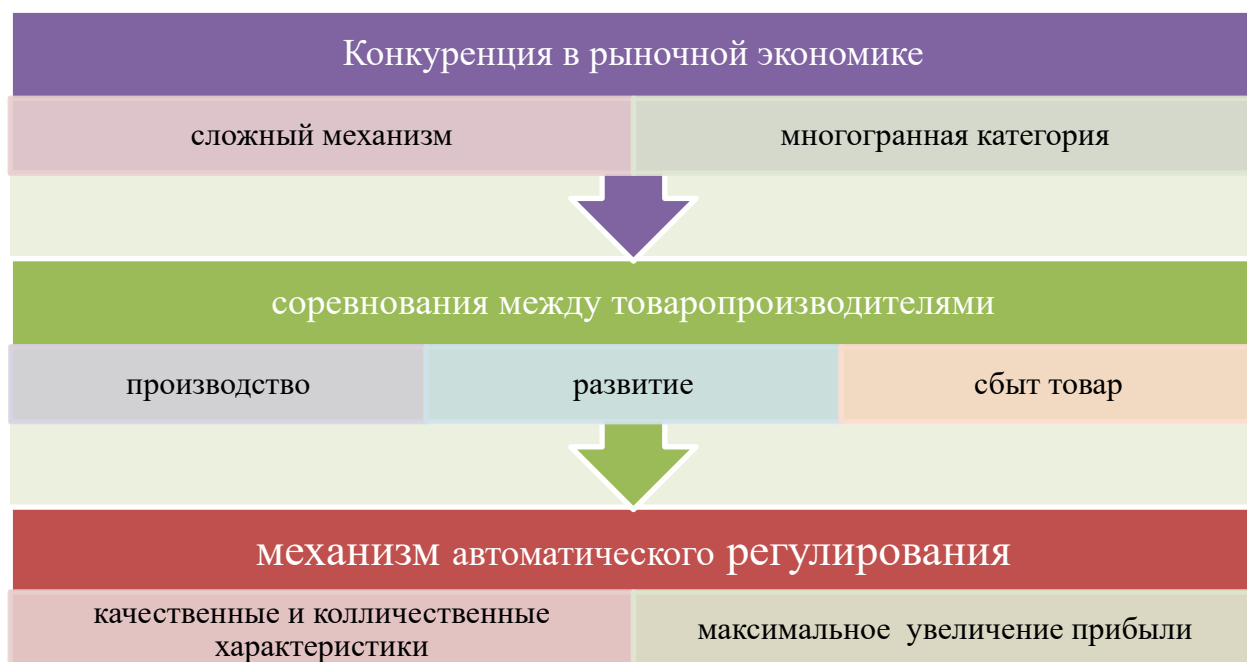

Рисунок 1. Конкуренция – категория рыночной экономики

На рисунке 1 мы видим основной атрибут рынка, категорию рыночной экономики. Она служит для существования и развития рынка.

По своим технологическим разработкам конкурентные преимущества отечественных предприятий стоят на втором месте, а квалификация выше, по своим технологическим характеристикам.

Рисунок 2. Факторы, формирующие конкурентоспособность

Факторы, формулирующие конкурентоспособность агропромышленных отраслей, делятся на внешние (оказывают наибольшее влияние на все отрасли предприятия) и внутренние. [4]

Как говорилось выше осуществляя способность при возникновении свободной конкуренции производить товары и услуги, удовлетворяющие запросам мирового рынка, при материализации этих условий усиливается благосостояние государства и граждан и есть конкурентоспособность страны.

Таблица 1. Внешнеторговый оборот услугами Кыргызской Республики[3] в 2020г.

	Всего		Страны СНГ		Страны вне СНГ	
	млн. долларо в США	в процентах к общему объему	млн. долларов США	в процентах к общему объему	млн. долларо в США	в процентах к общему объему
Внешнеторгов ый оборот услугами	1 032,3	100	590,6	100	441,7	100
Экспорт	428,2	41,5	282,5	47,8	145,7	34,4
Импорт	604,1	58,5	308,1	52,2	296,0	65,6
Сальдо	-175,9		-25,6		-150,3	

В 2020 году основными торговыми партнерами Кыргызской Республики по экспорту услуг являлись Россия (26,1 % в общем объеме экспорта услуг), Казахстан (20,3 %), Узбекистан (16,8 %), Турция (6,0 %), Индия (3,4 процента) и Китай (2,4 %).

Основными торговыми партнерами Кыргызской Республики по импорту услуг были Россия (30,4 процента в общем объеме импорта услуг), Казахстан (12,1 %), Китай (6,3 %), Узбекистан (3,7 %), Турция (3,0 %), Германия (4,4 %) и ОАЭ (1,9 %).

Второй статьей представлены услуги в области туризма и путешествий, которые в общем объеме экспорта услуг составили 35,3 процента, или 151,3 млн. долларов США, а их стоимостной объем по сравнению с 2019г. сократился в 4,3 раза.

Выросла доля профессиональных услуг и консультационных услуг в области управления с 1,5 процента в 2019 году до 3,9 процента в 2020 году, прочих деловых услуг - с 1,6 до 5,0 процента, операционного лизинга - с 0,4 до 1,2 процента, строительных услуг – с 1,4 до 3,3 процента, финансовых услуг – с 0,6 до 3,4 процента и телекоммуникационных, компьютерных и информационных услуг – с 1,4 до 3,2 процента.

Таблица 2. Экспорт основных видов внешнеэкономических услуг в 2020г. [3] (млн. долларов США)

	2019	2020	2020 в процентах к 2019	В процентах к итогу	
				2019	2020
Всего	1 082,7	428,2	39,6	100	100
из них: услуги транспорта	271,0	153,9	56,8	25,0	35,9
услуги в области туризма и путешествий	643,5	151,3	23,5	59,4	35,3
телекоммуникационные, компьютерные и информационные услуги	14,7	13,8	93,7	1,4	3,2
строительные услуги	14,7	14,2	96,8	1,4	3,3
финансовые услуги	7,0	14,7	210,0	0,6	3,4
плата за пользование интеллектуальной собственностью	1,1	1,4	123,9	0,1	0,3
услуги частным лицам и услуги в сфере культуры и отдыха	2,7	0,2	9,0	0,2	0,1
услуги по ремонту и техническому обслуживанию	0,9	2,6	288,9	0,1	0,6
профессиональные услуги и консультационные услуги в области управления	16,5	16,6	100,6	1,5	3,9
услуги в области горнодобывающей и обрабатывающей промышленности, связанные с добычей, переработкой	9,8	3,7	37,7	0,9	0,9
услуги в области страхования и пенсий	0,8	0,2	24,9	0,1	0,0
операционный лизинг	4,5	5,1	113,5	0,4	1,2
прочие деловые услуги	17,0	21,6	126,8	1,6	5,0
государственные товары и услуги	2,4	1,5	63,5	0,2	0,4
прочие услуги	76,2	27,4	36,0	7,0	6,4

Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, электронный ресурс <http://www.stat.kg/> 2016 – 2020гг.

Импорт услуг в 2020 году 604,1 млн. долларов США и по сравнению с 2019 годом снизился на 40,8 процента.

В общем объеме импорта услуг, на *услуги транспорта* пришлось более 58 процентов или 352,7 млн. долларов, стоимостной объем которых по сравнению с 2019 годом сократился на 22,3 процента.

Таблица 3. Основные виды экономических услуг и их импорт в 2020 году. [3] (млн. долл.)

	2019	2020	2020 в процентах к 2019	В процентах к итогу	
				2019	2020
Всего	1 020,8	604,1	59,2	100	100
из них: услуги транспорта	454,1	352,7	77,7	44,5	58,4
услуги в области туризма и путешествий	391,1	88,8	22,7	38,3	14,7
телекоммуникационные, компьютерные и информационные услуги	23,3	20,9	89,9	2,3	3,5
строительные услуги	7,8	13,7	175,6	0,8	2,3
финансовые услуги	17,4	10,9	62,6	1,7	1,8
плата за пользование интеллектуальной собственностью	5,0	5,7	113,1	0,5	0,9
услуги частным лицам и услуги в сфере культуры и отдыха	0,4	0,3	62,9	0,0	0,0
услуги по ремонту и техническому обслуживанию	2,7	2,0	73,5	0,3	0,3
профессиональные услуги и консультационные услуги в области управления	21,9	21,8	99,5	2,1	3,6
услуги в области горнодобывающей и обрабатывающей промышленности, связанные с добычей, переработкой	0,7	1,0	135,7	0,1	0,2
услуги в области страхования и пенсий	6,0	6,9	115,0	0,6	1,1
операционный лизинг	3,5	3,2	90,4	0,3	0,5
прочие деловые услуги	24,2	31,3	129,3	2,4	5,2
государственные товары и услуги	15,0	15,8	105,7	1,5	2,6
прочие услуги	27,7	9,1	32,9	2,7	1,5
техническая помощь	20,0	20,0	100,0	2,0	3,3

Услуги в области туризма и путешествий в общем объеме импорта услуг составили 14,7 процента или 88,8 млн. долларов США. По сравнению с 2019 годом объем таких услуг уменьшился в 4,4 раза.

Возросла доля телекоммуникационных, компьютерных и информационных услуг - с 2,3 процента в 2019 году до 3,5 процента в 2020 году, строительных услуг - с 0,8 до 2,3 процента, профессиональных услуг и консультационных услуг в области управления - с 2,1 до 3,6 процента, услуг в области страхования и пенсий - с 0,6 до 1,1 процента, прочих деловых услуг - с 2,4 до 5,2 процента, услуг по предоставлению государственных товаров и услуг - с 1,5 до 2,6 процента.

Внешнеторговый оборот услугами с государствами-членами ЕАЭС в 2020 году составил 462,2 млн. долларов США и по сравнению с 2019 годом уменьшился в 2,3 раза, в том числе с Россией оборот услугами составил 295,4 млн. долларов и снизился в 2,1 раза, с Казахстаном - 160,0 млн. долларов, или в 2,7 раза, с Беларусью - 5,9 млн. долларов, или в 1,9

раза и с Арменией - 0,9 млн. долларов и снизился в 4,9 раза. Удельный вес товарооборота услуг государств-членов ЕАЭС в общем объеме торговли услугами по сравнению с 2019 годом сократился с 50,8 до 44,8 процента.

Таблица 4. Внешнеторговый оборот услугами Кыргызской Республики с государствами-членами ЕАЭС [3] в 2020г.

	Внешнеторговый оборот		Экспорт		Импорт	
	млн. долларо в США	в процентах к общему объему	млн. долларо в США	в процентах к общему объему	млн. долларо в США	в процентах к общему объему
Всего	1 032,3	100	428,2	100	604,1	100
Страны ЕАЭС	462,2	44,8	200,6	46,8	261,6	43,3
Россия	295,4	28,6	112,0	26,2	183,4	30,4
Казахстан	160,0	15,5	86,9	20,3	73,1	12,1
Беларусь	5,9	0,6	1,6	0,4	4,3	0,7
Армения	0,9	0,1	0,1	0,0	0,8	0,1

Экспорт услуг в государства-члены ЕАЭС в 2020 году составил 200,6 млн. долларов США и по сравнению с 2019 годом снизился в 2,6 раза. Уменьшение объемов экспорта обусловлено снижением объемов экспорта услуг в Россию в 2,3 раза, Казахстан - в 3,1 раза, Армению – в 7,0 раза. В то же время, объем экспорта услуг в Беларусь увеличился на 14,3 процента. [3]

Импорт услуг из государств-членов ЕАЭС в 2020 году составил 261,6 млн. долларов США и по сравнению с 2019 годом сократился в 2,1 раза, в том числе из России в 1,9 раза, из Казахстана - в 2,3 раза, из Армении - в 4,6 раза, из Беларуси - в 2,3 раза. [6]

Отметим тот факт что значительными темпами растет спрос на оборот услуг со стороны стран России, в то время как развитые страны: США, страны ЕС и Япония ежегодно снижают свой вес на рынках импорта. А рынки импорта – это по сути возможности экспорта.

Так как основная часть отечественного экспорта ориентирована на медленно растущий еврорынок, такой ход для Кыргызской Республики представляет серьезный вызов, так как возникает угроза, что экономика Кыргызстана может оказаться вне центров мощного подъема. В связи с этим просто необходимо в ближайшие годы фактически создать конкурентоспособный экспортный потенциал и закрепиться на новых растущих рынках. Возникающий фактор касается перечисленных выше как традиционной для Кыргызстана промышленно - сырьевой, так и инновационной продукции, а также интеллектуальных услуг. На современном этапе трансформационной экономики новый глобальный спрос дает экономике Кыргызстана новые возможности быстрого реагирования перестроить строение, последствиями здесь выводятся национальные рынки, которые пока еще не закрыты. [5]

Отметим еще один фактор современного явления, мировой кризис стал типическим стресс-тестом для всех национальных экономик, все это обостряет структурные проблемы, он вновь и вновь доказывает нам уязвимость экспортно-сырьевой модели развития Рынка Кыргызстана.

Если говорить о динамике развития конкурентных отношений, то вместе с тем кризис необходимо рассматривать не просто как испытание национальной экономики, но и как вектор возможностей повышения ее конкурентоспособности, в том числе на основе реализации эффективной промышленной политики.

Список использованной литературы:

1. Арнаут М.Н. Принципы динамичного развития предпринимательства // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2017. – № 3(20). – С. 178-181.
2. Ковалёва В.Д. Моделирование финансово-экономической деятельности предприятия / В.Д. Ковалева, И.В. Додонова. - Москва: KnoРус, 2017 г. - 280 с.
3. «Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике» 2016 – 2020гг. – Б.; Национальный статистический комитет КР, 2021 – 212с.\\электронный ресурс\\сайт <http://www.stat.kg/ru/>
4. Мокронос А. Г. Конкуренция и конкурентоспособность\ Мокронос А. Г., Маврина И. Н. – Екатеринбург : Изд-во Урал ун-та, 2014. – 194, [2] с. ISBN 978-5-7996-1098-2
5. Шогенов Т. М. Повышение конкурентоспособности предприятий апк региона на основе формирования интегрированных структур (на материалах Кабардино-Балкарской Республики)\ текст\ диссертация на соискание к.э.н: 08.00.05\ Нальчик – 2016 – 160 с.
6. Финансы предприятий Кыргызской Республики: 2016-2020. – Б.; Нацстатком Кырг. Респ., 2021. – 228 с.\\электронный ресурс\\сайт <http://www.stat.kg/ru/>

References:

1. Arnaut M.N. The principle of dynamic development of enterprises // Azimut scientific studies: economics and management. - 2017. - No. 3(20). - S. 178-181.
2. Kovaleva V.D. Modeling of financial and economic activity of the enterprise / V.D. Kovaleva, I.V. Dodonova. - Moscow: KnoРус, 2017. - 280 с.
3. "Small and medium-sized enterprises in the Kyrgyz Republic" 2016-2020. - B.; National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, 2021 - 212 p.\\electronic resource\\site <http://www.stat.kg/ru/>
4. Mokronosov A. G. Competition and competitiveness\ Mokronosov A. G., Mavrina I. N. - Yekaterinburg: Izd-vo Ural University, 2014. - 194, [2] p. ISBN 978-5-7996-1098-2
5. Shogenov T. M. Increasing the competitiveness of the enterprises of the regional economy on the basis of the formation of integrated structures (based on the materials of the Kabardino-Balkarskoy Respublika)\text\dissertation na soiskanie k.e.n.: 08.00.05\ Nalchik - 2016 - 160 p.
6. Finance of enterprises of the Kyrgyz Republic: 2016-2020. - B.; National Statistics Committee of Kyrgyz. Rep., 2021. – 228 p.\\electronic resource\\site <http://www.stat.kg/ru/>

УДК 364 (575.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(1)-235-241

Штыбаева О. Р., Кыдырова Г. Ш., Абдывалиев А. А.

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, финансы кафедрасы, ага окутуучу,
Академик У.Асаналиев атындагы Кыргыз мамлекеттик геология, тоо-кен жана жаратылыш
ресурстарын өздөштүрүү университети, тоо-кен өндүрүшүнүн экономикасы жана
уюштуруусу кафедрасы, ага окутуучу,

Академик У.Асаналиев атындагы Кыргыз мамлекеттик геология, тоо-кен жана жаратылыш
ресурстарын өздөштүрүү университети, тоо-кен өндүрүшүнүн экономикасы жана
уюштуруусу кафедрасы, ага окутуучу

Штыбаева О. Р., Кыдырова Г. Ш., Абдывалиев А. А.

Бишкекский государственный университет имени К.Карасаева, кафедра финансы, старший
преподаватель,

Кыргызский государственный университет геологии, горного дела и освоения природных
ресурсов им. Академика У. Асаналиева, кафедра экономика и организация горного
производства, старший преподаватель,

Кыргызский государственный университет геологии, горного дела и освоения природных
ресурсов им. Академика У. Асаналиева, кафедра экономика и организация горного
производства, старший преподаватель

Shtybaeva O.R., Kydyrova G.Sh., Abdyvaliev A.A.

Bishkek State University named after K. Karasaev, Department of Finance, Senior Lecturer,
Kyrgyz State University of Geology, Mining and Development of Natural Resources Academician
U. Asanalieva, Department of Economics and Organization of Mining Production, Senior Lecturer
Senior Lecturer, Department of Economics and Organization of Mining Production, Kyrgyz State
University of Geology, Mining and Development of Natural Resources. Academician U. Asanaliev

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУ
КОМПАНИЯЛАРЫНЫН ФИНАНСЫЛЫК ТУРУКТУУЛУГУН ТАЛДОО
АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
ANALYSIS OF THE FINANCIAL STABILITY OF INSURANCE COMPANIES IN THE
KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Бул макалада колдо болгон маалыматтарды аналитикалык корутундуга айландыруудан турган маалыматтарды талдоо жүргүзүлөт. Экономикалык кырдаалды талдоо максаттарга же натыйжалардын негизинде кабыл алынган чечимдердин мүнөзүнө негизделген перспективада жүргүзүлүшү мүмкүн. Ишкананын финансылык абалы, анын туруктуулугу анын ишинин натыйжаларынан көз каранды. Эгерде өндүрүштүк-финансылык планды аткарууга мүмкүн болсо, бул ишкананын финансылык абалына оң таасирин тийгизет. Тескерисинче, өндүрүштүн жана сатуунун төмөндөшүнүн натыйжасында чыгашалар көбөйүп, киреше жана пайда азайып, натыйжада ишкананын финансылык абалы жана төлөө жөндөмдүүлүгү начарлады. Натыйжада, туруктуу финансылык абал кокусунан эмес, компаниянын ишкердик ишинин натыйжасын аныктоочу бардык татаал факторлорду компетенттүү жана эффективдүү башкаруунун натыйжасы болуп саналат. Ошондуктан, бул маселелердин баары актуалдуу болуп саналат жана бул макалада ачылат.

Аннотация: В данной статье проводится анализ данных, который состоит из преобразования существующих доступных данных в аналитические выводы. Анализ экономической ситуации может производиться в перспективе, в основе которой лежат цели или характер принимаемых на основе результатов решений. Финансовое положение предприятия, его устойчивость зависят от результатов его деятельности. Если производственно-финансовый план удастся реализовать, это положительно скажется на финансовом положении предприятия. Наоборот, в результате спада производства и продаж увеличились затраты, уменьшились выручка и прибыль, а, следовательно, ухудшилось финансовое положение и платежеспособность предприятия. В результате стабильное финансовое положение не случайно, а является результатом грамотного и оперативного управления всеми комплексными факторами, определяющими результат хозяйственной деятельности компании. Поэтому все эти вопросы актуальны и раскрыты в данной статье.

Annotation: In this article, data analysis is carried out, which consists of transforming existing available data into analytical conclusions. The analysis of the economic situation can be carried out in the perspective, which is based on the goals or the nature of the decisions made on the basis of the results. The financial position of the enterprise, its stability depends on the results of its activities. If the production and financial plan can be implemented, this will positively affect the financial position of the enterprise. On the contrary, as a result of the decline in production and sales, costs increased, revenues and profits decreased, and, consequently, the financial position and solvency of the enterprise worsened. As a result, a stable financial position is not accidental, but is the result of competent and efficient management of all complex factors that determine the result of the company's business activities. Therefore, all these issues are relevant and disclosed in this article.

Негизги сөздөр: финансылык көрсөткүчтөр, туруктуулук, активдер, ликвиддүүлүк, камсыздандыруу компаниясы, позиция

Ключевые слова: финансовые индикаторы, устойчивость, активы, ликвидность, страховая компания, положение

Keywords: financial indicators, stability, assets, liquidity, insurance company, position

Страховой рынок Кыргызской Республики довольно отстает, как с точки зрения размеров страхования, так и проникновением страховых предложений, а также охватом и передовым внедрением нововведений. Как пример, отставание в развитости законодательной базы, стимулирующей и регулирующей работу страховых фирм и ветви в целом.

Страховой рынок Кыргызстана только зарождается, что отражается и на объемах оказания страховых услуг и операций. Так, исходя из анализа составляющих баланса страховых организаций Кыргызстана, можно проследить динамику их развития на определенном временном периоде и, таким образом, составить общую картину положения дел в сфере страхования.[8]

За анализируемые 5 лет доходы страховщиков в Кыргызстане возросли на 32,5%, а расходы на 43,5%. Балансовая прибыль показала снижение на 19,9%. Расходы страховщиков идут, главным образом, на перестрахование, затраты на ведение бизнеса и пополнение страховых резервов. Это говорит о том, что страховщики Кыргызстана не обладают такой финансовой мощью, как их зарубежные коллеги, и не имеют многолетнего опыта работы с самыми различными рисками.

Хотелось бы отметить, что на деятельность страховых организаций повлияли и сильное колебание валютного курса, падение доходов населения, банкротство экономических субъектов, волатильность фондового рынка, нестабильность реального сектора и т.д. Поэтому первостепенной задачей является поддержание стабильности национальной экономики и финансово-кредитной системы государства и дальнейшее ее развитие, а также развитие цифровой экономики. Так как именно они влияют на будущий потенциал развития страхового рынка. Стабильное положение страховых компаний в дальнейшем скажется на деятельности страховой компании. Поэтому успешное управление бизнесом требует эффективного управления так как решения должны приниматься в соответствии с поставленными перед страховой компанией задачами. Для этого проведен анализ состояния и устойчивости страховых компаний.[1,2]

Таблица 1. Динамика изменения финансовых индикаторов страховых компаний, млн сом [5]

	2016	2017	2018	2019	2020	Темп роста, 2020/2016, %
Активы	3 410,0	3 883,4	4 131,3	4 436,7	4 543,7	133,2
Оборотные активы	2 194,7	2 612,9	2 586,9	2 463,7	2 379,0	108,4
Внеоборотные активы	1 215,3	1 270,5	1 544,4	1 973,0	2 164,7	178,1
Обязательства	457,9	489,7	569,2	904,2	971,3	212,1
Краткосрочные обязательства	399,8	440,9	509,3	714,9	803,8	201,1
Долгосрочные обязательства	58,0	48,8	59,8	189,3	167,5	288,8
Собственный капитал	2 952,1	3 393,7	3 562,1	3 532,5	3 572,4	121,0

Все финансовые индикаторы страховых компаний имеют за последние пять лет положительную тенденцию. Активы в 2020 году увеличились на 33,2% сравнительно 2016г., составив 4,5 млрд сом. Оборотные активы имели рост на 8,4% , а внеоборотные на 78,1%. Обязательства возросли почти в два раза, составив 0,9 млрд сом, в том числе Краткосрочные в два раза и Долгосрочные почти в три раза. Собственный капитал вырос на 21% и составил 3,5 млрд сом.

Таблица 2. Структура оборотных активов страховых компаний, % [5]

	2016	2017	2018	2019	2020
Денежные средства и их эквиваленты	23,8	18,4	18,9	21,4	11,4
Краткосрочные инвестиции	64,9	70,3	68,5	62,9	67,5
Счета к получению	3,9	3,2	2,5	4,9	6,0
Дебиторская задолженность по прочим операциям	0,9	2,5	2,3	2,5	2,2
Задолженность участников - учредителей	0,0	0,3	3,3	1,4	1,5

Запасы	0,3	0,3	0,4	3,7	4,3
Авансы выданные	1,1	1,8	1,1	1,6	1,0
Прочие оборотные активы	5,0	3,2	3,1	1,5	6,1
Всего активы	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

В структуре оборотных активов страховых компаний прослеживается тенденция, когда краткосрочные инвестиции занимают значительную долю. Так в 2020 г. они составили 67,5%, далее Денежные средства – 11,4%, Прочие оборотные активы – 6,1% Наименьшая доля пришлось на Авансы выданные -1% и Задолженность участников – учредителей 1,2%.

Таблица 3. Структура внеоборотных активов страховых компаний,% [5]

	2016	2017	2018	2019	2020
Основные средства	25,30	24,02	31,56	22,93	29,71
Инвестиции в недвижимость			1,07	0,89	0,87
Отсроченные налоговые требования	0,08	0,08	0,22	0,33	0,13
Долгосрочная дебиторская задолженность	8,38	8,02		0,66	0,66
Долгосрочные инвестиции	65,79	67,41	66,75	74,29	67,67
Балансовая стоимость нематериальных активов	0,43	0,46	0,40	0,90	0,96
Внеоборотные активы	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

В структуре внеоборотных активов страховых компаний прослеживается тенденция, когда Долгосрочные инвестиции занимают наибольшую долю. Они в 2020 г. составили 67,67%. Основные средства также занимают большую долю, составив в 2020 г 29,71%, при этом увеличившись по сравнению с 2016 годом на 4,41%. Отсроченные налоговые требования заняли наименьшую долю 0,13%, Инвестиции в недвижимость -0,87%.

Таблица 4. Структура обязательств страховых компаний,% [5]

	2016	2017	2018	2019	2020
Краткосрочные обязательства	87,3	90,0	89,5	79,1	82,8
Счета к оплате	13,8	13,5	5,1	12,3	11,1
Авансы полученные	0,4	14,3	0,9	2,7	2,7
Краткосрочные долговые обязательства	1,7	1,7	0,4	0,7	1,1
Налоги к оплате	1,4	1,0	1,0	0,9	1,1
Начисленные обязательства	9,8	6,0	4,5	2,9	3,7
Прочие краткосрочные обязательства	1,1	0,1	12,3	7,3	0,9

Страховые резервы	59,1	53,4	65,3	52,3	62,2
Долгосрочные обязательства	12,7	10,0	10,5	20,9	17,2
Долгосрочные обязательства	11,3	8,0	8,8	19,2	16,0
Отсроченные доходы и налоговые обязательства	1,4	2,0	1,7	1,7	1,3
Обязательства	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Обязательства страховых компаний состоят из Краткосрочных- 82,8% и Долгосрочных – 17,2%. Отметим, что Страховые резервы в составе краткосрочных обязательств занимали в течение пяти лет наибольший удельный вес, составив в 2020 году 62,2%, далее Счета к оплате 11,1%. Наименьшую долю составили прочие обязательства 0,9%.

Таблица 5. Структура собственного капитала страховых компаний,% [5]

	2016	2017	2018	2019	2020
Уставный капитал	85,5	89,2	87,4	87,9	85,8
Прочий капитал	5,7	4,3	4,5	3,7	3,4
Дополнительный оплаченный капитал	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3
Корректировки по переоценке	3,5	2,9	2,7	1,6	2,2
Капитал, авансированный собственником	0,8			0,7	
Нераспределенная прибыль	8,0	5,7	7,2	7,4	9,6
Резервный капитал	0,9	0,8	0,9	1,1	1,2
Собственный капитал	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Уставный капитал как и в прошлые пять лет занимает наибольшую долю в составе собственного капитала – 85,8%, Нераспределенная прибыль-9,6% Прочий капитал -3,4%, Корректировки по переоценке-2,2%, Резервный капитал – 1,2%. В целом структура собственного капитала незначительно менялась за пять лет.

Для более детального анализа деятельности страховых компаний следует проанализировать устойчивость и ликвидность страховых компаний.[3,4]

Таблица 6. Анализ финансовой устойчивости страховых компаний [5,6]

Коэффициенты	2016	2017	2018	2019	2020
Автономии	0,866	0,874	0,862	0,796	0,786
Финансовой зависимости	0,019	0,126	0,138	0,204	0,214
Финансовой стабильности	0,883	0,886	0,877	0,839	0,823
Капитализации	0,022	0,144	0,16	0,256	0,272
Обеспеченности собственными оборотными	0,791	0,813	0,78	0,633	0,592

средствами					
Обеспеченности запасов	248,1	272,2	175,4	17,15	13,66
Маневренности	0,588	0,626	0,566	0,441	0,394

Анализ показал, что страховые компании Кыргызской Республики сохраняют свою устойчивость и независимы от внешних средств, что положительно сказывается на страховой рынок. Так, финансовая зависимость составила в 2020 году всего 21,4% , а автономии 78,6%, что свидетельствует о стабильности страхового рынка.

Таблица 7. Анализ ликвидности страховых компаний [5,7]

Коэффициенты ликвидности	2016	2017	2018	2019	2020
Абсолютная	4,87	5,26	3,97	2,91	2,34
Быстрая	5,47	5,91	4,52	3,32	2,93
Текущая	5,49	5,93	4,54	3,45	2,96

Анализ показал, что страховые компании сохранили свою ликвидность, отвечая заданным нормативам. Отметим, что в последние два года ликвидность снизилась по сравнению с предыдущими периодами, что связано с пандемией. Но в целом, страховые организации ликвидны и могут покрыть обязательства в краткосрочный период. Проведенный анализ необходим для руководства страховых компаний, так как они принимают стратегические решения по развитию компаний.

Страховые компании устойчивы и ликвидны. Показатели устойчивости и ликвидности важны для функционирующих страховых компаний, так как непрерывная работа по оптимизации структуры активов и капитала необходим для поддержания стабильности финансовой системы и рынка.

Список использованной литературы:

- 1.Гукалова Евгения Алексеевна, Федотова Елена Борисовна Категория финансовой устойчивости в контексте современных методологических дискуссий // Научный журнал КубГАУ. 2009. №46. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-finansovoy-ustoychivosti-v-kontekste-sovremennyh-metodologicheskikh-diskussiy>
- 2.Жилкина, А. Н. Управление финансами. Финансовый анализ предприятия : учебник / А. Н. Жилкина. -М. : ИНФРА-М, 2014. - С. 426.
- 3.Ковалев, В. В. Финансовый анализ : методы и процедуры / В. В. Ковалев. - М. : Финансы и статистика, 2013. - 560 с.
- 4.Милютина Лидия Алексеевна Финансовая устойчивость предприятия как ключевая характеристика финансового состояния // Вестник ГУУ. 2017. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovaya-ustoychivost-predpriyatija-kak-klyuchevaya-harakteristika-finansovogo-sostoyaniya>
- 5.Национальный статистический комитет Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2018. – Режим доступа: <http://stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>. – Загл. с экрана.
- 6.Седова Елена Ивановна, Хрисанфова Алина Александровна Финансовая устойчивость предприятия как основополагающий фактор успешного развития бизнеса // Вестник ГУУ.

2016. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovaya-ustoychivost-predpriyatiya-kak-osnovopolagayuschiy-faktor-uspeshnogo-razvitiya-biznesa> .

7. Федорова Юлия Николаевна Взаимосвязь ликвидности, платежеспособности и финансовой устойчивости предприятия // Наука, техника и образование. 2017. №10 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-likvidnosti-platezhesposobnosti-i-finansovoy-ustoychivosti-predpriyatiya>.

8. Штыбаева О.Р. Анализ деятельности страхового рынка в Кыргызской Республике // Евразийское Научное Объединение. 2019. № 8-3 (54). С. 191-193.

References:

1. Gukalova Evgenia Alekseevna, Fedotova Elena Borisovna The category of financial stability in the context of modern methodological discussions // Scientific journal of KubSAU. 2009. No. 46. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-finansovoy-ustoychivosti-v-kontekste-sovremennyh-metodologicheskikh-diskussiy>
2. Zhilkina, A. N. Financial management. Financial analysis of the enterprise: textbook / A. N. Zhilkina. -M. : INFRA-M, 2014. - S. 426.
3. Kovalev, VV Financial analysis: methods and procedures / VV Kovalev. - M. : Finance and statistics, 2013. - 560 p.
4. Milyutina Lidia Alekseevna Financial stability of the enterprise as a key characteristic of the financial condition // Bulletin of the State University of Management. 2017. No. 5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovaya-ustoychivost-predpriyatiya-kak-klyuchevaya-harakteristika-finansovogo-sostoyaniya>
5. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic [Electronic resource]: official. website: electron. text data. - Bishkek, 2018. - Access mode: <http://stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>. - Zagl. from the screen.
6. Sedova Elena Ivanovna, Khrisanfova Alina Aleksandrovna Financial sustainability of an enterprise as a fundamental factor in successful business development // Bulletin of the State University of Management. 2016. No. 11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovaya-ustoychivost-predpriyatiya-kak-osnovopolagayuschiy-faktor-uspeshnogo-razvitiya-biznesa>.
7. Fedorova Yulia Nikolaevna Relationship between liquidity, solvency and financial stability of an enterprise // Science, technology and education. 2017. No. 10 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-likvidnosti-platezhesposobnosti-i-finansovoy-ustoychivosti-predpriyatiya>.
8. Shtybaeva O.R. Analysis of the insurance market in the Kyrgyz Republic // Eurasian Scientific Association. 2019. No. 8-3 (54). pp. 191-193.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК: 532.5

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-242-246

Абдылдаев М.Ю., Керимов У.Т., Ачекеев К. С., Мукамбетова М. Т.

И.Арабаев атындагы КМУ, физика жана аны окутуу технологиясы кафедрасы, т.и.д,
профессор,

И.Арабаев атындагы КМУ, колдонмо информатика кафедрасы, доценттин м.а.,

И.Арабаев атындагы КМУ, колдонмо информатика кафедрасы, ага окутуучу,

И.Арабаев атындагы КМУ, физика жана аны окутуу технологиясы кафедрасы, ага окутуучу

Абдылдаев М.Ю., Керимов У.Т., Ачекеев К. С., Мукамбетова М. Т.

КГУ им. И.Арабаева, кафедра физики и технология ее обучения, д.т.н., профессор,

КГУ им. И.Арабаева, кафедра прикладной информатики, и.о. доцента,

КГУ им. И.Арабаева, кафедра прикладной информатики, старший преподаватель,

КГУ им. И.Арабаева, кафедра физики и технология ее обучения, старший преподаватель

Abdyldaev M. Yu., Kerimov U.T., Achekeev K.S., Mukambetova M. T.

KSU I. Arabaev, Department of Physics and Technology of its Education, Doctor of Technical
Sciences, Professor,

KSU I. Arabaev, Department of Applied Informatics, Acting associate professor,

KSUI. Arabaev, Department of Applied Informatics, Senior Lecturer,

KSU I. Arabaev, Department of Physics and Technology of its Teaching, Senior Lecturer

**ОГУНДА КӨП БУРЧТУК ТОСКООЛДУККА ЭЭ БОЛГОН ТҮБҮНДӨ
СИММЕТРИЯЛУУ ТЕШИК МЕНЕН КЕСИЛИШ ИДИШТЕРИНЕН АГЫП ЧЫГУУ
ИСТЕЧЕНИЯ ИЗ СОСУДОВ СТЕЧЕНИЯ С СИММЕТРИЧНЫМ ОТВЕРСТИЕМ
В ДНЕ ИМЕЮЩЕЙ НА ОСИ ПРЕПЯТСВИЕ В ВИДЕ МНОГОУГОЛЬНИКА
OUTFLOWS FROM CONFLICT VESSELS WITH A SYMMETRIC HOLE
IN THE BOTTOM OF A POLYGONAL OBSTACLE ON THE AXIS**

Аннотация: Бул макалада түбүндө симметриялуу тешиги бар тик бурчтуу идиштен идеалдуу суюктуктун чыгышын изилдейбиз. Н.Е.Жуковскийдин классикалык ыкмасын колдонуп маселелерди чыгаруу, параметрлик түрдө жалпы чыгарылышы табылган. Кысуу катышы жана эркин беттик теңдемеси изделген.

Аннотация: В данной статье исследуется истечения идеальной жидкости из прямоугольного сосуда с симметричным отверстием в дне. Решая задачи классическим методом Н.Е. Жуковского, находится общее решение в параметрической форме. Ищется коэффициент сжатия и уравнение свободной поверхности.

Abstract: We study the outflow of an ideal fluid from a rectangular vessel with a symmetrical hole in the bottom. Solving problems by the classical method of N.E. Zhukovsky, find the general solution in parametric form. The compression ratio and the free surface equation are sought.

Негизги сөздөр: реактивдүү учактар, конформдук чагылдыруу, идеалдуу суюктук, параметрлер, комплексстүү потенциал.

Ключевые слова: струи, конформное отображение, идеальной жидкости, параметры, комплексный потенциал.

Keywords: jets, conformal mapping, ideal fluid, parameters, complex potential.

Рассматривается плоская задача теории струй об истечении идеальной, несжимаемой и невесомой жидкости из сосуда, изображенной на рисунке 1.

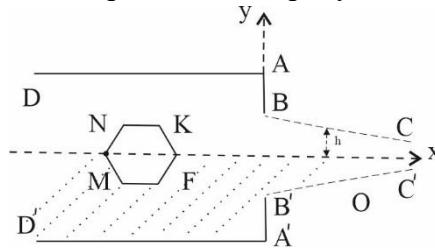

Рисунок.1. Картина течения в физической плоскости $z = x + iy$.

Подобные задачи исследованы в некоторых работах М.Ю.Абдылдаева [3]. Задача решается методом Н.Е.Жуковского [1]:

$$\omega = \ln \zeta = -\ln \frac{dw}{(v_0 dz)} = \ln \frac{v_0}{v} + i\theta \quad (1)$$

где θ - угол вектора скорости с осью абсцисс X. Скорость на струях BC(B'C') равна v_0 .

Для рращения задачи отобразим верхнюю половину области течения ($J_m z \geq 0$) и соответствующие ей области изменения функций $\frac{dw}{(v_0 dz)}$ и w на верхнюю половину плоскости параметрического переменного ($J_m t \geq 0$) (Рисунок 2).

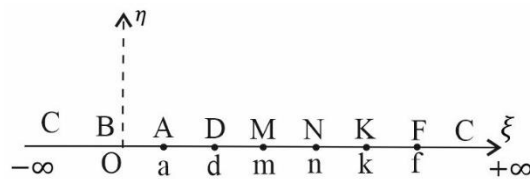

Рисунок 2. Параметрическая плоскость $t = \xi + i\eta$.

Пусть на одной граничной линии тока DABC функция тока $\psi = 0$, а на другой граничной линии тока DMNKFC $\psi = -q$, где q половина расхода жидкости в сосуде. При движении вдоль линии тока потенциал скоростей φ , очевидно, меняется от $-\infty$ до $+\infty$.

Таким образом областью изменения комплексного потенциала ψ является полоса (рисунок 3) шириной q .

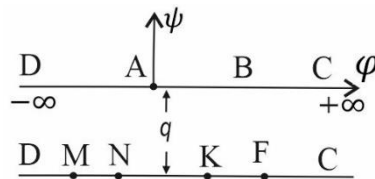

Рисунок 3. Область изменения комплексного потенциала $w = \varphi + i\psi$.

Отображение этой полосы на верхнюю полуплоскость параметрического переменного ($J_m t \geq 0$) осуществляется с помощью формулы Кристоффеля-Шварца [1].

$$w(t) = \frac{q}{\pi} \cdot \ln \frac{t-d}{1-d} - iq \quad (2)$$

Для установления правильности формулы (2) достаточно, очевидно проверить выполнения граничных условий.

В промежутке DM ($d < t < m$) имеем:

$J_m w = J_m \left[\frac{q}{\pi} \ln \frac{t-d}{1-d} - iq \right] = -q$. Таким же точно образом нетрудно убедиться, что на линии тока $MNKFC$ мнимая часть комплексного потенциала $\psi = -q$. На промежутках: $CB(-\infty < t < 0)$; $AB(0 < t < a)$; $AD(a < t < d)$:

$$J_m w = J_m \left[\frac{q}{\pi} \ln \frac{t+d}{1-d} - iq \right] = 0, J_m w = J_m \left[\frac{q}{\pi} \ln \frac{d-t}{1-d} - iq \right] = 0.$$

В верхней полуплоскости $w(t)$ является аналитической функцией и удовлетворяет всем граничным условиям.

Найдем теперь функцию $\omega(t) = \ln v_0/v + i\theta$.

Области течения в плоскости Н.Е.Жуковского является двулистной. В виду сложности отображения этой двулистной поверхности в верхней полуплоскости t , введем новую функцию связанной с функцией Шварца [3].

$$F(t) = \frac{1}{\pi} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{J_m F(\xi)}{\xi-t} d\xi \quad (3)$$

$F(t)$ определяется с помощью известного решения задачи об определении функции комплексного переменного в верхней полуплоскости по её заданной мнимой части.

Для нахождения отображения области изменения ω , т.е. для нахождения $\omega(t)$ введем вспомогательную функцию $\Omega(t)$:

$$\Omega(t) = \frac{\omega(t)}{\sqrt{t}} = \frac{\ln v_0/v}{\sqrt{t}} + i \frac{\theta}{\sqrt{t}} \quad (4)$$

Из рис.1. видно, что на линии $DABC$ известна мнимая часть функции $\Omega(t)$: на участке

$DA(a < t < d), J_m \Omega(t) = 0$, где $\theta = 0$; на $AB(0 < t < a)$

$J_m \Omega(t) = -\frac{\pi}{2\sqrt{t}}$, где $\theta = -\frac{\pi}{2}$ и на $BC(-\infty < t < 0), J_m \Omega = 0$, ($\theta \neq 0, J_m \Omega$ переходить на $Re\Omega$ и $v = v_0$).

На линии $DMNKFC$ также известна мнимая часть функции на участках: $DM(d < t < k), MN(m < t < n), NK(n < t < k), KF(k < t < 1)$ и $FC(1 < t < +\infty)$ соответственно имеют значения: $O(\theta = 0), \frac{\theta_0}{\sqrt{t}} (\theta = \theta_0), O(\theta = 0), -\frac{\theta_0}{\sqrt{t}} (\theta = \theta_0), O(\theta = 0)$.

Таким образом, видоизмененный интеграл Шварца для верхней полуплоскости для нашего случая имеет вид:

$$\frac{\omega(t)}{\sqrt{t}} = -\frac{1}{2} \int_0^a \frac{d\xi}{\sqrt{\xi}(\xi-t)} + \frac{\theta_0}{\pi} \int_m^n \frac{d\xi}{\sqrt{\xi}(\xi-t)} - \frac{\theta_0}{\pi} \int_k^1 \frac{d\xi}{\sqrt{\xi}(\xi-t)}$$

Откуда

$$\omega(t) = \ln \left\{ \frac{\sqrt{t+\sqrt{a}}}{\sqrt{t-\sqrt{a}}} \right\}^{1/2} \cdot \left\{ \frac{\sqrt{n-\sqrt{t}}}{\sqrt{n+\sqrt{t}}} \cdot \frac{\sqrt{m+\sqrt{t}}}{\sqrt{m-\sqrt{t}}} \cdot \frac{1+\sqrt{t}}{1-\sqrt{t}} \cdot \frac{\sqrt{k-\sqrt{t}}}{\sqrt{k+\sqrt{t}}} \right\}^{\theta_0/\pi} \quad (5)$$

$$\zeta(t) = \left\{ \frac{\sqrt{t+\sqrt{a}}}{\sqrt{t-\sqrt{a}}} \right\}^{1/2} \cdot \left\{ \frac{\sqrt{n-\sqrt{t}}}{\sqrt{n+\sqrt{t}}} \cdot \frac{\sqrt{m+\sqrt{t}}}{\sqrt{m-\sqrt{t}}} \cdot \frac{1+\sqrt{t}}{1-\sqrt{t}} \cdot \frac{\sqrt{k-\sqrt{t}}}{\sqrt{k+\sqrt{t}}} \right\}^{\theta_0/\pi} \quad (6)$$

$$\bar{\zeta}(t) = \left\{ \frac{\sqrt{t-\sqrt{a}}}{\sqrt{t+\sqrt{a}}} \right\}^{1/2} \cdot \left\{ \frac{\sqrt{n+\sqrt{t}}}{\sqrt{n-\sqrt{t}}} \cdot \frac{\sqrt{m-\sqrt{t}}}{\sqrt{m+\sqrt{t}}} \cdot \frac{1-\sqrt{t}}{1+\sqrt{t}} \cdot \frac{\sqrt{k+\sqrt{t}}}{\sqrt{k-\sqrt{t}}} \right\}^{\theta_0/\pi} \quad (7)$$

В формуле (7) обеспечено нужное соответствие характерных точек границы:

$$\bar{\zeta}(a) = \left\{ \begin{matrix} v = 0 \\ \theta = 0 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(0) = \left\{ \begin{matrix} v = v_0 \\ \theta = -\pi/2 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(d) = \left\{ \begin{matrix} v = v_\infty \\ \theta = 0 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(m) = \left\{ \begin{matrix} v = 0 \\ \theta = 0 \end{matrix} \right\},$$

$$\bar{\zeta}(n) = \left\{ \begin{matrix} v = \infty \\ \theta = \theta_0 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(k) = \left\{ \begin{matrix} v = \infty \\ \theta = 0 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(1) = \left\{ \begin{matrix} v = 0 \\ \theta = -\theta_0 \end{matrix} \right\}, \bar{\zeta}(\infty) = \left\{ \begin{matrix} v = \theta_0 \\ \theta = 0 \end{matrix} \right\}.$$

Так как функция $\bar{\zeta}(t) = \frac{dw(t)}{v_0 dz}$ удовлетворяет граничным условиям задачи и аналитична в любой точке верхней полуплоскости t , то формула (7) решает задачу конформном отображении $\bar{\zeta}(t)$ на верхнюю полуплоскость t .

Для вычисления геометрических параметры задачи нужно найти функцию $z(t)$. Из (2) и (7) следует, что

$$Z(t) = \frac{q}{\pi v_0} \int_0^t \zeta(t) \cdot \frac{dt}{t-d} + ih \quad (8)$$

где $h = |OB|$ (Рис.1.), функция $\zeta(t)$ определяется формулой (6). Формулы (2), (7) и (8) дают общее решение задачи в параметрической форме.

Из рис.1 видно, что $|MN| = |KF|$ ($l_2 = |MN|, l_4 = |KF|$)

Откуда

$$\int_m^n \zeta(t) \frac{dt}{t-d} = \int_k^1 \zeta(t) \frac{dt}{t-d} \quad (9)$$

Равенства (9) устанавливает зависимости между вспомогательными параметрами a, d, m, n и k .

Вышеперечисленные формулы позволяют найти наиболее интересную для нашей задачи величину коэффициент сжатие струи, равный отношению ширины струи в бесконечности (h') к ширине отверстия (h) в стенке OB (рис.1).

Из рисунка видно, что $\vec{FB} = \vec{FO} + \vec{OB}$, ($L = |\vec{FO}|, h = |\vec{OB}|$).

Для определения L и h рассмотрим изменения $Z(t)$ от точки $F(1)$ до точки $B(0)$ (рис.1).

$$L + ih = \frac{h'}{\pi} \int_1^\rho \zeta(t) \frac{dt}{t-d}, \text{ где } h' = \frac{q}{v_0}.$$

Преобразуем выражение так, чтобы в него входили интегралы по отрезком действительной оси $t = \xi$:

$$L + ih = \frac{h'}{\pi} \int_1^\rho \zeta(t) \frac{dt}{t-d} + \int_{\Gamma_\rho} \zeta(t) \frac{dt}{t-d} + \int_{-\rho}^0 \zeta(t) \frac{dt}{t-d} \quad (10)$$

где Γ_ρ - полуокружности радиуса ρ с центром в начале координат. Введем обозначения:

$$J_1 = \int_1^\rho \zeta(t) \frac{dt}{t-d}; J_2 = \int_{\Gamma_\rho} \zeta(t) \frac{dt}{t-d}; J_3 = \int_{-\rho}^0 \zeta(t) \frac{dt}{t-d} \quad (11)$$

При $\rho \rightarrow \infty$ интеграл J_2 принимает значения равны $i\pi$. В формуле J_3 при $t = -\tau$ ($\tau \geq 0$), модуль $|\zeta(\tau)| = 1$, а аргумент определяется следующим образом:

$$J_3 = - \int_0^\rho e^{iA^*(\tau)} \frac{d\tau}{\tau+d} = - \int_0^\rho [\cos A(\tau) + i \sin A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d},$$

где

$$A(\tau) = \frac{1}{2} \left(-\pi + 2 \arctg \sqrt{\frac{\tau}{a}} \right) + \frac{\theta_0}{\pi} \left(-2 \arctg \sqrt{\frac{\tau}{n}} + 2 \arctg \sqrt{\frac{\tau}{m}} + 2 \arctg \sqrt{\tau} - 2 \arctg \sqrt{\frac{\tau}{k}} \right) \quad (12)$$

Откуда

$$\left. \begin{aligned} Re J_3 &= - \int_0^\rho \cos[-A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d} \\ J_m J_3 &= \int_0^\rho \sin[-A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d} \end{aligned} \right\} \quad (13)$$

Первый интеграл J_1 при $\rho \rightarrow \infty$ существует, ограничен и действителен. Исходя из значения интегралов J_1, J_2 и J_3 для L и h имеем:

$$L = Re \int_1^0 \frac{dz}{dt} dt = \frac{h'}{\pi} \left\{ \int_1^\rho \zeta(t) \frac{dt}{t-d} + \int_0^\rho \cos[-A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d} \right\} \quad (14)$$

$$h = J_m \int_1^0 \frac{dz}{dt} dt = h' \left\{ 1 + \frac{1}{\pi} \int_0^\rho \sin[-A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d} \right\} \quad (15)$$

Из формулы (15) можно найти коэффициент сжатия струи:

$$K_0 = \frac{\pi}{\pi + \int_0^\infty \sin[-A(\tau)] \frac{d\tau}{\tau+d}} \quad (16)$$

Из (16) можно найти следующие коэффициента сжатия струи:

1⁰. $a = d = m = n = k = 1$ отсутствует препятствие.

Значение коэффициента сжатия для прямоугольного сосуда при этом совпадает со значением коэффициента сжатия струи, вытекающей из отверстия в стенке (М.Н. Гуревич гл. II, § 7. стр.62.)

Список использованной литературы:

1. Гуревич, М. И. Теория струй идеальной жидкости / М.И. Гуревич. – М.: 1961.
2. Абдылдаев, М. Ю. Плоские задачи теории струй идеальной жидкости / М.Ю. Абдылдаев. – НАН КР Институт автоматики, «Илим», Бишкек.: 1999.
3. Лаврентьев, М.А., Шабат, Б.В. Методы теории струй комплексного переменного / М.А. Лаврентьев, Б.В. Шабат. – М.:1973.

References:

1. Gurevich, M.I. The theory of jets of an ideal liquid / M.I. Gurevich. – M.: 1961.
2. Abdyldaev, M. Yu. Flat tasks of the theory of jets of ideal fluid / M.Yu. Abdyldaev. - NAS KR Institute of Automation, "Ilim", Bishkek.: 1999.
3. Lavrentiev, M.A., Shabat, B.V. Methods of the theory of jets of a complex variable / M.A. Lavrentiev, B.V. Shabbat. - M.: 1973.

УДК: 796:796.5

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-246-250

Курманбеков К.

И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, окутуучу

Курманбеков К.

Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, преподаватель

Kurmanbekov K.

Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, teacher

**ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНДӨРҮНДӨГҮ РЕКРЕАЦИЯЛЫК ЧАРБА - ЖАРАТЫЛЫШ
ПАРКТАРЫ
РЕКРЕАЦИОННЫЕ ХОЗЯЙСТВА - ПРИРОДНЫЕ ПАРКИ В ДОЛИНАХ ЧҮЙ И
КЕМИН
RECREATIONAL FARMS - NATURAL PARKS IN THE VALLEYS OF CHUY AND
KEMIN**

Аннотация: Макалада Чүй, Кемин өрөөнүндөгү рекреациялык чарбалар, алардын бири катары болгон жаратылыш парктары жана алардын туризмге тийгизген таасири жөнүндө айтылат. Чоң - Кемин паркы, Токмок шаардык маданият паркы, Ала-Арча жаратылыш паркы жана бул парктардын уюштуруу келечеги жөнүндө айтылат.

Аннотация: В статье рассказывается о рекреационных хозяйствах как одним из природных парков долины Чуй, Кемин и воздействие их туризму. Повествуется организация будущего парков Чон Кемин, городского культурного парка Токмок, природного парка Ала-Арча.

Abstract: The article describes recreational farms as one of the natural parks of the Chui, Kemin Valley and the impact of their tourism.

The organization of the future of Chon Kemin Parks, Tokmok City Cultural Park, Ala-Archa Nature Park is narrated.

Негизги сөздөр: Чүй, Кемин, Токмок, тарыхый, маданият, парк, туризм, рекреациялык, Ала-Арча, чарба ж.б.

Ключевые слова: Чуй, Кемин, Токмок, исторический, культура, парк, туризм, рекреационный, Ала - Арча, хозяйство и т. д.

Key words: Chui, Kemin, Tokmok, historical, culture, Park, tourism, recreational, Ala - Archa, agriculture, etc.

Чүй жана Кемин өрөөндөрүндө рекреациялык чарбалар: эс алуу, ден соолукту чындоо жайлар, жаратылыш парктары, тарыхый, маданий эстеликтер сыяктуу туризмде маани бере турган объектилер абдан көп. Негизинен чет мамлекеттен келген туристтер Кыргызстандын кайсы жерине барбасын биринчи борбор болгон Чүй өрөөнүнө келип кетүүсү белгилүү, аларга жасалган иш аракет, мамиле жылдан-жылга өнүгүп келе жатат. Ушунун натыйжасында келген туристтердин саны да көбөйүүдө.

Рекреациялык чарбалардын ар биринин өзүнчө мааниси өзгөчөлүгү бар. Мисалы, ден соолукту чындоочу жана дарылануучу туристтик чарбалардан башка, жаратылыш парктары, тарыхый, маданий эстеликтер туризмде маани бере турган объекти болуп эсептелет.

Улуттук жаратылыш парктары

Токмок шаардык маданият жана эс алуу паркы. 1989-жылы негизделген. Жалпы аянты 10 га. Балдар жана чоңдор үчүн 10 атракцион, жайкы кинотеатр, компьютердик класс «Жаштар борбору» жана миң кишилик бий аянтчасы бар, көлү иштейт, кайык, катамарандарды элдерге берип туруучу атайын станциясы бар. Кооздук үчүн өстүрүлүүчү бак дарактардын ондон ашуун түрү (арча, туя, эмен ж. б.) өсөт жана дагы ар түркүн гүлдөр өстүрүлгөн гүлзарлар бар [3.349].

Чоң-Кемин мамлекеттик жаратылыш паркы Кыргыз республикасынын өкмөтүнүн 1997-жылы 13-августагы №427 чечими менен түзүлгөн. Структуралык жагынан Кыргыз республикалык табигатты коргоо фондусунун тутумунда. Кабыл алынган жобого ылайык, улуттук парк төмөнкүлөрдү жүзөгө ашырууга милдеттүү: ата бабадан бери чети оюлбай сакталып келген маданий жана табигый байлыктарды көөнөртпөй кийинки муундарга өткөрүп берүү, алардын катарына өсүмдүктөр менен жаныбарлардын миң түркүн байлыгын, тарых эстеликтерин сактоо кирет; Туризм менен эс алууга ыңгайлуу шарттарды түзүү.

Муну албетте табигаттын кооз жаратылышы менен меймандарды кеңири тааныштыруу максатына жүргүзүш керек; Сакталып келеген жандуу жана жансыз

жаратылышты дагы да көбөйтүүгө бардык аракеттерди жумшоо жыйынтыктап айтканда жараткан табигатты кандай түзгөн болсо, дал өзүндөй сактап калуу. Ушуга бир мисал келтирсек; 2015-жылы Канададан келген туристер Чоң-Кемин жаратылыш паркы менен таанышып жүрүп, суусунан ичип «мындай табигаттын даяр арашаны турганда, бөтөлкөдөгү газдалган сууну ичип не керек» - деп айтып жаткандыгы бул биз үчүн чоң сыймык жана туризмдин келечеги өтө эле алдыда жатат.

Улуттук парк мамлекеттик токой фондусун түзөт. Демек, ал өзүн-өзү сактап ага кошумча дагы толукталып байып да турушу керек. Ошондон улам 2 зонага бөлүнөт. Биринчиси – корук режиминдеги зона. Экинчиси - өндүрүп чыгаруу зонасы. Корук режиминдеги зонага жогорку Кемин Казак Республикасынын Кыргыз Республикасына узак мөөнөткө берилген жери жана Ысык-Көл облусунун бөлүнгөн жери кирет.

Эски мергенчилерди, жердин уусун билген билермандар кошулуп Көк-Ойрокту өрдөп, нары Челекке чейин ат менен барганда, Бугулар, Эликтер көбөйүп калганын, союз тарагандан бери жайлоолор ээн калып, жылына өскөн чөп - жылына көң боло берип, жер кыртыш байлап, топурактын асылдуулугу арта баштаганы байкалат. Жаратылыш калыбына келип, жан-жаныбарлар көбөйүп адамга бардык табигый шарттар түзүлүүдө.

Бул зонада табигый шартка ар кандай түзөтүү киргизүүгө тыюу салынат. Мисалы: курулуш иштерин колго алууга, жол салууга, зым карагай орнотуп, электр зымдарын созууга, башка коммуникацияларды орнотууга, чалгындоо иштерин жүргүзүүгө жер кыртышын бузууга, чөп чаап карагай кыйууга, ууга чыгууга, балык кармоого - ушул сыяктуу жумуштарды жүргүзүүгө катуу тыюу салынат. Табигат кандай болсо, дал ошондой турпатында жана көрүнүшүндө сакталып турушу керек.

Ал эми өндүрүү зонасында, ага Кичи-Кемин, Кемин (Быстровка) чөлкөмү Чоң-Кемин жана илгерки Күрөңкеев айылдары кирет. Аларда да корук зонасындагы режим катуу сакталуу менен келген туристтерге боз үй же палаткаларды тигүүгө, туристтик базаларды түзүүгө ушул сыяктуу шарт түзүүчү иштерге уруксат берилет. Питомниктер уюштурулуп, көчөттөр көп өстүрүлөт. Айтып отурса Чоң-Кемин паркынын келечеги өтө эле чоң жана кызыктуу. Чүйдүн чыгыш рекреация райончасунун башкы өзөгүн келечекте Чоң-Кемин жаратылыш-рекреация сейил багы түзөт. Бул жерде бир эле учурда 50 миңге жакын туристтердин келишине ыңгайлуу шарт түзүү каралууда [2, 108]. Кемин шаар тибиндеги чоң кыштакта Шабдан баатырдын айкели, Кемин кыштагында Аалы Токомбаевдин да эстелиги орнотулду. (Чоң-Кеминде Шабдан баатыр курдурган көпүрө жедеп эскилиги жетип урап калгандыктан жаңы көпүрө тургузулду).

Улуттук парктын мурдагын нугун «Лесхоз» деп аташчу. Анда ал катардагы эле бир чарба болчу. Мергенчиликке, балык уулоого тыюу салынган, каалаган кишилердин каалаган эле учурда бара берүүсүнө жол бөгөлгөн, бардык уюштуруу иштери дүйнөлүк цивилизациянын мерчем - ченеминде өткөрүлгөн, туристтер менен саякатчыларга, жергиликтүү жашоочуларга ыңгайлуу шарттын баары түзүлгөн.

Ала - Арча жаратылыш паркы. Мамлекет тарабынан коргоого алынган аймак. Кыргыз Ала-Тоосунун эң бийик борбордук бөлүмүнөн башталып, түндүк тарапты карай созулуп жаткан Ала-Арча капчыгайын ээлейт. Ала-Арча капчыгайы көбүк бүркүп, күрпүлдөп аккан Ала-Арча өзөнүн, анын ажайып кооздукка тунган өйүз-бүйүзү, ак карлуу чокулар, көк жалтаң мөңгүлөр, жайкалган жашыл ыраңдуу арча-карагайлар, гүл аңкыган аба, куштарга толгон чөлкөм кимди болбосун өзүнө тартып, көңүлүн көтөрүп, жүрөгүн сүйүнтөт. Бишкек шаарынан 35 км түштүк тарапта, аянты 19,4 миң га, деңиз

денгээлинен 1600-4200 м бийиктикте, орточо бийиктиги 3300 м. бар [3.145]. Аймакта негизинен ак карлуу чокулары бар тоолор, капчыгайлар агын суулар бар.. Бул чөлкөмдө эн ири 10 мөңгү, 50 гө жакын чокулар орун алган.

Кыргыз Мамлекеттик «Ала-Арча» жаратылыш паркы 1976-жылдын апрелинде уюштурулган. Кыргыз өкмөтүнүн чечими менен паркка «Ала-Арча» альплагери, Аламүдүн тоо токойлуу участоту берилген. Паркты курчаган тоолордо 60 тан ашык тоо чокулардын бийиктиги 4000 м дан ашат. Алардын маанилүүлөрү: Аламүдүн чокусу (4874,5 м). Таажы (4866,7м), Эркин Корея (4840 м), Мугалим (4500м), Теке-Төр (4444м) ж.б. Бул чокулар тоо туризминин жана альпинизмдин өөрчүшүнө, лыжа спортун өнүктүрүүгө эң ыңгайлуу жай шарт түзөт [4, 24]. Бул Кыргызстанда гана эмес, Орто Азия аймагындагы биринчи жаратылыш паркы.

2016-жылы август айында ак илбирстердин проблемалары жөнүндө Эл аралык семинар болуп, анда аларды сактоонун долбоору талкууланды. Бул иш чаралардын негизги максаты-парк аймагындагы өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн көздүн карегиндей сактоо, туризм менен альпинизмдин күрдөлдүү өнүгүшүнө жакшы жагдайларды түзүү, республикада токойлор менен чарбактарды өстүрүү боюнча иштерди жандандыруу.

Жаратылыш паркынын Бишкекте ачылган офиси туристик фирмалар, ишканалар, уюмдар менен тыгыз байланышта болуп иштөөгө шарт түзөт. Парктын аймагына келип кетүүчүлөргө бир катар жаңы кызмат көрсөтүүлөр уюштурулду. Теннистик кортун курулду. Көтөрүп жеткирүүчү тоодогу лыжа жолу орнотулду. Өткөн жылдын июлунда боз үйлөр шаарчасы ачылган. Беш маршрут боюнча атчан жүрүү туризми уюштурулган. «Ат туризми жана улуттук аңчылыктын түрлөрү». Альпинизм жана кышында эс алуунун түрлөрү деген жаңы эки аймак түзүлгөн.

Алплагер учурунда жаратылыш паркынын карамагына бүлүнгөн абалда өткөрүлгөн. Мейманканалар, тамак бышыруучу жай, суу түтүгү, канализация ремонтту талап кылуучу акыбалда болгон. Ошонун баарын - имараттар менен курулуштарды атайын каражаттарды сарптап, парктын эсебинен оңдолду. Күндөлүк тириликке керек болгон бардык буюм-тайымдар сатылып алынды. Администрация имараты, текшерип - өткөрүү пунктунун жайы капиталдык түрдө оңдолду. Альплагерден Ак-Сайга чейинки жолго асфальт төшөлдү. Мейман күтүүчү боз үйлөргө чейин электр линиясы курулуп, Ак-Сай өзөнүнүн боюн бекемдеген дамба, «Альпинистердин үйү» курулуп бүттү.

Кыргыз Мамлекеттик «Ала-Арча» жаратылыш паркында алдыга коюлган күрдөлдүү иштер жүзөгө ашууда. Парктын аймагында табигый ресурстарды пайдалануу менен (альпинизм, тоо лыжа спорту, ат туризми, спорт аңчылыгы, балыкчылык), туристик сервисдер менен камсыз кылуу аркылуу (мейманкана, боз үй шаарчаларын, ресторандар, кафелер, киоскилер) жеке ишкерлердин чакан ишканаларын ачууну уюштурушууда [2, 61]. Ошентип Кыргыз Мамлекеттик «Ала - Арча» жаратылыш паркынын алдыга койгон ар бир максаты орундала турган учур десек болот. Демек келечекте бул жер абдан чоң эс алуу жана туристик база болорунда шек жок.

Чүй облусунун борбордук бөлүгүндөгү бир гана Ала-Арча паркы жетишсиз, ошондуктан Аламүдүн капчыгайына дагы бир жаратылыш паркын уюштурууну сунуш кылабыз, ошондой эле ушул жерге альплагерин уюштурса туризмге чоң салым кошоор эле. Ошондой эле кышкы эс алуу комплекстери Бишкек шаарына жакын тоо этектерине да уюштурулушу керек. Мисалы: Медео тибиндеги.

Колдонулган адабияттар:

1. Атышов Көбөгөн, Челик Зафер. Туризм алкагындагы реклама: Окуу жайларынын студ. ж-а реклама кызматкерлери үчүн. –Б.:Кыргызстан, 1997. – 184 б.
2. Атышов К. Кыргызстандын туризм географиясы. –Б.: 1996. – 152 б.
3. Чүй облусу: Энциклопедия /Башкы ред. А.Карыпкулов; -Б.: КЭ Башкы ред., 1994. -720 б.
4. Кыргыз жергеси(жер-суу аттары), энциклопедия / Башкы ред. М.Б.Борбугулов. Ф.: Кырг. Совет Энциклопедиясынын башкы ред., 1990. -368 б.

References:

1. Atyshov Kobantan, Celik Zafer. Advertising in the framework of tourism: study of educational institutions. etc. for advertising staff. - B.: Kyrgyzstan, 1997. - 184 p.
2. Atyshov K. Tourism geography of Kyrgyzstan. - B.: 1996. - 152 p.
3. Chui region: Encyclopedia / Chief editor. A. Karypkulov; -B.: KE Chief Ed., 1994. -720 p.
4. Kyrgyz land (place names), encyclopedia / Main editor. M. B. Borbugulov. F.: Murder. Chief editor of the Soviet Encyclopedia, 1990. -368 p.

УДК: 796:796.5

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-250-254

Курманбеков К.

И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, окутуучу

Курманбеков К.

Кыргызский государственный технический университет им. И.Раззакова, преподаватель

Kurmanbekov K.

Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov, teacher

**ЧҮЙ ОБЛАСТЫНЫН МИНЕРАЛДЫК СУУЛАРЫ ЖАНА ДААРЫ
БАТКАКТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
ОСОБЕННОСТЬ МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД И ЛЕЧЕБНОЙ ГРЯЗИ ЧУЙСКОЙ
ОБЛАСТИ
THE PECULIARITY OF MINERAL WATERS AND THERAPEUTIC MUD OF THE
CHUI REGION**

Аннотация: Бул макалада Чүй регионундагы минералдык суулар, адамга керектүү даары баткактар жана алардын тийгизген мааниси тууралуу айтылат. Чүй регионунда жайгашкан Айран –Суу, Ак-Суу (Жар-Таш), Ысык-Ата минералдык сууларынын пайдасы, жана ошондой эле Камышановка - баткак кени, Луговой баткак кени чыгарган даары баткактын колдонулушу жөнүндө баяндалат.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение минеральных вод Чуйского региона, полезной грязи и их роли для людей. Польза минеральных вод Айран-Суу, Ак-Суу (Жар-Таш), Ысык-Ата расположенных в Чуйском регионе а также применение лечебной грязи грязевых руд Камышановка и Луговой.

Abstract: This article discusses the importance of mineral waters of the Chui region, useful mud and their role for people. The benefits of the mineral waters of Ayran-Suu, Ak-Suu (Zhar-

Tash), Issyk-Ata located in the Chui region, as well as the use of therapeutic mud from Kamyshanovka and Lugovaya mud ores.

Негизги сөздөр: Чүй, минералдык суу, баткак, Ыссык-Ата, Ак-Суу(Жар Таш), Ысык-Ата, Камышановка-баткак кени, Луговой баткагы.

Ключевые слова: Чуй, минеральные воды, грязь, Ыссык-Ата, Ак-Суу (Жар-Таш), грязевая руда, Камышановка, Луговой.

Keywords: Tea, mineral waters, mud, Issyk-Ata, Ak-Suu (Shartash), mud rada, Kamyshanovka, Lugovoy.

Кыргыз Республикасынын салыштырмалуу чакан аймагында 100 гө жакын минералдык суулар чыккан жерлер бар. Минералдык суулардын жалпы ресурстары суткасына 50 миң м³ ка жакынды түзөт.

Чүй облусундагы минералдык суулар жергиликтүү элге илгертеден эле белгилүү болуп, буларды изилдөө 1920-жылы башталган. Биринчи жолу толук изилдөө 1926-1932-жылдары болгон. Ошондой эле минералдык суулардын газ жана химиялык составдарын анализдөөлөр ишке ашырылган. Мисалы: ошол убактарда С. Ф. Машковцев Ысык-Атанын минералдык булактарын толук жазып калтырган. Кыргыз мединституттун кызматкерлери С. К. Калинин жана Л. А. Франк сейрек жана оор металлдардан болушун аныктоо максатында Ысык-Атанын булактарынын минералдык сууларын спектроскопикалык анализдөөнү биринчи болуп өткөрүшкөн.

1947-жылдан 1955-жылга чейин Кыргызстандын Илимдер Академиясынын кызматкерлери В. М. Левченко, В. К. Кадыров, К. Казиев, И. Г. Дружининдер Ысык-Атанын минералдык сууларын Аламүдүн ысык суусуна физикалык- химиялык изилдөөлөрдүн маалыматтарын беришкен.

Чүй өрөөнүндөгү минералдык суулар мурун өзүнчө эле агып чыгып турган. Азыркы убакта Чүй өрөөнүндө геологдор 1000-2500 м тереңдиктен жер бетине ар түрдүү минерализациядагы азотту термалдык сууларды чыгарышкан (Мельникова, Ермакова).

Чүйдөгү негизги минералдык суулар.

Айран-Суу минералдуу суусу. Чүйдөгү Москва районундагы дарыланууга жана ичүүгө жарамдуу минералдуу суу булактары. Беловодский айылынан 30 км түштүктө, Ак-Суу (Жар-Таш) минералдуу суусунан 3 км түштүк батышта, деңиз денгээлинен 2500 м бийиктикте. Суу жергиликтүү элге илгертен белгилүү. Алгачкы Геологиялык маалымат 1956-жылы берилген. Суу аймагын ордовик мезгилинде пайда болгон кумдук аки таш теги, сланец түзөт. Суу муздак (7° - 10°C) тунук, жытсыз, кычкыл, даамдуу көмүр кычкыл газдуу (CO₂ -500 мг/л). Аз минералдашкан (0,4 -0,6 г/л) курамы гидрокарбонат- сульфат - кальций - магнийлүү. Булактын чыгымы 1 л-сек. микрокомпоненттерден Ак-Суу минералдуу суусуна караганда молибден эки эсе көп (0,011 мг/л), фтор 0,35 мг/л сууну суу сундук катары ичүүгө болот [4.138]. Минералдуу суу булактары түндүк-чыгышка карай созулуп жаткан тектоникалык жаракадан булак түрүндө агып чыгат.

Ак-Суу (Жар-Таш) минералдуу суусу - дарылануу жана ичүүгө жарамдуу булактар. Москва районундагы Беловодский темир жол станциясынан 30 км түштүк тарапта, Ак-Суунун Жар-Таш куймасынын чатында деңиз денгээлинен 2400 м бийиктикте жайгашкан. 1949-жылдан изилдене баштап, 1956-58-жылдары запасы (247,3 м³/сут) аныкталган. Ак-Суу (Жар-Таш) минералдык суусунун булактары ордовик мезгилинде пайда болгон кара түстүү сланец катмарларын аралап, тектоникалык

жаракалар аркылуу жер үстүнө чыгат. Суу муздак (7°- 14°C) тунук, чала кычкыл (РН 5,5-5,9) келип курамы гидрокарбонаттуу кальций магнийлүү. Суунун негизги дарылык фактору - натрий жана магний туздарын түзгөн гидрокарбонат иону. Анын суудагы өлчөмү 0,8 - 1,5 г/лге жетет. [3, 323-б]. Минералдык суу адамдын ашказан, боор, өт, ичеги карын ооруларына даба боло турганы изилденген. Ошондй эле 1970-жылдан тартып суусундук катары ичүүгө сатыкка чыгарылып колдонулган.

Аламүдүн минералдуу суусу - дарыланууга жарамдуу ысык булактар. Аламүдүн районунун аймагында, Бишкек шаарынан 30 км түштүк тарапта, Аламүдүн суусунун боюнда, деңиз денгээлинен 1700 м бийиктикте жайгашкан. Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы арашан суулары чыгуучу зонада жатат. Палеозой доорунун башталышында пайда болгон граниттердин арасындагы тектоникалык жарака аркылуу жер бетине булак түрүндө чыгат. Дебити 5-7 л/сек, суу өзүнүн химиялык курамы физикалык касиети боюнча аз минералдашкан (0,4 - 90,8 г/л), азоттуу (88%), гидрокарбонат - кальций - натрийлүү жылуу сууга кирет. Суунун температурасы 20-30°C, түссүз, жытсыз жана даамсыз, курамында бир аз барий, стронций, марганец, молибден, висмут, вольфрам, жез бар. Суунун дарылык касиеттеринин бири - анын курмында кремний кислотасынын (30-50 мг/л) болушу [3. 324]. Бул минерал суусунун таасири адамга айрыкча муун, ашказан, нерв, гинекология ооруларына пайдаланууга боло турганы изилденген.

Ысык-Ата минералдуу суусу. Ысык-Ата минералдуу суусу – Чүй өрөөнүндөгү дарылык касиети бар жылуу суу булактары [1. 495-б]. Ысык-Ата районунда Бишкек шаарынан 77 км түштүк-чыгышта, Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Ысык-Ата капчыгайында деңиз денгээлинен 1775 м бийиктикте жайгашкан. Алгачкы геологиялык маалымат 1875-жылы берилген. Жылуу суунун агымында палеозойдун метоморфизделген сланец, кумдук ж. б. чөкмө тоо тектери жана аларды жиреп чыккан гранит – диорит интрузиясы ошондой эле аларды жаап жаткан антропогендин борпоң чөкмөлөрү жатат. Тоо тек катмарларын меридиан багытында созулуп жаткан терең тектоникалык жарака кесип өтөт. Аны бойлоп көп ысык суу булактары жайгашкан. Суунун температурасы 48 - 55°C ге чейин, тунук, күкүртүү суутек жыттанат. Булактардын жалпы чыгымы 3,64 л/сек. кенде 8 бургулоо көзөнөгү бар. Алардан ысык суунун жалпы чыгымы 20 л/сек. Суу аз минералдашкан, кремний кислотасы арбын. Сульфат - хлорид – гидрокарбонат-натрийлүү. Составында азот, фтор бир кыйла, аз өлчөмдө бром, темир, титан, ванадий, алюминий, молибден, стронций, жез, литий кезигет. Жылуу суунун базасында Ысык-Ата курорту иштейт [1, 398-б].

Бассейн курулуп эс алуу жана ден соолукту чындоодо Чүйдөгү бирден бир минералдык суу болуп саналат. Ичтен ичип жана киринип дарыланууга боло турган сапаты бар. Мындан тышкары дарыланууга баткактар колдонулат.

Даары баткактар.

Кыргызстанда дарылыка колдонулуучу баткактардын эки түрү бар, алар тунма жана чым баткактары. Республикада чым баткактары көп, алар золдуу чымдардан турат. Баткак саз болуу процесстеринен өнүккөн, кубаттуу чым катмарынын болушу менен мүнөздөлгөн райондордо жайланышкан. Аларга Чүй ойдуңу кирет.

Чүй өрөөнүнүн дагы бир чым баткактарын изилдөөнүн тарыхы бар. Ал жөнүндө алгачкы маалыматтар ХХ кылымдын башталышына таандык экендигин 1913-жылы В. А. Васильева баяндап жазган. Андан кийин мелиоративдик жумуштарды өткөргөн убакта аны Володин Тюрямнев сүрөттөп жазып чыккан. 1961-жылыдан баштап Түндүк Кыргызстандын

чым саздарын. Кыргыз ССРнин Илимий Академиясынын геологиялык институту изилдеп 1965-жылдан тартып Кыргыз курортология институту Камышановка жана Лугавск кендеринин катмарларын гидрогеологиялык, гидрохимиялык изилдөөлөрдүн комплексин жүргүзгөн. Натыйжада, Камышановкадагы баткактар чыгуучу жер пайдалануу үчүн сунуш кылынган болучу. Аны комплекстүү чалгындоо 1977-жылы өткөрүлгөн. Баткактардын запастары эсептелинип чыккан. Физика-химиялык, микробиологиялык бөлүгү жана касиеттери изилденген, рационалдуу пайдалануу боюнча сунуштар берилген.

1974-жылы Кыргыз ССР Министрлер Советинин Токтому менен Кыргыз Совет курортко Камышановка чым ылай участкасы бөлүнүп берилген болуучу. Ылай алынуучу жердин аймагы тосулган жана коргоого алынган, бул ылай алынуучу жер үчүн санитардык коргоо чөлкөмүнүн долбоору иштелип чыгылган.

Камышановка - баткак кени. Сокулук районунда Камышановка айылынын жанында Чүй суусунун боюнда Бишкек шаарынан 56 км түндүк-батыш тарапта. 1964-жылы табылып, 1965-66-жж кендин батыш бөлүгүндө геологиялык чалгындоо жүргүзүлгөн. Кең аймагы чым көндүү тектирче менен бир нече катмарынан түзүлгөн. Эң үстүндө калыңдыгы 0,4 - 0,7 м чым көң анын астында кара түстөгү илээшкек ылай менен аралашкан өтө чиринген (99%) чым көң баткагы дарылык касиетке ээ. Анын калыңдыгы 1,5-2 м. Баткак минералдашкан, күкүрт суутектүү. Чыгыш бөлүгүнүн запасы 670 миң тонна [4, 224-б]. Бул баткак Бишкектеги дарылоо мекемелеринде жана Ысык-Ата курортунда кеңири колдонулат.

Луговой баткак кени. Чүй өрөөнүндөгү дарылык касиети бар баткак жаткан жер. Аламүдүн районунда Луговой айылынын түндүк-чыгышында 1964-жылы табылган. Баткак катмарынын түзүлүшү өтө татаал: үстүнкү кыртыш (20 см); кара күрөң түстөгү чириндиге айланган чым көң (0,55 - 1,3 м); күрөң түстөгү жука чым көң тилкелери бар ийилгич, илээшкек тунма (0,3 - 1,5 м); арасында 20 см ге чейинки илээшкек тунма баткагы кара күрөң чым көң (1,5 м); чым көң түрүндөгү илээшкек тунма (0,4 – 1 м) баткак. Орточо калыңдыгы 2,9 м баткактын суюк ылайы гидрокарбонат - кальцийлүү, минералдануусу 1,9 - 9,8 г/л. Запасы 611,1 миң т [4.177]. Кен Чүй суусунун жайылмасындагы эки тектирчеден жайгашып байыркы көл чөкмөлөрүнөн пайда болгон илээшкек чым көндүү баткактан турат.

Ден соолукту чындоодо жана эс алууда минералдык суулар менен дары баткактардын мааниси зор. Республикада адамдын ден соолугун чындоого бир топ минералдык суулар бар. Алардын изилденгени азыркы учурда колдонулат. Минералдык суулар адамдын ички органдарына жана денедеги ар кандай жараларга дарылык касиети өтө жакшы жана дагы экологиялык жактан абдан таза. Ал эми дары баткактар сөөк ооруларына жана денеге жаап дарылоодо, ден соолукту чындоого колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук /Башкы ред. Б.Ө Орузбаева. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. Т.6
2. Здравницы Киргизии / К. К. Кадырбеков, В. М. Быховский, Н. Н. Морозова Ф.: Кыргызстан, 1986. 86 с.
3. Кыргызстан географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. /Башкы ред. Ү.Асанов; Ред.кеңеш К.Оторбаев ж.б. – Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору; – Б.: 2004. 720 б.
4. Чүй облусу: Энциклопедия. - Б 1994. - 720 б.

References:

1. Kyrgyz Soviet Encyclopedia: 6 volumes / Chief editor. B. Oruzbaeva. - F.: The main reaction of the Kyrgyz Soviet Encyclopedia, 1980. Т.6
2. Zdravnitsy Kirgizii / К. К. Kadyrbekov, V. M. Bykhovsky, N. N. Morozova F.: Kyrgyzstan, 1986. 86 p.
3. Geography of Kyrgyzstan. Encyclopedic textbook. / Chief editor U. Asanov; Ed. council K. Otorbaev et al. - State language and encyclopedia center; - B.: 2004. 720 p.
4. Chui region: Encyclopedia. - B 1994. - 720 p.

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

УДК 787.37.025(712.54)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-255-260

Корпобаева Мариям Керималиевна

Жумамүдүн Шералиев атындагы №6 Балдар музыкалык искусство мектеби,
окутуучу

Корпобаева Мариям Керималиевна

Детская музыкальная школа искусств №6 им. Жумамүдүна Шералиева, учительница

Kopobaeva Mariam Kerimalievna

Children's music school of arts №6 named after Zhumamudun Sheraliev, teacher

**ИМПРОВИЗАЦИЯ - КЫРГЫЗ САЛТТУУ КОМУЗ КҮҮ МУЗЫКАСЫНДАГЫ
ӨНҮГҮҮ ПРИНЦИПТЕРИ**

**ИМПРОВИЗАЦИЯ КАК ПРИНЦИП РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОЙ КОМУЗНОЙ
МУЗЫКИ**

IMPROVISATION AS A PRINCIPLE FOR THE DEVELOPMENT OF KOMUZ MUSIC

Аннотация: Макалада импровизациянын ролу жөнүндө сөз болот. Ошондой эле "Манас" эпосунун жана комузга арналган музыканын мисалында экспрессивдүүлүктүн каражаты катары импровизацияга басым жасалат.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о роли импровизации. Основное внимание уделяется в ней на импровизации как средство выразительности на примере эпоса «Манас» и музыки для комуза.

Annotation: The article deals with the issue of the role of improvisation in the development of the komuz music of the oral tradition, it focuses on improvisation as a means expressiveness on the example of the epic «Manas» and music for komuz.

Негизги сөздөр: Импровизация, вариант, инвариант, импровизациянын вокалдык түрү, импровизациянын аспаптык түрү.

Ключевые слова: Импровизация, вариант, инвариант, вокальный тип импровизаций, инструментальный тип импровизации.

Key words: improvisation, variant, invariant, vocal type of improvisation, instrumental type of improvisation

XIX жана XX кылымдар ичинде элдик комуз аткаруучулук, жанрдык курам жагдайында, аспаптык (импровизациялык) төкмөлүк салттуулукта өнүккөндүгүн баамдайбыз. Бул мезгилдер ичинде элдик күүлөрдүн көп жанрдуулугу: камбаркандар, кербездер, ботойлор, шыңгырамалар, кербездер, толгоолор ж. б. көп түрдүүлүгү, тарыхый калыптанып өнүгүүсү болуп өткөн. Элдик күүлөрдүн мындай өнүгүү процесси бирдиктүү нуктагы багытта өнүгүү жолуна багытталган. Ошону менен бирге чыгармачылыктагы көркөм аткаруучулук тенденциялардын өз алдынчалыгы жана татаалдыгы, көп тармактуулугу менен мүнөздөлөт. Комуз музыкасында чыгармачылык чөйрөнүн өнүгүүсү бир муундан экинчи муунга өтүшү менен, жаңы чыгармачыл ой толгоолорго жана идеяларга сугарылгандыгын көрөбүз. Белгилүү музыка изилдөөчү Б.Алагушев: “Элдик музыканттардын бир артыкчылыгы – ал башка аткаруучулардай бир күүнүн кайруусун

экинчи күүгө аралаштырып чертпестен, ташка тамга баскандай так аткарууга аракетин жасачу” – деп жазган [1].

Импровизация – бул чыгармачылык дүйнөсүндө глобалдык маанидеги кенен жайылтылган, керектүүлүгү так аныкталган жана эффективдүүлүгү даана тастыкталган көрүнүш. Ал эч качан өчпөгөн, ар дайым тирүү жашаган чыгармачылык баалуулуктар менен салыштырылат [6]. Импровизация байыркы замандардан бери келген көркөм өнөр турмуштун тигил же бул жагдайларында адамдардын иштермандык кыймыл-аракети менен колдонулуп табигый түрдө кайталанып турган көп функционалдуу өнөр куралы болоуп эсептелинет. Импровизация көркөм өнөр чыгармачылыгынын табигый мыйзам ченемдерине ылайык өзүнчө өндүргүч күч касиетине ээ болуу менен табийгат таануунун (или естествознание) кандайдыр бир урунттуу көрсөткүчү катары саналат [7]. Андыктан импровизация кыргыз комуз күү системасында белгилүү бир деңгээлде илимий-теориялык проблема катары өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Тескерисинче, комуздук күү музыкасынын тарых-таржымалында, мурунку жана кийинки муундагы өнөр практикасында болгон жана болуп жаткан иштер, алардагы жетишкендиктер, мүчүлүштүктөр культурологдордун, искусство таануучулардын, философдордун алдына жаңы милдеттерди, максаттарды койууда.

Импровизация тууралуу музыка таануучу К.Дүйшалиев эмгегинде мындай деп жазат: «Импровизация деген түшүнүк кыргыздын эл чыгармачылыгындагы бөтөнчө феномен катары каралган төкмөлүк өнөр менен тыгыз байланышкан. Анткени, ырчылык, аспапчылык, салттуу көркөм өнөрүндө чыгармалар тек кана оозеки түрдө, аваздык чыгарма болобу, жаттап алуучулук менен эмес, төгүп импровизациялап куюлуштуруп чыгаруу процессинде жаралат [3].

Импровизация – көркөм өнөр чыгармачылыгынын бирден бир маанилүү аргасы (способ) жана сыйымдуу форма түзүлүш каражаты. Термин катары «импровизация» латын тилинен ооп келип, бизче «күтүүсүз», «кокустан», «капыстан» деген маанини билдирип, биздин оюбузча, эки же андан ашык лингвистикалык түшүнүктөр менен чечмеленет [4]. Биринчи маанидеги түшүнүк боюнча импровизация жаратуучулук көркөм өнөрдө, мисалы, комуз чыгармачылыкта күү чыгаруу өнөрүндө алдын ала даярдабай туруп, дароо жаңы күү жаратып ойноп берүү жөндөмүн айгинелеген фактыны көрсөтөт. Мындай талап-суроого ылайык коюлган критерийлердин эрежеси боюнча автор-комузчу күүсүн мурунтадан жаттап алуу жолу менен эмес, төгүп, импровизациялап жаңы чыгармачылык жаратмандык менен анын өз оюунан чыккан обон кайрыктарды жуурулуштуруп аткаруу процессинде пайда болот. Мындай табигый (естественный) чыгармачылык процессте аткаруучу-комузчу күүнү ойноп жатып угуучу-көрүүчүлөргө автор жараткан музыкалык образдарды өзүнүн жеке аткаруучулук стилине ылайык чыгарманы кандай деңгээлде түшүнгөндүгүн көрсөтүп, кандайдыр бир «эркин» (өздүк) маанайда интонациялап кошумча түс, нюанстарды киргизип ойноо мүмкүнчүлүгүн пайдаланат. Ошондо комузчулук, күүчүлүк өнөрдөгү импровизациянын экинчи маанисиндеги түрү, башкача атканда, интерпретациялык маңызы аныкталат. Аудиторияда отургандар өздөрүнүн маданий ментолитетине, угумдук жөндөмүнө, ой жүгүртүүсүнө психологиялык жактан таасир берилип адекваттуу реакция кылышат. Андай жагымдуу жан саргиткен реакцияны алар комузчунун жан дүйнөсү, чыгармачылык энергиясы менен жаралган көркөм эстетикалык атмосфера аркылуу сезишет.

Белгилүү музыковед В.Виноградов Алымкул Үсөнбаев тууралуу өзүнүн эмгегинде: «Алымкулдун поэзияга болгон шыгы жана таланты өтө бийик болгон. Анын ырлар

топтомунан башка күнүгө импровизировать этип чыгарган чыгармалары бир топ эле. Импровизациялоо ал үчүн кыйын эмес болучу...» [2].

Комуз жана комуз күүсү кыргыз элинин руханий байлыгынын социалдык-маданий тармагындагы бир баалуу бөлүмү катары коомдо өзүнүн ордун бекем сактап, өнүктүрүп, ошондой эле, ал өзүнө тиешелүү аксиологиялык баркын-наркын көтөрүп, эстетикалык баалуулугун кеңейтип турушу зарыл. Анткени комуз күүлөрү баа жеткис улуттук мүлктөрүнүн эң алдыңкы катардагы турган кыргыздардын чыгармачылык мурастарынын бир тармагы болуп эсептелинет. Эгерде комуз музыкасын кыргыз элинин маданиятынын туу чокусу (Чынгыз Айтматов) болгон океан сыяктуу «Манас» эпосу, башкача атканда, оозеки салттуу айтуучулук (баяндоочулук) менен импровизациялык өнөр жагынан салыштырып көрүп, бул эки түрдөгү улуу элдик салттуу профессионалдык көркөм чыгармачылыкта эки башка типтеги уникалдуу өзгөчөлүктөрдү байкоо менен, ошол эле убакта алардын ортосунда жанрдык жактан тиешеси жок болгондугуна карабай төкмөлүк импровизациялык стил боюнча окшоштуктар көрүнөт.

Жанрдык аныктамасы боюнча «Манас» эпосу жана бардык кыргыз оозеки музыкалык-поэтикалык дастандар вокалдык чыгармалар болуп эсептелет. Анткени алар ар дайым аваздык үн менен аткарылат. Адамдын үнү менен аткарылган чыгарма вокалдык чыгарма деп аталат. Ал эми комуздук күүлөрдүн бүт баарысы аспаптык чыгармалар деп аталат. Вокалдык жана аспаптык жанрлар көп жагынан айырмаланып турушат. Ошол эле учурда алардын ортосунда төкмөлүктүн, импровизатордуктун жалпы белгилери бар. Ага баары макул. Андыктан оозеки салттагы элдик-профессионалдык маданияттын ар кандай жанрында катышкан музыкалык тилдин элементи болгон импровизациянын универсалдуулугунун көрсөтүлүш формасы кандай деген суроо туулат. Бул жерде көркөм чыгармалардын мазмунун байытуу жана форма түзүлүшүн өнүктүрүү үчүн системалуу колдонуучу искусство катары импровизациянын өзгөчө статусу жөнүндө сөз козгосо дурус болчудай. Мында күүнүн композициялык структурасын куруунун инварианттык-варианттык системасы түзүлөт. Салттык музыканын ар кандай жанрында стабилдүү жана туруктуу колдонулуучу инвариант түшүнүгү импровизациянын составына кирет. Ошондой эле инвариант чыгармаларда функциялашуунун төкмөлүү формасынын эч өзгөртүлбөгөн сапатында колдонулат. Ал эми вариант, инвариантка каршы, күүлөрдүн композициясында бардык мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу менен импровизацияда күчтүү сүрөттөө курал-каражаты катары көрсөтүлөт.

Эпикалык вокалдык-поэтикалык жана комуздук аспаптык чыгармачылыгындагы импровизациянын потенциалдык жыйындысын, башкача айтканда, көркөм өнөрчүлүктүн идеалук-мазмундук максаттарын ишке ашыруунун ар түрдүү жолдорун, мүмкүнчүлүктөрүн жана жарамдуулугун көрсөтүп турган универсалдуулуктун табияты жана күч-кубаты тастыкталат. Негизи көркөм чыгармалардын бардык түрлөрүндө импровизациянын мүмкүнчүлүк потенциалы универсалдык күч-кубаттын көрүнүп-билинип турушу менен өнөр адамдарынын табигый талант-шыгына жараша, алардын руханий-энергетикалык кубаттуулугунун чен-өлчөмү менен аныкталат.

«Манас» эпосу менен дастандардын башынан аягына чейинки толук көлөмдөрү менен комуз күүсүнүн бүтүндөй бир формада жазылган чыгармасын убакыт-мезгилдик категория боюнча салыштырганда, алардагы колдонулган импровизациялардын асман менен жердей болгон айырмачылыктары көрүнөт. Бирок, ошол эле учурда ал импровизациялар чыгармалардын форма түзүлүшүн өнүктүрүп иштетүү жагынан

методикалык бирдейликтер окшоштуктар байкалат. Анткени, манасчы-дастанчылар да комузчулар да чыгармалардын форматүзүлүшүн импровизациялык метод менен иштетип бүтүрүүнү бирдей максат кылып коюшат.

Эпос, дастан айтуучулукту жана комуз күүчүлүк өнөрдү убакыттык категория боюнча салыштырып, аларда импровизациялык стил- каражаттарынын жыштыгы, мобилдүүлүгү боюнча алганда масштабдык айырмачылык көрүндү, бирок ошол эле учурда импровизация өнөр курал катары бирдей максаттуу стереотиптик методикалык принцип менен колдонулгандыгы тастыкталат. Ошону менен бирге комузчулук өнөрдүн импровизациясынын жогоруда айтылган айырмачылыгы аспаптык музыканын психологиялык кабылдоочулук өзгөчөлүгүнө ылайык ойнолуп жаткан күүнүн образдары жыйнактуу кыска формада элге жеткирилип локанизм принциби менен угуучу-көрүүчүлөргө тартуу кылгандыгы аркылуу далилденет. Салттуу аспаптык музыкалык өнөрдүн табышмактуу психологиялык спецификасына жараша комуз күүлөрүнүн сюжетсиз түзүлгөн образдык программалары аспапта тагылган үч кылдын термелүүсү аркылуу үн-добуштук интонациялары менен баяндалат. Күүдөгү образдык программа угуучу-көрүүчүгө айтылап жазылбайт, жарыяланбайт. Күүнүн образдарын алар өздөрүнүн психологиялык сезимталдык жөндөмүнө, түшүнүгүнө жан билимдүүлүгүнө жараша кабылдайт. Комуз күүсүнүн форма түзүлүш процесси аспаптык музыканын жабык программалуу табиятына жараша тыгыз камералык миниатюралык формада жазылышынын себеби, анын чакан убакыт ченем-өлчөмүндө чагылдырылып чечилишинде.

Кыргыз салттуу музыкалык чыгармачылыгында кеңири колдонулган импровизациянын эки түрүн дифференцияциялык метод менен караштыруу максатында, анын биринчисин ыр түрүндөгү манасчы-дастанчылардын элдик ырдоо (вокал) стилинде аткарылгандыгына байланыштуу вокалдык типтеги импровизация деп атап койуу карама-каршы пикирди жаратпайт. Ал эми комуз музыкасына карата айтылган чектөө, локонизм стилиндеги принцип менен түзүлгөн форматүзүлүштөгү импровизациялык тип деп, башкача айтканда, импровизациянын аспаптык тиби деп атаганга негиз бар. Айта кетүүчү нерсе, импровизациянын комуздук аспаптык тиби драматургиялык форматүзүлүшүндө ал өзүнчө тыгыз бириккендик (компактность) жана ныкталгандык (спрессованность).

Импровизация көркөм өнөрдүн тирүү жана мобилдүү ыкма «куралы» катары көлөмү жагынан чакан форматтагы комуз күүлөрүндө көп түрдүү, ар кандай колдонулуп, форматүзүлүш процессинин өнүгүшүнө кандайдыр бир конструктивдик таасир берип турат. Импровизация чыгарманын драматургиялык структурасында өзүнүн салмагы бар энергетикалык күч болуп эсептелгендиктен, анын варианттык усулдук категориясына көңүл бурулат. Импровизация комуздук күү музыкасынын драматургиялык принциптеринин башында турган, арбын кездешүүчү түрү катары варианттык ыкма-каражаттарга таянат. Комуз күү музыкасынын форматүзүлүш процессинде музыкалык тема, башкача айтканда, күүнүн башкы кайрык-темасы чыгарманын драматургиялык өнүгүүсүндө башкы образ (же каарман) күүнүн экспозициясы катары биринчи жолу көрсөтүлгөндөн кийин ар түрдүү мүнөздөлүнгөн башкы кайрык-теманын вариантталыштары аркылуу угуучу-көрүүчү күүнүн жаңырыгына жан дүйнөсүн жумшап кулак төшөйт эмеспи. Ошондо күүнүн композициясында чыгалдырылган образдык психологиялык портрети башкы кайрык –теманын вариацияланышы менен мүнөздөлүшү байкалат. Демек, салттуу кыргыз комуз музыкасында башкы кайрык-теманын

татаалдашпаган жеңил түрүндөгү көп жолу кайталанып вариантталышы комуз импровизациясынын эң жөнөкөй түрү дегенди билдирет. Буга комуз музыкасында көптөгөн чыгармалардын ичинен улуу комузчу-ырчы Атай Огонбаевдин «Кыз кербез» күүсүн мисал келтирсе болот. Ал эми комуз күүсүнүн башкы кайрык-темасы форматүзүлүштүн өнүгүш учурунда иштетилип, образ жаңы музыкалык элементтер менен аралаштырылып жана алмаштырылып татаалдашкан варианттар аркылуу импровизациянын татаал түрү пайда болот. Комуз музыкасынын форматүзүлүш системасында мындай импровизациялык түрдү төмөндөгү алп комузчу Карамолдо Орозовдун «Сынган Бугу» күүсүндө татаалдашкан түрүн көрүүгө болот.

Дегинкиси импровизациянын жөнөкөй түрү комуздук күүнүн композициясында соло (жалгыз), жеке түрүндө ойнолгон чыгармаларда колдонулат. Ал эми комуз күү музыкасынын импровизациясынын татаалдашкан түрү айрым күүлөрдүн драматургиялык структурасындагы оор гармониялык-фактуралык жана өлчөм-ыргактык элементтер менен шөкөттөлөт.

Жогоруда айтылган комуздук күү импровизациясы жөнүндөгү ойлорду жыйынтыктасак, салттуу аспаптык күүлөрдүн драматургиялык таасирдүү өнөр «куралы» катары автор-комузчуларга жана атаруучу-комузчуларга кызмат кылуу менен күү өнөрчүлүгүндө көп маани-маңыздуу, көп түрдүү, ар башка мүнөздөргө ээ болгон, күү музыкасынын форматүзүлүш процесстеринде олуттуу ролду ойноп турган көркөм практикалык феномен экендиги анык болду.

Ошентип көркөм өнөр чыгармачылыгынын эки башка жанрын салыштыруу методу менен изилдөөнүн алкагында импровизациялык системанын ар кандай функцияланышы эпикалык-вокалдык жана комузчулук-аспаптык музыканын чыгармаларына карата аныкталды.

Импровизация көркөм өнөрдүн бардык түрлөрүндө өзүнчө катализатордук жана локомотивдик күчү бар өнөр «курал» - каражат [5]. Ал чоң жана кичине форма-көлөмдөгү чыгармалардын узундугуна жана кыскалыгына карабастан бирдей маани-максатта, бардык жерде, бардык элде салттуу музыканын түрлөрүндө универсалдуу маанидеги орду менен өзгөчө көркөм статуска ээ экендиги тастыкталды.

Колдонулган адабияттар:

1. Алагушов Б, Медетов Т. Карамолдонун күүлөрү. Ф, 1978. Бет-16.
2. Виноградов В. Кыргыз музыканттар жана ырчылар. М, 1972. стр.68
3. Дюшалиев К. Салттуу музыкадагы импровизациясы. Ин: Салттуу музыка: теория жана методдор. Бишкек, 2012. С.107.
4. Дюшалиев К. Салттык музыка: Жана Усульдары теориялары. Б, 2012 40-коюм
5. Рошина Л. Импровизация боюнча комментарийлер. Китеп: фортепиано үчүн француз клавесин музыкасы. М, 1974.
6. Ямпольский И. Импровизация. В: Музыкалык энциклопедия. Т.2, М., 1974. С. 508-5-9.
7. Импровизация. Китепке: TSB. Т.17, М., б. 596-597

References:

1. Alagushov B, Medetov T. Songs of Karamoldo. F, 1978. Page-16.
2. Vinogradov V. Kyrgyz musicians and singers. M, 1972. p. 68

3. Dyushaliev K. Improvisation in traditional music. In: Traditional Music: Theory and Methods. Bishkek, 2012. P.107.
4. Dyushaliev K. Traditional Music: Theories and Techniques. В, 2012 40th bet
5. Roshina L. Comments on Improvisation. Book: French Harpsichord Music for Piano. М, 1974.
6. Yampolsky I. Improvisation. In: Encyclopedia of Music. Т. 2, М., 1974. S. 508-5-9.
7. Improvisation. To book: TSB. Т. 17, М., p. 596-597

УДК: 748.4(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1(2)-260-266

Муратбек Касей

Б. Бейшеналиева атындагы КММИУ, Маданият таануу илимдеринин кандидаты, доцент

Муратбек Касей

КГУКиИ им. Б. Бейшеналиевой, кандидат культурологии, доцент,

Muratbek Kasey

KSUCA B. Beishenalieva, PhD in Cultural Studies, Associate Professor

КОМУЗДУН КОШТООСУНДА ЫРДООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ОСОБЕННОСТИ ПЕНИЯ В СОПРОВОЖДЕНИИ КОМУЗА PECULIARITIES OF SINGING ACCOMPANIED BY KOMUZ

Аннотация: макалада кыргыз элинин ырчылык аткаруучулук өнөрүнүн байыртадан берки салттуу түрдө өнүгүүсү менен бирге, ырдоонун аспаптын аткаруусунда коштолуусу тууралуу сөз болот. Ырчылык өнөрдө көбүнчө комуз аспабы коштоочу катары колдонулгандыгы, ырчынын комузда мыкты аткара билиши, анын толгоолору, чертүү ыкмаларын өздөштүрүүсү жөнүндө айтылат. Ырчынын үнү менен аспаптын тембринин шайкеш келүүсү, чыгарманы аткарууда аспаптын партиясынын өзүнчө кайрыктуулугу баса белгиленген. Ошондой эле, комуздун толгоосу музыка мыйзам ченемдүүлүгү эске алынуу менен, бир системага түшүрүлүшү боюнча маалымат берилет. Бул учурда, ырчынын үнүнүн бийиктик ченемине жараша жана тональностун тактоо менен комузду толгоп алуу белгиленет. Комуздун коштоосу менен аткарылуучу чыгарманы тандап алуу негизгиси маселерден болгондугу айтылат.

Аннотация: В народные песни и произведения народных певцов-мелодистов занимают значительное место в музыкальной культуре кыргызского народа, в его повседневной жизни. Для их сопровождения применяются различные музыкальные инструменты (комуз, кыл кыяк ж. б.), но особой любовью пользуется комуз, который широко используется как сольный, ансамблевый, оркестровый инструмент, а также популярен как аккомпанирующий инструмент. В данной статье выявлен комплекс исполнительских задач певца на примере работы с собственными сопровождениями на комузе. Такая работа требует от музыканта-певца, аккомпаниаторского опыта, ряда специфических навыков и знаний из области инструментальных исполнительских искусств. В статье также подчеркивается гармония голоса певца и тембра инструмента, индивидуальность инструментальной партии в исполнении произведения. Выявлена специфика аккомпаниаторской деятельности певца, а также определен комплекс знаний, умений и навыков необходимых певцу для профессиональной исполнительской деятельности.

Annotation: folk songs and works of folk singers occupy a significant place in the musical culture of our people, in his daily life. For their maintenance, various musical instruments are applied (komuz, kyl kyyak and etc.), but special love enjoys a subscriber who is widely used as a solo, ensemble, orchestral tool, and also popular as an accompanied tool. In this Article, the complex of the singers performing tasks was revealed on the example of working with its own escorts on a community. Such work requires a musician-singer, accompaniment experience, a number of specific skills and knowledge from the field of instrumental artists. The article also emphasizes the harmony of the voice of the singer and the timbre of the instrument, the individuality of the instrumental party performed by the work. The specificity of the accompanying activity of the singer was revealed, as well as a set of knowledge, skills and skills of the necessary singer for professional executive activities.

Негизги сөздөр: элдик ырдоо, аккомпанемент, комуз, тембр, искусство, аткаруучулук маданият, фольклор, ансамбль, оркестр.

Ключевые слова: народное пение, комуз, аккомпанемент, тембр, искусство, исполнительская культура, фольклор, ансамбль, оркестр.

Keywords: folk singing, escake, accompaniment, timbre, art, escorting culture, folklore, ensembleб orchestra.

Кыргыз элинин ырчылык аткаруучулук өнөрүндө, ырчы-акындар элдик музыкалык аспаптын коштоосунда ырдоону өнүктүрүп келишкен. Аспаптын коштоосунда ырдоо абалтан эле салтка айланган. Көбүнчө, ырчылардын арасында комуздун коштоосунда ырдоо кеңири тараган. Кээде, кыл кыяктын коштоосунда ырдагандар да кездешет.

Аккомпанемент деген эмне? Аккомпанемент – француз тилинде “accompaner” – “коштоо” дегенди билдирет. Демек, аккомпанемент – бул обондуу ырды, термени, дастанды ж. б. музыкалык гамониялык жагдайында коштоого алуу деген мааниде. Аккомпанемент катары колдонулуучу музыкалык аспап чыгарманы аткарууда ырчыга желөк гана болбостон, чыгарманын музыкалык сапатын жогорулатууга, көркөм-кооздугун байытууга көмөк көрсөтөт.

Негизинен, байыртадан бери эле ырчылар чөйрөсүндө комуздун коштоосунда ырдоо кеңири тараган. Анткени, бул аспап ырчылардын аткарган чыгармаларын коштоодо, эң ыңгайлуулугу, тембринин көркөм-кооз жагымдуулугу, адам баласынын ырдоо үнү менен шайкеш келиши менен өзгөчөлөнөт. Ал, адам баласынын үнүнүн кандай гана ыкмасы болбосун, аны тууроо, окшоштуруу сапаттарына ээ. Ошондуктан, нечен кылымдардан бери комуз аспабын ырчылардын да, төкмө-акындардын да, дастанчылардын арасында кеңири колдонулуп, сүйүктүү аспабына айланып келгендигин билебиз. Ал гана эмес, манасчылардын ичинен да, элдик аспаптардын коштоосунда “Манас” дастанын айткандары кездешкен [2, 455-б.]. Мисалга алсак, Арстанбек “Манас” дастанын комуздун, ал эми, Жаманкара, Саид Бекмуратов кыл кыяктын коштоосунда айткандары белгилүү болгон.

Комуздун коштоосусуз ырдаган ырчы-акындарды өтө сейрек кездештиребиз. Илгертеден эле, комуздун коштоосу менен ырдоодо ырчы-акындын аспаптык жана ошондой эле, ырчылык аткаруучулук маданиятынын жогору болушу талаптуу болгон. Албетте, ар бир ырчы чыгарманы комузда өзүнүн аткаруусу менен коштоо салтка айланган. Ырчы аткарган чыгарманы коштоочу аспабын да мыкты өздөштүрө билген.

Кандай гана чыгарма болбосун (ыр, күү, терме, дастан ж. б.), анын үстүндө иштөөнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүк өзгөчөлүгү бар экендиги бизге маалым. Ал эми, комузчулук

аткаруучулук жөндөмдүүлүк өзүнчө каралуучу маселе. Ал маселелер аспаптын добушун чыгаруу, шилтемдерин туура жөндөө, аткаруучулук ыкмаларын тийиштүү деңгээлде өздөштүрүү, ошондой эле аткаруучунун аспапта ойноодо отуруу тартиби, оң жана сол колдорунун абалдары, аппликатуранын туура жайгашуусу сыяктуу жагдайларга байланыштуу. Ошондой болсо да, ырчылык менен аспаптык аткаруучулуктун кандайдыр бир деңгээлде бири-бири менен тыгыз байланыштыгы бар. Бул жагдайда ырчы аспабынын толгоосун өзүнүн үнүнө шайкештиктеги тональностко күүлөп алуусу зарыл.

Ырдын аспаптык коштоосун өздөштүрүүгө киришүүдө, баарынан мурда ырдын обонун тактап, сөзү менен айкалыштыра өздөштүрүп алуу керек. Андан соң, адеп ырга аспаптык киришүүсүн иштеп чыгуу керек. Ырдын аспаптык киришүүсү чыгарманын жалпы мүнөзүн чагылдыруу менен, обондун өзү кайталанбастан, анын темасынын негизиндеги өзүнчө обонго мүнөздүү кайрыктардан турушу керек. Андан соң, ырдын куплеттер ортосундагы аспаптык кайрыктарын жөнгө салууга киришүүгө болот. Негизинен музыкалык мыйзам ченемдүүлүктөн четтебестен, ырдын киришүүсү да, куплеттер ортосундагы аспаптык кайрыктар да, ырдын негизги темасынан четтебестен, унисондуу түрдө эмес, кандайдыр бир өзүнчө обонго шайкеш келген кайрыктардан турушу дурус болот. Мындай аккомпанемент ырды обондук, гармониялык ж. б. жагынан байытуу менен, обон менен айкалышкан шайкештиктеги көркөм-кооздукту берет. Кээ бир элдик ырлардын обону өтө жөнөкөй келүү менен, кайрыктарынын бир канча кайталануусу болуп өтөт. Бул учурда, аспаптык киришүү, куплеттердин ортосундагы аспаптык кайрыктарда негизги обонду унисондуу түрдө кайталанбастан, обондун негизги темасында иштелип чыккан аспаптык кайрыктардан турушу керек. Мындай аккомпанемент ырдын негизги обонун байытуу менен, анын уккулуктуулугун, жагымдуулугун арттырат.

Ырдоодо аткарыла турган ырдын обону менен сөзү төп келишип, аткаруучу анын мүнөзүнө жараша образдуу түрдө угуучуларга тартуулайт. Жогоруда айтылгандай ырды коштогон аспаптын партиясы, бүтүндөй толугу менен ырдын обонун кайталабастан, ага айкалыштагы добуштарды изденүү менен, ырдын ажарын ачууга шайкеш келген, анын көркөмдүгүн, кооздугун арттырган коштоочу болушу мыйзам ченемдүү. Мында, ырчынын ырдоо үнүнүн да, аны коштогон аспаптын добушунун да музыкалык интонациясы өтө таза, так болуу менен, көркөм каражаттардын колдонулушу ыңгайлуу, угулушу жанга жагымдуу болушун талап кылат. Демек, жекече ырдоодо чыгарманы коштогон аспаптын партиясы кандайдыр бир деңгээлде, негизги обон менен айкалышкан өзүнчө гармонияда болушу керек. Кээде, чыгарманын кульминациялык моменттеринде, же кода кайрыктарында гана, ырдын обону менен комуздун партиясы унисон угулушу мүмкүн. Бирок, ошондой болсо да, көпчүлүк учурда кульминациялык кайрыктарда негизги обонду ырдаган ырчынын үнү менен шайкеш келген, көбүнчө кварталык, квинталык, октавалык, кээде терциялык аралыктардагы аспаптык добуштарды колдонуу жакшы натыйжа берет.

Элдик ырчылык аткаруучулук өнөрүндө, ырчынын аспаптык коштоосу табиятынан негиздүү ойноо ыкмаларга таянылган. Бүгүнкү күндө, маданият, искусство жана музыкалык орто жана жогорку окуу жайларында билим алган жаш музыканттардын көпчүлүгүнүн ырчылык аткаруулук жөндөмү жакшы болгону менен, өзүнүн аткара турган чыгармасын комуздун коштоосунда аткарууну толук жандуу, мыйзам ченемдүү түрдө өздөштүрө албагандарын кезиктиребиз. Алар, ырды аткарууда, аспаптык киришүүсүн да, куплеттер ортосундагы аспаптык кайрыктарды да, обон менен катар унисондуу түрдө аткарууну адатка айлантышкан. Сөзсүз түрдө, андай студенттер окуу мөөнөтүнүн ичинде аспапта ойноону

жетишээрлик деңгээлде өздөштүрүүгө жетишип, аткарылуучу чыгармаларын комуздун коштоосунда толук жандуу өздөштүрүүсү талаптуу. Анткени, кандай гана үн болбосун (сопрано, тенор же баритон) комуздун коштоосунда ырдоого көнүксө, ал үндүн тембри жакшырып, уккулуктуу, жанга жагымдуу болуп өнүгүшүнө кыйла көмөгүн көрсөтөт.

Ырчы чыгарманы комуздун коштоосунда өздөштүрүүдө, анын аткаруучулук чеберчилиги, аспапта ойноо ыкмаларын калыптандыруу принциптерине таянышы зарыл. Ырды аспапта коштоону өздөштүрүүнүн үстүндө иштөөнүн бир канча этабы бар:

1. Чыгарманын автору жана анын мүнөзү, мазмуну, стили, кайсы жанрга кириши ж. б. менен таанышуу;
2. Ырдын обонун жана сөзүн толук өздөштүрүү;
3. Чыгарма коштолуучу аспапта ойноо ыкмаларын, шилтемдерин (штихтерин) калыптандыруу менен, обондун аспаптык партиясын ар кандай көркөм каражаттар, түрдүү кайрыктардагы гармониясы шайкеш келген эпизоддук элементтер менен иштеп чыгуу;
4. Ырдын партиясын жана коштоочу аспаптын партияларынын ар бирин өз алдынча жаттоо;
5. Чыгарманын темпин жана ритмин аныктап алуу;
6. Чыгарманын нюанстарынын үстүндө иштөө;
7. Аткарылуучу чыгарманын жана аны коштоочу аспаптын партиясынын синхрондуу шайкеш (ансамблдик) келишин жөнгө салуу;
8. Чыгарманы коштоо менен анын жалпы аткарылышынын ар бир кайрыгын деталдап, тактап өздөштүрүү;
9. Чыгарманы толук жандуу аткаруучулук деңгээлде концерттик аткаруучулук абалга жеткирүү;
10. Аткаруучу чыгарманы комуздун коштоосунда, толук жандуу, ишенимдүү концерттик аткаруучулук абалга жеткирүү менен, экзамендик сынакка алып чыгуу, же угуучуларга (көрүүчүлөргө) тартуулоо.

Чыгарманы ырчы-аткаруучу өзүнүн аспаптык коштоосунда өздөштүрүүдө, негизги маселеден болуп, ырдоо процессинде анын үнү менен аспаптын добушунун шайкештигине көз салуу эсептелет. Бул жагдайда, ырчы-аткаруучунун угуу сезиминин жана ички көмөкөйлүк туюмдуулугунун жогорку деңгээлде болушу талаптуу. Демек, жакшы деңгээлде ырчынын алдына максаттуу түрдө аткаруучулуктун эки шарты коюлган:

1. Угуу жана сезимталдуулукту өнүктүрүү;
2. Аткарыла турган чыгарманын аспаптык коштоосун, ырчынын өзүнүн аткаруусунда мыкты билиши жана аспапта чеберчиликтеги коштоосу менен шайкеш келген ырдын, угуучуларга толук жандуу көркөмдүктө образдуу чагылдыруу аркылуу жеткирилиши. Мындай шарттарды туура, так аткаруу, ырчынын өзүн өзү угуу жана аткаруучулук чеберчилигин жакшы сапаттагы деңгээлге жеткирүүгө өбөлгө болот.

Чыгарманы өздөштүрүүдө, анын обонунун ыргактуу сүрөттөмөлөрүн, кайрыктарындагы үн бийиктигинин дааналыгын, жаш ырчынын артикуляциялык аппаратынын туура иштешине, дикциясынын тактыгына окутуучу-устат көз салуусу зарыл. Ырдын партиясынын үстүндө иштөөдө, комуз менен шайкеш келген партияны издөө керек. Мисалы, комузда кылдардын үстүндө өтө эле ашыкча шартылдата шилтөө менен кубаттуу добуштарды чыгаруу менен коштолгон аккомпанемент, ырчынын үнүн ашыкча кубаттуу чыгарууга мажбурлайт. Мындай көрүнүш кайталана берсе, адегенде ырчынын үнүнүн тембринин жоголуусуна алып келет да, бара-бара ырдоо үнү бузулууга дуушар болот.

Аспаптык аккомпанемент ырдын мүнөзүнө, ырчынын үнүнүн тембрдик сапатына, күч-кубаттуулугуна жараша болушу зарыл [3, 78-б.]. Бул жагдайда, чыгарманы аткарууда адепки комуздун киришүү кайрыктары, аткарылуучу чыгарманын мүнөзүнө жараша аткарылып келип, андан соң ырчыга кезек берилет. Бул учурда, ырчыны коштогон комуздун күч-кубаттуулугу бир аз акырындыктагы добуштарда болуу менен, ырчынын үнүнүн күч-кубаттуулугуна шайкеш болушу зарыл. Мында, ырчы комуздун коштоосундагы кайрыктарын ойноодо, көбүнчө терип чертүү ыкмасына өтүүсү дурус болот. Ал эми, куплеттер арасындагы комуз кайрыктарын аткарууда, чыгарманын мүнөзүнө жараша шилтемдердеги ойноо ыкмалары колдонулат.

Чыгарманын үстүндө иштөөдө, өздөштүрүлүүчү чыгарманы белгилүү элдик ырчылардын аткаруусунда (комузда өзүнүн аткаруусу менен коштоосунда) окуучуга уктуруу зарыл. Бул жагдайда, окутуучу-устат чыгарманы комуздун коштоосунда өзү да аткарып бериши дурус болот. Чыгарманы деталдап өздөштүрүүдө, бир канча жолу угуу жакшы натыйжа берет. Анткени, мындай тактап, дааналоо менен өздөштүрүү, автордун чыгармасынын мүнөзүн ачып, образдуу чагылдыруу менен аткарууга жетишүүгө кыйла көмөгүн берет. Ырчы-окуучунун көңүлүн, баарынан мурда чыгарманын обону менен сөзүнүн төп келишине жана ал ыр ырчынын үнүнө туура шайкеш келүүсүнө буруу өтө зарыл. Себеби, ырчынын үнүнө отурбаган, шайкеш келбеген чыгарманы өздөштүрүүдөн эч майнап чыкпайт.

Ырчы-студент бир катар психологиялык жакшы сапаттарга ээ болушу керек. Ырчынын өзүнүн аткаруусунда комуздун коштоосу – өзгөчө көңүлдү бура турган жөндөм: ырдын партиясы менен шайкеш келген аспаптын партиясында, сол колдун манжаларынын аппликатуралык өзгөчөлүктөрү, сол колго тиешелүү ыкмалардын, оң колдун шилтемдеринин маанилүүлүгү ырчынын үнүнүн эркин, уккулуктуу, жагымдуу тембрдүүлүгү болуп саналат. Ырдоо көнүгүүлөрүнүн ичинде, стаккатолик аккомпанементтин фонунда легато ыкмасында ырдоону өздөштүрө билүү өтө маанилүү. Абалтан комуздун же кыл кыяктын коштоосунда ырдаган дээрлик көпчүлүк ырчылардын үндөрүнүн тембринин көркөм-кооздугу арткандыгын байкайбыз. Демек, элдик аспаптардын коштоосунда ырдоодо, ошол коштоочу аспаптардын добушунун тембрдик сапаттары, сөзсүз түрдө ырчынын үнүнө өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизбейт койбойт. Ар дайым комуздун коштоосунда ырдаган ырчынын үнү коңур, жанга жагымдуу чыгып, тембринин кооздугу артат.

Ырчы өзүнүн аткаруусундагы комуздун коштоосунда, аткаруучулук тыкандык, жандуулук сапаттарга ээ болушу керек. Демек, окуучу-музыкант ырчылык аткаруучулук чеберчилиги менен катар, аккомпанементтик жөндөмдүүлүк сапаттарына ээ болушу талаптуу. Чыгарманы коштогон аккомпанементти жазуу да, кандайдыр бир музыка жаратуу менен барабар. Анткени, аккомпанемент обондун негизиндеги ага шайкеш келген өзүнчө саптагы, багыттагы, негизги обонду жандоо менен, музыкада колдонулуучу көркөм каржаттар аркылуу, шөкөттөлүп, анын уккулуктуулугун, жагымдуу гармониясын байыткан коштоочу музыка катары болушу керек. Аккомпанементтин жазууга тандалган чыгарманын, эң алды автордун же белгилүү ырчылардын аткаруусундагы жазылмасын угуу зарыл.

Тандап алынган ырга комуздун коштоосундагы аккомпанементти жазууда, эгер, ыр нотага түшүрүлө элек болсо, алгач ырчынын үнүнө туура келген чыгарманын тональностун аныктап алуу менен аны нотага түшүрүү керек. Чыгарманы жана анын комуздун коштоосундагы аккомпанементтин жазууда эки шарт бар: биринчиден, кандай гана чыгарма болбосун (ыр, терме, дастан ж. б.) ал кандайдыр бир шартталган жалпы музыкалык

теориялык жана гармониялык мыйзам ченемдүүлүктөргө баш ийет, экинчиден, ал мыйзам ченемдүүлүктөр элдик ырчылык аткаруучулук жагдайында бузулушу да мүмкүн. Бул жагдайда, негизинен комуздун коштоосундагы чыгармалардын музыкалык гармониясы профессионалдык мыйзам ченемдүүлүктөн четтөө менен, анын угулушунун жагымдуулугуна, аспаптын толгоосунун, тоомдорунун өзгөчөлүктөрүнө байланышкан, элдик музыкалык аткаруучулук мыйзам ченемдүүлүгүнө шартталып келген.

Комуздун коштоосундагы чыгарманын аккомпанементин жазуу эки саптан турган ноталык станда жүргүзүлөт:

Ырчыны коштогон, аккомпанементтик милдетти аткарган комуз аспабында негизинен ноталык жазылма бир системага салынган. Ал система, жекече аткаруучулукта да, оркестрдик аткаруучулукта да, аспаптын негизги добушу (ортонку кылы) “ля” нотасына толгоо болуп эсептелет [1.36-б.]. Анткени, мындай система ырчынын чыгарманы өздөштүрүүдө, ноталык тексти жөнгө салып, аны окуп-үйрөнүүдө бир кыйла ыңгайлуу жеңилдиктерди берет.

Аккомпанементтик аспап үчүн, жогоруда көрсөтүлгөн ноталык жазылма системасында жана комуздун толгоолорунда чыгармаларды аткаруу, бардык эле учурда ырчылардын ырдоо үн бийиктик ченемине туура келе бербейт. Ошондуктан, бул учурда, тийиштүү ноталык системада түшүрүлгөн чыгарма эч өзгөртүлбөстөн эле, аккомпанементтин кызматын аткарган комузду ырчынын үнүнө ылайыктоо (өзүнүн тональностунда) менен, толгоп алуу керек. Андан соң, чыгарма кайсы тоомунда ойноло тургандыгын тактап, сол колдун манжаларынын аппликатураларын туура коюп чыгуу керек. Мисалы, чыгарманын ноталык жазылмасы ля мажор тональностунда түшүрүлгөн дейли. Бул тональност ырчынын (тенордун) үнүнө туура келбейт. Бальким, ырчынын үнү соль же фа мажор тональностторуна туура келиши мүмкүн. Ошондуктан, ноталык жазылманы өзгөртпөстөн эле, комузду соль же фа тональностторуна (ортонку кылын соль же фа ноталарына) толгоп алуу менен, көрсөтүлгөн ля мажордогу чыгарманын үстүндө иштөөгө болот.

Комуздун коштоосунда профессионалдык деңгээлде ырдоо процесси жөнөкөй эмес. Ошондуктан, мында ырчы аткаруучунун үнү, аны коштогон комузунун добушунун тембрдүүлүгү да шайкеш келиши талаптуу. Комуз аспабынын сөзсүз түрдө концерттик сапаттагы үлгүсү болгону дурус.

Колдонулган адабияттар:

1. Алагушов Б. Кыргыз музыкасы: энциклопедия. – Б.: “Бийиктик”, 2007. – 532 б.
2. Буудайбек Сабыр у. Эл шайырлары. Адабий маек. – Б.: Турар, 2008. – 508 б.
3. Касей М. Кыргыз элдик аспаптык аткаруучулук өнөрүнө окутуунун усулу. Окуу куралы. – Б. 2015. – 168 б.

References:

1. Alagushov B. Kyrgyz music: an encyclopedia. - B.: "Altitude", 2007. - 532 p.
2. Budaybek Sabir u. People's joy. Literary conversation. - B.: Turar, 2008. - 508 p.
3. Kasey M. The method of teaching Kyrgyz folk instrumental performance art. Learning tool. - B. 2015. - 168 p.

Оглавление

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	3
Абакулов Р.А.	3
ЖОЖдогу БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИН БӨТӨН ТИЛДҮҮ КОММУНИКАТИВДҮҮ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗДЕРИ	3
ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВУЗЕ	3
FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF FOREIGN-LANGUAGE COMMUNIC ATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS AT THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION	3
Абакулов Р.А., Сартбекова Н.К., Чыланбекова Н.	10
БОЛОЧОКТОГУ ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМДЕРИНИН БӨТӨН ТИЛДҮҮ ПРОФЕССИОНАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯСЫНЫН СУРООЛОРУ БОЮНЧА	10
К ВОПРОСУ ОБ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.....	10
TO THE QUESTION OF FOREIGN LANGUAGE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS	10
Абдыжапар уулу Мундузбек	16
ЧЕТ ӨЛКӨДӨГҮ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ	16
КЫРГЫЗСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК ЗА РУБЕЖОМ	16
KYRGYZ LITERARY LANGUAGE ABROAD.....	16
Жалалова С. Ы.	21
МИФТЕРДИН ОБРАЗДАРГА АССОЦИАЦИЯЛАНЫШЫ	21
АССОЦИАЦИЯ ОБРАЗА МИФЫ	21
IMAGE ASSOCIATION MYTHS	21
Муканбетова Айкерим, Шаршембаев Бакыт	27
КЫРГЫЗ ТИЛИ ҮЧҮН МОРФОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗАТОРДУН МОДЕЛДЕРИ ЖАНА АЛГОРИТМДЕРИ.....	27
МОДЕЛИ И АЛГОРИТМЫ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА.....	27
MODELS AND ALGORITHMS OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE KYRGYZ LANGUAGE.....	27
Мусаева Айнура Сагынбековна	32
“КАНДУУ ЖЫЛДАР” РОМАНЫНА СТИЛИСТИКАЛЫК ИЛИК.....	32
СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОМАНА “КРОВАВЫЕ ГОДЫ”	32
STYLISH ANALYSIS OF THE NOVEL “BLOODY YEARS”	32
Мусаева Айнура Сагынбековна	38
“КАНДУУ ЖЫЛДАР” РОМАНЫНЫН ТАРЫХЫЙ-ТАРЖЫМАЛЫ	38
ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ РОМАНА “КРОВАВЫЕ ГОДЫ”	38

HISTORICAL DATA OF THE NOVEL “BLOODY YEARS”	38
Талиева Камила Абдыразаковна, Садыкбек кызы Жайна	45
ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ ЖОМОК, ЛЕГЕНДАЛАРДЫН БЕРИЛИШИ ЖАНА ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ	45
СКАЗКИ, ЛЕГЕНДЫ В МОТИВЕ БРАКА В ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ	45
FAIRY TALES, LEGENDS IN THE MOTIF OF MARRIAGE IN EPIC WORKS AND THEIR TRANSFORMATION IN PROSE WORKS	45
Тургунбаева Гүлзат Жусуповна	51
ГИПЕРОНИМДИК КЛАССТАР ЖАНА КАСИЕТТЕР	51
ГИПЕРОНИМНЫЕ КЛАССЫ И СВОЙСТВА	51
HYPERONYMIC CLASSES AND PROPERTIES	51
Халилов Абдыганы Дарманбекович, Жапаркулова Айтурган Жапаркуловна	58
КЫРГЫЗСТАНДЫН МЕДИА МЕЙКИНДИГИНДЕ МААЛЫМАТ АГЕНТТИКТЕРИНИН ИШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	58
СПЕЦИФИКА РАБОТЫ ИНФОРМАЦИОННЫХ АГЕНТСТВ В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ КЫРГЫЗСТАНА	58
SPECIFICS OF THE WORK OF NEWS AGENCIES IN THE MEDIA SPACE OF KYRGYZSTAN ..	58
Элебесова Б.Б.	63
КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ	63
ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕК В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ	63
RESEARCH OF THE CONCEPT HUMAN IN KYRGYZ POETRY	63
Элебесова Б.Б.	69
ТҮРК ПОЭЗИЯСЫНДА АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ	69
ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕК В ТУРЕЦКОЙ ПОЭЗИИ	69
STUDY OF THE CONCEPT OF MAN IN TURKISH POETRY	69
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	77
Ван Жуй	77
АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮСҮ	77
ОБРАЗОВАНИЕ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ....	77
EDUCATION IN THE PRESENT CHINESE PEOPLE'S REPUBLIC	77
Ван Жуй	84
КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ	84
ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ	84
PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA	84
Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна, Саадабекова Зейнеп	90

КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫ ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ИНТЕРАКТИВДҮҮ КАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИШТИН НАТЫЙЖАЛАРЫН ТАЛДОО ...	91
АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	91
ANALYSIS OF THE RESULTS OF EXPERIMENTAL WORK ON THE USE OF INTERACTIVE TOOLS IN THE PROCESS OF TEACHING YOUNGER SCHOOLCHILDREN	91
Мураталиева Уркуя Тойчүевна, Айтибаева Жыпаргул Калыевна, Абдышова Зарина Абдиназаровна	96
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЫК-ЖОЛДОРУ	96
МЕТОДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ	96
METHODS OF WORKING WITH TEXT IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	96
ПСИХОЛОГИЯ	102
Шушина Ярослава Андреевна, Сыдыкова Гулина Мелисбековна	102
АУТИЗМ МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН БАЛДАРДЫН КӨЙГӨЙЛҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУН ФУНКЦИЯСЫН ТЕЗДИК МЕНЕН АНЫКТАГАН ТЕСТИРЛӨӨНҮ КОЛДОНУУГА ЫНГАЙЛУУГУН ИЗИЛДӨӨ	102
ИССЛЕДОВАНИЕ АДАПТИВНОСТИ УСКОРЕННЫХ ТЕСТОВ ПО ВЫЯВЛЕНИЮ ФУНКЦИИ НЕЖЕЛАТЕЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ.....	102
STUDY OF THE ADAPTABILITY OF ACCELERATED TESTS TO IDENTIFY THE FUNCTION OF UNDESIRABLE BEHAVIOR IN CHILDREN WITH AUTISM.....	102
ИСТОРИЯ.....	108
Сабырова Гүлнура	108
ТАРЫХ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ ДИСЦИПЛИНАЛАР АРАЛЫК БАЙЛАНЫШТЫН МААНИСИ ЖАНА АЛАРДЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨ КОЛДОНУУ	108
ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖДИСЦИПЛИННЫХ СВЯЗЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА.....	108
THE IMPORTANCE OF INTER-DISCIPLINE RELATIONS IN HISTORICAL RESEARCH AND THEIR USE IN STUDYING THE HISTORY OF KYRGYZSTAN	108
ФИЛОСОФИЯ	117
Амантур уулу Арзыбек.....	117
ЖАЛАЛАЙН ТАФСРИНДЕ РИВАЯТ МЕТОДУН АНАЛИЗДӨӨ	117
АНАЛИЗ МЕТОДА РИВАЯТ В ТАФСИР ДЖАЛАЛАЙНЕ	117
ANALYSIS OF THE RIVAYAT METHOD OF JALALAIN'S COMMENTARY	117
Тажибай кызы Жайнагүл	127
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕП-МЕДРЕСЕЛЕР (XIX-XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНА ЧЕЙИН) .	127
ШКОЛЫ И МЕДРЕСЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ (XIX- НАЧАЛО XX В.).....	127

SCHOOL AND MADRASSAS IN KYRGYZSTAN (XIX- BEGINNING OF THE XX CENTURY) .	127
Тогусаков Осмон Асанкулович, Акматалиев Асанбек Тургунбаевич.....	133
КООМДУК КАРЫМ-КАТНАШТАР СИСТЕМАСЫНДАГЫ РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАР	133
ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ.	133
SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE SYSTEM OF PUBLIC RELATIONS	133
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	139
Бегалиева Г.Т., Атаходжаев Ш.Х., Джанатбекова А.Д., Канатбеков Н.К.	139
ПРОДУКЦИЯНЫН ӨЗДҮК НАРКЫ КУРУЛУШ КОМПАНИЯНЫН ФИНАНСЫЛЫК НАТЫЙЖАСЫН ЧЫГАРУУДА (ЭСЕПТӨӨДӨ) ТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОР КАТАРЫ	139
СЕБЕСТОИМОСТЬ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ФИНАНСОВЫЙ РЕЗУЛЬТАТ СТРОИТЕЛЬНОЙ КОМПАНИИ	139
COST OF PRODUCTS AS A FACTOR INFLUENCING THE FINANCIAL RESULTS OF A CONSTRUCTION COMPANY	139
Бексултанов А. А., Кадырбердиева А.С., Эсенова М.....	144
БЮДЖЕТТИК МЕКЕМЕЛЕРДЕ БЮДЖЕТТЕН ТЫШКАРКЫ ИШ-ЧАРАЛАРДЫН КИРЕШЕЛЕРИН ЖАНА ЧЫГАШАЛАРЫН ЭСЕПКЕ АЛУУ (КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛАМАТТЫК САКТОО МИНИСТРЛИГИНИН ОНКОЛОГИЯ БОРБОРУНУН МИСАЛЫНДА)	145
УЧЕТ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ВНЕБЮДЖЕТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРА ОНКОЛОГИИ МЗ КР).....	145
ACCOUNTING FOR INCOME AND EXPENSES OF EXTRABUDGETARY ACTIVITIES IN BUDGETARY ORGANIZATIONS (ON THE EXAMPLE OF THE ONCOLOGY CENTER OF THE MINISTRY OF HEALTH OF THE KYRGYZ REPUBLIC).....	145
Бексултанов А. А., Кадырбердиева А.С., Таалайбекова Ф.	150
МАМЛЕКЕТТИК МЕКЕМЕЛЕРДЕ БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ЖАНА ОТЧЕТТУУЛУКТУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	150
ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА И ОТЧЕТНОСТИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	150
FEATURES OF ACCOUNTING AND REPORTING IN STATE INSTITUTIONS.....	150
Бисалиев Рафаэль Валерьевич, Шакирова Клара Капановна.....	156
ЭЛ АРАЛЫК КОМПАНИЯЛАРДАГЫ МАДАНИЙ ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНУҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	157
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КРОСС-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМПАНИЯХ	157
THEORETICAL BASICS OF CROSS-CULTURAL INTERACTIONS IN INTERNATIONAL COMPANIES	157
Голлиев Н.....	167
ТУРКМӨНСТАНДЫН СУУ ДИПЛОМАТИЯСЫ.....	167
ВОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА	167

WATER DIPLOMACY OF TURKMENISTAN.....	167
Голлиев Н.	171
ТҮРКМӨНСТАНДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ДИПЛОМАТИЯСЫ.....	171
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ ТУРКМЕНИСТАНА	171
ECOLOGICAL DIPLOMACY OF TURKMENISTAN	171
Ибраев Фархад Талантбекович	176
ИПОТЕКАЛЫК БААЛУУ КАГАЗДАР КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТУРАК-ЖАЙ КАРЖЫЛОО БАЗАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ КУРАЛЫ КАТАРЫ	176
ИПОТЕЧНЫЕ ЦЕННЫЕ БУМАГИ КАК ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЖИЛИЩНОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	176
MORTGAGE-BACKED SECURITIES AS A TOOL FOR DEVELOPING THE HOUSING FINANCING MARKET IN THE KYRGYZ REPUBLIC	177
Ибраев Фархад Талантбекович	181
ИПОТЕКАЛЫК КРЕДИТТИН ДЕФОЛТКО ЫКТЫМАЛДЫГЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨ	181
ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЕРОЯТНОСТИ ДЕФОЛТА ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА	181
ECONOMIC AND MATHEMATICAL MODELING OF PROBABILITY OF DEFAULT OF A MORTGAGE CREDIT	181
Касымбекова Жанара Байызбековна	190
ӨНДҮРҮШТҮН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН ЖАНА РЕГИОНДУН ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАЛАРЫН БАШКАРУУ ТУТУМУН ИЗИЛДӨӨ	190
ИССЛЕДОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПРОИЗВОДСТВА И СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СВОБОДНЫМИ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ЗОНАМИ РЕГИОНА.....	190
RESEARCH OF THE MAIN INDICATORS OF PRODUCTION AND MANAGEMENT SYSTEM OF FREE ECONOMIC ZONES OF THE REGION	190
Кочконбаева Каныкей Замирбековна	196
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНУН АЙЫЛ ЧАРБА ТҮЗҮМДӨРҮНДӨ ӨНДҮРҮШТҮН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ТАЛДОО ЖАНА БААЛОО.....	196
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА В АГРОФОРМИРОВАНИЯХ ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	196
ANALYSIS AND EVALUATION OF THE ECONOMIC EFFICIENCY OF PRODUCTION IN AGRICULTURAL FORMATIONS OF THE SOUTHERN REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC	196
Кочконбаева Каныкей Замирбековна	201
ЭКОНОМИКАНЫН АГРАРДЫК СЕКТОРУНУН ӨСҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ ЖАНА АНЫН ЗАМАНБАП РЫНОК ШАРТТАРЫНДА РЕГИОНДУН ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨНҮГҮҮ КЕЛЕЧЕГИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	201

СТРАТЕГИЯ РОСТА АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПЕРСПЕКТИВУ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РЫНКА.....	201
THE GROWTH STRATEGY OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY AND ITS IMPACT ON THE PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE REGION'S ECONOMY IN MODERN MARKET CONDITIONS.....	201
Мурзалиева Э. И., Алмазбекова Ж.А., Шамурзаев С.С., Жунушалиева А.	208
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ТУРАК-ЖАЙДЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	208
ОСОБЕННОСТИ ЖИЛИЩНОГО СТРАХОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	208
FEATURES OF HOUSING INSURANCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC	208
Садыкова Бермет Садыковна, Ибраимова Саида Маратовна, Бусурманкулова Уран Нурдиновна	216
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САНАРИПТИК ЭКОНОМИКАСЫНДА БАНК СЕКТОРУНУН ИШТЕШИ	217
ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	217
FUNCTIONING OF THE BANKING SECTOR IN THE DIGITAL ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC.....	217
Токобаева С. Б., Чулуева М. К., Абдрахманова А.К.	221
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕДИЦИНАЛЫК ТУРИЗМДИН АБАЛЫ	221
СОСТОЯНИЕ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	221
THE STATE OF MEDICAL TOURISM IN THE KYRGYZ REPUBLIC	221
Усонов Муса Мурзапарович, Кадыров Шукур Илиязович, Кунназаров Айбек Ысмайылович	227
АТААНДАШТЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ӨНҮКТҮРҮҮ ДИНАМИКАСЫ	227
ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	227
DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF COMPETITIVE RELATIONS	227
Штыбаева О. Р., Кыдырова Г. Ш., Абдывалиев А. А.	235
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАМСЫЗДАНДЫРУУ КОМПАНИЯЛАРЫНЫН ФИНАНСЫЛЫК ТУРУКТУУЛУГУН ТАЛДОО	235
АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	235
ANALYSIS OF THE FINANCIAL STABILITY OF INSURANCE COMPANIES IN THE KYRGYZ REPUBLIC.....	235
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	242
Абдылдаев М.Ю., Керимов У.Т., Ачекеев К. С., Мукамбетова М. Т.	242
ОГУНДА КӨП БУРЧТУК ТОСКООЛДУККА ЭЭ БОЛГОН ТҮБҮНДӨ СИММЕТРИЯЛУУ ТЕШИК МЕНЕН КЕСИЛИШ ИДИШТЕРИНЕН АГЫП ЧЫГУУ	242

ИСТЕЧЕНИЯ ИЗ СОСУДОВ СТЕЧЕНИЯ С СИММЕТРИЧНЫМ ОТВЕРСТИЕМ В ДНЕ ИМЕЮЩЕЙ НА ОСИ ПРЕПЯТСТВИЕ В ВИДЕ МНОГОУГОЛЬНИКА	242
OUTFLOWS FROM CONFLICT VESSELS WITH A SYMMETRIC HOLE IN THE BOTTOM OF A POLYGONAL OBSTACLE ON THE AXIS	242
Курманбеков К.	246
ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНДӨРҮНДӨГҮ РЕКРЕАЦИЯЛЫК ЧАРБА - ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКТАРЫ	246
РЕКРЕАЦИОННЫЕ ХОЗЯЙСТВА - ПРИРОДНЫЕ ПАРКИ В ДОЛИНАХ ЧҮЙ И КЕМИН	246
RECREATIONAL FARMS - NATURAL PARKS IN THE VALLEYS OF CHUY AND KEMIN.....	246
Курманбеков К.	250
ЧҮЙ ОБЛАСТЫНЫН МИНЕРАЛДЫК СУУЛАРЫ ЖАНА ДААРЫ БАТКАКТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	250
ОСОБЕННОСТЬ МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД И ЛЕЧЕБНОЙ ГРЯЗИ ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ.....	250
THE PECULIARITY OF MINERAL WATERS AND THERAPEUTIC MUD OF THE CHUI REGION	250
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	255
Корпобаева Мариям Керималиевна	255
ИМПРОВИЗАЦИЯ - КЫРГЫЗ САЛТТУУ КОМУЗ КҮҮ МУЗЫКАСЫНДАГЫ ӨНҮГҮҮ ПРИНЦИПТЕРИ.....	255
ИМПРОВИЗАЦИЯ КАК ПРИНЦИП РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОЙ КОМУЗНОЙ МУЗЫКИ	255
IMPROVISATION AS A PRINCIPLE FOR THE DEVELOPMENT OF KOMUZ MUSIC	255
Муратбек Касей	260
КОМУЗДУН КОШТООСУНДА ЫРДООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	260
ОСОБЕННОСТИ ПЕНИЯ В СОПРОВОЖДЕНИИ КОМУЗА.....	260
PECULIARITIES OF SINGING ACCOMPANIED BY KOMUZ	260